

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

Nos 101, 102, 110, 111, 112, 115, 116, 118, 119,
120, 124, 125 & 127.

अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः

जागदीशी टीका ।

ईश्वरानुमानचिन्तामणिश्च ।

काव्यतीर्थ-न्यायोपाध्यायपदवीमता

श्रीसोमनाथपाध्यायेन संशोधितौ ।

THE JĀGADĪŚĪ,

A COMMENTARY ON

ANUMĀNA-CHINTĀMANI-DĪDHITĪ

BY ŚĪROMANĪ,

And Īśvarānumāna Chintāmaṇi

EDITED BY

SOMANĀTHOPĀDHYĀYA-NYAYOPADHYĀYA AND KĀVPATĪRTH.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT

BENARES.

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PAṆḌITA JYĒSHTHĀRĀMA MUKUNDAJĪ BOMBAY

Printed by Hari Dās Gupta, Proprietor

AT THE VIDYĀ-VILĀSA PRESS.

BENARES

1908

Registered According to Act XXV. of 1867.

नमः श्रीगुरुचरणेभ्यः

भूमिका ।

इह खलु विचित्रचङ्क्रमचातुरीपरिचितरोचिष्णुककचचक्रच-
यचार्यै वैरिभ्ये प्रपञ्चे प्रकृतिदुःसहनानाविधव्यथामथापथात्को
नाम सचेताः पृथग्भविता समीक्ष्यते परीक्षकैः । प्रतिनिमेषनिष्पत-
दशेषव्यसनविशेषाभेयाऽभिमान्तो नानावाचयोनियु न क्षण-
मपि सुखशय्यानिद्रामुद्रया क्रोडीक्रियन्ते, केपि । गन्मधमदमन्थर-
नाकनितम्बिनीनिकरकरचामरधीरसमीरशिशिरीकृतरत्नसिंहासनम-
ध्यमध्यासीनमवनतसुरनरकराञ्जलिकलिकाविलसदुपवनायमानभुव-
नमण्डलाधीश्वरं सुरेश्वरमापि न जानु जहाति शात्रवोदयकेशा-
वेशेषैः । तदवधार्यते पर्याकुलयापि धिया, आ सुरेश्वरमा च
कीटकुलं प्रतिकूलवेदनीयमेव दुःखमसुभृतां तन्निवृत्तिरेव स्थेयः श्रे-
य इति युक्तमेवोक्तमभियुक्ततरैः “वाधनालक्षणं दुःखं, तदयन्तवि-
मोक्षोऽपवर्गः” इति । तच्च दुःखं जन्मना तदपि प्रवृत्त्या सा च
रागादिदोषैस्ते च मिथ्याज्ञानेनेति मिथ्याज्ञानमेव सर्वानर्थपारावा-
रप्रवाहनिमज्जननिदानमूर्द्धाभिपिक्तमिति तस्यैव समूलमुन्मूलना-
य प्रवर्तनीयं प्रेक्षावाञ्छिः । मिथ्याबुद्धिवासनापिशयाचिकावेशवि-
वशा हि, नित्यात्मादावन्तित्यदेहादितादात्म्यं वस्तुतो मन्यमाना
असमानदुरभिमानाक्रान्तास्तदनुकूलतया ज्ञातेषु प्रवर्तमाना नि-
वर्तमानाश्च प्रतिकूलतया विदितेषु सदसदर्थेषु सञ्चितैर्धर्म्म-
धर्म्मपादैर्निगडिता नानायोनियु जायमाना निमज्जन्ति दुष्पार-
दुःखाकूपारमहोर्मिषु, यथाचद्विवेकालोकसमुत्सारिततमसश्च हेयो-
पादेयरागद्वेषदोषविहीनाः सर्वतोऽप्रवर्तमानाः कर्माण्यसञ्चिन्वा-

नाः प्रारब्धधीजानि ज्ञानाग्निना भस्मसात्कृत्य जन्मान्यल-
 भमानान् वध्यन्तेऽनर्थपाशशतैः । सा च मिथ्याबुद्धिर्नित्या-
 त्मादावानित्यदेहादिधीरिवादिक्ता साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामन्वयव्य-
 तिरेकपर्यवमन्नाभ्यां यथावदात्मतत्त्वविवेकधिया शक्यते समूलमु-
 न्मूलयितुम्, अतः सांभारिकव्यसनचक्रभ्रमिमनभिलष्यद्भिरात्मैव
 तत्त्वतो जिज्ञास्यः । स्वात्मा त्वहमित्याकृत्या साक्षात्कृत्या वि-
 पयीक्रियमाणोऽपि गौरोहमित्याद्यारोपितदेहाद्यभेदावगाहिप्रत्यय-
 शततमोमलीमसहृष्टमिर्न याथातथ्येनावगन्तुं शक्यः कुतस्तरां म-
 नसोप्यगोचरो लोकोत्तममहामहिममहनीयः सर्वजगन्नियन्ता पर-
 मात्मा, यदप्रतिपत्तिवैप्रातेपक्ष्यन्यथाभातेपात्तिदुर्वासनामपीलेपम-
 लिनान्तःकरणपरवशा निःसङ्कोचलेशं हानोपादानवैपरीत्यं त-
 न्वानाः परामनर्थपरम्परां दुर्दशावशादासादयन्ति । करालकाल-
 परिपाकमसृमरनास्तिकवादश्रद्धाजालव्यञ्जजन्मदुर्वादिपाशसाध-
 नाभासज्वलनज्वालाविशोषितविवेकवारिषु मन्दधीभूमिषु कथङ्कारं
 हार्दसौहार्दाङ्कुरं जनयेत् प्रणतकल्पपादपो जगदीश्वरः, विनिर्द-
 ग्धमन्दाक्षमन्दाक्षरममामाण्यवादिभिः प्रामाण्यवादिभिरीष स्वस्व-
 मनोनु रूपतात्पर्यपर्यालोचनावद्दश्रद्धाहृतैर्वादिभिर्निर्भरमुन्मथ्य-
 माना विगलितैर्दम्पर्यनिर्द्वारणशक्तिस्तपस्विनीश्रुतिरार्षि न बलाद्-
 लौकिकं परमात्मानं साधयितुं शक्नोतीति युक्तिवाद एव शरणी-
 करणीयः प्रथममनेकान्तदर्शभिः परीक्षकैः । युक्तिवादपरमास्त्रकृ-
 तबहुतपरिश्रमस्य कस्य नाम धीरधौरेयस्य पुनः शतशो विनिकृ-
 त्तमर्मा स्यान्नुमपि पारयति वादिवीरः किं पुनरीपदपि दुरुक्तिसाह-
 समासादयितुम् । अत एव युक्त्यपरार्थानुमानमार्गपरिशिलनेन
 द्दीकर्तव्य आत्मवादो दुर्वारवादिवीरवदनसदनमुद्रणायेति शतशः
 समुद्रघोषयति श्रुतिर्मनविधिम् । तर्ककर्मशप्रज्ञाप्रतिभाप्रभाप्रभा-

शिविहितपावद्विशेषगुणनमस्तोमसमुच्छेदाः सुधिपो निरन्तां विगलि-
तनिखिलोपपुवजलधिप्लवां मुक्तिशय्यामधिशयानाः प्रकाशयन्ति
दुष्टकर्मकशास्त्रमसादप्रतिष्ठानिष्ठाम् ।

तदेवमेतिरूपस्वरूपसंसारान्धकूपमतिघातविकलीकृतानसुभृतः
समुद्दिधीर्षुः करुणावरुणालयो भगवान् महर्षिर्गौतमः षोडशपदार्थ-
तत्त्वविवेकदृष्टिसिद्धौपधायमानं तर्कशास्त्रं रचयाञ्चकार । तस्यैव
महर्षेः प्रसक्षानुमानोपमानशब्दाख्यप्रमाणचतुष्टयवादिनो मतमव-
लम्बमानो लोकोत्तरनव्यन्यायप्रपञ्चमजापतिः श्रीमद्भद्रेशोपाध्या-
यः प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यव्यवस्थापनपरं युक्तिदीप्तिजालजटालं त-
त्त्वचिन्तामणिग्रन्थं प्रणीय निसर्गसुन्दरवाङ्मयुमाधुरीघोरणीभिः
प्रमोदयामास निखिलं भुवनतलम् । एष च निजग्रन्थे वाचस्पतिवचः-
समुद्धरणात्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्रादव्यक्तमये मिथिला-
भेदिनीमलञ्चकारेत्येव ज्ञायते । अस्य च ग्रन्थस्य लोकोत्तरत-
या श्रीजयदेवमिश्रेण आलोचनामकव्याख्या, श्रीरुचिदत्तेन प्र-
काशनामकव्याख्या, श्रीमथुरानाथतर्कवागीशेन रहस्यनाम-
कव्याख्या, श्रीरघुनाथशिरोमणिना दीधितिनामकव्याख्या नि-
रमायि । आसु च शिरोमणिकृतदीधितिव्याख्याया अतिसङ्क्षि-
प्ततया सोपपत्तिकवस्तुतन्त्रप्रकाशकनया चात्पुत्तमाया बह्वभू-
मीश्रवणावर्तसायिताभ्यां श्रीजगदीशतर्कालङ्कार-श्रीगदाधरभ-
ट्टाचार्याभ्यां सविस्तरं विरच्यते स्म निरुपमा व्याख्या । तत्र च
अनुमानखण्डस्य जगदीशकृतव्याख्यायाः स्वरूपशोभनतागुण-
पाशवशीभूतविद्वन्मण्डलीषु प्राप्तपठनपाठनवचागया अद्यापि का-
त्स्न्येनाऽमुद्रितायाः पुस्तकान्धेपणे बहु किञ्चितोऽन्नेवासिनः समीक्ष्य
पुण्यलङ्कामलालसासमेधितोत्साहवशीकृतः श्रीपुनर्हरिदामण्य-
महोदयः प्रवर्तयामास मुद्रितपत्रपरिशोधनाय भट्टनाथस्वामिनम् ।

तस्मिंश्च पूर्वपक्षव्याप्तिपर्यन्तं परिशोध्य कार्यवशात्स्वदेशं गते तेनैव
 गुप्तमहोदयेन प्रोत्साहितोहं यथामाति प्रावर्तिपि संशोधने । अ-
 स्य च वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालापुस्तकालयास्थितं त-
 दध्यक्षपाण्डितवरश्रीविन्धेदरीप्रसादशर्मसमनुग्रहलब्धं पठनपाठन-
 प्रचारपरिशुद्धं जागदीशीपुस्तकं सम्पूर्णमुपलभ्य, उपाधिवादेन चैत-
 त्पुस्तकस्याऽधुद्धिवहुलतया विश्वविख्यातवैदुषीविभवास्मद्गुरुवर-
 पूज्यपादश्रीमहामहोपाध्यायकैलासचन्द्रभट्टाचार्यशरोमणिमहाश-
 यानां वङ्गाक्षरलिखितमुपाधिनादग्रन्थं, केवलान्वयिव्यतिरेक्य-
 वयवसन्धाभिचारादिग्रन्थे मध्ये खण्डिततयाऽन्त्यपरणवीरसंस्कृतपा-
 ठशालाध्यापकश्रीपाण्डित-न्यायोपाध्याय-साङ्ख्यतीर्थ-लक्ष्मण-
 शास्त्रिद्राविडमहोदयानां वङ्गाक्षरलिखितपुस्तकं, पञ्चलक्षणादिप्रक-
 रणानां केषाञ्चिन्मालिखितं च पुस्तकं, चिन्तामणेः एसियाटिक्सो-
 सायटी-मुद्रितं श्रीजीवानन्दमुद्रितं च पुस्तकं, दीधितेः श्रीजीवान-
 न्दमुद्रितं पुस्तकं च सम्पाद्य, व्यतिरेकिप्रकरणे दीधितिजाग-
 दीश्वोरभावेन मथुरानाथकृतरहस्यं च सन्निवेश्य, योग्यपाठविशेषञ्च
 कुण्डलीमध्ये कृत्वा यथाबुद्धिवैभवं प्रकाशितोऽसौ महान् निबन्धः ।
 तदेवमास्मिन्महति निबन्धजलधायुदुम्बरकीटकलपधीवैभवेन बहुप-
 राद्धं स्यादिति सम्भावयन् प्रकृतिमुभगशिक्षाभिक्षाभिलाषाप्रवणा-
 न्तःकरणोहं दोषज्ञमण्डलीगण्डनायमानान्विबुधमणीन् साञ्जलि-
 कलिकोपहारं प्रीयतामनेन क्लेशलेशेन कृतज्ञः श्रीजगदीश्वरः सर्वा-
 न्तर्यामीति समभ्यर्थये

मार्गकृष्णपञ्चम्यां
 सोमे. सम्बत्. १९६४
 श्रीकाशी
 शुभम्.

}

नयपालाभिजनः
 सिङ्घाल—इत्युपनामकः
 श्रीसोमनाथशर्मा
 न्याय-वैशेषिकोपाध्यायः
 काव्यतीर्थश्च ।

जागदीशी-दीधितिसहिततत्त्वचिन्तामणेः

अनुमानखण्डस्य

चिपयसूची

—:५:—

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अनुमितियन्ये—

प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणे सङ्गतिवर्णनम्	...	...	३
अनुमितिलक्षणनिर्वचनपूर्वकमनुमानलक्षणनिर्वचनम्	...	...	१३
अनुमानस्वरूपनिरूपणम्	...	...	७१
अनुमानाप्रामाण्यवादिमतखण्डनम्	...	...	७२

व्याप्तिवादे—

व्याप्तिसिद्धलक्षणीनिर्वचनपूर्वकखण्डनम्	...	...	७७
सिद्धव्याप्तिलक्षणयोर्निरूपणपूर्वकखण्डनम्	...	...	८६
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमूलचतुर्दशलक्षणा निर्वचनम्	...	...	९९
तादृशाभावखण्डनम्	...	...	१६९
ज्ञानाधिपलक्षणखण्डनेन व्याप्तिलक्षणपूर्वपक्षः	...	...	१७१
व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणनिर्वचनम्	...	...	२०९
व्याप्तिलक्षणान्तर्गतावच्छेदकत्वपदार्थनिर्वचनम्	...	...	२५७
सामान्याभावस्य पृथक्व्यवस्थापनम्	...	...	२८४
विशेषव्याप्तिलक्षणनिर्वचनम्	...	...	३०२
अतएवचतुष्टयव्यतिरिक्तग्रन्थ.	...	...	३४३

व्याप्तिग्रहग्रन्थे—

व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणम्	...	...	३६१
व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्कनिरूपणम्	...	...	३८८
व्याप्तिलक्षणानुगमः	...	...	४१५
सामान्यलक्षणप्रत्यासात्तव्यवस्थापनम्	...	...	४३३

उपाधिवादे—

उपाधिलक्षणस्वरूपपूर्वपक्षः	...	...	५०३
----------------------------	-----	-----	-----

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
उपाधिलक्षणसिद्धान्तः	५४९
उपाधिविभागः	६०२
उपाधिदूषकगोषीजपूर्वपक्षः	६०८
उपाधिदूषकगोषीजसिद्धान्तः	६१२
उपाध्याभासनिरूपणम्	६१७

पक्षताग्रन्थे—

संशयसिपाधविपापक्षतावादिमतप्रण्डनम्	६२३
पक्षतासिद्धान्तः	६३१
पक्षतायां मिश्रमतघर्णनम्	६४६
पक्षतायां सार्वभौममतनिरसनम्	६५१
पक्षतायां यक्षपस्युपाध्यायमतनिरसनम्	६७०

अनुमानग्रन्थे—

परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वे पूर्वपक्षः	६८९
परामर्शस्यानुमितिहेतुतासिद्धान्तः	७१५
लिङ्गपरामर्शस्य कारणव्यवस्थापनम्	७६३
केवलान्वय्यनुमानपूर्वपक्ष	७९५
केवलान्वय्यनुमानसिद्धान्तः	८११
व्यतिरेक्यनुमानपूर्वपक्ष	८३७
व्यतिरेक्यनुमानसिद्धान्तः	८५५
संशयकरणकार्यापत्तिपूर्वपक्षः	८८९
संशयकरणकार्यापत्तिसिद्धान्तः	९००
बानुपपत्तिकरणकार्यापत्तिविचारः	९११
न्यायलक्षणनिर्वचनम्	९२५
अवयवसामान्यलक्षणनिर्वचनम्	९३०
प्रतिज्ञालक्षणनिर्वचनम्	९३६
हेतुसामान्यलक्षणनिर्वचनम्	९७२
अन्वयिव्यतिरेकिहेतुलक्षणनिर्वचनम्	९८५
उदाहरणलक्षणनिर्वचनम्	९९४
उपनयनिरूपणम्	९९८
निगमननिरूपणम्	१००१

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

हेत्वाभासधादे—

हेत्वाभाससामान्यलक्षणनिरुक्तिः	...	...	...	१००५
सव्यभिचारलक्षणपूर्वपक्षः	...	...	...	१०३७
सव्यभिचारलक्षणसिद्धान्तः	...	...	...	१०६३
साधारणलक्षणपूर्वपक्षः	...	...	...	१०७५
साधारणलक्षणसिद्धान्तः	...	...	...	१०७८
असाधारणपूर्वपक्षः	...	...	...	१०८६
असाधारणसिद्धान्तः	...	...	...	१०९२
अनुपसंहारिपूर्वपक्षः	...	...	...	११०२
अनुपसंहारिसिद्धान्तः	...	...	...	११०८
विरुद्धलक्षणपूर्वपक्षः	...	...	...	११२३
विरुद्धलक्षणसिद्धान्तः	...	...	...	११३०
सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षः	...	...	...	११३९
सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तः	...	...	...	११४१
सत्प्रतिपक्षदूषकतायीजविचारः	...	...	...	११४८
सत्प्रतिपक्षे रत्नकोपकृदादिमतखण्डनम्	...	...	...	११५३
असिद्धिपूर्वपक्षः	...	...	...	११७३
असिद्धिसिद्धान्तः	...	...	...	११८०
बाधपूर्वपक्षः	...	...	...	११९५
बाधसिद्धान्तः	...	...	...	१२०३
हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वनिरूपणम्	...	...	...	१२३५

ईश्वरानुमाने—

जगत्कर्त्रनुमानेनेश्वरसाधनम्	...	...	...	१
सर्कर्तृकत्वानुमाने पक्षसाध्यहेतुव्यवस्थापनम्	...	...	...	२
नानाहेतुदोषोद्घादनपूर्वकराण्डनम्	...	...	...	१२
शक्तेरतिरिक्तत्वानतिरिक्तत्वविचारः	...	...	...	३६
मुक्तिपदार्थनिरूपणम्	...	...	...	५७
दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वव्यवस्थापनम्	...	...	...	५८
मुक्तौ नानाबाधिमतोपन्यासः	...	...	...	५९

इति शम् ।

चिन्तामणेः सामान्यनिरुक्तिः ।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वा-
निरूप्यन्ते ।

तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञान-
विषयत्वम्,

दीधित्याः सामान्यनिरुक्तिः ।

एतावता मबन्धेन सपरिकर हेतुं निरूप्य तत्प्रसङ्गात् तत्त्व-
निर्णयादिरूपतत्कार्यकारित्वाच्च तदाभासनिरूपणं प्रतिजानी-
ते अथेति ।

अनुमितिर्ति । यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणम् । तद्वत्त्वञ्च

जागदीश्याः सामान्यनिरुक्तिः ।

परिकरः सहकारी, स च व्याप्तिपक्षधर्मतादिः । तत्प्रसङ्गा-
दिति । तेन हेतुना विरोधादिसम्बन्धेन स्मारितस्थोपेक्षाऽनर्हत्वादि-
त्यर्थः । तत्त्वनिर्णयादीत्यादिना विजयादेः परिग्रहः । तत्कार्य्येति ।
सञ्ज्ञेतुकार्य्येत्यर्थः । स्वहेतोस्सञ्ज्ञेतुत्वव्यवस्थयेव प्रतिवादिहेतोरा-
भासत्वव्यवस्थापनयापि तत्त्वनिर्णयाद्युत्पत्तेः, तथा चैककार्य्यकारि-
त्वमपि सङ्गतिः सम्प्रपद्यतीति भावः ।

ननु निरुक्तमयार्थज्ञानस्य विषयतामात्रं समूहालम्बन-

दुष्टहेतूनाम् । तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्करेऽपीत्यादि वक्ष्यति । तत्रा-
नुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमिति-
तत्कारणज्ञानपरम्, साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याका-

विषयतामादायोदासीनेऽतिप्रसक्तमतो यथार्थज्ञाननिष्ठस्यानुमिति-
कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य विषयविधयाऽवच्छेदकत्वमेवाप्यौ-
घाच्यः स च हृदो बन्दिमान् धूमादित्यादौ बाधितहेतावव्या-
स इत्यत आह यथाश्रुतेति । ज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकताव-
च्छेदको यो बाधाघातमको दोषो येन केनापि सम्बन्धेन तद्व-
त्त्वमिति वक्ष्यमाणमिश्रोक्तविवक्षादरे तु दुष्टलक्षणमपि सम्भव-
तीत्यभिप्रायेणोक्तं यथाश्रुतमिति । तथा च दुष्टहेतोरलक्ष्यत्वाच्चत्रा-
व्याप्तिर्न क्षतिकरीति भावः । नन्वेवं दुष्टहेतूनां प्रागनुपक्रान्तत्वाच्चे-
च्च पञ्चेत्यग्रिममूलेन तेषां विभागोऽसङ्गत इत्यत आह तद्वत्त्वं चेति ।
तादृशविषयवत्त्वं चेत्यर्थः । दुष्टहेतूनामित्यस्य लक्षणमिति पूर्वेणान्वयः ।
तथा चानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानस्य विषयो य-
त्रेति व्युत्पत्त्या दुष्टहेतोरलक्षणमवगम्यैव तेषामग्रे विभाग इति भावः ।
तदभिप्रायेणैवेति । दोषलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थः । अन्यथा दुष्टहेतूनां
लक्ष्यत्वे विरुद्धादिहेतोर्व्यभिचारित्वनियमात् पृथग् विभागो न
स्यान्मिथो व्यावर्त्तकानां धर्माणामेव विभाजकत्वादिति भावः । ननु
व्यभिचारादीनां ज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वाच्चत्राव्याप्तिरत आह
तत्रेत्यादि । अनुमितिपदमनुमितितत्कारणपरमित्यन्वयः । अनुमि-
तिपदेनानुमितित्यादिप्रत्येकरूपेणोभयबोधने युगपद्वृत्तिद्वयविरोध
इत्यत आह अनुमितीति । अनुमितिनिष्ठकार्यताया यन्निरूपकं तत्स-
म्बन्धित्वेनेत्यर्थः । तथा चानेन रूपेणाऽजहत्स्वार्थलक्षणोति भावः ।
निरूपकत्वं चामुक्तिष्ठकारणताया इयं कार्येत्यनुभवसाक्षिकस्वरूप-
सम्बन्धव्यतिरेकः, तत्सम्बन्धित्वञ्चानुमितितत्कारणयोस्त्वप्येतेत्य-
चिन्तु अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकमनुमितिफारणत्वं तत्सम्बन्धि-
त्वेनेत्यर्थः । परामर्शं तदाध्ययत्तस्यानुमितौ तन्निरूपितकार्यत्वस्य
सत्त्वात् । यस्तुनस्तु अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकेत्यत्र यदुद्गीहितो-
ऽनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितसम्बन्धवत्त्वलाभादाध्याप्ये प्रतियोगित्वे

रानुमितिपरं वा । तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽप्यन्यस्य परा-
मर्शादनुमित्युत्पादेन व्यभिचाराद्व्याप्त्यादिज्ञानेनाऽन्यथासिद्धत्वा-
च्च व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिरिति वद-
न्ति । पर्वतो निर्बह्निर्धूमो बह्नेरभिधेयत्वं वा मेयत्वस्य व्यभिचारी-
त्वादिभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धादाह यथार्थेति ।

ननु प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरपि

अनिरूपकत्वस्यासत्त्वेपि न क्षतिः, निरूपितत्वस्यैव तत्र सत्त्वादि-
स्याहुः ॥ भ्रमानुमितिपदस्य लाक्षणिकत्वापातादाचार्योपमनुमिति-
मात्रस्यैव लिङ्गोपधानपक्षमनुसृत्य मूलं व्याचष्टे साध्यव्याप्येत्यादि-
ना । मणिकारमताभिप्रायेणैव तद्व्याख्यायान्तु सर्वत्र भ्रमानुमितौ
मानाभावेन यत्रोक्तरीत्या विशिष्टानुमितिः कदापि नोत्पन्ना तत्रत्य-
दोषेष्वव्याप्तिप्रसङ्गात् । अत एव पक्षः साध्ययान् साध्यव्याप्यवा-
ञ्छेति समूहालम्बनानुमितिनोपात्ता । लिङ्गोपधानमते तु सर्वत्र तादृ-
शानुमतेरावश्यकत्वेन नाव्याप्तिस्तदवस्था । न च हृदो बहिमान्
घटत्वादित्यादौ चक्षुर्भावघट्टऽतिव्याप्तिः घटत्वयति चक्षुर्भावघ-
त्तानिश्चयस्यापि घटत्वबद्धभ्रदो बहिमानित्यनुमितिधितोषित्वादिति
वाच्यम् । साधनवशिष्टसाध्याभावस्य व्यभिचारत्वेन मणिकारमते
तस्य लक्ष्यत्वादिति ध्येयम् । व्यभिचारादिति । व्यभिचारादिग्रहा-
भावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपीत्यग्रेणान्वयः । ननु तद्वेतुकानुमितिं प्र-
ति तद्वेतौ व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वं वाच्यमतो न व्यभिचार
इत्यत आह व्याप्त्यादीति । [यद्वा कारणताघटकनियमांशस्य व्य-
तिरेकं प्रदर्शयान्न्यथासिद्धत्वाभावमाह व्याप्त्यादीति] न क्षतिः न
व्यभिचारादावव्याप्तिः । पर्वतो निर्बह्निरित्यादि । भ्रमादिति योजना ।
धूमो बह्नेर्यव्यभिचारीत्यग्रेऽन्वयः । यथार्थेतीति । नच पर्वतो निर्बह्नि-
रित्यादिज्ञानस्याप्यशतो यथार्थत्वात् तद्विषयेऽतिव्याप्तितादयस्थ-
मिति वाच्यम् । यथार्थपदेन भ्रमसामान्यभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वा-
दिति भावः ।

साध्यादिघटितव्यभिचारस्य हेत्वाभासपदवाच्यत्वे सा-

यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वम्,
ज्ञायमानं सदनुमितिप्रतिबन्धकं यत् तत्त्वं वा हेत्वा-
भासत्वम् ।

प्रत्येकं हेत्वाभासतापत्तिः । अथ विशिष्टविषयकज्ञानं प्रतिबन्धकं
तदघटकञ्च न विशिष्टमिति चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं भ्रमविष-
यविशिष्टस्याऽप्रसिद्धत्वादिसनुशयेनाह यदिति । केचित्तु दुष्टा-
नामेव हेतूनामेतानि लक्षणानि तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञाय-
मानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेयं तदर्थश्च तादृशाभावप्रति-

ध्यादेरपि तत्त्वमिष्टमेवेत्यतः प्रत्येकमित्युक्तम् । ननु यादृश-
विशिष्टविषयकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं यथार्थज्ञानविषयीभूत-
तादृशविशिष्टत्वं विधाक्षतमतः साध्यादौ नातिव्याप्तिरित्याशयेन
शङ्कते अथेति । तदघटकं चेति । व्यभिचारादिघटकीभूतसाध्या-
दिकं चेत्यर्थः । न विशिष्टं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविशि-
ष्टस्वरूपमित्यर्थः । [अप्रसिद्धत्वादिति । भ्रमविषयखण्डशःपदा-
र्थविषयकत्वस्य विवक्षणीयप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावात्
यथार्थपदं प्रकारान्तरेण सार्थकं कुर्वतां मिथ्याणां मतमाह केचि-
त्त्विति । नन्वेवं याधितेऽव्याप्तिरित्यत आह तत्रेति । ननु एताद्यतैव
कथं यथार्थपदसार्थक्यमत आह] तृतीयमिवेति । ज्ञायमानं सदि-
ष्टादिकमिवेत्यर्थः । ज्ञायमानव्यभिचारादेरिति । साधनधर्मिकज्ञा-
नीयप्रकारत्वाविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरित्यर्थः । यद्यपि अनु-
मितिकारणीभूताभावस्य प्रतियोगि यत्रेति व्युत्पत्त्याऽनुमितिकारणी-
भूताभावप्रतियोगिज्ञानप्रकारीभूतव्यभिचारादेर्लोभसम्मधात् ज्ञाय-
मानस्य व्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमो न युक्तः, तथापि व्य-
धिकरणबहुमोहः प्रयोगानुसारितया सर्वत्राव्युत्पन्नत्वादिदमुक्तम् ।
नन्वेतावता कथमव्याप्तिनिरास इत्यत आह तदर्थश्चेति । प्रथमल-

योगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वम् । अग्रे च तत्त्वमित्यस्य तद्वत्त्वमित्यर्थः । आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणत्वमिति भाहुः । लिङ्गमविवक्षितम् । यद्विषयत्वेन यादृशविशिष्टविषयत्वेन ।

क्षणाद्यधेत्यर्थः । तादृशभावेति । अनुमितिकारणीभूताभावेत्यर्थः । व्यभिचारादय इति फलितार्थकथनं ताद्रूप्येणाप्रवेशात् । तत्प्रकार-
कंति । एतन्मते साध्याभाववद्भूतित्वमेव व्यभिचारः तथा च वाच्यं प्रमेयत्वादित्यादिसंज्ञेतोरनुमितिधिरोधिनः साध्यासामानाधिकर-
ण्यस्य भ्रमविशेष्यतामादाय प्रमेयत्वादिसंज्ञेतावतिव्याप्तिवारणाय यथार्थपदम् । न चैयमपि निर्घन्विष्टात्तत्वादेः कालिकादिसम्बन्धेन यथार्थज्ञानमादाय, संज्ञेतावतिव्याप्तितादयस्थयम्, यादृशसम्बन्धेन ज्ञायमानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशसम्बन्धेन तत्प्रकारकयथार्थज्ञान-
स्योक्तत्वात् । न च ब्रह्मो घूमत्त्वान् घूमादित्यत्र बाधितहेतावव्याप्तिः पक्षे घूमत्त्वाभावस्वरूपयाधस्य घूमहेतौ स्वरूपसम्बन्धेन यथार्थज्ञा-
नासम्भवादिति वाच्यम् । साधननिष्ठव्यभिचारादेर्यथार्थज्ञानमादा-
यैव तत्र लक्षणसङ्गमादिति भावः । ननु दुष्टहेतौरेव लक्ष्यत्वे द्विती-
यादिनिवृत्तेस्तत्राव्याप्तिर्दोषतिव्याप्तिश्चेत्यत आह अग्रे चेति । उप-
धेयसङ्करेपीत्यादिग्रन्थासङ्गतेर्लक्षणापत्तेर्भाह आद्यस्यैव घेति । त-
था चाप्रमलक्षणमभिप्रेत्य उपधेयेत्यादिग्रन्थ इति भावः । प्राप्तिरि-
ति । यथार्थपदसार्थक्यमेवात्र प्रकर्षः । पक्षवृत्तितया ज्ञायमानस्य
बहुवचनमावरूपयाधस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव यदयथार्थज्ञानं तद्विषयत्व-
स्यैव घूमादौ सत्त्वात् पर्यंतो बन्दिमान् घूमादित्यादावतिव्याप्तिरि-
त्यस्वरसः केचिदित्युक्त्या सूचितः । यदि च स्वालङ्कारानुमिति-
कारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वमेवार्थः सर्वत्रैव दुष्ट-
हेतावन्ततो नित्यज्ञानविषयतामादायैव लक्षणसम्भवात्, तदा अ-
नुमितिप्रतिबन्धकीभूतव्यभिचारादिभ्रमविषयतामादायैव संज्ञेता-
वतिप्रसङ्गवारणाय भ्रमसामान्यमिन्नार्थकं यथार्थपदमावश्यक-
मिति युक्तमुत्पश्यामः । लिङ्गपदस्य निष्प्रयोजनकत्वादाह लिङ्गमि-
ति । ज्ञानपदप्रयोजनं त्वग्रे वक्ष्यामः । ननु यत्पदस्यालङ्कारव्यक्तिवा-

सव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः । एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिविरहवि-
शिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठस्तद्विरहो वा साध्याभाववद्बुद्धिः साधनं सा-
धनवद्बुद्धिसाध्याभावो वा हेतुदोषः । येन केनापि सम्बन्धेन
तद्वाञ्छ प्रकृतो हेतुर्दुष्टः । यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्ताज्ञान-
मनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य धर्मिणस्तादृशधर्मवत्त्वं हेतुदोष इत्यपि

शे भ्रमत्वग्रहदशायां हेतौ व्याप्तिग्रहानुत्पादप्रसङ्गात्, यद्रूपाव-
च्छिन्नवृत्तानिश्चयत्वेन विरोधित्वं तदवच्छिन्नाभावगमैस्तैव भ्र-
मत्वग्रहस्योत्तेजकत्वात्, अत एव गृहादौ घटसामान्याभावे
साध्ये गृहस्य 'घटवत्त्वमिष मीलघटवत्त्वमपि बाध एवेति
वदन्ति । न च हृदः प्रमेयबन्धिमान् धूमादित्यादौ गुरुधर्मस्य प्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वेन प्रमेयबन्धित्वावच्छिन्नाभावविशिष्टहृदाद्यप्रसि-
द्ध्या बाधादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्र हृदो निर्धन्विरिति ज्ञानस्यापि
प्रतिबन्धकतया निर्धन्वित्वविशिष्टहृदादेरेव दोषत्वसम्भवात् । वास्तुतो
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमत एव पतल्लक्षणम्, अन्यथा हृदो
दाहजनकद्रव्यवान् द्रव्यादित्यादौ बाधाद्यसम्भवापत्तेः, निर्धन्वित्व-
विशिष्टहृदादिविषयकत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तबुद्धि-
त्वात् दाहजनकद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तद्विशिष्टहृदादि-
विषयित्वस्य चासम्भवात् । न च तत्र साध्यनिष्ठपक्षवृत्तित्वाभावात् एव
बाध इति साम्प्रतम् हृदत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यो बन्धित्वप्रकारकप्रमा-
विशेष्यवान् [दाहजनकतेजस्वी] द्रव्यत्वादित्यादौ तस्याप्यसम्भवा-
त् हृदावृत्तित्वमपेक्ष्य हृदत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यावृत्तित्वस्य गुरुत्वा
तदवच्छिन्नाभावस्याप्यप्रसिद्धेरिति ध्येयम् । एवं चेति । विशिष्टविव-
क्षणे चेत्यर्थः । पक्षतावच्छेदकादीत्यादिना साध्यहेत्वोः संप्रहः । असमा-
नप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामाहत्याह पक्षनिष्ठेत्यादि । येन
केनापीति । दोषासमागकालीनस्यापि हेतोरैकज्ञानविषयत्वादिसम्ब-
न्धेन तासम्बन्धित्वात् विशिष्टदोषाप्रसिद्धैव सम्बन्धसामान्येन
तद्वत्त्वोक्तावपि सङ्केतावतिप्रसङ्गाभावादिति भावः । प्रकृतः प्रकृतहे-
तुतावच्छेदकवृत्तया यमिमतः, तेन काश्चनमयधूमत्वादिप्रकारेण

कश्चित् । अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे बन्धित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूम-
त्वेन च हेतुत्वे पर्वतादेः काश्चनमयत्वविरहो, हृदस्य बन्धधू-
मशून्यत्वं, पर्वतस्य महानसीयबन्धधूमविरहित्वं, मेयत्वस्य केव-

हेतुतास्थले हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोरलीकत्वेऽपि नाभ्यासि । या-
दृश इति । यद्धर्मविशिष्ट इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । कश्चिदित्यस्वरसः,
तद्वीजं तु यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्साहचर्यं वस्तुगत्याऽनुमितिप्र-
तियन्धकमित्युक्तौ पर्यन्ते हृदे च बन्धभाववत्त्वावगाहिममूहालम्ब-
नमादाय बन्धभावविशिष्टहृदस्यापि पर्वतो बन्धिमान् धूमादित्यादौ
दोषत्वापत्तिः । यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नानुमि-
तिप्रतियन्धकत्वमित्युक्तौ चासम्भवं हृदत्वेन घटे धर्मिणि अभाव-
त्वेन भावं तत्र च बन्धित्वेन शुद्धां प्रतियोगिविधयाऽऽग्राह्यमानस्या-
पि ज्ञानस्य हृदो बन्धिमानित्यनुमितिप्रतियन्धकत्वेन हृदत्वविशिष्ट-
धर्मिकबन्धिसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वादिना प्र-
तियन्धकत्वविरहादिति ध्येयम् । विशिष्टधूमत्वेनेति । अविच्छिन्न-
मूलकत्वादिविशिष्टधूमत्वेनेत्यर्थः । पक्षसाध्यहेतुत्वानामवच्छेदक-
प्रवेशार्थमाह पर्वतादेरिति । आदिना बन्धिधूमयोरुपग्रहः । काश्चनम-
यत्वविरह इति । न दोष इति परेणान्वयः । एवमग्रेऽपि । यथाश्रुतल-
क्षणं तु काश्चनमयः पर्वतो बन्धिमानित्यनुमितिं प्रति विरोधित्वमादा-
यैव तत्रातिव्याप्तिमिति भावः । अप्रसिद्धपक्षिकामिव प्रसिद्धपक्षि-
कामप्यनुमितिमादायातिव्याप्तिवारणाय पक्षतावच्छेदकं प्रवेशनीय-
मित्याशयेनाह हृदस्य बन्धिधूमशून्यत्वमिति । तद्धर्मावच्छिन्नपक्षक-
त्वाप्रवेशे हृदो बन्धिमानित्याकारकबन्धिसाध्यकधूमलिङ्गकानुमतेः
प्रतियन्धकतावच्छेदकत्वस्य तत्रापि सत्येन तत्रातिव्याप्तिरेवेति
भावः । अप्रसिद्धसाध्यहेतुकामिव प्रसिद्धसाध्यहेतुकामप्यनुमिति-
मादायातिप्रसङ्गवारणं साध्यहेतुतयोरवच्छेदकप्रवेशस्य फल-
माह पर्वतस्येति । तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यहेत्वोरप्रवेशे पर्वतो महानसी-
यबन्धिमान् तादृशधूमादित्याद्यनुमितिमादाय तत्प्रतियन्धकतावच्छे-
दकत्वस्य महानसीयबन्धभाववत्पर्वते तादृशधूमाभाववत्पर्वते च

लघूमस्य वा घन्निव्यभिचारो, विशिष्टस्य घूमस्य वा पर्वतीयव-
न्निव्यभिचारो न दोषः, न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतो-
र्दुष्टत्वम्, । अतस्तद्धर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्धर्मावच्छिन्नतत्साध्यकत-
द्धर्मावच्छिन्नतद्देतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तथा च निर्व-

सत्त्वात्तयोरतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । व्याप्यत्वांशेऽप्यनुमितौ हे-
तुविशेषोऽवश्यं निवेशनीय इत्याशयेमाह मेयत्वस्येति । अन्यथा
घन्निव्याप्यमेयत्ववान्पर्वतो घन्निमानित्यनुमितिर्व्यक्तिप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वस्य घन्निव्यभिचारिमेयत्वे सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिः स्या-
दिति भावः । व्याप्यत्वांशे हेतुतावच्छेदकप्रवेशार्थमाह केवलधूम-
स्येति । व्याप्यत्वांशेऽप्यनुमितौ साध्यतावच्छेदकप्रवेश आवश्यक
इत्यभिप्रेत्याह विशिष्टधूमस्य चेति । अन्यथा पर्वतीयघन्निव्याप्यवि-
शिष्टधूमवान्पर्वतो घन्निमानित्याकारकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वस्य पर्वतीयघन्निव्यभिचारित्वविशिष्टधूमे सत्त्वादतिव्याप्तिः
स्यादिति भावः । तत्सम्बन्धेनेति । तेषां पर्वतनिष्ठकाञ्चनमयत्वविर-
हादीनां यथाकथञ्चित्सम्बन्धेनेत्यर्थः । तत्र पर्वते घन्हेः साध्यत्वे ।
तस्य विशिष्टधूमस्य । समानधर्मिकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वमते पर्वत-
त्वेन घन्निव्यप्यपर्वतपक्षिकायाः पर्वतो घन्निमानित्यनुमितेः प्रतिब-
न्धकतावच्छेदके घन्नाभाववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिवारणार्थं तत्पक्षकेति ।
तथा च पर्वतत्वेन घन्निमत्पर्वतपक्षकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वस्य तत्रासत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिः घन्नित्वेन पर्वतावृत्तिवन्निविप-
यिकायाः पर्वते घन्निरित्याकारिकायाः पर्वतो घन्निमानित्याकारि-
काया वाऽनुमितेः प्रतिबन्धकतावच्छेदके पर्वतावृत्तित्वविशिष्टवन्हा-
घतिप्रसङ्गवारणाय तत्साध्यकंति । तथा च घन्नित्वेन पर्वतीयघन्नि-
साध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् तत्रातिप्रसङ्गः ।
एवं धूमत्वेन पर्वतावृत्तिधूमस्य पक्षधर्मत्वावगाहिन्या अनुमि-
तेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकपर्वतावृत्तित्वविशिष्टधूमेऽतिप्रसङ्गवार-
णाय तद्देतुकेति । इत्य च पर्वतत्वेनैव निर्वन्धिपर्वतस्य पक्षत्वे
घन्नित्वेनैव पर्वतावृत्तिवन्हेः साध्यत्वे धूमत्वेनैव पर्वतावृत्ति-

न्दिः पर्यतो वन्दिमान् पर्वतावृत्तिवन्दिमान् वा तद्व्यभिचारिणः
पर्वतावृत्तेर्वा धर्मादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशा-
नुमितेरप्रसिद्धत्वादिति ।

अत्र वदन्ति । यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधविष-
यिताप्रयुक्तस्तदुत्तरम् अनुमितौ अनाहार्यमानसज्ञा नेवा पक्ष-

धमस्य हेतुतायां पर्यतो वन्दिमान् धूमादित्यत्रापि यन्मन्त्रभाष-
यिषिष्टपर्वतादिकं प्राचां मते हेतुदोष एवेति हृदयमायेन सम्यग्धेन
यस्य पर्वतत्वादेः पक्षतावच्छेदकत्वं तेनैव सम्यग्धेन तद्धर्माव-
च्छिन्नत्वलाभाय तत्पक्षकत्वाद्दो तत्पदम् । तेन विषयितया पर्वत-
स्यावच्छिन्नं यत् ज्ञानादिकं तत्पक्षकानुमितिप्रतिबन्धकतामा-
हाय समवायेन पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नस्य पक्षत्वादित्यले पर्वतत्व-
विशिष्टज्ञाननिष्ठवन्त्रभाषयस्वादी नातिप्रसङ्ग इत्याहुः । इत्यादाविति ।
इत्यादिन्यायस्थलीयहेतावित्यर्थः । अत्र च निर्वह्यपर्वतत्वेन च ह्यिम-
त्पर्वतव्यक्तेः पक्षत्वे आध्यासिद्धिरेव, निर्वह्यपर्वतत्वेन निर्वह्य-
पर्वतव्यक्तेः पक्षत्वे याद्य एव दोषः, पर्वतः पर्वतावृत्तिवन्दिमानि-
त्यत्रै तु याद्यः, तयोश्च तादृशपक्षसाध्यकानुमित्यप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिः,
पर्यतो वन्दिमान् वन्दिम्यभिचारिधर्मादित्यत्र वन्दिम्यभिचारित्व-
विशिष्टवन्दिम्याप्यत्वावगाहानुमित्यप्रसिद्ध्या व्यभिचारादावव्या-
प्तिः, पर्यतो वन्दिमान् पर्वतावृत्तिधर्मादित्यत्र पर्वते प्रकृतहेतुवैशि-
ष्ट्यावगाहानुमित्यप्रसिद्ध्या स्वरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् ।
तादृशानुमितरिति । द्वितीयव्याख्यानुसारेणेदम् । तेन पर्यतो वन्दि-
मान् वन्दिम्यभिचारिधर्मादित्यादायाद्यव्याख्यायामनुमितिप्रसिद्धा-
द्यपि न क्षतिः । नस्तुनः अनाहार्यपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वात् प्रत्य-
क्त्वेपि तत्रानुमितेरप्रसिद्धिः ॥

यद्विषयकेति । यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिनी यद्वि-
षयकनिश्चयत्वाभावव्याप्या यद्विषयकनिश्चयावृत्तिरिति याव-
त् तादृशी या विषयिता तत्प्रतियोगिक इत्यर्थः । पक्ष-
स्य च द्वयोर्व्यतिरेक इत्यग्रणान्वयः । तदुत्तरमनुमितौ तादृशनि-

तावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्याव-
गाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-
हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुपत्तावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेक-

इचयोत्तरानुमितिसामान्ये । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष इत्यादि ।
अत्र द्वितीयपक्षपदं पक्षतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन पक्षतावच्छेद-
कवैशिष्ट्यस्य प्रवेशलाभाय, तेन हृदे बन्धभावनिरुच्योत्तरं कालि-
कादिस्तम्बन्धेन हृदत्वादिविशिष्टकालादौ बन्हेस्तद्व्याप्यधूमवस्त्वस्य
चानुमितौ उभयस्य सत्त्वेऽपि न बाधादावसम्भवः । कथितदिशैवा-
ग्रिमयोः साध्यहेतुपदयोर्व्यावृत्तिरवसेया । तथा च यादृशविशिष्ट-
विषयकनिरुच्योत्तरानुमितिसामान्ये यादृशविशिष्टविषयकानिरुच्य-
यत्वाभावव्याप्यविषयिताप्रतियोगिकः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यायगा-
हित्वप्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुमत्तावगाहित्वोभयव्यति-
रेकस्यादृशविशिष्टमेव प्रकृतपक्षसाध्यन्यायस्थलीयप्रकृतहेतौ दोष
इति फलितार्थः । पर्वतधर्मिकबन्धभावन्याप्यवत्तावगाहित्वबन्ध-
भावन्याप्यव्याप्यधूमवस्त्वावगाहित्वोभयव्यतिरेकस्य बन्धिविशिष्ट-
पर्वतनिरुच्ययत्वाभावव्याप्यं यत् पर्वतधर्मिकबन्धभावन्याप्यवत्ताव-
गाहित्वं तत्प्रतियोगिकत्वात्पर्वतो बन्धभावन्याप्यवान् धूमादित्या-
दौ बन्धिविशिष्टपर्वतेतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय सामान्य इत्युक्तम् ।
तथा च बन्धिविशिष्टपर्वतनिरुच्योत्तरमुत्पन्नायां पर्वतो बन्धभावन-
व्याप्यवान् बन्धभावन्याप्यव्याप्यधूमवत्तावगाहित्वोभयव्यतिरेकस्यासत्त्वात् तादृशस्थले बन्धिविशिष्टपर्वतो दोषः । त-
स्मापि बाधादिसंशयोत्तरोत्पन्नायां कस्याश्चिदनुमितौ पक्षधर्मिक-
साध्यावगाहित्वसाध्यव्याप्यहेतुमत्तावगाहित्वोभयोः सत्त्वेन हृदो
पन्दिमान्धूमादित्यादौ सर्वत्रैव बाधप्रभृतावसम्भवः स्यादतो यादृ-
शनिश्चयपदम् । यद्विषयकनिश्चयस्य पूर्वमनुमितादित्युक्तं बाधा-
दिनिरुच्यपूर्वोत्पन्नानुमितौ साध्यावगाहित्वतद्व्याप्यवत्तावगाहि-
त्यामयोः सत्त्यादसम्भवः स्यादतस्तदुत्तरमित्युक्तम् । निश्चय-
दद्याद्दीप्ताप्रामाण्यकां निधिष्टः, तेन भ्रमत्वेन गृह्यमाणस्य बाधादि-

निश्चयश्चोत्तरमुत्पत्त्यामनुमितौ कदाचिन्निरुक्तावगाहिताद्वय-
सत्त्वेऽपि नासम्भवतादवस्थम् । निर्वन्धिर्वन्धिमान् धूमादित्यादौ
घटविशिष्टगृहादावतिव्याप्तिः तन्निश्चयानुत्तरानुमितित्वावच्छेदेनैव
निर्वन्धिधर्मिकवन्धवगाहित्वविरहेण निरुक्तावगाहिताद्वयव्यतिरे-
कस्य सत्त्वावतस्तद्वारणाय विशिष्टविषयकनिश्चयत्वाभावव्याप्य-
विययिताप्रतियोगिक इत्युक्तम् । तथा च निर्वन्धिर्वन्धि-
न्दिमान् घन्दिव्याप्यधूमवान् शुद्धं च घटवदित्यादिसमूहालम्बन
एव व्यभिचारं निर्वन्धिधर्मिकवन्धवगाहित्वस्य घन्दिव्याप्य-
धूमवत्त्वावगाहित्वस्य या घटविशिष्टगृहादिनिश्चयत्वाभावव्याप्य-
व्यत्वाभावान्निरुक्तावगाहिताद्वयव्यतिरेकस्य घटविशिष्टगृहादि-
निश्चयत्वाभावव्याप्यविषयिताप्रतियोगिकत्वमेव नास्तीति न तत्र
घटविशिष्टगृहादिकं दोषः, किन्तु वन्धभावादिविशिष्टो निर्वन्-
ध्यादिरेव तत्र दोषः । न च निर्वन्धिधर्मिकवन्धवगाहित्वानसामान्य
एव यादृशवस्तुनो न भानं तत्रातिव्याप्तितादवस्थम्, तादृशवस्तुनि
भानाभावात् पतदस्वरसेनैव चरन्तीत्यभिधानात् । यादृशविशिष्ट-
विषयकज्ञानत्वाभावव्याप्यविषयिताप्रतियोगिक इत्युक्तावसम्भवः
पक्षधर्मिकसाध्यसंशयादौ पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वादेः साध्याभा-
वविशिष्टपक्षज्ञानत्वाद्यभावव्यभिचारित्वाद्गतो निश्चयत्वानुसरणम् ।
अत्र निश्चयस्तच्चदाहार्यज्ञानभिन्नत्वेन विशेषणीयः, तेनाहार्यस्य सा-
ध्याभावदिमत्तया पक्षादिनिश्चयस्य पक्षादिधर्मिकसाध्यादिमत्त्वाव-
गाहित्वेऽपि हृदां वह्निमान् धूमादित्यादौ न बाधप्रभृतावसम्भवः ।
यद्यपि पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वविशिष्टस्य तादृशसाध्यव्याप्यहेतु-
मत्तावगाहित्वस्य व्यतिरेकमन्तर्भाव्यापि लक्षणं सुवचम्, तथापि
यत्र स्वलविशेषे साध्यतद्व्याप्यहेतुमत्तयोः पक्षे समूहालम्बनभ्रमो-
ऽप्रसिद्धः तत्रत्यदोषेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्व-
मते विशेषणाप्रतिषेधकतया साध्याभावव्याप्यवत्पक्षेऽव्याप्तिप्रस-
ङ्गाच्चेति निरुक्तविशिष्टाभावं परित्यज्य द्वयोरित्यनेनोभयाभावो
निर्वाशनः । न च समवेतं द्रव्यं मूर्तेः स्पर्शवत्त्वादित्यत्र सङ्घेतौ अस-
मवेतत्वविशिष्टद्रव्येऽतिप्रसङ्गः समवेतत्वतदभावयोर्द्रव्यधर्मिकैक-
निश्चयागोचरत्वादिनि वाच्यम् । द्रव्यत्वावच्छेद्यत्वविशिष्टस्वरूपस-
म्बन्धेन समवेतस्य पक्षतावच्छेदकत्वं तदोपसृष्टत्वात्, स्वरूपस-

इवन्धमात्रेण समवेतत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वप्रवेशे तु तादृशपक्षध-
 र्मिकसाध्यावगाहित्वस्याऽसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यनिश्चयत्वाभावव्या-
 ध्यत्वविरहादेव उक्तस्थले समवेतत्वाद्यभावविशिष्टद्रव्यस्य दोषत्वा-
 सम्भवात् । द्रव्यं द्विविधं समवेतमसमवेतं चेत्याकारकस्य द्रव्य-
 त्वसामानाधिकरण्येन समवेतत्वतदभावयोर्निश्चयस्य सर्वानुभव-
 सिद्धत्वात्, एकधर्मावच्छेदेनैव विरोधिनोरेकनिश्चयाविषयत्वात् ।
 इदं तु बोध्यम् । अत्रापि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादायतिप्रसङ्गा-
 रणाय तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणं देयमेव । तस्य च प्रकृ-
 तलक्षणाश्रयीभूतं यत् स्वमित्रं तदघटितान्यत्वं नार्थः प्रमेयत्वमवृत्ति-
 प्रमेयत्वादित्यादौ व्यभिचारस्य तादृशस्वमित्रबाधाविघटितत्वेना-
 व्याप्त्यापत्तेः, किं तु तादृश निरुक्तलक्षणाश्रयीभूतं वस्तुगत्या यद्विशि-
 ष्टान्तरं हेत्वाभासत्वविशिष्टाद्भिन्नं तदघटितत्वमेव । वस्तुतो यद्विष-
 यकनिश्चयत्वविराध्यादृशयादृशविषयिताप्रतियोगिको निरुक्तोभ-
 यव्यतिरेकस्तदन्यथाद्विषयकनिश्चयत्वविरोधितादृशविषयिताप्रति-
 योगिकस्तथाधिर्धावांशष्टाघटितत्वमेव तादृशविशिष्टान्तराघटित-
 र्थमित्यस्यार्थो बोध्य इति नाक्ताव्याप्त्याद्यवकाशः । यदि च नव्या-
 नो मते साध्याभाववच्छेदित्वरूपाया एवान्वयव्याप्तेरनुमित्युपयो-
 गित्वात् तादृशव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वमेव लक्षणे
 निवेद्यते तदा प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यावगा-
 हित्वस्य प्रकृतसाध्यावगाहित्वस्यातिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्व-
 स्य प्रकृतसाध्यावगाहित्वविरोधव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य
 च त्रिव्यावच्छिन्नाभावो यद्वर्मावच्छेदेन यादृशधर्मवृत्तानिश्चयत्व-
 विरोधिविषयिताप्रतियोगिकस्तद्वर्मावच्छिन्न एव तादृशधर्मविशिष्टः
 प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षप्रकृतहेतुसाध्यकन्यायस्थले दोषो
 यक्तव्य इति प्रमेयत्वविशिष्टसाधनत्वावच्छेदेन साध्यव्यभिचार-
 निश्चयस्यापि साधनत्वसामानाधिकरण्येन तस्यान्विध्यव्याप्त्यवगा-
 हित्वसत्त्वात् निरुक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशनिश्चयत्वविरो-
 धिविषयिताप्रतियोगिकत्वविरहादेव प्रमेयत्वविशिष्टसव्यभिचारा-
 दौ नातिप्रसङ्गः । प्रमेयत्वविशिष्टसव्यभिचारत्वावच्छेदेन साधन-
 वृत्तिनानिश्चयस्यापि विरोधिनी न साधनधर्मिकसाध्याव्यभिचा-
 रित्वावगाहिता, नव्यानां मते समानधर्मिकस्यैव ज्ञानस्य विरोधि-

त्वादतः साधननिष्ठप्रमेयत्वविशिष्टसव्याभिचारेपि नातिप्रसङ्गः ।
 धूमहेतुना द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन यद्धेः साध्यतास्थले तु द्रव्य-
 त्वावच्छिन्नं सर्वं द्रव्यं न घनभावावयव किन्तु यत्किञ्चिद्द्रव्यमेवेति
 न तत्र घनभावाविशिष्टद्रव्येऽतिप्रसङ्गः । न चैवं द्रव्यत्वावच्छेदेन
 धूमहेतुना यद्धेः साध्यतास्थले भागासिद्ध्यंशतोषाधयोरव्याप्तिः द्र-
 व्यत्वावच्छिन्ने सर्वत्र धूमस्य यद्धेर्वा सामान्याभावस्यासत्त्वादिति
 घञ्चम् । निरुक्तप्रित्वावच्छिन्नाभावो यद्धर्मावच्छेदेन यादृशाधर्मव-
 स्तानिद्वयत्वविरोधिविषयिताप्रतियोगिकः तद्धर्मावच्छेदस्यैव तादृ-
 शाधर्मवतः प्रकृतपक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन प्रकृतसाध्यहेतुकदो-
 षनिरुक्तौ निषेद्यत्वात् । न च यद्विस्त्यावच्छेदेन निर्धूमवृत्ति-
 त्वास्तत्त्वादद्रव्यं धूमयद्धेरेत्यादौ साध्याभाववद्वृत्तित्यविशिष्ट-
 हेतुस्वरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिः साध्याभाववन्निष्ठाधिकरणतानवच्छे-
 दकीभूतहेतुतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव व्याप्तिर्यथा तद्विरोधिना हे-
 तुतावच्छेदकधर्मवत्त्वावच्छेदेन तादृशाधिकरणतावच्छेदकत्वस्यै-
 व व्यभिचारत्वात् । अन्यथा द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादेरपि
 व्यभिचारित्वापत्तरिति परैरपरिशीलितः पन्थाः ।

गुरुचरणास्तु यद्विषयकेत्यादेर्यादृशविशिष्टविषयकनिद्वयवृत्तिर-
 विशिष्टाया विरोधिविषयितायाः प्रयुक्तो व्यापकः प्रकृतपक्षे प्रकृत-
 साध्याधगाहित्वस्य प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमन्वाधगाहित्वस्य च
 द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वं हेतुदोषत्वमित्यर्थः । नत्र च विरोधिविषयिता-
 या व्याप्यत्वं न स्वरूपसम्बन्धेन, याद्यादेराहार्येनिश्चये निरुक्ताप-
 गाहिताद्वयसत्त्वेनाऽसम्भवापत्तेः, किन्तु स्वाश्रयोत्तरानुमितिषस-
 म्बन्धेन स्वाश्रयोत्तरानाहार्यमानसज्ञानत्वसम्बन्धेन वा तथा चम्,
 एतद्धाभार्थमेव तदुत्तरमनुमितावनाहार्यमानसज्ञानं घेत्युक्तम् । न
 च विषयिताया विरोधित्वं यदि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तदा नि-
 र्धन्यन्निहमानित्यादौ घटाद्यभावविशिष्टभूतलादेरपि दोषत्वापत्तिः
 तन्निश्चयनिष्ठविषयिताया अपि भूतलं घटवदित्यादिर्धनप्रतिबन्धक-
 तावच्छेदकत्वात्, पच पर्वतान्यः पर्वतो बृहन्नान्यदहनवानिग्यादौ
 पर्वतान्यत्वाद्यभावविशिष्टपर्वतादिरूपाश्रयासिद्धावव्याप्तिः तद्विष-
 यितायाः कुत्रापि बुद्धौ प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् पर्वतः पर्वता-
 न्य इत्याकारकबुद्धेराहार्यत्वेनाऽप्रतिबन्धत्वादिति याच्यम् । निरु-

कोभयाभावप्रतियोगिनी अवगाहिता यदंशे यन्निरूपिता तदंशे तदभा-
 वनिरूपितविषयिताया एव प्रकृते विरोधिविषयितापदेनोक्तत्वात् ।
 घटाभावविशिष्टभूतलादिविषयितायाश्चाऽतथात्वेन निर्वन्धिर्वन्हिमा-
 नित्यादौ निर्घटत्वविशिष्टभूतलादावतिव्याप्यभावादिति प्राहुः ।
 तच्चिन्त्यम् । साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षात्मकसत्प्रतिपक्षाव्याप्ति-
 प्रसङ्गात्, एवं काञ्चनमयपर्वतः काञ्चनमयवन्हिमानित्यादौ काञ्च-
 नमयत्वाद्यभावविशिष्टपर्वतादिरूपाश्रयासिद्धौ लक्षणसङ्गमनेऽपि
 काञ्चनमयत्वाद्यभावव्याप्यविशिष्टपर्वतादिरूपाश्रयासिद्धावव्याप्तिप्र-
 सङ्गाच्च । यत्र यो तादृशहेत्वाभासस्तत्र तद्व्याप्यमपि तादृशहेत्वा-
 भास इत्यादिना दीधितिकृता तस्याप्यग्रे लक्ष्यतायाः स्वीकर्तव्यत्वात् ।
 किं चैवं यद्विषयकानाहोयनिश्चयनिष्ठविरोधिविषयितायाः स्वरूप-
 सम्बन्धेन निरुक्तोभयाभावव्याप्यत्वं तत्त्वं हेतुदोषत्वमित्यस्यैव स-
 म्यक्त्वं स्वाश्रयोत्तरानुमितित्वादिसम्बन्धेन विरोधिविषयिताया
 व्याप्यत्वाभिधानमपि सन्दर्भयिरुद्धं स्यात् । एतेन निरुक्तोभयाभाव-
 प्रतियोगिन्यवगाहिता यदंशे यन्निरूपिता तदंशे तदभावेन तदभा-
 वव्याप्येन या निरूपितैव विषयिता प्रकृते विरोधिविषयिता वक्त-
 व्या अतो न सत्प्रतिपक्षाद्यव्याप्तिरित्युक्तावपि न निस्तारः, पक्षनि-
 ष्टसाध्याभावादेस्तावतापि संग्रहायोगाच्चेति दिक् ।

यत्तु प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वं, यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरो-
 धिविषयिताया उभयाभावव्याप्यत्वं च स्यादश्रयनिश्चयाव्य-
 धिद्विहितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन, तादृशसम्बन्धलाभायैव तदुत्तर-
 मनुमितावित्युक्तम् । एवं च विरोधिविषयकयद्विषयकनिश्चया-
 व्यधीद्विहितोत्तरानुमितित्वव्यापकस्तादृशोभयाभाव इति यावत्,
 एवं च निर्वन्धिर्वन्हिमानित्यादौ दोषादिविषयितायां स्वरूपसम्ब-
 न्धरूपोभयामाश्रयप्रयोजकत्वासम्भवेऽपि तादृशविषयितायां निरुक्त-
 विरोधित्वस्य निवेशिततया तत्र लक्षणं सुसमन्वयमेव, तादृश-
 प्रयोजकत्वस्याप्रतिषेधात् । न चैवं तत्र यस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिर्दुर्गारैव
 तादृशोभयाभावस्य विरोधिविषयकसमूहालम्बनघटादिविषयकनि-
 श्चयाव्यधितोत्तरानुमितित्वव्यापकताया अक्षतत्वादिति वा-
 च्यम् । विरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यद्विषयिता तच्छालिनिश्च-
 यस्य निश्चयान्तेन विचक्षितत्वात् । घटादिविषयितायास्तत्र निरु-

काविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिवचिरहात् । न चैवं विरोधि-
विषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यदीयविषयिता तावतैव सामग्रस्य शेषवैय-
र्थ्यमिति वाच्यम् । यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन घन्हादेः
साध्यता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन घन्हाभावादिमत्त्वस्य
विषयिताया निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तितया तत्रातिव्या-
प्तिवारकतया शेषसार्थक्यात्, तदुपादाने तादृशघन्हाभावादिमत्त्व-
विषयफनिश्चयानन्तरं पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन घन्हानुमित्यु-
त्पत्त्या तादृशानुमितौ तथाविधोभयसत्त्वेनाऽतिव्याप्यत्वकाशादिति ।
तच्चुच्छम् । निर्वन्धिः पर्वतो वन्धिमानित्यादौ यत्र पर्वतत्वादि-
सामानाधिकरण्येन घन्हाभावादेः पक्षतावच्छेदकता तत्र पर्वतत्वा-
दिसामानाधिकरण्येन घन्हादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वे-
नाध्यासिद्धानात्मकस्य निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिविष-
यिताकतया तत्रातिव्याप्तेः । तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
गर्भे यद्रूपविशिष्टे येन सम्यग्भवेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहि-
त्वं निविशते तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्र-
कारकानुमितिस्त्वावच्छिन्ननिरूपितप्रतियन्धकतावच्छेदकत्वरूपवि-
रोधित्वस्य विषयितायां निवेशे शेषवैयर्थ्यम्, उक्तरीत्या निर्वन्धिर्ग-
न्धिमानित्यादिस्थलीयदोषे अध्यासिच्च । यद्विषयकनिश्चयस्य वि-
रोधिनी प्रतिषध्यतावच्छेदिका या विषयिता तत्प्रयुक्तः तद्व्यटि-
तप्रतियोगिक इत्यर्थस्तु न युक्तः । पर्वतः पर्वतान्यो धूमादि-
त्यादौ पर्वतान्यत्वाभावविशिष्टपर्वतनाद्यात्मकबाधप्रभृतावव्याप्ति-
प्रसङ्गात्, पर्वतान्यत्वाभावविशिष्टपर्वतनिश्चयस्य प्रतिषध्यतान-
च्छेदकविषयित्वाप्रसिद्धेः तदुत्तरमनुमिताचित्यादिदलस्य व्यर्थता-
पक्षेऽपि, यद्विषयकनिश्चयप्रतिषध्यतावच्छेदकविषयिताधटितप्रति-
योगिकः पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वसाध्यव्याप्यहंतुमत्त्वावगाहित्वो-
भयव्यतिरेकस्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् । एतेन यद्विषयकनिश्चयनि-
ष्ठया यद्विरोधिविषयितया प्रयुक्तस्तदुत्तरमनुमितौ निरुक्तावगाहि-
ताद्वयव्यतिरेकस्तत्त्वमेवार्थः, प्रयुक्तत्वञ्च काष्ठादौ दाहाद्यभावो
मणित्याद्यवच्छिन्नप्रयुक्त इत्यादिप्रतीतिसाक्षिक स्वरूपसम्यन्धवि-
शेषः, स च कचिदेव फिश्चिन्निरूपित इति नातिप्रसङ्गशङ्कापीति
कस्याचित् प्रलपितमप्यपास्तम् । तादृशस्वरूपसम्यन्धे मानाभावात् ।

तत्त्वं हेतुदोषत्वम् । पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञा-
निकं न तु वास्तवं ग्राह्यम् । व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकश्च

मणिप्रयुक्तो दाहाभाव इत्यादौ च मण्यभावजन्यदाहप्रतियोगिक-
त्वरूपस्यैव मणिप्रयुक्तत्वस्य दाहाद्यभावे अत्रगाहनात् । अस्तु वा
स्वरूपसम्बन्धविशेष प्रयुक्तत्वम्, अन्यथा इन्धन इव जलेऽपि म-
णिप्रयुक्तो दाहाभाव इत्यादिप्रतीत्यापत्तेः, तथापि निश्चयपदस्य
विरोधिपदस्य तदुत्तरमनुमिनावित्यादिभागस्य च वैयर्थ्यं दुर्वारमे-
व, यद्विषयकनिष्ठविषयिताप्रयुक्त पक्षधर्मिकसाध्यात्रगाहित्वसा-
ध्यव्याप्यहेतुमत्तावगाहित्वयोर्व्यतिरेकस्तस्य हत्वाभासत्त्वमित्यस्यै-
व सम्पत्त्वादित्यास्तां विस्तरः ॥

गनु यादृशदोषव्यक्तीनां निश्चयस्योत्तरक्षणे सामग्री-
विरहेण कस्यापि वस्तुनोऽनुमितिर्नोत्पन्ना तादृशव्यक्तिप्यनु-
मितिर्गर्मलक्षणस्याव्याप्तिरत आह अनाहार्यमानसज्ञाने वेति ।
तदुत्तरमित्यनुपपद्यते । तथा च यादृशत्रिशिष्टविषयक-
निश्चयात्तरानाहार्यमानसज्ञानत्वावच्छेदेन तादृशप्रयुक्तत्वत्रिशिष्ट-
निरुक्तावगाहिताद्वयव्यतिरेकस्तादृशविशिष्टा हेतुदोष इत्यर्थः ।
दोषमात्रस्यैव निश्चयोत्तरमन्ततस्तन्निश्चयस्यैव मानसज्ञानसम्भ-
वात् अत्र कल्पे न कुत्राप्यव्याप्तिसम्भावनेति भावः । अत्रापि
वाधनिश्चयोत्तरमुत्पन्नस्याहार्यमानसज्ञानस्य निरुक्तावगाहिताद्व-
यसत्त्वादसम्भयस्य धारणार्थमनाहार्यपदम् । मानसपदं तदव्याप्ति-
धारणार्थमेव । अन्यथा वाधनिश्चयोत्तरमुत्पन्नदोषविशेषादिजन्याना-
हार्यज्ञान निरुक्तावगाहिताद्वयस्य सत्त्वेन कश्चिद्वाधप्रभृतां वद्व्या-
प्तिप्रसङ्गात् । न च अहं गौरो ज्ञानित्वादित्यादिस्थलीयधाधे तथा-
ऽप्यव्याप्तिः सत्यपि नाहं गौर इत्यादिवाधनिश्चये तदुत्तरं दापयशा-
दहं गौर इति पक्षधर्मिकसाध्यत्रगावगाहिमानसज्ञानोत्पादादिति
वाच्यम् । मानसपदस्य दाषत्रिंशेषाद्यजन्यपरत्वादिति ध्येयम् । ननु
याज्ञानमयाय पर्यंत तादृशत्रिंशेमांस्तथाविधभूमादित्यादौ पक्षताव-
च्छेदकत्रिशिष्टपक्षादेरप्रसिद्धत्वादाध्यासिद्धत्वादावव्याप्तिरत आह
पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकं चति । वैज्ञानिकमाधिज्ञानीयविषयता-

वाच्या । तादृशावगाहित्वप्रसिद्धिराहार्यज्ञान एवाभ्युपेतव्याऽ-
नन्यगतिकत्वात् । एवञ्च वस्तुमात्रनिश्चयादनन्तरं निर्वन्हित्वादि-
विशिष्टे घन्हेरग्रहेऽपि न क्षतिसस्य विरोध्यावपयकत्वात्, एवं

रूपमान तु चास्तवमासमवायादिसम्बन्धरूपमित्यर्थः । गुणीयसंयो-
गेन पर्वते घन्हेः साध्यत्वे तु तत्सम्बन्धावच्छिन्नघन्हाभावादिकं न हे-
त्याभासः, तस्याऽप्रसिद्धत्वात्, किन्तु संयोगे गुणीयत्वाभासः स च
हेतुमन्निष्ठाभावीयगुणीयसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक घ-
न्हित्यमित्येवं व्यापकताज्ञानं प्रति विरोधित्वाद्धेत्याभासलक्षणाका-
न्त इति । अन्वयव्याप्तिमात्रस्य निवेदं व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतियन्धके
अनुपसंहारिण्यव्याप्तिरत आह व्याप्तिश्चेति । इत्थं च प्रकृतपक्षे
प्रकृतसाध्यावगाहित्वस्य साध्यान्वयव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वावगा-
हित्वस्य साध्यव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च
भित्त्वावच्छिन्नाभास एव लक्षणघटक इति भावः । ननु निर्वन्धिर्घ-
न्हिमान् धूमादित्यादौ याद्याघव्याप्तिः, निर्वन्धिधर्मिकवन्हिमत्त्वादि-
ज्ञानस्यालीकतया पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वाप्रसिद्धेरत आह ताद-
शावगाहितेति । यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविपयिताप्रयुक्त इत्यस्य
फलमाह एवं चेति । वस्तुमात्रनिश्चयेति । घटविशिष्टगृहाद्यात्मकव-
स्तुनिश्चयेत्यर्थः । अनन्तरमित्यत्र अनुमिताविति शेषः । निर्वन्हि-
त्वविशिष्ट इति । निर्वन्हित्वविशिष्टधर्मिकवन्हावगाहित्वविरहेऽपी-
त्यर्थः । न क्षतिः न घटादिविशिष्टगृहाद्यावतिव्याप्तिः । तस्येति । तस्य
निर्वन्हिधर्मिकवन्हावगाहित्वस्य, विरोधिविपयकत्वात् घटविशिष्ट-
गृहाद्यात्मक यद्वस्तुमार्त्तं तांश्चयस्त्वविरोधिविपयितान्यत्वादित्य-
र्थः । पटानधिकरणमित्यादौ पदमध्यखनजापि समुदितार्थस्य प्रति-
योगितयाऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्, तथा च तत्रत्यस्य निरुक्तावगाहि-
ताद्वयव्यतिरेकस्य घटविशिष्टगृहादिनिश्चयस्त्वविरोधिविपयिताप्र-
तियोगिरुत्वमेव नास्तीति वस्तुवन्तरे नातिव्याप्तिरिति भावः । याद-
वविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतपक्षहेतुसाध्यकानुमितिप्रतियन्धकतान-
तिरिक्तवृत्ति तस्य हेतुदोषत्वमिति प्रागुक्तलक्षणस्य त्यागे अनुशया-
न्तरमप्याह एवमिति । उक्तरीत्या विरोधिविपयिताप्रयुक्तत्वस्य नि-

साध्यनिश्चयोत्तरं तस्याननुमितावपि मानसज्ञानाविरोधित्वाच्च ।

चेदनेन इत्यर्थः । साध्यनिश्चयेत्यस्य पक्ष इत्यादि । तस्य साध्यस्य । अननुमितावपीति । न क्षतिरिति पूर्वणान्वयः । पक्षधर्मिकसाध्या-
धगाहित्वस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य वा साध्यविशिष्ट-
पक्षनिश्चयत्वाभावव्याप्यत्वरिरेण तादृशावगाहिताद्यव्यतिरे-
कस्य साध्यविशिष्टपक्षानिश्चयत्वविरोधिविषयिताप्रतियोगिकत्व-
विरहादेव प्रकृतलक्षणस्य साध्यविशिष्टपक्षे नातिव्याप्तिः, प्रागु-
क्तलक्षणस्य तु पक्षधर्मिकसाध्यविषयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति
प्रतिपक्षकत्वमादायैव तत्रातिव्याप्तिरावश्यकीति भावः । यद्यप्य-
नुमित्साकालीनसाध्यनिश्चयोत्तरानुमितौ निरुक्तावगाहिताद्यस्य
स्त्वात् तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयात्तरानुमितित्वावच्छेदेन नि-
रुक्तावगाहिताद्यव्यतिरेक इत्येतावतैव साध्यविशिष्टपक्षस्य धारण
सम्भवति, तथापि यत्साध्यवत्तया यत्पक्षनिश्चयोत्तरं कदापि त-
त्साध्यवत्तया तत्पक्षस्य भानुमितिस्तत्साध्यविशिष्टपक्षेऽतिव्याप्ति-
विरोधिविषयिताप्रयुक्तं घटलेनैव धारयितुं शक्यत इत्याशयेनेदम् ।
अत एव द्वितीयकल्पे यद्विषयकनिश्चयोत्तरानाहार्यमानसज्ञानत्वाव-
च्छेदेन निरुक्तावगाहिताद्यव्यतिरेक इत्यतोपि सिद्धसाधनसामा-
न्यधारणं सम्भवतीत्याह मानसति । साध्यनिश्चयोत्तरमित्यनुपज्य-
ते । तेन पक्षधर्मिकसाध्याधगाहित्वसाध्यव्याप्यहेतुमत्त्वावगाहित्व-
यो साध्यनिश्चयोत्तरमानसज्ञानाविरोधित्वात्तादृशज्ञानसज्ञानेऽपि
समावेशादित्यर्थः । तथा च सिद्धसाधनोत्तरमानसत्वावच्छेदेन
निरुक्तावगाहिताद्यस्य व्यतिरेको नास्तीति न कुत्रापि साध्यविशि-
ष्टपक्षेऽतिप्रसङ्ग इति मात्र । अत्र घटन्तीत्युक्त्याऽस्वरसं सूचितः ।
तद्व्याजं तु सर्वत्र सर्ववस्तुना भवे मानामायात् यत्र यस्य यद्व्या-
प्यवत्त्वस्य वा भ्रमो नास्ति तत्र तस्य साध्यतास्यले तदभावावि-
शिष्टतद्वस्तुरूपयाधप्रभूतावव्याप्तिं निरुक्तावगाहिताद्यस्याप्रमिद्व्या
तद्व्यतिरेकस्य तत्राऽङ्गीकृत्यात् । किञ्च यत्र सयोगेन पर्यतत्वादे
पक्षानावच्छेदकत्वं यत्र वा पर्यतत्वादिप्रधारणं हृदाद् पक्षत्र तत्र
पर्यतो घटिमान् धूमादित्यादावाश्रयासिद्धत्वादावव्याप्तिः, एव य-

तादृशि पक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यनिरूपितव्याप्तिवि-
शिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य यद्विषयं ज्ञानं विरो-
धिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वम् । ज्ञानविरोधि-

-----

निम्नपर्वतो निर्बन्धिष्यव्याप्ययान् धूमादित्यादौ पर्वतो निर्बन्धित्य-
व्याप्यजलत्वयान् निर्जलत्वादित्यादौ च बन्धिविशिष्टपर्वतस्य हत्या-
भासत्वापत्तिः, निरुक्तोभयाभावस्याज्ञाहार्यनिश्चयत्वविरोधिविष-
यिताप्रतियोगिकत्वात् तस्य निश्चयोत्तरानुमितित्वाग्रहेदेन यतमा-
नत्वाच्च । वस्तुतः पर्वतो बन्धिमान् धूमादित्यादौ महानसीयात्य-
घन्हेवांघन्नमदशायामुत्पद्यमानायां पर्वतो महानसीयबन्धिमानित्य-
नुमितौ विरोधित्वेन पर्वतो महानसीयबन्धाभाववानित्याद्यसङ्कीर्ण-
वाधश्चिन्तामणिकृताग्रे वक्ष्यत इति तत्राप्युक्तलक्षणाव्याप्तिरिति द्र-
ष्टव्यम् । कयाञ्चित्पक्षमाह तादृशपक्ष इत्यादि । प्रकृतपक्षे प्रकृत-
साध्यत्वस्य प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमत्त्वस्य चावगाहिनो ज्ञा-
नस्य विरोधिविषयक यद्विषयक ज्ञान तत्त्वं हेतुदापत्तमित्यर्थः ।
हृदा बन्धिमान् बन्धिष्यव्याप्यधूमवांश्चत्यादिज्ञानस्य विरोधिविषयकत्व
हृदा निर्बन्धिरित्येवविधवाधादिज्ञानस्यास्तीति तत्र लक्षणसमन्व-
यः । ननु विषयस्य पक्षधर्मिकसाध्यतद्व्याप्यवत्तावगाहिज्ञानविरो-
धित्व तादृशज्ञानसमानविषयकज्ञानप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वरूपमेवा-
ग्रे वक्ष्यते तथा च तावन्मात्रस्य सम्यक्त्वे यद्विषयक ज्ञान तादृश-
विरोधिविषयकमित्यत्र विषयत्वद्वयादिप्रवेशे गारुडमतस्तथैवाह ता-
दृशज्ञानविरोधित्वं चेति । पक्षधर्मिकसाध्यतद्व्याप्यहेतुमत्त्वावगाहि-
ज्ञानविरोधित्वं चेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वरूपस्य तादृशज्ञानविराधि-
त्वस्य सव्यभिचारादावसम्भवाद्वाचाच्च तदज्ञानेत्यादि । तद्विषय-
विषयकेति । पक्षधर्मिकसाध्यतद्व्याप्यहेतुमत्त्वावगाहिज्ञानविषयक-
ग्रहप्रतिबन्धकीभूतग्रहविषयत्वमित्यर्थः । तादृशज्ञानप्रतिबन्धकग्र-
हविषयत्वनात्रांको निर्बन्धि पर्वतो बन्धिमान् धूमादित्यादौ वाधा-
व्याप्ति तादृशसाध्यतद्व्याप्यहेतुमत्त्वावगाहिज्ञानस्याहार्यतया त-
त्प्रतिबन्धकग्रहाप्रसिद्धे अतस्तादृशज्ञानविषयविषयकग्रहप्रतिबन्ध-

त्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वम् । एवंविधैव रीतिरु-
 चारत्र सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्त्तव्या इत्यपि केचित् । केचित्तु
 यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति

कत्वं निवेशितम्, तथा च निर्वन्धिः पर्वतो चन्दिमानित्याकारकक्षा-
 नसमानविषयकस्य पर्वतो चन्दिमानिति ज्ञानस्य प्रतिबन्धको यः
 पर्वतो निर्वन्धिरित्याकारकग्रहस्तद्विषयत्वमादायैव तत्र लक्षणस्य
 सङ्गमः । न च चन्दिमान्यन्धिभ्याप्यधूमवांश्चायं पर्वतः पटवानित्या-
 कारस्य साध्यतद्द्वयाप्यवस्थानगाहिज्ञानसमानविषयकग्रहस्य प्रति-
 बन्धकं पर्वतो निष्पट इत्याकारकज्ञानमादाय तद्विषयस्य निष्पटत्व-
 विशिष्टपर्वतादेर्धूमादिसंज्ञेतुम्यले दोषत्वापत्तिरिति वाच्यम् । पक्ष-
 धर्मिकसाध्यतद्द्वयाप्यहेतुमत्त्वावगाहिज्ञानत्वाभ्यापकविषयिताशून्य-
 ग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । उक्तसमूहालम्बनस्य
 च तादृशज्ञानत्वाभ्यापकीभूतपटाद्यवगाहितावस्थेनाऽतिव्याप्यमा-
 वादिति भावः । आग्रमग्रन्धलाघवार्यमाह एवंविधैवेति । आहार्य-
 व्याप्तज्ञानमुपादाय तत्समानविषयकग्रहविरोधित्वघटितैव रीतिरु-
 पादेयत्यर्थः । अन्यथा पर्वतो धूमवान् धूमव्यभिचारियन्हेरित्यादौ
 प्रकृतं हेतुकव्याप्तिग्रहविरोधित्वाप्रसिद्ध्या तत्रत्यव्यभिचारादावव्या-
 प्तिप्रसङ्गादिति भावः । यत्र स्पष्टविशेषे साध्यतद्द्वयाप्ययोः पक्षे स-
 मूहालम्बनभ्रमो न कस्यापि जातः तत्रत्यदोषेऽव्याप्तिः एवं पर्वतः
 पर्वतान्यां धूमादित्यादौ बाधादावव्याप्तिश्चेत्यादिदोषः केचिदित्यु-
 क्त्वा सूचितः । ऋयोर्वहुनां च निर्धारणे तरतमयोर्विधानादन्यतर-
 त्याद्युक्तेरमार्वाप्रकृत्वादाह तावदन्यान्यत्वमिति । न च गगनवत्प्र-
 मेयो चन्दिमान् घटत्वादित्यादौ गगनाभावविशिष्टप्रमेयरूपाध्या-
 मिद्धिमन्नर्भाव्यऽन्यन्यत्वं दुर्वचं निर्गगनप्रमेयान्याप्रसिद्धेरिति
 वाच्यम् । प्रमेयनिष्ठस्य गगनाभावस्यैव तत्राश्रयामिद्धित्वेन तम-
 न्नर्भाव्यान्यान्यवस्य सुप्रसिद्धत्वात् । यस्तु चन्धभाषविशिष्टदृश-
 यात्मकयावप्रभृतीनां नाद्रव्येण दोषाणामपि दृढत्वादिमात्रेणाऽदोष-
 त्वादयत्र स्पष्ट यादृशयादृशरूपेण दाप्यव्यवहारः प्रामाणिकस्तत्र

तावदन्यान्यत्वं । एकमात्रदोषस्यले च तत्त्वमेव हेत्याभासत्वं । म-
चातिरेक्त एवान्योन्याभाव इति न वैयर्थ्यम् । पञ्चविधमेदो-
क्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण । व्यभिचारादेः साध्यादिभे-
दनियन्त्रितत्वात् शब्दाभेदमात्रस्य चाकिञ्चित्करत्वादिति माहुः ।
स्यादेतत्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यत्रासाधारणेऽव्याप्तिः

तावदन्यान्यरूपवत्त्वमेव दोषत्वं वाच्यं तथा च गगनाभावविशिष्ट-
प्रमेयस्यापि ताद्रूप्येण दोषत्वमक्षतमेवेति । तन्मन्दम् । यथाकथ-
ञ्चित्सम्बन्धेन तादृशान्यतरूपवत्त्वस्यातिप्रसक्तत्वात्, अनुगतान-
तिप्रसक्तैकसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च सर्वत्र दोषे यक्तुमशक्यत्वादि-
ति धेयम् । ननु इदं चात्मकपर्वतो बन्धिमान् धूमादित्यत्र आश्रया-
सिद्धेरेव दोषत्वात्तावदन्यान्यत्वाप्राप्तिरिति आह एकंति । दोष-
विभाजकैकरूपमात्रस्यले इत्यर्थः । तेन पक्षनिष्ठहृदान्यत्वस्य हृदत्वा-
भावव्याप्यविशिष्टपक्षस्य चाश्रयासिद्धत्वादेकव्यक्तिमात्रदोषत्वला-
प्रसिद्धावपि न क्षतिः । ननु दोषपक्षकंतरभेदानुमाने यावत्तादरेण हे-
तुत्वसम्भवे तावदन्यतरमात्रस्य हेतुतायां व्यर्थेघिशेषणत्वात्तद् ल-
क्षणमत आह स चेति । न वैयर्थ्यं धर्मप्रागभाववर्द्धनधर्मिकत्वा-
दिनि भावः । न वैकस्मिन्हेतौ द्वौ प्रयश्चत्वार एव वा दोषा इति
तावदन्यान्यत्वमेव लक्षणं वाच्यम्, तथा च तदयान्तरधर्मेण पञ्चधा
अग्रे विभागानुपपत्तिः सामान्यतोऽधगतस्यैव पञ्चपक्षेण विभाग-
स्य सम्प्रतिपन्नत्वात्त आह पञ्चविधेति । तथा च यत्र हृदो बन्धि-
मान् घटत्वादित्यादिस्यले व्यभिचारविरोधामिद्धिसत्प्रतिपक्षवाधाः
पञ्चैव दोषाः सन्ति तत्र तावदन्यान्यत्वस्यैव दोषलक्षणत्वात्तद्-
घान्तरूपैः पञ्चभिरग्रे विभागस्य न व्याघात इति भावः । ननु वि-
शिष्य दोषानुपादाय तावदन्यान्यत्वस्य लक्षणत्वं सर्वत्र हेतावनुग-
तलक्षणाभाव इत्यत आह व्यभिचारादेरिति । तथा च लक्ष्यस्य अ-
ननुगतत्वाद्त्र लक्षणाननुगमेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

दोषमात्रस्यैव स्वमते नित्यत्वाद्वाधिशेष इत्यादिग्रन्थस्य सङ्गतौ
लक्षणार्थयोजकत्वासम्भवादलक्ष्यताप्रदर्शनाभिप्रायेण तमुत्थापयति

दशाविशेषे हेत्वोरेवाऽसाधारणसत्प्रतिपक्षयो-
राभासत्वात् तदबुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

सर्वसाध्यवद्द्रव्यावृत्तेस्तत्रामत्त्वात्, एवं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्
इत्यस्य सत्प्रतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्व-
त्ताविरहादित्याशङ्कां तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते दशाविशेष इति ।
हेत्वोः सद्धेत्वोः । असाधारणः पक्षमात्रवृत्तिः । सन् प्रतिपक्षो
विरोधिपरामर्शो यस्य स तथा । तयोर्दशाविशेषे हेतौ सर्वसाध्य-
वद्द्रव्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च भ्रमदशायामा-
भासत्वात् अनुमित्यजनकत्वात्तदबुद्धेर्हेत्वादौ साध्यवद्द्रव्यावृत्तत्वादि-
बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वं परमायाति न तु तद्विषयस्य दोषत्वम् अस-
त्त्वात् । अन्यथा बाधभ्रमेणानुमित्यनुदयात् नस्यापि दोषत्वं स्यात् ।

स्यादेतदित्यादिना । अब्याप्तिरिति । दुष्टलक्षणस्येत्यादिः । साधन-
निष्ठस्य सर्वसाध्यवद्द्रव्यावृत्तत्वस्य दोषतया तदप्रसिद्धैव तद्वत्त्वरू-
पस्य दुष्टहेतुलक्षणस्याव्याप्तिरित्यत आह सर्वेत्यादि । तत्र शब्दत्वे ।
अद्रव्यद्रव्यत्वादायपीति । असमवेतद्रव्यत्वादायपीत्यर्थः । शब्दवृत्ति-
त्वविशिष्ट इत्यादिः । पक्षवृत्तित्वाविशिष्टस्यैव साध्याभावव्याप्यस्य
सत्प्रतिपक्षतया केवलस्य तस्यादोषत्वादत आह पक्षस्येति । तद्व-
त्त्वविरहादिति । नित्यत्वव्याप्यासमवेतद्रव्यत्ववत्त्वविरहादित्यर्थः ।
अलक्ष्यत्वं रफुटीकर्तुमाह सद्धेत्वोरिति । ननु तयोरदुष्टत्वे कथम-
साधारणादिपदेनोल्लेख इत्यतो व्याचष्टे असाधारण इत्यादि । स
तथा सत्प्रतिपक्षपदबोध्यः । दुष्टत्वरूपस्याभासत्वस्यानङ्गीकाराद-
न्यथा व्याचष्टे अनुमित्यजनकत्वादिति । हेत्वोरेवेत्येवकारः प्रतिब-
न्धकत्वमित्यनन्तरं योज्य इत्याशयेन तादृशैवकारार्थं व्याकरोति
परमायातीत्यादिना । असत्त्वात् अप्रसिद्धत्वात् । अन्यथेति । प्रतिब-

कोहि साध्याभावतद्व्याप्यवत्ताभ्रमयोरनुमितिविरोधित्वे विशेषः ।
निर्युक्तिकस्तु प्रवादो न श्रद्धेयः । यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकं तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः ।
तच्च द्विविधम् । विषयरूपं साधारण्यादि । बाधे च प्रमितमाध्याभा-
ववान् पक्षः । तद्विषयत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । आवि-
षयरूपञ्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकम् । तद्वत्त्वं ज्ञानस्येव

न्यफज्ज्ञानविषयीभूतस्य चिंशिष्टस्यासत्त्वस्थले दोषाभ्युपगम इत्यर्थः ।
तस्यापि बाधभ्रमविषयस्यापि । असाधारण्यादिभ्रमदशायां सङ्गे-
त्वारपि प्राच्यैल्लक्ष्यत्वस्वीकारादुक्तव्याख्यानमसङ्गतमित्यत आह
निर्युक्तिकस्त्विति । सः प्रतिपक्षासाधारण्यानुपसहारित्वानामनित्य-
दोषत्वमङ्गीकुर्वतां मतमुत्थापयति यत्त्विति । द्वितीयलक्षणमनुसृ-
त्याह तद्वत्त्वमिति । यद्विषयत्वेनैतन्न विषयशब्दस्य स्वरूपपरत्वा-
द्यद्रूपेण ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थलाभादिति भावः । यथा-
र्थपदघटितप्रथमलक्षणमनुसृत्याह तत्प्रकारकेति । अनुमितिप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकप्रकारकेत्यर्थः । मूलस्यप्रतियोगिपदस्य प्रतियोगिताय-
च्छेदकपरत्वादिति भावः । (तथा चानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगि-
तायच्छेदकप्रकारकप्रमाविषयतः प्रथमलक्षणार्थ इति भावः । वस्तुतः
प्रकारकत्वविवक्षणेऽपि यथाश्रुतमूलासङ्गति ज्ञायमानव्यभिचारादेः
प्रतिबन्धकत्वमते तेषां ताद्रूप्येणैव साध्याभावज्ञानस्यानुमितिप्रतिब-
न्धकत्वोपगमादिनिर्भावः ।) यद्यपि प्रथमलक्षण व्याख्याय द्वितीय
व्याख्यातुमुचितं तथापि ग्रन्थलाघवार्थं व्यतिक्रमेण व्याख्यातमित्य-
वधानव्यम् । तत्त्वमिति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकं चेत्यर्थः । विषयरूप-
मिति । प्रतिबन्धकज्ञानस्येत्यादिः । ननु साध्याभावप्रमेव बाध इति
तत्र विषयतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दुर्घटमित्यत आह बाधे
चेति । प्रमितेति प्राचां मतेन । तेषां ताद्रूप्येणैव साध्याभावज्ञानस्या-
नुमितिविरोधित्वोपगमात् । अविषयरूपं चेति । अनुमितिप्रतिबन्ध-
कज्ञानाविषयरूपं चेत्यर्थः । विरोधिसामग्रीकालीनत्वेति । साध्या-
भावानुमिति सामग्रीविशिष्टत्वादीत्यर्थः । वैशिष्ट्यं च सामानाधिक-

तद्विषयस्य हेतोरपीति । तन्न । तद्वत्त्वं हि हेतोर्नाऽभेदेन, बाधे
तदभावात् । अत एव नाश्रयतया, बन्धिव्यभिचारिद्रव्यत्वा-
दिमति धूमेऽतिप्रसङ्गाच्च । साध्याभाववत्पक्षस्येव साध्याभाववद्वृ-
त्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञा-

रण्यसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन पुरुषान्तरीयसाध्याभावात्तुमितिसाम-
ग्रीकालीनस्य धूमपरमशंस्य स्वहंतुकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वंऽपि न
क्षतिः । आदिपदेनासाधारण्यादिप्रहकालीनत्वोपग्रहः । ननु पराम-
शंस्य विरोधिसामग्रीकालीनत्वेपि तद्विषयस्य धूमादिहेतोस्तथा-
त्वाभावादव्याप्तिरत आह तद्वत्त्वं चेति । बाध इति । प्रायश
इत्यादिः । तथा च धूमो बन्धिमान् धूमादित्यादौ साध्याभावविशि-
ष्टपक्षाभेदस्य हेतौ सत्त्वेपि हृदो बन्धिमान् धूमादिन्यादौ धूमादिहेतौ
साध्याभाववत्पक्षाभेदविरहादव्याप्तिरित्यर्थः । साध्याभाववद्वृत्त-
त्यविशिष्टहेतोरेव व्यभिचारतया तदभेदस्य व्यभिचारिमात्रे सम्भवा-
द्व्याघर्षन्तानुसरणम् । अत एव बाधितहंताव्याप्तेरेव नाश्रयतयेति ।
तद्वत्त्वमिति पूर्वोक्तान्वयः । ननु साध्याभाववत्पक्षस्येव पक्षनिष्ठसा-
ध्याभावस्यापि बाधत्वात्तदाश्रयत्वमादायैव हृदो बन्धिमान्धूमादि-
त्यादिव्याधने नाव्याप्तिरत आह बन्धिव्यभिचारीति । धूम इति । प-
क्षेतादौ बन्हेस्साध्यतास्यले इत्यादिः । तेन हृदपक्षकबन्धिसाध्यक-
धूमस्य दुष्टतया नेष्टापत्तिसम्भवेः । ननु बन्ध्याभाववद्वृत्तित्वमात्र-
स्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्तद्वत्त्वस्य च धूमे विरहात्कुतो-
ऽतिव्याप्तिरत आह साध्याभाववादिति । तथा च बन्धिव्यभिचारि-
द्रव्यत्वमपि विषयतयाऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमिति तद्वत्त्व-
मादायातिप्रसङ्गो युक्त इति भावः । ननु तत्पक्षकतत्साध्यकतज्जे-
तुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं वक्तव्यं तथा च बन्धिव्याभिचा-
रिद्रव्यत्वस्य धूमहंतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात्प्रा-
तिव्याप्तिरत आह साधारण्यादीति । ज्ञानधर्मिकसत्ताभाववद्वृत्तित्व-
प्रकारकनिष्ठयत्वस्य ज्ञानहेतुकमत्तासाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकता-

ननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् सत्तादिसाध्यके ज्ञानेऽति-
प्रसङ्गाच्च । यथाकथञ्चित्त्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् । विरोधिसा-
मग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः
प्रतिबन्धको मणिसमवहितो वह्निरिव दाहस्य । अथ यद्धर्मवि-
शिष्टज्ञाने मत्सवस्यमनुमितिप्रतिबन्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकताव-

यच्छेदकत्वात्तदाश्रयत्वमादाय सत्तासाध्यकज्ञानादिहेतावतिव्याप्ति-
रित्यर्थः । ननु वैशिष्ट्याविषयित्वान्यतरसम्यग्ध्वेन योऽनुमितिप्रतिब-
न्धकतावच्छेदको धर्मस्तद्वत्त्वमित्यर्थः, विरोधिसामग्रीविशिष्टस्वप-
रामर्शत्वेन बाधादिविषयकत्वेन चानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् तथा
च साधारण्यादिविषयकनिश्चयस्य तादृशान्यतरसम्यग्ध्वेन प्रति-
बन्धकतानवच्छेदकत्वात्तद्वत्त्वमादाय नातिव्याप्तिः स्वरूपसम्यग्ध्वे-
नैव तस्य तथात्वादत्त आह यथाकथञ्चित्त्वस्येति । प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकांदिनिविष्टनामात्रेण यत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्वत्त्व-
स्येत्यर्थः । अतिप्रसङ्गकत्वादिति । पर्यतो न बन्दिमानित्याकारक-
ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतायां बन्दिमायस्यापि प्रविष्टत्वात्तदाश्रयत्वमा-
दाय पर्यतो बन्दिमान्धूमादित्यत्र सञ्ज्ञेतावतिव्याप्तत्वादिति भावः ।
ननु वैशिष्ट्याविषयित्वान्यतरसम्यग्ध्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं यत्र
पर्याप्तं तादृशधर्मवत्त्वं वाच्यं तथा च विषयितयाऽनुमितिप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकत्वस्य साध्याभावमात्रे अपर्याप्तत्वात्तद्वत्त्वमादाय
नातिव्याप्तिरत आह विरोधिसामग्रीति । तथा च विरोधिसामग्रीवि-
शिष्टबन्धिपरामर्शत्वेन बन्धानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावेन, विरोधिसा-
मग्र्याः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्सत्यतिपक्षितसंज्ञतावव्याप्ति-
रिति भावः । उक्ताव्याप्तिं निराकर्तुं प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदस्य
प्रतिबन्धकपरत्वमाशङ्कने अभ्यति । ज्ञाने हेतुज्ञाने । तदेवेति । तथा
च स्वालिङ्गकप्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकीभूतधर्मव-
त्त्वमेव बुद्धहेतुत्वं ज्ञायमानस्य व्यभिचारादेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वा-
पगमाच्च न व्यभिचारिबाधितेऽतावद्व्याप्तिरित्याशयः । सत्यतिप-
क्षिते लक्षणं सङ्गमयति भवति चेति । प्रतिबन्धकीभूतेति । स्वालि-

च्छेदकमुक्तं, भवति च प्रतिबन्धकीभूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वा-
दिविशिष्टे परामर्शे तथा इति चेत्, न वै कालादिसाधारणकारण-
घटिता सामग्री कापि प्रतिबन्धिका विशेषतस्तत्र तत्तत्त्वे कार्यो-
त्पादस्य दुर्वारत्वात्, किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा, यदि च त-
त्तत्त्वेऽपि तन्माध्ये बाधावताराभानुमितिप्रतिबन्धः प्रामाणिकस्त-

-----

इकप्रकृतसाध्यानुमितिप्रतिबन्धकीभूतेत्यर्थः । कालीनत्वविशिष्टेऽपि
न कालीनत्व कालघटितसम्बन्धेन वैशिष्ट्यलाभार्थम् । तथा सा-
ध्यानुमितिप्रतिबन्धः । विरोधिसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वं सत्येव
तद्वत्तामादाय सत्प्रतिपक्षितस्य सङ्घट्ट स्यात्तदेव त्वसिद्धमित्याह-
नये इति । कापीनि । अनुमित्यादिक प्रति प्रत्यक्षसामग्र्या प्रतिय-
न्धकत्वस्यापि प्रत्यक्षापधायकतत्तत्सन्निकर्षादिव्यक्तिष्वत्र व्यय-
स्थापितत्वादिति भावः । अनुमित्यादौ कथञ्चित्प्रत्यक्षादिसामग्री-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वस्वीकारेऽपि सत्प्रतिपक्षस्थले साध्याभाद्यानुमि-
तिसामग्रीत्वेन साध्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं दुर्घटमित्याह विशेषत-
स्तत्रातः । न सामग्री प्रतिबन्धिकेत्यनुपपद्यतः । सामग्रीत्वेन प्रतिब-
न्धकत्वाभावाद् हेतुमाह तत्सत्य इति । साध्याभाद्यानुमिति सामग्री
सत्य साध्याभाद्यानुमितिरूपकार्योपादापत्तेरित्यर्थः । तथा च स-
त्प्रतिपक्ष एव व्याहृत्येनेति भावः । ननु विरोधिसामग्र्या प्रतिब-
न्धकत्वानुपपन्नं सत्प्रतिपक्षस्थले साध्यानुमितः कथं नोत्पाद-
इत्यत आह किन्ति । तथा साध्यानुमितिप्रतिबन्धकः । ननु स-
त्यपि विरोधिपरामर्शे पक्षस्थ साध्याभावश्च-यत्प्रतिबन्धकत्वात् सा-
ध्यानुमित्युत्पत्त्या तस्य प्रतिबन्धकत्वं दुर्घटमत्र आह यदि च्यति ।
न साध्य इति । विरोधिपरामर्शे साध्य इत्यर्थः । नानुमितीति । न
प्रकृतसाध्यानुमितिप्रतिबन्ध इत्यर्थः । विरोधिपरामर्शे साध्याभावा-
त्तत्र विरोधिपरामर्शस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः तत एव न तस्य साध्यानु-
मित्यर्थतत्त्वबन्धकत्वम् अन्यथा तु प्रतिबन्धकत्वमिष्टमत्र नैवेत्येति-
वाच्यं याद च्युक्तम् । ननु साध्यापि तादृशवाच्यताभावात् ।
तत्र विरोधिपरामर्शे विरोधित्वात् । निश्चयत इति । न च-

दा भ्रमप्रमाणाग्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यन्तत्र निवेश्य-
ताम्, यथा च भ्रमप्रमाणाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे नानुमितिस्त-
था तथाविधवाधादिग्रहेपीतीतिप्रसङ्गः । न चातीतादौ लिङ्गे
विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि । यदपि यद्विषयत्वेन ज्ञानस्य
अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यं सत्प्रतिपक्षे च विरोधि-
व्याप्त्यादिकमेव तथा, तद्वत्त्वमपि हेतोस्तज्ज्ञानरूपमन्वन्धेन, तस्य
समूहालम्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति । तदपि तुच्छम् ।
साध्याभाववत्पक्षविषयत्वेन तादृशपक्षज्ञानप्रभात्वविषयत्वेन वा ज्ञा-

वृत्तत्वेनेत्यादिः । नन्वेवं विरोधिसामान्या अप्रतिबन्धकत्वेषु स्त्र-
लिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकीभूतविरोधिपरामर्शवत्तामादायैव सत्प्र-
तिपक्षिते लक्षणं यास्यतीत्यत आह यथा चति । तथाविधेति । भ्रम-
प्रमाणाधारणस्यार्थः । अतिप्रसङ्ग इति । पर्वतो बन्धिमान् धूमादित्यत्र
बन्धभाषभ्रममादाय धूमादार्यातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दूषणान्तरमाह न
चाऽतीतादाविति । कालीनत्वमपीति । तथा च भिन्नकालीनयोर्वैशि-
ष्ट्यविरोधादतीतसत्प्रतिपक्षितसद्देतावनुमितिप्रतिबन्धकीभूतविरो-
धिपरामर्शवत्त्वं केनापि सम्बन्धेन नास्तीति तत्राव्याप्तिरिति भाषः ।
सत्प्रमानकालीनज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेनातीतलिङ्गस्यापि कथ-
ञ्चिद्विरोधिपरामर्शवत्त्वोपगमंऽपि परामृष्टोत्तीर्णतादृशायामपि स-
द्देतोः कालिकादिसम्बन्धेन स्वलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकीभूतविरो-
धिपरामर्शवत्त्वं तत्रातिव्याप्तिरित्याशयः । सर्वत्र विषयरूपमेव प्र-
तिबन्धकतावच्छेदकं लक्षणे निवेश्यमितिमत दूषयति यदपीत्यादि-
ना । व्याप्त्यादीत्यादिना साध्याभावव्याप्तिर्वाशिष्टपक्षधर्मत्वा-
देः परिग्रहः । तथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकम् । ननु सत्प्रतिपक्षि
तसद्देता साध्याभावव्याप्तिर्विरहात्तत्राव्याप्तिरत आह तद्वत्त्व-
मपीति । तज्ज्ञानेति । विरोधिव्याप्त्यादिज्ञानेत्यर्थः । साध्या-
भाषयदिति । पक्षधर्मिकसाध्याभाववत्तानिश्चयत्वेनेत्यर्थः ।
प्रमात्वविषयकत्वेनेति प्राचां गतेन । नस्य चेति । पक्षध-

नस्य प्रतिबन्धकत्वं तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः ।
 विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टञ्च तत्राप्रसिद्धमिति चेत्,
 तर्हि किं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः प्रसिद्धः,
 यथाकथञ्चिन् सम्वन्धेन तद्वत्त्वञ्चातिप्रसक्तं धूमादेरपि ज्ञानरूपे-
 ण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्वन्धेन व्यभिचारादिमत्त्वात्,
 यादृशसम्वन्धावगाहि-त्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन तद्वत्त्वञ्च न

भिकसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य चत्यर्थः । तथा च पर्वतो द्रव्यं धूमा-
 दित्यत्र पर्वतो न द्रव्यमित्येवं बाधज्ञानसम्वन्धेन द्रव्यत्वाद्यभावस्य
 धूमे सत्त्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । ननु यादृशविशिष्टविषयकत्वेनानुमि-
 निप्रत्ययव्यक्तत्वं तद्वत्त्व वाक्य तथा च द्रव्यत्वाभावविशिष्टपर्व-
 ताप्रसिद्धौ नोक्तस्थलऽतिव्याप्तिरित्याशङ्कते विशिष्टेति । तत्र सा-
 ध्यवत्पक्षस्थले । पर्वतो बन्दिमान्धूमादित्यादौ सत्प्रतिपक्षितसङ्गे-
 तावव्याप्तिप्रसङ्गाद्विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं निवेदयितुम-
 शक्यमित्याह तर्कमिति । जल बन्दिमन्धूमादित्यादौ सत्प्रतिपक्षिते
 साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्य प्रसिद्धत्वात्स्वप्नयुक्तम् । ननु पर्वतो
 द्रव्यं धूमादित्यादौ बाधज्ञानस्य सम्वन्धत्वे मानाभावाच्चातिव्याप्तिः,
 विशपदार्थिनामपि विराधिपरामर्शदशायां धूमादौ सत्प्रतिपक्षितोऽ-
 यमिति व्यवहारात्तत्र विरोधिव्याप्यादेः ज्ञानस्य सम्वन्धव्यक्तत्वे-
 तादृशं तु बाधिता हेतुरित्यादिद्वयवहादधिरहादन आह यथाकथ-
 ञ्चिदिति । ज्ञानरूपेणैति । धूमो बन्दिमन्धूमादित्येति ज्ञानरूपेणेत्यर्थः ।
 बाधज्ञानस्यैव व्यभिचारभ्रमस्याप्युक्तक्रमेण सम्वन्धत्वे मानाभा-
 वादाह तदाश्रयेति । व्यभिचाराश्रयीभूतं यद्द्रव्यत्वादिफं तदाश्र-
 यत्वेत्यर्थः । आदिना कालिकादेः परिग्रहः । ननु यादृशसम्वन्धेन
 यत्प्रकाररक्षण-त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तेन सम्वन्धेन तद्वत्त्वस्यो-
 क्तत्वाच्च धूमेऽनप्रसक्तिरत आह यादृशेति । न सर्वत्रेति । तथा च
 पर्वता द्रव्यं धूमादित्यादौ सत्प्रतिपक्षितसङ्गेतावव्याप्तिः प्रतिबन्ध-
 कज्ञानविषयेण समवायादसम्वन्धेन द्रव्यत्वाभावव्याप्यगुणत्वादि-
 मत्यस्य धूमे सिद्धादिति भावः । पर्वतो बन्दिमान्धूमादित्यत्र प्रति-

यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशब्दज्ञानप्रतिबन्धक-
त्वान्न लिङ्गाभासत्वम्, तथापि ज्ञायमानस्याभासस्यात्र

सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतौ, अस्ति 'च कचित् सद्देताविति कृतं
पल्लवितेन ।

यद्यपीति । स्थाणुत्वाभावस्य तद्व्याप्यकरादेश्च निश्चये स्थाणु-
त्वप्रत्यक्षशब्दयोरनुदयात् । न चैवं नरशिरःकपालं शुचि
प्राण्यङ्गत्वादिसादिनाप्यागमप्रतिरोधः स्यात्, तत्रानुकूलतर्काभा-

वन्धकधीविषयेण समवायसम्बन्धेन बन्धाभावव्याप्यधूमत्वादेः
साधने सत्त्वात् सर्घत्रेत्युक्तम् । ननु यादृशसम्बन्धावगाहितप्रकार-
कज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तादृशज्ञानतादृशसम्बन्धान्यतरसंभवेण
तद्वत्त्वं वाच्यमतो नोक्तस्थलेऽप्यासि ज्ञानसम्बन्धेनैव हेतोः साध्याभा-
वव्याप्यशुणत्यादिमत्त्वाद् अह अस्ति चेति । तेन तद्वत्त्वं चेत्यनु-
पपद्यते । तथा च पर्वतो बन्दिमान्धूमादित्यत्र बाधबुद्धे स्वरूपादि-
सम्बन्धावगाहितयैव प्रतिबन्धकत्वात्तादृशसम्बन्धेन बन्धाभावस्य
धूमे सत्त्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । पर्वतो द्रव्य धूमादित्यत्र द्रव्य-
त्वाद्यभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन धूमादावभावात्कचिदित्युक्तम् ।

मूले यद्यपीत्यादिक तद्विलङ्घकतत्साध्यकतत्पक्षकानुमितित्वा-
द्यच्छिन्नं प्रत्येव तादृशव्यभिचारज्ञानत्यादना स्वतः प्रातबन्धकत्वमा-
हत्य तद्वदितलक्षणमभिप्रायेणोक्तम्, अन्यथा व्यभिचारादिज्ञानस्यापि
व्याप्यादिप्रत्यक्षविरोधित्वादबाधसत्प्रतिपक्षमात्रमधिकृत्य शङ्कानु-
पपत्तेः । अनुमितितत्कारणपरामर्शान्यतरमात्रं प्रति ज्ञायमानं यन्प्र-
तिबन्धकं स एव लिङ्गाभास इत्याशयेन शङ्केयमिति ध्वेयम् ।
बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकत्वं हेतुमाह स्थाणुत्वा
भावस्येत्यादिना । एवं शब्दयोधेपि बाधसत्प्रतिपक्षयोर्धिराधि-
त्ये । आगमेति । मलमूत्रपूरीपास्त्रिनिर्गतं ह्यशुचि स्मृतमित्यागमसं-
त्यर्थः । तत्र प्राण्यङ्गत्वादिहेतौ । अनुकूलतर्कस्य व्याप्तिग्रहे स्वतोऽनु-

लक्षणम् । यद्वा प्रत्यक्षादौ वाधेन न ज्ञानं प्रतिवध्यते
किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते, अनुमितौ तूत्पत्तिरेव
प्रतिवध्यते ॥

ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धवाधिताः पञ्च ॥

वेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितेश्वानुत्पत्तेरि-
ति भावः । यद्वेत्याद्यभ्युच्चयमात्रम्, प्रत्यक्षं प्रसानुमानिकवाधादि-
निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्दं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् ।
योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेद,
एवमप्युपनीतभानविशेषं प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ॥

पयोगादाह बलवत्तरेति । शौचानुमाने साध्याप्रसिद्धादेरागममात्रा-
धीनतया उपजीव्यजातीयत्वेन मलमूत्रेत्याद्यागमस्य बलवत्तरत्वं
घोच्यम् । अनुपपत्तेरिति । तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वाद्वागमविरोध
इति भावः । अभ्युच्चये हेतुमाह प्रत्यक्षं प्रतीति । लौकिकप्रत्यक्षं प्र-
तीत्यर्थः । याधादीत्यादिपदेन ग्राह्याभावव्याप्यवस्वोपग्रहः । शङ्कते
योग्यताज्ञानेति । तदभावो याधनिश्चयाद्यभावः । तत्र शाब्दयोधे ।
शाब्दं प्रति याधनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वे योग्यताज्ञानोत्तरं लौकिका-
त्मकयाधनिश्चये सत्यपि शाब्दधीः स्यादिति दोषं स्फुटतयोपेक्ष्याह
एवमपीति । उपनीतभानविशेषमिति । दोषविशेषजन्योपनीतभानं प्र-
तीत्यर्थः । तत्त्वेन याधनिश्चयाभावत्वेन । यद्यपि याधनिश्चयदशा-
यामुपमिते. स्मृतेश्वानुत्पादादुपमिति स्मृती प्रत्यपि तदभावस्य हेतु-
त्वं वस्तुमुचितं तथाऽप्युपमितेतिरिक्तप्रमात्वे विप्रतिपत्तेर्वाधद-
शायां विशिष्टस्मरणानुत्पादस्य चोद्बोधकविरहेणापि सम्भवात्तत्र
याधाद्यभावस्य हेतुत्वं मानाभाव इत्याशयः ॥

इति जागदीद्यां सामान्यनिरुक्तिः समाप्ता ॥

चिन्तामणेः व्यभिचारः ।

सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः, साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् । तत्र सव्यभिचारः साध्यतदभावप्रसञ्जक

दीधित्याः सव्यभिचारः ।

यद्यपि लक्षणतः सामान्यमप्रतीतवत्तो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषविभागो युक्तः, तथापि सव्यभिचारपदस्य साधारणमात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं बुध्यमानैरन्तेवासिभिरसाधारणादिसाधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिस्तद्रथावृत्तस्यैव च साधुता प्रतीयेत अनस्तद्वारणाय लक्ष्यान्तरमपि दर्शयति सव्यभिचार इति । कश्चित्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षणप्रत्ययपेक्षतेऽतः प्रथमं विभागकरणेऽपि

जागदीश्याः सव्यभिचारः ।

लक्षणतः लक्षणवाक्यतः । विशेषेति । तद्वान्तरधर्मप्रकारेण तद्गोचरज्ञानेच्छायां सामान्यतः तद्गोचरज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । लक्षणस्येति । चक्ष्यमाणस्येत्यादि । अतिव्याप्तिरिति । प्रतीयत इत्यन्वयः । तद्रथावृत्तस्य । असाधारणादिव्यावृत्तस्य । लक्ष्यान्तरमपीति । तथा च नार्थं विभागपरो ग्रन्थः किं तु लक्ष्यप्रदर्शक इति भावः । तल्लक्षणप्रत्ययमिति । तस्य सामान्यस्य लक्षणात् प्रत्ययमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण सामान्यज्ञानस्य प्राप्तत्वे पश्चात्सामान्यल-

इति न त्रितयसाधारणं लक्षणम्, एकस्थोभयं प्रत्यसाध-
कत्वात् अनापादकत्वाच्च । नाप्युभयपक्षवृत्तित्वम्,
उभयव्यावृत्तत्वं वा तत्त्वम्, अननुगमात् । अथ साध्यसंश-
यजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वे सति
हेत्वभिमतः सः । त्रिप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा न वा

न दोष इत्याह । प्रसाक्तिरनुमितिपत्तिर्वा, तदुपधानमव्यापकमिति-
व्यापकञ्च तथाविधव्याप्तिभ्रमेण सद्देतावतस्तद्योग्यता वाच्या, सा
च तादृशव्याप्यादिरूपा, न च विरुद्धोभयव्याप्यत्वमेकस्य सम्भ-
वतीत्याह एकस्येति । साध्येति । कोटिद्वयोपस्थापकं सत् साध्य-
सन्देहजनकं साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमिति याव-

क्षणाद्भावने न स्यात् आकाङ्क्षाविरहादित्याद्यस्वरसः कश्चिदित्युक्त्या
सूचितः । हेतुद्वयसङ्गत्यर्थं चितर्कयति अनुमितिपत्तिर्वेति । नन्वे-
कस्यापि हतोर्व्याप्त्यादिभ्रमेण साध्यतदभावोभयसाधकत्वादे-
कस्येत्यादिमूलमसङ्गतमत आह तदुपधानमिति । साध्यतदभावोप-
धानमित्यर्थः । अव्यापकमिति । तथा च येन व्यभिचारिहेतुना सा-
ध्यतदभावयोरनुमित्यादिर्नोत्पादितः तत्राव्याप्तिरिति भावः । पक्ष-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेतरमेदस्य सिद्धेरुद्देश्यतायामव्याप्ते-
रदुपपत्त्यादाह अतिव्यापकं चेति । तथाविधेति । तदभावीयव्याप्ति-
भ्रमेणेत्यर्थः । तद्योग्यनेति । साध्यतदभावानुमित्यादिस्वरूपयोग्ये-
तेत्यर्थः । संशयं प्रत्येव साधारणादिधर्मवद्दर्मिज्ञानत्वेन हेतुत्वे कोटि-
द्वयोपस्थापकपदवैयर्थ्यापत्तिरतः संशयहेतुकोटिद्वयोपस्थितिं प्रत्येव
ताद्रूप्येण हेतुत्वं संशयसामान्यं प्रति तु तद्दर्मिज्ञानं कारणमिति
मतानुसारेण व्याचष्टे कोटीत्यादि । तथा च भ्रमिजनकं सद्वदकार-
णमित्यत्र भ्रमिद्वारा घटजनकत्वस्येव प्रकृतेः कोटिद्वयोपस्थितिः ।

३ । आश्रयतया विषयिनया वा निरात्वानित्यत्वोपस्थापकस्य
नित्यत्वे साध्ये ज्ञानस्याऽनुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां बन्धितदभावोप-
स्थापकस्य बन्धौ साध्ये धूमस्य वारणाय जनकान्तम् । तथोप-
स्थितेः साध्यसन्देहाजनकत्वात् । धर्मितावच्छेदकपुरोवर्तित्वादिवि-
शिष्टधर्मिज्ञानस्य संशयजनकतया तद्वारणाय कोटिद्वयोपस्थापके-
ति । न च तदभाधारणतया संग्राहमेवेति वाच्यम्, तथात्वेऽपि

द्वारा संशयजनकत्वस्य लाभो व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति भावः । सा-
ध्यसन्देहजनकत्वस्योपस्थितिक्रियायामभेदान्वयादेव सामञ्जस्ये
समासनिविष्टपदानामप्युक्तदिशा व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारेण द्वारत्वला-
भो न युक्तः क्रियावशेषणेनावि नितान्तक्षाम इत्यादौ लोकोपपत्त्या स्त-
नाभ्यामित्यादौ च द्वितीयातत्पुरुषस्यष्टत्वादित्याह साध्यसन्देह
इत्यादि । आश्रयतयेति । तृतीयाथः प्रकारतः, तच्च, उपस्थापकपदार्थ-
स्योपस्थापकज्ञानविषयस्येकदेशे ज्ञानेऽन्वितम् । तेन नित्यत्वानि-
त्यत्वाश्रयज्ञानधानयमित्याकारबुद्धः तादृशज्ञानविशिष्टवैशिष्ट्यबु-
द्धिरूपाया । साध्यतदभावोपस्थितौ हेतुत्वेन तद्विषये ज्ञानहेतावति-
व्याप्तिवारणायेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । एकस्या ज्ञानव्यक्तेर्नि-
त्यत्वानित्यत्वाभवाश्रयत्वाभावाद्वा विषयितया वेति । अनित्यत्वे
साध्ये ज्ञानस्य व्यभिचारित्वं न व्यैरिष्यत एवेत्यतो नित्यत्वे साध्य
इत्युक्तम् । समवायेन हेतावतिव्याप्तिमुक्त्वा सयोगेन सङ्गैर्न ता-
माह अनुवृत्तत्वादि । अनुवृत्तत्वं तदधिकरणवृत्तित्वं व्यावृत्तत्वं च
तदभाववद्वृत्तित्वं तथा च बन्धिमद्वृत्तितदभाववद्वृत्तिधूममानय-
मित्यनुभवस्य बन्धिनदभावोपस्थापकतया तद्विषयस्य धूमहेतोर्वार-
णाय जनकान्तमित्यर्थः । तथोपस्थितेरिति । उक्तक्रमेण कोट्युप-
स्थितेरित्यर्थः । साधारणादिधर्मवद्भिर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्व-
नैव संशयहेतुत्वादिति भावः । धर्मितेति । पुरोवर्तित्वादि द्रव्यं न चे-
त्यादिमंशयजनकत्वदम्पुरावर्त्तित्वादिवक्ष्यधर्मताज्ञानस्य विषयता-
मात्राय द्रव्यस्यैव साध्यके पुरोवर्त्तित्वादिविज्ञानव्याप्तिवारणायेत्यर्थः ।
एतत् धर्मितावच्छेदकम् । नसाधारणतया । निश्चितसाध्यतदभाव-

तद्विषये धर्मिणि सद्धेतौ अतिमसङ्गः स्यादतः पक्षधर्मतोति । पक्षपदं धर्मिमात्रपरम् । न चैवं नित्यो घटः शब्दत्वादित्यत्र बाधाघवनरेऽसाधारण्यापत्तिः, इष्टत्वात् । अन्यथा बाधासिद्धधोरन्यतरावतारदशायां साधारणासंग्रहापत्तेः । असिद्धिसङ्कीर्णत्वेन सव्यभिचारमध्यामवेशे सव्यभिचारसङ्कीर्णतया असिद्धेऽप्यनन्तर्भावापत्तौ तस्याऽतिरिक्तहेत्वाभासत्वापत्तेः । न च व्याप्यविरुद्धयोः साधार-

ससाधारणत्वमते द्व्यणुकत्वायच्छेदेन पक्षतायामणुत्वस्य तथात्वं न सम्भवत्यन इदपदम् । तद्विषय इति । तथा च नित्यानित्यवृत्त्यणुत्पद्यदिद्व्यणुकमिति ज्ञानस्य नित्यत्वसशयजनककोटिद्वयोपस्थापकतया तद्विषयीभूतस्य द्व्यणुकधर्मिणो नित्यत्वे साध्ये सव्यभिचारत्वापत्तिरतः पक्षाशे प्रकारत्वलाभाय पक्षधर्मतापदमित्यर्थः । सन्दिध्यसाध्यत्वादिरूपपक्षताविशिष्टप्रवृत्तधर्मिण पक्षपदार्थत्वे वैयर्थ्यात् निर्धन्विर्बन्दिमान् द्रव्यत्वादित्यादिव्यभिचारिण्यप्रसङ्गाद्याह पक्षपदमिति । ननु यदि पक्षताविशिष्टप्रवृत्तधर्मिवृत्तिर्याप्रवेशस्तदा घटो न नित्य इत्येवम्याधनिर्णयदशायामपि नित्यगगनाद्यनित्यघटादिव्यावृत्तशब्दत्ववान्वर्ण इति ज्ञानेन धर्मो नित्या न वेति सशयोत्पादात् तदानीमपि शब्दत्वमसाधारण स्यादित्याशङ्क्य निराचष्टे न चैवमिति । एव प्रकृतपक्षत्वाप्रवेशे । बाधादीत्यादना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । अन्यथा प्रकृतपक्षत्वप्रवेशोबाधासिद्धाते । तथा च इदा धूमयान् चन्दुरित्यत्र साधारणे बाधनिश्चयदशाया पक्षताविरहात्स्वरूपासिद्धिनिर्णयदशाया च प्रकृतधर्मिवृत्तिर्याज्ञानादव्याप्तिरस्यात्, अस्माकं तु तदानीमपि धर्म्यन्तरे तत्रैव च कालान्तरे सपक्षवृत्तिप्रवृत्तिप्रवृत्तिज्ञानमादायैव लक्षणसङ्ग्रह इति भावः । ननु घटो नित्य शब्दत्वादित्यसाधारणस्याऽसिद्धिसङ्कीर्णत्वात् सव्यभिचारत्वमतस्तत्रातिव्याप्तिरेत्यत आह असिद्धिसङ्कीर्णत्वेनेति । याऽसङ्कीर्णत्वनेत्यपि द्रष्टव्यम् । आतिरिक्तोति । तथा च हत्वाभासाना पञ्चविधत्वव्याघात इति भावः । न चेति । चन्दिमान् धूमाद्वाद्यादित्यादौ चन्दि-तद्वमात्रवदवृत्तिधूमवानयामिति भ्रमस्यापि निरक्तपक्षधर्मताज्ञानचा-

प्यभ्रमदशायामतिप्रसङ्गः, धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं साध्य-
संशयजनकं तद्रूपावच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् । तच्च रूपं साधारणत्वा-

— — —

सत्प्रकारतामादाय धूमवान् गोत्यादित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः । धर्मि-
णीति । किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यर्थः । तथा च हाननिष्ठं किञ्चिद्धर्माव-
च्छिन्नविशेषकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकत्वं साध्यसंशयत्वावच्छिन्न-
जनकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वमर्थः, परंतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकयन्हित-
दभायसहचारत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वं यन्हितसंशयजनकत्वा-
त्तादृशसहचरित्वस्य धूमादायसत्त्वाशोकातिप्रसङ्ग इति भावः ।
अत्र जनकतायामवच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्यग्धविशेषः साधारण-
त्वाद्यभावेऽपि ताद्रूप्येण यस्त्वन्तरायगाहिभ्रमादपि साध्यसन्देहाद-
सम्भवापत्तेः, किं त्वनतिरिक्तवृत्तित्वम्, न च साधारणत्वाद्यवच्छि-
न्नप्रकारताकत्वमात्रं तथेत्यतो धर्मिणीत्युक्तम् । न च साधारणत्वा-
द्यवच्छिन्नहेतुमत्तासंशयस्य साध्यसन्देहजनकत्वादसम्भवाः, किञ्चि-
द्धर्मिकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारित्वं साध्यसंशयजनकताशून्यनिश्चया-
वृत्त तद्रूपवत्त्वस्यैव हानपदमहिम्ना विवक्षितत्वात् । किञ्चिद्धर्मि-
कयद्रूपावच्छिन्नवृत्तानिश्चयत्वं साध्यसंशयजनकतानतिरिक्तवृत्ति-
तद्रूपवत्त्व तु नार्थः, पञ्चाद्व्यस्यमाणस्य व्याप्यसंशयेत्यादिग्रन्थस्य
विरोधापत्तेरिति ध्येयम् । साध्यसंशयजनकमिति । कोटिद्वयोप-
स्थितिद्वारा जनकमित्यर्थः । तेन कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वस्यैव प्र-
क्रान्तत्वात् तेन विरोधः । ननु तादृशं रूपं यदि सपक्षविपक्षवृत्ति-
त्यादिकं तदा धूमवान् बन्धेरित्यत्र साधारणेऽतिव्याप्तिः कुत्रापि
यन्ना साध्यतदभाववत्सयुक्तत्वस्याऽसत्त्वात् एवं घटो द्रव्यं विशि-
ष्टमस्यादित्यादिमन्वेतावतिव्याप्तिश्चेत्यत आह तच्चेति । साधारणत्वं
साध्यतदभाववद्वृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तथा
च धूमतदभाववद्वृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकीभूतयन्हितत्वा-
द्यच्छिन्नवान् परंत इत्याकारकज्ञानादेव परंतो धूमवान् वेति संशयो-
त्पादात्तादृशवन्हितत्वमादायैव लक्षणसत्त्वादधूमसाध्यकवन्धौ नाव्या-
प्तिः । विशिष्टसत्तात्वस्य च द्रव्यतदन्यवृत्त्यधिकरणतानिरूपकताव-
च्छेदकत्वाभावाच्चातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च धूमान्यधूमवान् का-

दीति सिद्धान्ते स्फुटीभविष्यति । इदं सविषयकमात्मवृत्ति वा ज्ञानत्वात् इत्यादौ प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्य तद्व्यवहारीभूतसाध्यतदभावोपपत्तयः कोट्युपास्थितिरूपस्य जननीभूतज्ञानविषये ज्ञानत्वे तु नातिप्रसङ्गशङ्कापि, साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य तज्जन्यको-

अनमयधूमवान् बन्हेरित्यत्र प्रकृतसाध्यसन्देहप्रयोजकस्य च तादृशसाध्यतदभाववद्गुणमित्यस्याप्रसिद्ध्या न तत्र सव्यभिचारो हेत्वाभास किं तु व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति ध्येयम् । साधारणत्वादीत्यादिना साध्यतदभाववद्बुद्धित्वरूपस्याऽसाधारणत्वस्य परिग्रहः । न च साध्यव्याप्यात्मकासाधारणाव्याप्तिः, साध्यवद्बुद्धावृत्तत्वांशस्य तत्राऽऽस्तत्वादिति चाख्यम् । प्राच्यामते साध्यतदभावनिश्चयकालीनस्य तद्विशेष्ययावद्धर्मिव्यावृत्तत्वस्यैव साध्यसंशयप्रयोजकतया सङ्केतावपि कदाचित् तादृशसपक्षव्यावृत्तत्वसम्भवात्, नध्यमते च सङ्केतो साध्यवद्बुद्धावृत्तत्वविरहेणालक्ष्यवादिति भावः । ननु यत्र सविषयकत्वनिर्णयदशायामिदं सविषयकं न वेत्याकारक सन्देहः सविषयकत्वज्ञानसविषयकत्वाभाववति सविषयकत्वप्रकारकं न वेत्याकारकभ्रमः तत्संशयाद्घोत्पन्नं तत्र सविषयकत्वरूपसाध्यस्य सन्देहजनिका या निरुक्तभ्रमत्वसन्देहरूपा साध्यतदभावोपस्थिति तज्जननीभूतस्य भ्रमत्वतदभाववद्बुद्धिज्ञानत्ववदिदं ज्ञानमित्याकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य विषये ज्ञानस्यैव सङ्केतावतिव्याप्तिरत आह इदमित्यादि । विषयितात्वस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्यानुगतत्वे विवादात् साध्यान्तरमाह आत्मवृत्तिरिति । प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्यति । अप्रमातृसन्देहस्येत्यर्थः । प्रामाण्यसन्देहस्येतिपाठे भ्रमत्वलक्षणविरुद्धधर्मकाटितप्रामाण्यसंशयो बोध्यः, तस्यैव साध्यतदभावोपस्थितिस्त्वसम्भवादिति ध्येयम् । तद्व्यवहारी । भ्रमत्वरूपाप्रामाण्यव्यवहारीभूतस्य । ज्ञानविषय इति । भ्रमत्वतदभाववद्बुद्धिज्ञानत्ववदिदं ज्ञानमित्याकारकज्ञानस्य विषय इत्यर्थः । साधारणेत्यादि । साध्यतदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानस्य तादृशधर्मवत्ताज्ञानजन्यतत्तदभावोपस्थितेवां

दुपस्थितेर्वा संशयजनकतया तज्ज्ञानस्य तादृशसंशयाहेतुत्वात् ।
 प्रामाण्यसंशयस्थले तु ज्ञानत्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शनात् ज्ञाने
 प्रामाण्यस्य ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्मदर्शनाच्च विषये तद्वत्त्व-
 स्य सन्देहः । अप्रामाण्यशङ्कायन्वयानुविधानन्तु भ्रमत्वज्ञानशून्य-
 विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदपसारणप्रयुक्तमयस्याऽऽकरे

तत्तदभायकोटिफसन्देहजनकतयेत्यर्थः । तज्ज्ञानस्येति । प्रमत्त्वसन्देहा-
 त्मकसाध्यतदभायगोचरज्ञानस्य प्रकृतसन्देहत्वायच्छिन्नं प्रत्यहंतु-
 त्वादित्यर्थः । नन्वेवं निश्चितप्रामाण्यके ज्ञाने घटत्वादिगमप्रामाण्य-
 घटितभ्रमत्वस्य संशयाव्यवृत्त्यादिप्रामाण्यसंशयः तदुत्तरं निर्णीत-
 स्यापि घटत्वादेर्धर्मिणि सन्देहश्च कुतः स्यादत आह प्रामाण्यसं-
 शयस्वल इति । तथा च तत्रापि प्रामाण्यादिघटितभ्रमत्वस्य सन्देहो
 न प्रामाण्यादिसन्देहस्य कारणं किं तु प्रामाण्यादेः साधारणधर्म-
 घत्ताज्ञानमेवेति भावः । अथाऽर्थनिश्चयोत्तरार्थसन्देहं प्रत्यन्वयव्यति-
 रेकाभ्यामेव प्रामाण्यसन्देहः कारणमन्यथा विनापि प्रामाण्यसन्देहं
 क्वचिद्विश्रितार्थसंशयापत्तेरत आह अप्रामाण्यशङ्केति । तदप-
 सारणेति । तथा च विरोधिनो विषयनिश्चयस्य सत्त्वे तत्संशयोऽ-
 नुपपन्न इत्यप्रामाण्यज्ञानेन विषयनिर्णयस्य भ्रमत्वशङ्काशून्यत्वरूपं
 यत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तदपसार्यत इत्यप्रामाण्यज्ञानापेक्षेति भा-
 वः । ननु पर्वतादिधर्मिकयन्द्भिभ्रमत्तादिसन्देहं प्रति घन्द्भिव्याप्यत्वाव-
 च्छिन्नप्रकारताकसंशयस्य हेतुत्वाद्घन्द्भिव्याप्यत्वावच्छिन्नेऽतिव्या-
 प्तिः । न च घद्भिव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वस्य साध्यसंशयाज-
 नकव्याप्यवत्तानिश्चयेपि सत्त्वात् साध्यसन्देहजनकतानतिरिक्तबु-
 द्धित्वलक्षणतज्जनकतावच्छेदकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति वा-
 च्यम् । घन्द्वादिसन्देहं प्रति घन्द्वादिव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैव जनक-
 तया घन्द्वादिव्याप्यवत्तादिनिश्चयस्यापि घन्द्वादिसन्देहस्वरूपयो-
 ग्यत्वात् । साध्यसन्देहमात्रस्यैव साध्याभावविशिष्टबुद्धित्वात् । तद-
 वच्छिन्नं प्रति साध्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वादेव व्या-
 प्यवत्तानिश्चयसत्त्वे साध्यसंशयानुत्पादसम्भवादत आह व्याप्यव-

व्यक्तत्वात् । व्याप्यवत्तासंशयस्य पृथग्व्यापकवत्तासंशयहेतुत्वपक्षे
ज्ञानपदं निश्चयपरम् । हेत्वभिमतविशेषणन्तु येन सम्बन्धेन त-
दुभयसाहचर्यं तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य संशयादिजनकतासूच-
नार्थम् । तेनात्मत्वकपालत्वादिसाध्यके समवायसम्बन्धेन हेतौ ज्ञा-
नघटादौ विषयत्वसंयोगादिना तत्सन्देहजनके नातिप्रसङ्ग इति ।
विप्रतिपत्तौ प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावात् लक्षणस्थद्वयप-

त्तेति । स्वमतेपि व्याप्यवत्तासंशयस्य विशेषणज्ञानादिविधया
व्यापकवत्तासंशये हेतुत्वादाह पृथगिति । व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारता-
कत्वेनेति तदर्थः । कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा संशयजनकत्वस्यैव
प्रक्रान्तत्वात् पृथगित्यस्य कोटिद्वयोपस्थितिद्वारेति चार्थः । साधा-
रणादिधर्मयद्धर्मिज्ञानस्यैव संशयजनकत्वं मूलसंमतमतः पक्ष इ-
त्युक्तम् । निश्चयपरमिति । तथा च धर्मिणि यद्व्याप्यवच्छिन्नप्रकार-
ताकनिश्चयत्वं निश्चयत्वावच्छिन्नायास्साध्यसन्देहजनकताया अन-
तिरिक्तवृत्तिस्तद्रूपवत्त्वं विवक्षितं व्यापकसन्देहं प्रति व्याप्यवत्ताज्ञान-
स्येनैव जनकत्वं न तु तन्निश्चयत्वेनेति नातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु-
क्तक्रमेणैव सन्देहनिरासाद्धेत्वभिमतपदं व्यर्थमत आह हेत्वभि-
मतेति । हेतुताघटकेति तदर्थः । तथा च यादृशसम्बन्धेन यद्व्याप-
वच्छिन्नवत्त्वज्ञानं साध्यसन्देहप्रयोजकं तादृशसम्बन्धेन हेतुतास्थल-
एव तद्रूपवत्त्वं सव्यभिचारः अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ समवायेन
ज्ञानन्य हेतुतास्थले तु साध्यतदभावाद्यदिपयकत्वावच्छिन्नज्ञानवत्ता-
याः समवायेन ज्ञानं न साध्यसन्देहजनकमतो नानिव्याप्तिः, विषय-
तासम्बन्धेन तादृशज्ञानादिहेतोः सव्यभिचारत्वमेवेति भावः । आ-
त्मत्वजातरीद्वरावृत्तत्वमते तत्साध्यकज्ञानहेतोः सव्यभिचारत्व-
मिष्टमेवेत्यतः आह कपालत्वादीति । तत्सन्देहजनक इति । आत्म-
त्वादिसन्देहजनकपक्षधर्मताज्ञानविषय इत्यर्थः ।

ननु जनकत्वस्य व्याप्यवृत्तित्वात् कोटिद्वयोपस्थितिजनि-
काया विप्रतिपत्तेः प्रत्येकपदावच्छेदेन तदुभयोपस्थितिजनकत्वा-
भावात्समवायिप्रतिपत्तिस्त्वित्यादिमूलासङ्गातिरतस्तदभिप्रायं प्र-

देन तद्वारणात् मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेऽपि तद्वत्ताज्ञानं न तथा
न वा मिलित्वा द्वयोर्जनकत्वं, तथात्वेऽपि वा येन सम्बन्धेन तद्व-
त्ताज्ञानमुभयकोदुपस्थापकं तेन सम्बन्धेन हेतुत्वेऽवश्यं सव्यभि-

— — —

काशयति विप्रतिपत्तायिति । प्रत्येकं साध्यादिवाचकप्रत्येकपद-
स्य । तद्वारणं साध्यादिघटकप्रत्येकपदस्य वारणम् । तथा च विप्र-
तिपत्तिः प्रत्येकं न तथेत्यस्य मूलस्य विप्रतिपत्तिर्न कोटिद्वयो-
पस्थापकैकपदवतीत्यर्थः । ननु प्रत्येकपदस्य कोटिद्वयोपस्थापकत्वा-
भावेऽपि समुदितविप्रतिपत्तेस्तथात्वात्तन्नातिव्याप्तिरेवेत्यत आह मि-
लितस्येति । तदुपस्थापकत्वेऽपि साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापक-
त्वेऽपि । तद्वत्ताज्ञानं विप्रतिपत्तिमत्ताज्ञानम् । न तथा न संशयजनक-
कोटिद्वयोपस्थापकम् । स्वरूपतो ज्ञाताया विप्रतिपत्तेरेव तथात्वात् ।
तथा च पक्षधर्मताज्ञानपदेन तद्वारणम्, एतदभिप्रायेणैव न वा पक्ष-
वृत्तिरिति भावः । ननु शब्दो नित्यो न वेत्यादिवाक्यस्येव तादृशवा-
क्यवत्स्यापि ज्ञानं कोटिद्वयोपस्थापकं भवत्येव तथा तद्वद्वटकीभू-
तप्रत्येकपदवत्ताज्ञानमप्येवं तथा च विप्रतिपत्तौ तद्वद्वटकप्रत्येकपदे
चातिव्याप्तिरेवेत्यत आह न वेति । विप्रतिपत्तिमत्ताज्ञानस्य तद्वद्वटक-
प्रत्येकपदवत्ताज्ञानस्य च द्वयोर्न मिलित्वा जनकत्वं न विप्रतिपत्तिम-
त्ताज्ञानत्वेन कोटिद्वयोपस्थितिं प्रति जनकत्वं तथा च धर्मिणि यद्व-
त्ताज्ञानत्वेन कोट्युपस्थितिजनकत्वं तत्त्वमेव सव्यभिचारत्वं चि-
क्षितम्, न च विप्रतिपत्तिमत्ताज्ञानत्वेन तथात्वम्, प्रत्येकार्योपस्थितिं
प्रति प्रत्येकपदज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादतो नातिप्रसङ्गः । ननु बोध्यत्वा-
दिसम्बन्धेन साध्यनदभावसहचरितविप्रतिपत्तिमत्ताज्ञानत्वेन तादृ-
शकोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वादुक्तकमेणापि विप्रतिपत्तिवारणं दुर्घट-
मत आह तथात्वेपीति । विप्रतिपत्त्यादिमत्ताज्ञानत्वेन कोट्युपस्थापक-
त्वेऽपि वेत्यर्थः । तथा च शब्दो नित्यः शब्दो नित्यो नवेतिवाक्यवस्था-
दित्यादौ बोध्यत्वादिसम्बन्धेन हेतुतायां विप्रतिपत्तेः सव्यभिचारत्व-
मिष्टमेवेति भावः । ननु विश्वधर्मिकसाध्यसन्देहदशावच्छिन्नस्य साधा-
रणहेतोरेवानुपसंहारित्वत्तदानीं च कुत्रापि साध्यादिमत्त्वानिर्णयेन

पक्षवृत्तिः, साधारणमन्वयेन असाधारणं व्यतिरेकेण
अनुपसंहारी पक्ष एवोभयसाहचर्येण कोटिद्वयोपस्थापकः।

चारत्वमिति। अनुपसंहारी पक्ष एवोभयसाहचर्येण कोटिद्वयोपस्थापकः।
दभावमहितत्वनिर्णयाभावेऽप्युक्तक्रमेण वास्तवतस्तद्व्यवस्थितत्वमादा-
यैव लक्षणसमन्वय इति भावः । केचित्तु व्याप्यादिधर्मेऽपि सा-
धारण्यज्ञानात् संशयस्योदयात् तदज्ञाने च वस्तुतः साधारण्यज्ञा-
नेऽप्यनुदयात् साधारण्यज्ञानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिञ्चित्करं गौ-
रवात्, तथा च पक्ष एव तत्संशयात्मकतदुभयसाहचर्यज्ञानाद्भवति

कारणवाधात् साध्यतदभावसहचरित्वनिर्णयासम्भवेन तस्य संश-
यजनकत्वायोगात् नप्राव्याप्तिरित्यत आह अनुपसंहारितेति । उक्त-
प्राप्तेनेति । सन्देहादिजननयोभ्यताया एव लक्षणघटकत्वेनेत्यर्थः । स-
र्वधर्मिकसाध्यसन्देहदशायामप्यर्थ साध्यस्य तदभावस्य वा अधिक-
रणवृत्तिहेतुमानित्याकारकस्यैव साध्यसंशयजनकपक्षधर्मताज्ञानस्य
सम्भवाद्गानुपसंहारिण्यव्याप्तिरिति प्राचां मतमुपन्यस्यति केचिन्वि-
ति । अनुदयादिति । साध्यसंशयस्यत्यनुपज्यते । निश्चयत्वमित्यस्य
साध्यादिमत्त्वांश इत्यादिः । तेनाऽपरांशे निश्चयत्वस्यापेक्षायामपि
न क्षतिः । गौरवादिति । साध्यतदभावांशे निश्चयात्मकतदुभयसह-
चरित्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां गौरवादित्यर्थः । तत्संशयात्मके-
ति । साध्यादिमत्त्वांशसंशयात्मकेत्यर्थः । तथाचमनुपसंहारिता-
दशायामपि साध्यसंशयजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । न-
व्यमते विंशेष्टौशेष्ट्यांविषयताशालेन एव साध्यतदभावसहच-
रितहेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वात् साध्यतदभाववत्त्वांशे
निश्चयात्मकतदुभयसहचरित्वप्रकारकज्ञानत्वस्य जनकत्वाच्चन्द-
कत्वात् न तन्मते गौरवावकाशः किं तु प्राचां मते विशेष्यं विशय-
णमित्यादिरीत्या जायमानस्य हेतुत्वोपगमे वृत्तित्वांशे साध्यवदी-
यत्वादिनिश्चयत्वापेक्षायामेव विपरीतगौरवम् । अन्यथा साध्यव-

तथात्वमिति भाव इसाहुः। तच्चिन्त्यमाननु केवलान्वयिमाध्यकानुप-
संहारिणे साध्यभावाप्रसिद्ध्या तत्संशयाद्यभावादव्याप्तिः, एवं
यत्र स्थिरे धर्मिणे पूर्वं घटत्वं गृहीतमुत्तरदशायां तत्रैव दोषात्
घटत्वाग्रहे तद्व्यतिभिन्नोऽयमिति भ्रमे च घटत्वातिशयविपर्यय-
वर्द्धमव्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणतया असाधारणे इदन्त्वेऽपि वस्तुत-
स्तद्व्यावृत्तत्वाभावेन तत्र लक्षणायोगादिसतस्तपोर्लक्ष्यत्वाभावेन

निरूपितस्य तदन्यस्य वा आधेयत्वस्याश्रयहेतुमानयमित्यादिज्ञाना-
दपि साध्यसंशयापत्तेरित्याशयेनाह तच्चिन्त्यमिति । नन्यित्यादि
केचिदित्यन्त एको ग्रन्थः । अनुपसंहारिणि अनिश्चितोभयसहचार-
के । संशयादिति । वाच्यत्वादिप्रतियोगिकत्वेनाऽभायान्तरं विप-
थीकृत्य साध्यसंशयस्य सम्भवादादिपदम् । तेन सन्देहप्रयोजक-
विप्रतिपत्तिवाक्यस्य साध्यतदभावत्रदवृत्तित्वस्याप्रमिद्धेर्लाभः । ननु
अयं पटः एतत्वादित्यत्र साध्यवत्तानिश्चयविपर्ययीभूतधर्मव्यावृ-
त्तत्वेन गृह्यमाणत्वप्रयुक्त एव हेतावसाधारण्यव्यवहारो वाच्यः स
च साध्यवत्त्वनिश्चयाप्रसिद्धौ हेतुमत्येव साध्यवत्तानिश्चये वा दु-
र्घटः कुतस्तत्राव्याप्तिरित्यतः तं घटयति एयमित्यादिना । अन्वाधा-
रण्यदशायां तद्व्यतिनाशे वास्तवमेव साध्यवद्व्यावृत्तत्वमेतत्त्वहेतौ
'सत्कालावच्छेदेन कदाचित्स्यादत्तः स्थिर इत्युक्तम् । ननु उत्तरद-
शायामपि इदन्त्वावच्छिन्ने घटत्वमेव गृहीतं यदि तदा तद्व्यावृत्तत्वेना-
ऽगृह्यमाणत्वाद्धेतौ कुतोऽसाधारण्यव्यवहार इत्यत आह उत्तरद-
शायामिति । ननु तद्व्यावृत्तत्वविशेष्यकसाध्यवत्तानिश्चयकाली-
नस्तद्व्यावृत्तव्यावृत्तत्वग्रह एव हेतौ असाधारण्यव्यवहारी-
परिकः अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, तथा च प्राक्तनं साध्यवतो निश्चय-
मादाय व्यवहारसम्पत्तिर्नोचितेत्यतस्तत्कालेपि साध्यनिश्चयं सम-
र्थयति तद्व्यतिभिन्नोयमिति । भ्रमे चेति । तथा च स घटस्तद्व्यावृत्त-
त्वमदन्त्वमित्याकारकग्रहस्य तदानीमपि सम्भवात्तमादायैवाऽसाधा-
रण्यव्यवहार इति तत्रैवाव्याप्तिरुक्तेति भावः । इदन्त्वेपीति । अव्या-
प्तिरित्यनुपज्यते । अव्याप्तौ हेतुमाह वस्तुन इति । वस्तुगत्या निश्च-

केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारी अयं घट एतत्त्वादित्यसा-
धारणश्च सद्धेतुरेव, तदज्ञानं दोषः पुरुषस्य । अतः
एवाऽसाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम् । अन्यथा स-
द्धेतौ बाधादिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः । न च प्रमे-

परिहरति केवलान्वयीति । अत एवेति । यत एव पुरुषदोषाधीनं
तदोषत्वम् अत एव तस्याऽनित्यदोषत्वं, साहजिकत्वे कादाचित्क-
त्वानुपपत्तेः । एवञ्च यत्र दोषताप्रयोजकं वस्तुनो हेतौ तत्राऽनि-
त्यदोषत्वमपि, यत्र पुरुषस्य तद्वन्मोहो न तत्र तदपि भ्रममात्रादुप-
त्त्वेऽतिप्रसङ्गमाह अन्यथेति, केचित् । परे तु अयं घट एतत्त्वा-
दिसादावव्याप्तिः साध्यसन्देहप्रयोजकं हि तस्य साध्यतदभाव-

तसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावेनेत्यर्थः । लक्षणायोगादिति । तत्तद्धर्माध-
ष्ठित्यविशेष्यकसाध्यतदभाववत्तानिश्चयकालीनस्य तत्तद्धर्माधष्ठि-
तव्यावृत्तहेतुमत्ताज्ञानस्यैव साध्यसन्देहजनकत्वादिति भावः ।
तस्य असाधारणस्य । अनित्यदोषत्वं कदाचिदेवाभासस्त्वम् । इत्थं
च साध्यपरामर्शदशायामेव परामृश्यमाणस्य साध्याभावव्याप्य-
वत्पक्षस्य प्राचां मते प्रकरणसमत्वात् मूले तदुपन्यासो दृष्टा-
प्तार्थ इति भावः । अन्यथेति मूलमवतारयितुं पूरयति एवं चेति ।
अनित्यदोषत्वमपि युज्यत इति शेषः । तद्वन्मोहः । दोषताप्रयोजकरूप-
स्य भ्रमः । तदपीति अनित्यदोषत्वमपीत्यर्थः । अपिना नित्यदोषत्व-
परिग्रहः । अवतारयति भ्रममात्रादपीति । दोषमात्रस्यैव साहजि-
कत्वं यदतां मतमुत्थापयति परे त्विति । अनुपसंहार्यव्याप्तेः पूर्वतु-
ल्यत्वात्तदुपेक्ष्याह अयं घट इति तस्य असाधारणस्य । न च साध्य-
वद्व्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानस्य साध्याभावविशेषदर्शनविधया साध्य-
वत्ताज्ञानातिरेकित्वात्तदुभयव्यावृत्तत्वस्य साध्यसंशयप्रयोजक-

द्वयावृत्तत्वं न द्वेकस्य धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं सम्भवति, असाधार-
ण्यन्तु तस्य पक्षमात्रवृत्तिरन्यथा अतस्तस्याऽलक्ष्यतयोत्तरयति अयं घट
इत्यादि । एवञ्चावृत्तिगगनादिकमेवासाधारणम् । पक्षवृत्तित्वभ्र-
मदशायाञ्चासाधारण्यस्यासङ्करः । न चोभयव्यावृत्तत्ववृत्तिमत्त्वयोः
स्वरूपतो विरोधा, निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वञ्च न सन्देह-
प्रयोजकम्, तथा सति तुल्यन्यायतया निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्ति-
त्वस्यापि तथात्वे सदेतावपि साध्याभाववत्त्वभ्रमविषयवृत्तित्वग्रह-

स्यान्ममभेद इति वाच्यम् । सत्प्रतिपक्षस्थलीयसंशयानुरोधेन त-
द्धीयविशेषदर्शनाभावविशिष्टस्यैव तदभावविशेषदर्शनस्य संशय-
विरोधित्वापगमादिति भावः । एकस्येति । वृत्तिमत इत्यादि ।
ननुक्तहंताः संशयप्रयोजकरूपसत्त्वं भूले कुतस्तस्यासाधारण-
त्वेनोल्लेखः तत्प्रयुक्तत्वादुल्लेखस्येत्यत आह असाधारण्यं तिष्ठति ।
असाधारण्योक्तिस्त्वित्यर्थः । ननु साध्यतदभाववद्व्यावृत्त-
त्वस्य कुत्राप्यमत्त्वात्तदाश्रयस्यासाधारणत्वमसङ्गतमत आह
एवञ्चेति । येन सम्बन्धेन या वृत्तिमान् स एव तेन सम्बन्धेन
साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वादसाधारण इत्यर्थः । तेन वृत्तिमतोपि
रूपादेः संयोगादिसम्बन्धेन हेतुतायामसाधारण्यम् । नन्येधमवृत्ति-
हंतोः पक्षावृत्तित्वमायइयकमतः स्वरूपानिश्चिरेवास्तु दोष इत्यत
आह पक्षवृत्तित्वेति । असङ्करः स्वरूपासिद्ध्या । ननु हेतोः पक्षमात्र-
वृत्तित्वभ्रमदशायां साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वज्ञानमेध दुर्घटं वृत्ति-
भ्रमज्ञानस्य तादृशव्यावृत्तत्वधीविरोधित्वादत आह न चेति । स्व-
रूपतः ग्राह्याभावविधया । व्यावर्तकधर्मविधया तु वृत्तिमत्त्वस्य
ज्ञानं न सार्धाभ्रकमिति भावः । ननु साध्यवत्तया निश्चीयमानाद्व्या-
वृत्तत्वं सति साध्याभाववत्तया व्यावृत्तत्वमेव सन्देहप्रयोजकं न तु
साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं तच्च इदन्त्वेप्यस्तीति कथं तस्याऽलक्ष्य-
त्वमत आह निश्चितेति । निश्चितौ निश्चीयमानौ साध्यतदभावौ
येषु तत्तदभिन्नव्यावृत्तत्वं चेत्यर्थः । एवमग्रेपि । तथात्वे संशयप्रयो-
जकत्वे । अतिप्रसङ्गादिति । अनैकान्तिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ताद-

यत्वेनाऽभेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वा-

दशायामितिप्रसङ्गात् । न च तादृशानिश्चयविषयस्य धर्मिणो वा-
स्तवं साध्याभावादिमत्त्वमपि तन्त्रम्, मानाभावात्, किञ्च सन्देह-
जनकतावच्छेदकरूपस्य विशेषणत्वे व्यभिचारिणि रासमादौ म-
हानसादिवृत्तितादशायामव्याप्तिः, उपलक्षणत्वे असाधारण्यो-
त्तीर्णतादशायामप्यव्याप्तिः, असाधारणप्रकरणसमययोस्तत्त्वेन
भ्रमविषययोरनित्यदोषत्वं विशेषादर्शनदशायामनुमित्यनुत्पाद-
प्रयोजकत्वं न तु वास्तवं हेतुदोषत्वम्, अन्यथाऽनु-
मित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानोपपत्तयामात्रेण वास्तवहेतुदोषत्वे इत्याहुः ।

शशमिद्वषट्पृत्तित्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । तादृशेति । साध्यादि-
मत्तानिश्चयेत्यर्थः । तथा च साध्यतदभाववस्तानिश्चयविशेष्यवृत्ति-
त्वेपि वस्तुगत्या साध्यशून्ये तादृशवृत्तित्वविरहादेव सङ्केतो नाति-
प्रसङ्ग इति भावः । प्रतिबन्धेरेनुत्तरत्वादाह किं चेति । विशेषणत्व
इति । यस्य यदा साध्यसंशयप्रयोजकरूपवत्त्वं तदैव सोऽनैकान्तिक
इत्युक्ताधित्यर्थः । महानसादीति । तथा च घूमचानू घनसंयोगिनः
इत्यादौ घनसंयोगित्वेन रासमादेर्हेतुतायामव्याप्तिः साध्यतदभा-
ववृत्तितावच्छेदकीभूतस्य घनसंयोगित्वस्य महानसवृत्तितादशा-
यां रासमादावसम्भवादिति भावः । अनित्यव्याप्तिरिति । व्याप्तिनिश्च-
यदशायामपि कालान्तरनिर्णीतसाध्यादिमत्ताकतद्धर्मिव्यावृत्तत्वा-
नपायादिति भावः । ननु यद्यभासमात्रस्यैव नित्यदोषत्वं तर्हि अ-
साधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वाभिधायकं मूलमसङ्गतमतस्त-
द्व्याचष्टे असाधारणेति । अनित्यदोषत्वं यदि नित्यदोषत्वाभावस्तदा
नित्यपदं व्यर्थं दोषत्वाभावस्यैव प्रकृतत्वाद् अहं विशेषादर्शनेति ।
असाधारण्यादिभ्रमस्य तत्त्वाग्रहदशायामित्यर्थः । अन्यथति मूलप्र-
धतारार्थं पूरयति न तु वास्तवं दोषत्वमिति । मूलं अभेदानुमानेति ।

दित्यत्र च साधारणेऽव्याप्तिः तयोः साध्यवदवृत्तित्वेन
विरुद्धत्वादिति चेन्न । एतदज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्ये-

— — —

अनवगतसाध्यसहचारत्वे सति अवगतसाध्याभावसहचारतया वि-
रुद्धत्वमेव तयोरिति । इदञ्चाभ्युपगमवादेन । वस्तुतो यथोपव-
र्णितलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति ध्येयम् । यद्रूपज्ञानमनुमितिप्र-
तिबन्धकं तदेव विभाजकम्, अन्यथा अतिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूष-
यति नैतदिति । वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमितेस्तज्जन-

— — —

इदमाकाशाभिन्नं मेयत्वादित्यादौ कचिदपि साध्यवत्यानिश्चयेन
तदानीं साध्यतदभाववदवृत्तित्वेन हेतोरप्रहात् साध्यसंशयानुत्पत्ता-
व्याप्तिरित्यर्थः । ननुक्तहेतुद्वयस्य पक्ष एव साध्यसमानाधिकरण-
त्वात् साध्यवदवृत्तित्वेनेति मूलासङ्गतिरतः प्राचां मतानुसारेण
व्याचष्टे अनवगतेत्यादि । अनुपसंहारिणोप्यनवगतसाध्यसहचार-
त्वात्तद्वारणाय विशेष्यदलमाविरुद्धत्वेपि सव्यभिचारत्वसम्भवात्त-
न्मात्रोक्त्या नाऽलक्ष्यमप्राप्तिः इत्येवकारमन्तर्भाव्य योजयति विरुद्ध-
त्वमेवेति । अभ्युपगमेति । साध्यसंशयोपघायकत्वात्तलक्षणाभ्यु-
पगमेनेत्यर्थः । वस्तुत इति । तदानीं साध्यसंशयानुत्पादेपि सन्धे-
हजनकत्वावच्छेदकीभूतं साधारणत्वमादाय तत्र लक्षणसम्भवादिति
भावः । वस्तुतः प्रमेयत्वस्य शब्दाकाशान्यतरत्वस्य च तादात्म्येन
हेतुतास्यले एवाऽव्याप्तिमाशङ्क्य तयोरलक्ष्यत्वं मूलकृतोक्तं यथाश्रुत-
मेव सम्यगिति युक्तमुत्पश्यामः । ननु विरोधितानवच्छेदकेनापि
अनुगतरूपेण विभजने बाधकाभावादेतदज्ञानेपीत्यादिमूलमसङ्गत-
मत आह यद्रूपेति । अन्यथेति । विरोधितानवच्छेदकेनापि विभजने
साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे बाधप्रतिरोधयोरप्येकहेत्याभासत्वाप-
त्तिरिति भावः । इति चेदेतदज्ञाने इति मूलपाठमभिप्रेत्य प्रतिबन्धा-
दित्याग्रिमहेत्वन्वयार्थं नकारमन्तर्भाव्य समाधत्ते नैतदिति । वस्तु

कस्य ज्ञानादुद्भावेनाच्च स्वपरानुमितिप्रतिबन्धात्, उद्भा-
पितैतन्निर्वाहार्थं साधारणादेरवश्योद्भाव्यत्वेन तस्यैव
दोषत्वाच्च । एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्ब-
न्धाव्यावृत्तिरनैकान्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वमुभयव्या-

कस्य वा न प्रतिग्रन्थकं विरोधिविषयकत्वाभावात् । एवमुत्तरत्रा-
पि । पक्षवृत्तित्वे सतीतिविरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयत्वम् अव्यावृ-
त्तिपदम् असन्तायागव्यवच्छेदार्थकम्, तेन संयोगसम्बन्धेन व्य-
भिचारिणि द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावदशाया नाप्रसङ्गः । साध्य-

तद्वद्ज्ञानेपि वस्तुवन्तरज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धात्तस्यैव दोषत्वाभावे
साधारण्यादि प्रत्येकमपि दापो न स्यात् तद्वद्ज्ञानेपि बाधादिज्ञानना-
नुमितिप्रतिबन्धादत एव दूषणमाह वस्तुतस्ति । त्रितयानगत-
रूपस्य प्रतिबन्धवतानवच्छेदकत्वे मूलस्वरसमाह एवमुत्तरत्रति ।
एवमेवात्तरग्रन्थ दर्शितमित्यर्थः । एतद्वद्ज्ञानं ज्ञानं चावश्यकप्रत्येक-
ज्ञानस्य दोषत्वादित्यग्रिममूलनाऽनुगतवर्मज्ञानसत्त्वेपि साधारण्या-
दिप्रत्येकज्ञानस्यापेक्षणीयतोज्ञानाऽनुगतस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
त्वस्फोरणादिति भावः । व्यभिचारादनुमितिप्रतिबन्धत्वे माना-
भावादाह विरोधित्वमिति । लिङ्गोपधानमतेनेदम्, मणिकारमते
व्यभिचारज्ञानस्याप्यनुमित्यविराचित्वाद्ब्याप्त्यापत्त इति ध्येयम् ।
अथानुमितिविरोधिसम्बन्धप्रत्यक्षमित्येव कियतामव्यावृत्तिपदं व्यर्थम-
त आह अव्यावृत्तीति । अत्यन्तेति । तथा च स्वहेतुकानुमितिविराधि-
यद्रूपवत्त्वं यस्य तस्य तद्रूपेण सव्यभिचारत्व कालविशेषानन्तर्भा-
वेणैव धार्यमात भावः । तेनेति । अन्यथा यदानुमितिविरोधिस-
म्बन्ध तदेव सव्यभिचारत्वे बन्धिमान् तद्रासमादित्यादौ तद्रासमस्य
साध्यवत्सयुक्तत्वदशायामनुमितिविरोधिसम्बन्धस्य साध्याभावव-
त्सयुक्तत्वस्याभावाद्ब्याप्तिरव स्यात् इति भावः । अथाय घट एत-

वदृष्टत्तस्तु नासाधारण इति हृदयम् । अपक्षधर्मधूमादिवारणाय
सत्यन्तम् । पक्षः सन्दिग्धसाध्यो धर्मो । विशिष्टहेतौ तद्वृत्तित्वग्रहा-
विरोधित्वञ्च तदर्थः । तथा च पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यता-
वच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्वा यज्ज्ञानं
तद्विरोधित्वस्य लाभात् पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिवा-
धप्रतिरोधानां निरासोऽसिद्धिसङ्कीर्णसंग्रहश्च । विरोधोऽपि फलतः

स्यादित्यत्र पक्ष एव तद्वृत्तिमिच्छोयमिति भ्रमवशादामसाधारणे अ-
व्याप्ति साध्यवृत्तानिश्चयकालीनस्य तद्विषयीभवस्तद्वर्गव्यापृत्त-
त्वरूपस्यानुमितिविराधिसम्बन्धस्य कदापीदन्त्वहेतोरसत्त्वादित
आह साध्यवदिति । साध्यवृत्ताप्रमाकालीनस्य सर्वसाध्य-
वृत्त्यावृत्तत्वस्यैवानुमितिविरोधिरूपस्यासाधारणत्वादिति भावः ।
अपक्षेति । द्वदो बहिमान् धूमादित्यादौ धूमादिवारणायेत्यर्थः ।
तत्रापि स्वरूपासिद्धिरूपस्यानुमितिविरोधिसम्बन्धस्य सत्त्वादिति
भावः । यथाश्रुतस्य आश्रयासिद्धिवाचायतिव्याप्तिः जल धूमवद्वन्हेरि-
त्यादौ व्याभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चेत्यतो व्याचष्टे पक्ष इति । विशिष्टेति ।
हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतावित्यर्थः । सन्देहाद्यप्रवेशेन लाघवादाह त-
था चेति । हेतोर्वेति । वाशब्दः सनुशब्दे । अवच्छेदकानां प्रवेशस्य
फलमाह पक्षेत्यादि । पक्षादेः प्रत्येकमप्रसिद्धावन्वयः । साधनांशे
प्रकृतपक्षधर्मिकत्वप्रवेशस्य फलमाह स्वरूपासिद्धीति । साध्यांशे प्र-
कृतपक्षकत्वस्य तदाह बाधप्रतिरोधेति । अन्यथा द्वदो बन्दिमान्धू-
मादित्यादौ व्याप्यहेतोरपि बाधादिकमादायातिप्रसङ्गापत्तेरिति मा-
घः । असिद्धीति । स्वरूपासिद्धिसङ्कीर्णव्याभिचारिणः संग्रहश्चैत्य-
र्थः । ननु विरोधस्याप्यनुमितिविरोधिरूपत्वात्तादृष्येणापि विरुद्ध-
हेतोः सव्यभिचारत्वापत्तिरत आह विरोधोपीति । विरुद्धत्व यदि
प्रकृतहेतुनिष्ठं पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकमावप्रतियागित्वं तदा
तस्यापि प्रकृतपक्षधर्मिकसाध्यवृत्ताज्ञानविरोधित्वाद्विरोधित्वान्तद-
हेतैव धारणमित्यभिप्रायेणाह फलतः प्रतिरोध पयेति । साध्यासमा-

प्रतिरोध एव । तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयम् । वक्ष्यते च सिद्धान्ते विरुद्धान्येति हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकम् । सम्बन्धपदवलेन प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे तात्पर्योपवर्णनेन प्रायशो बाधादिवारणेऽपि घटत्वमनित्यं घटत्वादिसादौ प्रयत्नसाध्यमिव तत्र प्रतिमाति । वस्तुतस्तु नुमितिपदं तत्कारणज्ञानपरमाश्रयासिद्ध्यादिवारणाय सत्यन्तप्रातादृशपक्षकतादृशहेतुक-

नाधिकरणत्वादिकं यदि विरुद्धत्वं तद्वाह तदन्यत्वेन वेति । विरोधान्यत्वेनैवानुमितिविरोधिरूपं विशेषणीयमित्यर्थः । विशेषणे मूलस्वरसमाह वक्ष्यते चेति । विरोधस्यापि विरुद्धान्यत्वाद्नेकविधत्वेनैकान्यत्वोक्तावन्यत्रातिप्रसङ्गाच्च व्याचष्टे हेतुसाध्येत्यादि । साध्यवत्ताप्रमाविषयीभूतधर्मिव्यावृत्तत्वलक्षणस्य चासाधारण्यस्य ज्ञानं न साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यज्ञानमात्रे विरोधि तन्निश्चयेपि धर्मान्तरेण तयोः सामानाधिकरण्यग्रहा इतो नासाधारणाव्याप्तिरिति भावः । ननु सम्बन्धपदमहिम्ना प्रकृतहेतुधर्मिकयादृशधर्मवत्ताज्ञानत्वेनानुमितिविरोधित्वं हेतोस्तादृशधर्मयन्त्रमेव सम्यग्मिचारत्वं विवक्ष्यतां कृतं बाधादिवारणार्थं विशेषणान्तरेणेत्यत आह सम्बन्धेति । विरोधित्वे अनुमितिविरोधित्वे । बाधादीत्यादिना सत्प्रतिपक्षम्योपग्रहः । तत् बाधादिवारणम् । तत्र साधनस्यैव पक्षतया हेतुधर्मिकस्यैव बाधादिज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । ननु प्रकृतहेतुकसाध्यानुमितिसामान्यं प्रति प्रकृतहेतुसम्बन्धितया यद्रूपवत्ताज्ञानं विरोधि तद्वत्त्वमित्यभिधायोक्तदोषवारणे हृदोषान्हिमान्धूमादित्यादौ स्वरूपाभिद्वसद्भुतवारणार्थमुपात्तस्य पक्षवृत्तित्वे सतीत्यस्य व्यर्थतापत्तिं धूमनिष्ठतया हृदवृत्तित्वामात्रज्ञानस्य धूमलिङ्गकवन्ध्यानुमितिसामान्यं प्रति अविरोधित्वादेव तन्नातिव्याप्त्यसम्भवादित्याशयेन प्रयत्नसाध्यमिवेत्युक्तम् । चिन्तामणिक्लृप्तते व्यभिचारज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वात्तन्मतानुसारेण व्याचष्टे वस्तुतस्तु इति । तत्कारणति । परामर्शपरमित्यर्थः । आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिना स्वरूपासिद्धेः संग्रहः । तादृशेति । पक्षता-

वृत्तत्वमनुपसंहारित्वञ्चानुमितिविरोधि, तत्सम्बन्धः प्र-
त्येकमस्ति, विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सव्यभिचार एव, उपा-
धेश्च न सङ्कर इति वक्ष्यत इति निरस्तम् । एतदज्ञाने

ग्रहाविरोध्यर्थकम् । अनया च वाचोभङ्गया व्याप्तिग्रहविरोधित्वमे-
वाऽभिधित्सितम् । तेन बन्दिमान् बन्दिमान् हृदत्वादिसादौ हेतोः
साध्यवद्वृत्तत्वादेर्नाऽसंग्रहः । विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्ठात् । स-
पक्षेति सम्पातायातम् । अत एवानुपदं विरुद्धोऽपीत्यादिकम् ।

यच्छेदकविशिष्टेऽर्थः । ननु बन्दिमान् बन्दिमान् हृदत्वात् इत्यादौ
हेतौ बन्दिमद्वृत्तित्वरूपे असाधारण्ये अव्याप्तिस्तस्य प्रकृतपक्षध-
र्मिकहेतुमत्त्वग्रहविरोधित्वादत आह अनयेति । पक्षधर्मत्वग्रहावि-
रोधित्वे सति परामर्शावरोधित्वस्य व्याप्तिग्रहविरोधितायामेव
पर्यवसानादिति भावः । अथात्राऽन्वयव्याप्तिनिवेश व्यतिरेकव्याप्ति-
धीविरोधिष्वनुपसंहारिण्यव्याप्तिः एवं साध्याव्यभिचारितासामा-
नाधिकरण्यमायकरूपायां व्याप्यत्वासिद्धौ साध्यसाधनयोर्विशेषणा-
सिद्धौ व्यर्थविशेषणतायां चातिव्याप्तिरित्यत आह विवेचयिष्यत
इति । नानाविधं साधनव्यापकत्वं व्यतिरेकेण व्याप्यत्वं चोपादाय
तावद्व्यग्राहिग्रहस्यैव प्रयोज्यत्वात् न साध्याव्यभिचारितसामाना-
धिकरण्यमावेऽतिप्रसङ्गो न वा अनुपसंहारिण्यव्याप्तिः, प्रकृतसा-
ध्यसाधनग्रहाविरोधित्वेन विशेषणाश्च न साध्यसाधनाप्रसिध्यो-
रतिप्रसङ्गः, व्यर्थविशेषणत्वं तु न व्याप्तिधीविरोधीत्यादेः सिद्धा-
न्ते वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । सपक्षवृत्तित्वांशस्य दूषकनायामनु-
पयुक्तत्वादाह सपक्षेतीति । इदमुपलक्षणम् । उभयव्यावृत्तत्वमि-
त्यत्रापि विपक्षेति सम्पातायातं द्रष्टव्यम्, सपक्षव्यावृत्तत्वस्यैव
दूषकत्वादिति । अत एवेति । सपक्षवृत्तित्वांशस्यापेक्षितत्वादेवेत्य-

ज्ञानेऽपि वाऽऽवश्यकप्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वात् असाधक-
तानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वान्च । अत एव साध्याव्याप्यत्वे
सति साध्याभावाव्याप्यहेत्वाभासत्वं साध्यवन्मातवृत्त्य-
न्यत्ये सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं वेति परास्तम्,

व्यर्थेति । विशेषणं पक्षवृत्तित्वम् । साध्याव्याप्यत्व इति । हेत्वा-
भासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं वक्ष्यर्थश्च वृत्तिमत्त्वम् एवञ्च साध्यतद-
भावव्याप्यत्वग्रहविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधिरूपवत्त्वमर्थः । साध्य-
तदभाववद्वृत्तित्वं साधारण्यं, निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं-

र्थः । अन्वया विरुद्धस्य सपक्षवृत्तित्वाभावाद्नेन रूपेणेत्यसङ्ख्याप-
त्तेः । साध्याभावव्याप्यत्वरूपस्य विरुद्धपदार्थस्य तदुभयव्या-
वृत्तत्वासम्भवादिदमा तत्परामर्शायोगादिति भावः । अनुमि-
तिविरोधित्वविशेषणस्य सहेतुवारकत्वात्तद्वैयर्थ्यायोगाद्व्याच-
ष्टे विशेषणमिति । हेत्वाभासपदं सार्धकीकर्तुमाह हेतु-
घदिति । साध्यादिव्याप्यस्यापि दशाविशेषे असाधारण-
त्वात्तत्राव्याप्तिः एवमवृत्तिहेतावपीत्यत आह एवं चेति । प्रकृतहेतौ
साध्यव्याप्यत्वग्रहविरोधित्वे सति साध्याभावव्याप्यत्वग्रहविरो-
धि यद्वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधि रूपं तद्वत्त्वमर्थः । साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वादिमात्रस्य साध्यतदभावोभयव्याप्तिग्रहविरोधित्वात् साधार-
ण्यादिकमन्वया निर्वक्ति साध्यतदभावेत्यादिना । असाधारण्यमि-
ति । इदमुपलक्षणम् । केवलान्वयिवर्मावच्छिन्नपक्षरुत्वे सति सा-
ध्यतदभाववद्वृत्तित्वमनुपसंहारित्यमित्यापि द्रष्टव्यमाव्याप्तिश्चेति ।
साध्यतदभावव्याप्योऽस्त्यर्थः । अत्र यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञान-
स्य व्याप्तिग्रहग्रहविरोधित्वं तद्वत्त्वं नार्थः कथितस्य साधारण्यादे-
रनयात्वेनासम्भवापत्तेः, किं तु प्रकृतहेतौ साध्यस्य साध्याभावस्य
च व्याप्यनर्गाहत्वं यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्यविरोधि तद्वत्त्व-

व्यर्थविशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वाभासत्वाज्ञानाच्च । गग-

मसाधारण्यं, तच्च व्याप्तिद्वयग्रहविरोधीति हृदयम् । असिद्धिविशे-
पस्त्वर्थात्तत्वं वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधि, साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वमापि
यदीदृशं तदा असिद्धिरेव, नो चेदिदमेवाऽसाधारण्यं बोध्यम् ।
साध्याप्रसिद्ध्यादिवारणाय विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वं वा-
च्यम् । व्यापकतामानाधिकरण्यमिह व्याप्यत्वम् । तेन च द्विती-

मय, प्रमय-वादिर्घिशष्टस्य सपक्षविपक्षवृत्तिहेतोः हेत्वाभासलक्ष-
णोक्तदिशैव वारणीयत्वादिति ध्येयम् । अत्र हेत्वाभासलक्षणोक्तरी-
त्या यादृशविशिष्टविषयकत्वं व्याप्तिद्वयग्रहविरोधितानतिरिक्त-
वृत्तितादृशमेव फलितार्थो वाच्य तथा च प्रमेयत्वाद्वाविशिष्टेपि
साध्यतदभाववद्वावृत्तरतिव्याप्ति, न हि तादृशधर्मान्तराघटितम-
त्रापि शक्यते वक्तु, साध्यतदभाववद्वावृत्तित्वादे साध्याभाववद्वा-
वृत्तितादृशधर्मान्तराघटनत्वात्सासम्भवापत्ते, किञ्च साध्यवद्वावृत्तिर्वा-
घातग्रहस्य साध्याभावाभावेन साध्याविषयकत्वात् न साध्याभाव-
ध्यातग्रहप्रतिराधत्तमित्याशयेनोक्तं हृदयमिति । लक्षणकृतो हृदय
न स्वस्माकमितीत्यर्थः । असिद्धिविशेष इति । स्वरूपासिद्धिव्या-
प्यत्वात्सिद्ध्या-यनरूप इत्यर्थः । वृत्तिमत्त्वेति । तथा च तद्वार-
णार्थमेव हेत्वाभासपदं वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोध्यर्थकमिति भावः । ईदृश
वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधि । तत्रेति । तथा च वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधीत्यने-
नैव तस्यापि वारणमिति भावः । ननु साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वस्य
वृत्तिमत्त्वाभावनियतत्वेन गृह्यमाणस्येव वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधित्वं न
रूपरूपता गृहीतस्येत्यत आह ना चदिति इदमवेति तथा च निश्चि-
तसाध्यतदभावग्रहावृत्तत्वस्य व्याप्तिद्वयग्रहाविरोधित्वेपि न क्षति-
रिति भावः । साध्याप्रसिद्ध्यादीत्यत्रादिना हेतुप्रसिद्धिसग्रहः । नन्वत्र
यदि साध्यादिव्याप्यत्वं साध्यादिमन्मात्रवृत्तित्वं तदा द्वितीयनिरु-
क्ताम- इत्यत आह व्यापकति । (न चैत्र चन्दिमान् चन्दिव्यभिचा-
रधर्मादित्यदौ साध्यावर्णऽव्याप्ति धर्मो चन्दिन्याप्य इत्याकारक व-

यस्य भेदः । रीतिस्तुल्यैव । के चित्तु असाधारण्याभायकालाव-
च्छिन्नसाध्यतदभावव्याप्तिशून्यत्वं विवक्षितं विशेषणाभावात् वस्तु-
तो व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा असाधारणस्य संग्रह इत्याहुः । तच्चि-
न्त्यम् । व्यर्थेति । विरोधादेर्वारकं साध्याभावेत्यादि व्यर्थं तस्य

विध्यमिचारी धर्मो वन्निव्याप्य इत्याकारकव्याप्तिग्रहण्यूनवृत्तिविष-
यताकत्वात् धर्मसामान्यव्यापकतात्वस्य विशिष्टधर्मव्यापकताना-
स्तिरिक्तत्वादिति वाच्यमापतदस्वरसेनैव द्वितीयलक्षणस्यादरादिति
भावः ।) भेद इत्यस्य प्रथमादित्यादिः, नातः पष्ठमर्थोऽङ्गतिः ।
साध्यतदभावयोरेकवन्मात्रवृत्तरपि हतोर्दशाविशेषे असाधारण-
त्वात्तरसंग्रहार्थं द्वितीयलक्षणस्यापि साध्यतदभाववन्मात्रवृत्तित्वग्र-
हविरोधिरूपवत्त्वमर्थो वाच्य इत्याह रीतिरिति द्वितीयस्यत्यनुपप-
ते । असाधारण्याभावेति । हेतुधर्मिकसाध्यतदभावध्वंशवृत्तत्वज्ञा-
नाभावविशिष्टेत्यर्थः । न च यत्र हेतौ तादृशज्ञानमप्राप्तं तत्र सा-
धारणेऽव्याप्तिः, तत्र तादृशविशेषणस्यानुपादेयत्वात् साध्यसाधन-
भेदेन सव्यमिचारस्य भेदादिति भावः । विशेषणार्थं । असाधार-
ण्याभायकालावच्छिन्नविशेषणभावादित्यर्थः । असाधारणस्य
तत्तत्पुरुषनिपन्निगतत्वात् तद्व्यतिरिक्तं सव्यमिचारत्वमप्येवं पुरुष-
भेदनियन्त्रितं स्यादित्यभिप्रेत्याह तच्चिन्त्यमिति । उक्तस-
व्यमिचारेण असाधकतानुमानस्यावश्यकत्वे मानाभावात्तत्र वै-
यर्थ्यासम्भवादन्यथा व्याचष्टे विरोधादेरिति । आदिपदाद्वृ-
त्तिमत्त्वपरिग्रहः । साध्याभावेति । साध्याभावव्याप्यत्वादिक-
मित्यर्थः । आदिपदाद्वृत्तिमत्त्वग्रहाविराधित्वपर्यवसन्नस्य हत्वाभा-
सत्वस्योपग्रहः । नन्वेवमुक्तनिरुक्त्या सव्यमिचारेतरभेदानुमाने
विरोधादौ व्यमिचार इत्यत आह तस्येति । विरोधादेरित्यर्थः । वृ-
त्तिमत्त्वग्रहाविराधित्वरूपस्य व्याख्यातहेत्वाभासत्वस्य प्रथमतः
सुग्रहत्वाद्युभयव्याप्तिग्रहविरोधिनां निश्चितसाध्यतदमवयववृत्त-
त्वमादायैव गगनमनित्यमित्याद्यसाधारणसंग्रहाच्चाह प्रथममित्या-
दीति । गगनमित्यादीति च प्रथमस्याव्यानुसारेण । न च नोचेदि-

नमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादिवाधविरुद्धसङ्कीर्णासाधारणाव्याप्तिरिति कश्चित् । नापि सपक्षविपक्षगतसर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यतरत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहार्यव्याप्तेश्च । किञ्च पक्षातिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाऽभेदसाधनेऽनुपसंहार्येऽव्याप्तिः पक्षातिरिक्तसाध्यमतोऽपसिद्धेः, साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्रसिद्धिः, वृत्तिमतो धर्मस्य साध्यवद्विपक्षान्यतरवृत्तित्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे

पार्थक्ये प्रमाणाभावादिति भावः । प्रथममित्यादि गगनमित्यादि च दूषणं यथाश्रुते । नापीत्यादि । सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नव्यावृत्तत्वं सर्वतद्रूपावृत्तत्वम् । व्यर्थेति । सपक्षवृत्तित्वविपक्षव्यावृत्तत्वयोर्दूषकतायामनुपयोगादिति भावः । पक्षातिरिक्तेत्यादि । व्याप्यविरु-

द्धादिरूपे तन्नाव्याप्तिरेवेति वाच्यम् । तत्कल्पे गगनाद्यवृत्तिहेतोरेवाऽसाधारणतया तस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः । यत्रैकव्यक्तिकमेव सपक्षादिकं तत्र सर्वपदार्थाप्रासङ्ग्यव्याप्तिरतो व्याचष्टे सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नेति साध्यस्य तदभाषस्य च यत्र यत्र निश्चयस्तत्तद्वर्तिव्यावृत्तवर्मात्यर्थः । उक्तान्यतरत्वेन सव्यभिचारेतरभेदानुमाने व्याप्यताच्छब्दकान्तरासम्भवात् तत्र व्यर्थविशेषणत्वमतो दूषकतायां तद्योजयात सपक्षेत्यादि । व्याप्यविरुद्धघोरित्यस्य पक्षनिष्ठयारित्यादि । तेन चन्धिरनित्यशब्दत्वादित्याद्यसाधारणस्य पक्षातिरिक्तत्वविशेषणादसग्रहेऽपि न क्षतिः । सग्रहायेति । शब्दोऽनित्यशब्दत्वादि यत्र व्याप्यस्य हेतो साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेऽपि पक्षातिरिक्ततन्मात्रवृत्तित्वाभावात् एव शब्दो नित्यशब्दत्वादित्यत्र विरुद्धस्य

सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वम्, अनुपसंहार्यव्याप्तिः धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य पक्षे साध्यवति वृत्तिः । नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमित्यौपयिकसम्बन्धशून्यत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् । ए-

द्धयोरसाधारणयोः संग्रहाय पक्षातिरिक्तपदे । पक्षत्व सन्दिग्धसाध्यकत्वम् । धूमेत्यादिदूषणं यथाश्रुते न तु सप्तमीसमासात् पक्षातिरिक्ते वर्तते यत्साध्यवन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च तद्भिन्नत्वमिसर्थे इति ध्येयम् । पक्षवृत्तित्वादि । विरोधः साध्यासा-

हेतोः साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वेपि पक्षातिरिक्ततन्मात्रवृत्तित्वाभावा-
दुभयोरसाधारणयोः संग्रहायेत्यर्थः । पक्षत्वं यदि प्रकृतपक्षतायच्छेद-
फधर्मवत्त्वं तदा द्रव्यस्वरूपेण पर्वते धूमसन्देहदशायां द्रव्यं धूमवत्त्वं
वन्हेरित्यादिसाधारण्यव्याप्तिः द्रव्याभ्यधूमवत्प्रसिद्धेरत आह प-
क्षत्वमिति । तथा च तत्र साध्यसन्देहविषयीभूतद्रव्याभ्यमहानसा-
देरेव धूमवत्स्यान्न दोषः । न चैवं द्रव्यसामान्ये धूमवत्त्वसन्देहद-
शायां तथाप्यप्रतीकार इति वाच्यम् । एतद्दोषस्यानुपसंहा-
र्यव्याप्तेरित्यादिना मूल एव वक्ष्यमाणप्रायत्वादिति भावः ।
यथाश्रुते पक्षानिरिक्तो यः साध्यवान् तन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वे सती-
त्याद्यन्यथे । इत्यर्थ इति । न तु दूषणमित्यन्वयः । धूमस्य पर्व-
तातिरिक्तसाध्यवन्मात्रे च वर्तमानत्वेन तदन्यत्वाभावादिति भावः ।
न चैवमपि पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमित्यत्र कर्म-
धारयत्यागानौचित्यमिति वाच्यम् । कुलीनोऽश्वो गौरश्वत्वादित्य-
त्र विरुद्धहेतावतिव्याप्तेः । तस्य पक्षेपि वृत्त्या पक्षातिरिक्तो यः सा-
ध्याभाववांस्तन्मात्रवृत्त्यन्यत्वादिति भावः । विरोधो यदि साध्या-
भावव्याप्यत्वं तदा तदन्यत्वस्य साध्यासामानाधिकरण्येपि सत्या-

उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपव-
रवं तत्त्वम् । तच्च साधारणत्वादि ।

पूर्वोक्तलक्षणानां यथोक्तरीत्या यथामतं नाव्याप्तादिसम्भा-
वना परन्तु तज्ज्ञानस्यानुमित्यप्रतिषेधकतया तेषां हेत्वाभासता-
वच्छेदकत्वं न घटने, न घटतां किन्तेन, तेषां हेत्वाभासविभागमा-
त्रोपयोगित्वादिसाशयेनाह उच्यत इति । सन्देहं प्रत्येव साधा-

त्यत्र साधारणेऽव्याप्तिः हृदयवृत्तौ वर्तते यत् साध्याभाषणस्य युक्तत्वं
तस्य घन्हावभावात्, किञ्च पक्षवृत्तित्वमवश्यं हेतुताघटकसम्बन्धेन
चाक्षयम्, अन्यथा पक्षधर्मत्वाभावस्य सम्बन्धान्तरण यत्पक्षवृत्ति-
तक्षिप्ततया तत्राव्याप्तितादवस्थ्यात्, तथा च रूपं धूमपद्वहेरित्या-
दावव्याप्ति संयोगेन रूपवृत्त्यप्रसिद्धेरित्यस्वरस के चिदित्युक्त्या
सुचित ॥

इति जागदीश्यां सव्यभिचारलक्षणपूर्वपक्षग्रन्थ समाप्तः ।

अथ सव्यभिचारसिद्धान्तः ।

ननु यद्रूपप्रज्ञानमनुमितिचिरोधि तन्मैय विभाजकत्वात् घट्यमा-
णलक्षणस्य चाऽन्यथात्वादुच्यत इत्यादिकमसङ्गतम् अन्यथा प्रागुक्त-
लक्षणानामपि सम्प्रक्त न-परित्यागानौचित्यात् न आह पूर्वोक्तेत्यादि-
यथामतमिति । नेन सत्प्रतिषेधोत्थापकत्वेनासाधारणस्य दूषकत्व-
पक्षे साध्यसन्देहजनकत्वाद्युक्तलक्षणस्य तत्राव्याप्तावपि न क्षति ।
साध्यसंशयकत्वेन दोषतामवलम्ब्यैव नल्लक्षणवतारादिति भावः ।
हेत्वाभासता अनुमितिचिराधिता । विभागमात्रेति । अतिप्रसङ्गस्य
मूलवृत्तैव स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादिना निवेदयत्यादिति भावः । उच्य-

रण्यादिविशिष्टधर्मवद्भिर्ज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्वयोपस्थि-
तिं प्रति तु तादृशधर्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यभिप्रेत्याह उभयेति । साध्य-
सन्देहजनकेति प्रकृतम् । यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृ-
त्यनुभवसाधारणी सन्देहजननी, नियामकन्तु साधारण्यादिविशि-

— — —

श्रुतं नित्यमणुत्वादित्यादौ धर्मिषाचकस्य प्रागुक्तपक्षधर्मज्ञानप-
क्षस्य त्यागे योजमाह सन्देहमित्यादिना । तज्जनकेति । साध्यसन्दे-
हजनकेत्यर्थः । तादृशेति । साधारण्यादिविशिष्टधर्मज्ञानत्वमात्रेणेत्य-
र्थः । तथा च धर्मिणः कोट्युपस्थापकतावच्छेदकत्वाभावादेव न
तत्रातिव्याप्तिरतः पक्षधर्मनापदं परित्यक्तमिति भावः । ननु वस्तु-
गत्या साध्यतदभावोपस्थितिं प्रति जनकत्वं साध्यादिमस्वज्ञान-
त्वेनापीति तत्रातिव्याप्तिः तदुभयोपस्थितित्वावच्छिन्नं प्रति जनक-
त्वं तु न साधारण्यादिवांशधर्मज्ञानत्वेनापीत्यव्याप्तिरत आह
साध्यसन्देहेति । प्रकृतमिति । प्रक्रमप्राप्तमित्यर्थः । तथा च स्या-
णुत्त्वतदभावसहचरतोर्ध्वत्वविशिष्टेदधर्मिकस्याणुत्वसन्देहजनक-
स्याणुत्त्वतदभावस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति स्याणुत्त्वतदभावसहचरि-
तत्वादिवांशोर्ध्वत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वात् स्याणुत्वसाधारण्यं तादृशोप-
स्थितिजनकतावच्छेदकमिति तत्र लक्षणसङ्गतिः, एवमसाधारण्यवि-
मेयमिति भावः । नव्यमतेन व्याख्यातुमुक्तव्याख्यायामसम्भवं
दर्शयति यथाकथञ्चिदिति । साधारण्यादिज्ञानाधीना तद्वन्धीना
वेत्यर्थः । विशेषणज्ञानविधयेव सन्देहकोट्युपस्थितेरुपयोगादिति
भावः । तन्वेवं कोटिद्वयस्य ज्ञानमात्रादेव संशयः स्यादत आह नि-
धामकन्तिवति । तथा च स्याणुत्त्वतदभावसहचरतोर्ध्वत्वविशिष्टे-
दधर्मिकस्याणुत्वसंशयं प्रति इदधर्मिकस्याणुत्त्वतदभावसहचरितो-
र्ध्वत्ववृत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वात्प्रतिप्रसङ्गः । विशिष्टान्तोपादानादसा-
धारणादिधर्मवृत्ताज्ञानजन्ये स्याणुत्वसंशये न व्यभिचारः । स्याणु-
त्वसाधारणोर्ध्वत्वज्ञानयं स्याणुर्न वेत्येव संशयोत्पादाच्च नासिद्धिः ।
अत एव स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणवृत्तित्यादिहेतुव्याख्यायां संशयस्य
स्वजनकज्ञानविषयीभूतसाधारण्यादिविशिष्टधर्मविषयकत्वनियमः'

दृष्टमवत्ताज्ञानम्, अत एव धारावाही सन्देह इति मते तु धर्मिता-
प्रच्छेदकविशिष्टं धर्मिणि यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं त-
द्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यम् । कोटिद्वयसद्वचरितत्वादिना ज्ञातस्य ऊर्ध्व-
त्वादेरूर्ध्वत्वत्वादिना धर्मिणि ज्ञानमेव संशयजनकं न तु तदानीं
साहचर्यज्ञानमपेक्षते इति नये तु यद्रूपविशिष्टत्वेन गृहीतस्य ध-
र्मस्य धर्मिष्ठितताज्ञानं तथा तद्वत्त्वमेव वाच्यम् । तच्चेति ।

प्रत्यक्षालोकेष्युक्तः । अत एवेति । कोट्यनुभवस्यापि हेतुत्वादेपेत्य-
र्थः । अन्यथा साधारण्यादिविशिष्टधर्मिधीजन्मायाः कोटिस्मृतेरन्त-
रोपेक्षामां सन्देहस्य धारावाहिकत्वं न स्यादिति भावः । धर्मिते-
त्यादि । किञ्चिद्रूपावच्छिन्नधर्मिताकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वं
साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वमर्थः । तत्र जनकत्वं न स्व-
रूपसम्यन्धविशेषः साधारणत्वाद्यभावेऽपि ताद्रूप्येण वस्त्वन्तराद्यगा-
हिन्नमादपि साध्यसन्देहादव्याप्तेः, किं त्वनतिरिक्तवृत्तित्वम्, न च
साधारणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वमात्रं तथेत्यतो धर्मिताकान्तम् ।
तादृशावच्छेदकान्तराद्यघटितत्वेन विशेषणीयत्वाच्च न प्रमेयत्वा-
दिविशिष्टसाधारण्यादावव्याप्तिः । वक्तव्यमिति । उभयकोट्युप-
स्थापकस्यैव मूले संशयरूपाया एवोभयकोट्युपस्थितेऽग्रन्थकृताभिप्रे-
तव्यादिति भावः । मगन्तरमाह कोटिद्वयेत्यादि । यद्रूपेण सहचारा-
द्विप्रहृताद्रूप्येणैव धर्मिणि ज्ञानं संशयहेतुः अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्या-
शयेनाह ऊर्ध्वत्वत्वादिनेति । तदानीं सन्देहदशायामतथा चेदन्धर्मिक-
त्वाणुरत्यसंशयं प्रति ऊर्ध्वत्वविशेष्यकत्वाणुत्पन्नदभायसहचारगो-
चरसंस्कारावशिष्टेऽन्धर्मिकोर्ध्वत्वनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् । असाधार-
ण्यादिसंस्काराप्रयोज्यत्वेन कार्यविशेषणाच्च ॥ व्यभिचारः । न
चैव सहचारादिगोचरानुद्बुद्धसंस्कारदशायामपि संशयापत्तिः, सं-
स्कारानुद्बुद्धांधकालीनज्ञानव्यक्तीनामपि विशिष्य संशये प्रतियन्ध-
कन्वोपगमादिति भावः । नये त्विति । तुकारोऽनास्थायां । सा-
धारण्यादिविशिष्टधर्मवत्तानिश्चयत्वेन प्रागुक्तलघुरूपेण हेतुतामपे-
क्षप्रोक्तत्वात् हेतुतायामतिगौरवादिति भावः । तथा साध्यसन्देह-

ननु अमाधारण्यं न साध्यनदभाववद्व्यावृत्तत्वम्, वृत्तिमतस्तथात्वा-
सम्भवात् एककाटिव्याप्यस्यैव एककोटिमद्व्यावृत्तस्यापि धर्मस्य
बुद्धेर्विशेषदर्शनतया संशयविरोधित्वाच्च । सप्रतिपक्षे च पराम-

जनकम् । तथा चोर्ध्वत्वधर्मिकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकसंस्कार-
विशिष्टमूर्ध्वत्वादिनिश्चयत्वं साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकं तद्रूप-
वत्वमयः । इदं च संस्कारस्य स्मृतिमात्रहेतुताप्रवादमनुसृत्योक्तम् ।
यदा तु स्थाणुत्वादिसंशयं प्रति इदं धर्मिगोर्ध्वत्वादिनिश्चयः स्थाणु-
त्वतश्चभावसहचरितत्वेनाध्वत्वसंस्कारश्च द्वयमेव चितिगमनादिर-
हाद्धेतुरिति पक्षस्तदा साध्यसंशयत्वावच्छिन्नं प्रति यद्रूपावच्छिन्न-
प्रकारताकसंस्कारत्वेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकत्वं नैव वा हेतुत्वं
नद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यमित्यवधेयम् । तच्च साधारणत्वादीत्यस्यान-
न्तरमव विरुद्धान्येत्यादिमुक्तं मन्वानो धत्ते तथेत्यादि ।

लक्षणान्तरमवतारयितुं साधारणत्वादीत्यत्रादिपक्षोपगृही-
तमसाधारणत्वं प्रतिक्षिपति नन्विति । वृत्तिमत इति ।
तथा च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिकं दशाविशेषे असा-
धारणं न स्यादिति भावः । ननु अवृत्तिगमनादिकमेवासा-
धारणं मविध्यनीत्यन आह एककोटीति । तथा च साध्य-
तदभाववद्व्यावृत्तनिश्चयदशायां साध्यसंशयविरोधिनः साध्य-
वद्व्यावृत्तवर्मवत्तानिश्चयस्यानदयकावाप्त तस्य संशयजनकत्वमि-
त्यव्याप्तः । यद्यपि तृतीयव्याख्यायां नैव दोषः संशयदशायामसा-
धारण्यादिज्ञानस्य तत्रानपेक्षणात्, तथापि गौरवादिदोषेण तत्क-
ल्पस्याऽनादयत्वात् नद्धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानत्वेन संशयज-
नकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्यादिकल्प एवास्वय इत्याशयन तत्रैव दूयण-
मिदं दत्तमानं द्रष्टव्यम् । ननु यथा साध्यपरामर्शभावादिशष्टस्यैव
माध्यमात्रपरानशस्य साध्यसंशयविरोधित्वमन्यथा स-प्रतिपक्षि-
तम्यत्वं साध्यसंशयानुपपत्तेः तथा च साध्याभावावद्व्यावृत्तधर्मव-
त्ताज्ञानाभावादिशष्टस्य साध्यवद्व्यावृत्तवर्मवत्ताज्ञानस्य तथात्व-
मित्युभयव्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानदशायां साध्यसंशयं याचकमाप

श्रीप्रामाण्यसंशयोत्तरमेव साध्यसन्देहात् । नापि निश्चासाध्यत-
दभाववद्वावृत्तत्वम् । तद्धि यत्र यत्र साध्यादिमत्तानिश्चयस्तद्वावृ-
त्तत्वं, येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निश्चयस्तेन तेन तद्वावृत्तत्वं
वा । आद्ये सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्ति सर्वाणि वा
साध्यवन्ति प्रमेयाणीत्यादिनिश्चये सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यादि-
निश्चयादतथात्वप्रसङ्गः । द्वितीये तु विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयं

इत्यतो वृष्टान्तसिद्धिमाह सत्प्रतिपक्ष इति । परामर्शयो 'प्रामाण्य-
संशयोत्तरमेव तत्र साध्यसंशयो न त्वगृहीताप्रामाण्यकयोरपि प-
रामर्शयो सत्ये इत्येवकारार्थः । येनेत्यादि । यद्यद्धर्मायच्छिन्नविशे-
ष्यकः साध्यादिमत्तानिश्चयः तच्छद्धर्मायच्छिन्नव्यावृत्तत्वमित्यर्थः ।
साध्यव्याप्यवन्ति सर्वाणि साध्यवन्तीति दोषस्य द्वितीयकत्वेऽप्य-
विशिष्टत्वात् प्रथमकल्पमात्रीयं दोषमाह सर्वाणि वा साध्यवन्ति
प्रमेयाणीति । साध्यवत्त्वस्यावच्छेदकत्वस्फोरणार्थं सर्वपदम् । तेन
साध्यवत्त्वांशे धर्मितावच्छेदकभावात् द्वितीयवितर्कसाधारण्याम-
त्यवधेयम् । सामान्यतः साध्यव्याप्यवत्त्वावच्छेदन । अतथात्वेति ।
नित्याद्यद्यदादेः नित्याच्च गगनादेः व्यावृत्तशब्दत्वमिति ग्रहादि-
शब्दत्वादेरसाधारण्याभासत्वप्रसङ्गः पञ्चव्यावृत्तत्वस्याऽग्रहादिति
भात्रः । विशयतः शब्दत्वावच्छेदेन साध्यनिश्चयसत्ये शब्दत्वादिहे-
तोः तदवच्छिन्नव्यावृत्तराभावादेव नातिव्याप्तिरत उक्तविशिष्ये-
ति । तथात्वापत्तिरिति । शब्दत्वस्यानित्यत्वव्याप्यतानिश्चयदशाया-
मपि नित्याद्गगनादनित्याच्च यदाव्यावृत्तं शब्दत्वमिति ज्ञानसम्भवा-
त्तदानीमसाधारणत्वापत्तिरिति भात्रः । न च व्याप्तिज्ञाने अधिकर-
णत्रविशिष्टांशे साध्यनिश्चयात्तदवच्छिन्नव्यावृत्तत्वस्य च हेतुत्र-
भावात्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । येन रूपेणेत्यत्राधिकरणत्वादिशि-
न्नस्यैव रूपस्य प्रवेद्यत्वात् । अन्यथा अधिकरणसाध्यत्वात् अवि-
करणवृत्तिश्च हेतुरित्येवग्रहदशायामसाधारण्याव्याप्तिप्रसङ्गात् । सा-
ध्यसामानाधिकरण्यादौ साध्यादिमात्रप्रकारेणैव तदधिकरणस्य
भानसम्भवाच्चेति भावः । शङ्कते नैव दोष इति । विशेष उक्षणस्य

चिनैव शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्णयेऽपि तथात्वापत्तिः । नैप
दोषो यादृशव्याप्तिग्रहे सति नासाधारण्यं तद्ग्रहाभावेन विशेषल-
क्षणस्य साधारण्याभावविशिष्टस्य तद्ग्रहस्य चाभावेन सामान्यलक्ष-
णस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात्, विशिष्टाभावादेव च साधार-
ण्ये व्याप्तिभ्रमदशायां नाव्याप्तिरिति चेत् । एवं ससेकेन व्याप्तौ
गृहीतायामसाधारणस्य न किञ्चिदपि प्रति सव्यभिचारित्वं स्या-
त्, स्याद्वा तदपि तत्तत्पुरुषवदितमसाधारण्यवत्, साध्यादिव्या-

ति । तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवृत्तानिश्चयकालीनस्य तत्त-
द्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वरूपस्य असाधारणलक्षणस्येत्यर्थः । विशेष-
णादतिव्याप्तिनिरासादित्यग्रे अन्वयः । तद्ग्रहस्य तादृशव्याप्तिग्रह-
स्य । सामान्यलक्षणस्येति । साध्यसन्देहजनकतायच्छेदकधर्मव-
स्वरूपस्य सव्यभिचारलक्षणस्येत्यर्थः । नाव्याप्तिरिति । साधारणे
व्याप्तिग्रहदशायामपि साधारण्याभावविशिष्टस्य व्याप्तिग्रहस्य वि-
षयतासम्बन्धेनाऽभावानपायादिनि भावः । सामान्यलक्षणे दोषमाह
न किञ्चिदिति । साधारण्याभावविशिष्टस्यैव व्याप्तिग्रहस्य तत्र स-
त्त्वादिति भावः । ननु तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहाभावविशिष्टं साध्यस-
न्देहजनकतायच्छेदकरूपवत्त्वं त पुरुषस्य सव्यभिचारित्वं धाव्यमत
आह स्याद्वेति । तदपि सव्यभिचारत्वमपि । तथा च यत्र साधारणे
हेतौ कस्यापि व्याप्तिभ्रमो न जातः स कस्यापि पुंसः सव्यभिचारः
असाधारण्यादेस्तदव्याप्यधर्मत्वेन विमाजकत्वं वा न स्यादिति मा-
न्यः । विशेषलक्षणे दोषमाह साध्यादिव्याप्येति । आदिपदाभ्यां सा-
ध्याभावोपग्रहः । अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । अनित्यत्वादिव्याप्यवद्वा-
वृत्तत्वस्य शब्दत्वादायभावादिति भावः । ननु साध्यव्याप्यवत्त्वाव-
च्छिन्ने साध्यवृत्तानिश्चयदशायां सन्देहोरसाधारणत्वमावेपि न
क्षतिः तत्राऽसाधारण्यत्वमभावेव साध्यसंशयोत्पादादित्यतः तद्भ्रमं
निरस्यति न हीति । शब्दस्यानित्यत्वव्याप्यवृत्तासन्देहदशायां शब्द-
त्वेन्यनित्यत्वव्याप्यवद्वावृत्तितासन्देहस्यौचित्यावर्जितस्योत्पत्तेरिति

विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्यग्धा-

प्यवत्त्वेन रूपेण साध्यादिमन्त्रानिश्चयेऽन्याप्तिप्रसङ्गाच्च । न हि घ-
टोऽनियो घटाद्र्यावृत्तं शब्दत्वामोनेवत् अनियत्वव्याप्यवतो
व्यावृत्तं शब्दत्वामोने तदानीं निश्चयः । अभिहितञ्च निश्चितसा-
ध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं न संशयप्रयोजकं किन्तु साध्यतदभावाभ्यां
सहचरितत्वमिव तत्सहचरिताभावप्रतियोगित्वम्, व्याप्यविरुद्धयोस्तु
तत्त्वेन निश्चितयोर्दर्शने विशेषदर्शनवशादेव न संशय इति विभा-
व्य लक्षणान्तरमाह विरुद्धान्येति । विशिष्टसाध्यहेतुसामानाधि-

भावः । ननु येन येन रूपेण साध्यवत्तानिश्चय इत्यत्र रूपं साध्यव्या-
प्यवत्त्वादिभिन्नं ग्राह्यमतो नोक्ताव्याप्तिरित्यत आह अमिहितं चेति
न संशयेति । तथा च तदुपादायाऽसाधारणे सव्यभिचारनिरु-
पत्यन्वयो दुर्घट इति भावः । तर्हि संशयप्रयोजकमसाधारण्यं दुर्घ-
टमत आह किं स्थितिः । तत्सहचरितेति । साध्यतदभावाभ्यां सह-
चरितो योऽभावः तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः । तच्च बन्धिसाध्यको धू-
मादिसङ्केताप्रतिप्रसक्तमतो न ताद्रूप्येणासाधारण्यस्य सव्यभिचार-
त्वसङ्गतिरिति भावः । ननूक्तधर्मस्य संशयप्रयोजकत्वे साध्यव्या-
प्यत्वेन तद्विरुद्धत्वेन वा गृहीतस्यापि हेतोर्धर्मिणि निश्चये तत्र
साध्यसंशयः स्यात्तदानीमापि तादृशभावप्रतियोगित्वधीसम्भवा-
दित्यकामेनापि निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमव तथा घाव्य-
मत आह व्याप्येत्यादि । तत्त्वेन व्याप्यत्वेन विरुद्धत्वेन चेत्यर्थः ।
दर्शन इत्यस्य धर्मिणीत्यादिः । तथा च प्रतियन्वकान्तरसत्त्वादेव
तदानीं सन्देह इति भावः । लक्षणान्तरं विरुद्धान्येत्यादिरूपम् ।
विरोधस्यापि विरुद्धान्यत्वात्ताद्रूप्येण सव्यभिचारत्वापत्तिरतो व्या-
चष्टे विरुद्धान्येतीति । सतिसप्तम्या विरोधान्यत्वसमानाधिकरणस्य
अनुमितिविरोधिरूपस्य बोधसम्भवादाह अर्थत इति । सामानाधि-

करण्यग्रहाविरोध्यर्थकमर्थतो विरोधिविशेषणम् । तेन साध्यमा-
धनयोरप्रभिद्धेतृत्तित्वस्य परम्परामामानाधिकरण्यादीनाञ्च नि-
रामः। पक्षपदञ्च धर्ममात्रपरम् । तथा च यत्तद्धर्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञा-
यते तत्र तत्रैवानुमितिविरोधि यद्रूपं तद्वत्त्वमित्यर्थः । साध्यव्याप-
कीभूताभावप्रतियोगित्वन्तु तथा, बाधप्रतिरोधौ तु धर्मिविशेषित-
त्वात् न तादृशौ । सर्व साध्याभाववत् तद्व्याप्यवद्वेत्तादिकञ्च
साध्यवत्तग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि साध्यानु-

करण्यवाचिकाया अपि सप्तम्याः प्रकृते अधिकरणत्वमर्थ इति भाव ।
विरोधान्यत्वमुपेक्ष्य ज्ञानगर्मानुगतरूपोक्ते फलमाह तेनेति । सा-
ध्यसाधनयोरित्यस्य त्रिव्येवान्वयः । आदिता साध्यसमानाधिक-
रणभिन्नत्वादे परिग्रह । पक्षतानिर्देशे वैयर्थ्यादाह पक्षपद चेति ।
बाधप्रतिरोधयोर्धारणार्थं तात्पर्यार्थमाह तथा चेति । तथा च प्रकृत-
हेतुकसाध्यानुमितिसामान्यविरोधिरूपपञ्चमर्थः । हेतो साध्याभा-
वयद्ग्राहिप्रत्यादिग्रह कुत्रापि तद्धेतुकसाध्यानुमित्यनुदयात्साधार-
ण्यादौ लक्षणसङ्गतिरिति भावः । असाधारण्ये लक्षणं ग्राहयति
साध्यव्यापकेत्यादि । तथा तद्धेतुसाध्यकानुमितिसामान्यविरोधि ।
हेतोस्तादृशप्रतियोगित्वग्रहं कुत्रापि तद्धेतुकसाध्यकानुमित्यनुद-
यान्मणिमन्त्रादिन्यायेनैव तद्ग्रहस्य तथात्वमित्यभिमानः । यस्तुतो
यद्यद्धर्मिकग्राहशरूपविशिष्टप्रकृतहेतुमत्तानिश्चयस्य तत्तद्धर्मिकत-
त्साध्यतद्व्याप्यप्रकृतहेतुमत्तानुमितिप्रतियन्वकतानातिरिक्तवृत्ति ता-
दृशरूपपञ्च यद्धर्मिवृत्तित्वमित्यादेरर्थ इति साध्यव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्पक्षानस्य मणिमन्त्रादिन्यायेनाविरोधिव्येपि तत्र लक्षण
सुघटमेवेति ध्येयम् । धर्मिविशेषितत्वात् तत्तद्धर्मिकमाध्यानुमिति
प्रत्यय विरोधित्वात् । न तादृशौ न प्रकृतहेतुकसाध्यानुमितिसा-
मन्यविरोधिनौ । ननु सर्वं गगनउद्गाध्यत्वादित्यस्य बाध प्रतिपक्षे च
गगनाभावयत्सर्वादावतिव्याप्ति तस्यापि प्रकृतहेतुकसाध्यानुमिति-
सामान्यविरोधित्वादत्त आह साध्यवत्त्वग्रहोति । साध्यवत्ताशग्रह-

व्यावृत्तिर्वा । तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वात्
परस्य तथैवोद्भावेनाच्च लक्षणानुरोधेन प्रत्येकमेव हे-
त्वाभासत्वम् ।

मितिसामान्यविरोधित्वं वा विशेषणम् । तेनैवेति । तेन अनुमिति-
विरोधिना विपक्षवृत्तित्यादिना एवकारेणानुगमकं रूपं व्यवच्छिद्य
तस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं निरस्यति हेत्वाभासलक्षणानुरो-

त्यर्थः । तथा च विरोध्यन्तभागेनैव तद्वारणमिति भावः । ननु सा-
ध्यवत्त्वांशं निरुद्धमिनाद्यच्छेदके साध्यवद्वृत्तित्वस्य ग्रहे सर्वे सा-
ध्याभाववदिति निश्चयस्य विरोधित्वं मानाभावः किञ्चिद्धर्मा-
द्यच्छिन्नविशेष्यताकप्रहं प्रत्येव याद्यादिनिश्चयस्य विरोधित्वा-
दत आह साध्येति । प्रकृतसाध्यकानुमितिसामान्येत्यर्थः । तेन
सर्वे गगनाभाद्यद्यदित्यादियोधस्य द्रव्यत्वादिप्रकारेण गगनानु-
मितेरविरोधित्वेपि न तत्रातिव्याप्तिः । व्यभिचारादेस्तद्व्यवहृ-
तुरुसाध्यानुमित्यविरोधित्वादेव सप्रह इति भावः । यद्य-
पि सर्वे गगनाभाद्यदिति ज्ञानस्य घटो गगनघानित्यनु-
मितिविरोधित्वाभावादननुमितिसामान्याविरोधित्वमस्त्येव, तथापि
मणिमन्त्रादिन्यायेन तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं सगानविशेष्यतया
वा प्रतिबन्धकत्वमित्याशयः । तत्पदेन त्रिनयानुगमकधर्मस्य परा-
मर्शे तज्ज्ञानस्याऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वादसङ्गतितरतो विराधिने परा-
मुशब्दाद् अनुमितिविराधित्वेति । तदेव विवृणाति विपक्षेत्यादिना ।
ननु विपक्षवृत्तित्प्रभिज्ञेन स्वरूपाभिद्धित्प्ररूपेणापि ज्ञानस्यानुमिति-
प्रतिबन्धकत्वात्तनैवेति मूढमसङ्गतम्, एवं विपक्षवृत्तित्वादिप्रत्येक-
भिन्नस्यापि स्वरूपाभिद्धित्वात्प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वमित्यादिमूलं
तथेत्यत आह एवकारेणेति । तेनैवेत्येवकारेणेत्यर्थः । अनुगमकं रूपं
व्यवच्छिद्येति । अनुगमकरूपवत्तया ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वा-

यद्वा साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाव-
वन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम् । तेनासाधारणस्य साध्यतदभावो-
पस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिः । न चैवमाधिक्ये
विभागव्याघातः, स्वरूपसत्ताऽनुगतरूपेण त्रयाणामेकी-
कृत्य महर्षिणा विभागकरणात् । न चैवं साध्याभाव-
ज्ञापकत्वेन बाधप्रकरणसमयोस्तदज्ञापकतयान्येषामुपसं-

धेनेति । तेनानुमितिविरोधित्वघटितलक्षणकरणेन असाधारणस्य
सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वपक्षे नाव्याप्तिरितरथा पुनरव्याप्ति-

भावं प्रतिपाद्येत्यर्थः । तस्य त्रितयानुगमकरूपस्य । हेत्याभासत्या-
वच्छेदकत्वम् अनुमितिविरोधितावच्छेदकत्वम् । तथा च विपक्षवृ-
त्तित्वादिप्रत्येकरूपेण ज्ञानस्याऽनुमितिप्रतियन्धकत्वाद्धेत्वाभासलक्ष-
णानुरोधेन तत्प्रत्येकस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं प्रत्येकरू-
पभिर्भेदं त्रितयानुगमकरूपेण ज्ञानस्यानुमित्यप्रतियन्धकत्वाच्च त्रित-
यानुगमकरूपस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति तेनैवेत्या-
दिमवलितमूलस्याऽर्थ इति भावः । विपक्षवृत्तित्वादिप्रत्येकधर्म-
स्यानुमितिप्रतियन्धकत्वं न वस्तुन्तरस्य लक्षणानुरोधमतो हेत्या-
भासपदं पुरायत्वा घटं हेत्याभासलक्षणानुरोधेनति । इदन्तु चि-
न्त्यते । पक्षवृत्तित्वाविशेषितस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियागि-
त्वादिमात्रस्य हेत्याभासतावच्छेदकत्वाभावनं तन्मात्रव्याप्तासाधार-
ण्यस्वीकारो नोचित इति । ननु यथाश्रुतस्य तेनेत्यादिमूलस्य द्विती-
यादिलक्षणास्वरसव्यञ्जकत्वे सन्दर्भविरोधः प्रथमत एवाऽस्वरसमु-
द्भाव्य लक्षणान्तरावतारस्य साम्प्रदायिकत्वादन पूर्वलक्षणेऽस्वरस-
व्यञ्जकतयैव व्याचष्टे तेनेत्यादि । साध्यतदभावापस्थापकस्य निश्चि-
तसाध्यतदभाववद्वावृत्तत्वादेरनुमितिविराधित्वासम्भवादाह स-
त्प्रतिपक्षात्थापकतया । सत्प्रतिपक्ष पक्षधर्मिकसाध्यव्यापकीभू-

ग्रहः कुतो न कृत इति वाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छस्य नियो-
गपर्यनुयोगानर्हत्वात् ॥

रेव । साध्याभावज्ञापकत्वेन साक्षात्साध्यवृत्तानुमितिविरोधित्वेन ॥

साध्याप्रतियोगिहेतुमत्तापराधं । तदुक्त्यापकतया । विशेषणज्ञान-
विधया तदनुकूलत्वेनेत्यर्थः । तेन साध्यव्यापकीभूतासाध्याप्रतियोगि-
तामात्रस्य पक्षधर्मनाघटितसत्प्रतिपक्षधर्मात्मकत्वेऽपि न क्षतिः ।
अन्यथा प्रागुक्तलक्षणादरे । तथा च साध्यव्यापकीभूतासाध्याप्रति-
योगित्वरूपासाधारण्यस्य साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकाभावा-
दाद्यलक्षणस्य तत्राऽव्याप्तिरतो विरोधित्वयदिनं द्वितीयं लक्षणमा-
हृतमिति भावः । यादृशविशिष्टत्वमेव साध्याभावज्ञापकत्वं तच्च न वाच्यस्येत्यतो
व्याचष्टे साध्याभावेत्यादि । साक्षात्पदं साध्याभावावच्छेदकीभूत-
धर्मवत्त्वस्य धारणाय ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारविरचितायामनुमानदीधिति-
व्याख्यायां सव्यभिचारग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः साधारणः ।

तत्र साधारणत्वं न साध्याभाववद्गामित्वम् । सर्व-
मनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्यै भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्य-
साधारणे संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे चातिव्याप्तेः । अत
एव न साध्यवत्तदन्यवृत्तित्वम् । नापि निश्चितसाध्यव-
त्तदन्यवृत्तित्वम् । साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य दूषकत्वेन
शेषवैयर्थ्यात् । अत एवामुकेनायमनैकान्तिक इत्येवो-
क्ताव्यते तत एव वादिनिवृत्तेश्च, न तु सपक्षगतत्वमपि ।

दीधित्याः साधारणः ।

सर्वमीनसमिसादि सम्प्रदायमनुरुध्योक्तम् । अत एव ताव-
न्नेऽन्तर्भावयिष्यति । नापीति । निश्चिते साध्यवति साध्यवद्भिन्नेषु

जागदीश्याः साधारणः ।

मनु मणिकुन्मते सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादेर्लक्ष्यत्वास्तत्रा-
ऽतिव्याप्त्यभिधानमसङ्गतमत आह सम्प्रदायेति । ताविति । सर्वम-
मनित्यं प्रमेयत्वात् भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्येतावित्यर्थः । अग्रे सि-
द्धान्ते । ननु निश्चितत्वं यदि साध्यवद्भिन्नेष्वन्यत् तदाऽनुपसंहार्यो-
क्त्याद्यर्थे इत्यादिनाग्रे सपक्षगतत्वाशस्य सार्थकत्वशङ्का विरुध्य-
त साध्यवद्भिन्नत्वनिश्चयाप्रसिद्धैवानुपसंहारितादशायामतिव्या-

अनुपसंहार्यो व्यावर्त्योऽन्यथा तस्यैताद्विशेषत्वापत्तिरिति चेत्, त्यज तर्हि तमधिकं ल्कृतेऽन्तर्भावात् । नापि स-
पक्षविपक्षगतत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् । विरुद्धो व्याव-
र्त्य इति चेन्न । विपक्षगामित्वस्यैव दूषकत्वे तस्याप्ये-
तदन्तर्भावात् । अथ पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं सा-
धारणत्वम्, तेन सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्ये ना-
तिप्रसङ्गः, न च व्यर्थविशेषणता, घटोऽनित्यो घटा-
काशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यनुपसंहार्यस्य विरुद्ध-
स्यानैकान्तिकभिन्नस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति चेन्न । दूषक-

वर्तमानत्वमित्यर्थः । अनुपसंहार्य इति । साध्यवदन्यवृत्ति-
त्वांशस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । नापीति । इह सपक्षत्वं न
निश्चयगर्भमतो नाभेदः । घट इत्यादि । इत्यस्य विरुद्धस्य, अनुपसं-
हार्यस्य, प्रसिद्धस्य च विरुद्धान्तरस्य व्यवच्छेद्यत्वादित्यर्थः ।

प्लसम्भवादतः तदनुरोधेन साध्यवन्मात्रान्वयितया निश्चितत्वं व्या-
चष्टे निश्चिते साध्यवतीति । अत एव अनुपदं वक्ष्यति साध्यवदन्य-
वृत्तित्वांशस्येति । केचित्तु निश्चितसाध्यवत्तदन्यत्वमित्यत्र तदन्यत्वं
यदि निश्चितसाध्यवत्त्वावच्छिन्नभिन्नत्वं तदा पक्षे साध्यसन्देहदशा-
यां पर्वतो बहिर्माग्धूमादित्यत्र सन्देहावतिव्याप्तिरतः साध्यवन्मा-
त्रान्वयितया निश्चितत्वं व्याख्यातमित्यप्याहुः । ननु यदि सपक्षत्वं
निश्चितसाध्यवत्त्वं तदा पूर्वलक्षणाभेद इत्यत आह इहेति । तथा च
साध्यवद्वृत्तित्वे सति साध्यवदन्यवृत्तित्वमेव तस्यार्थ इति भावः ।
इह विपक्षत्वं निश्चयगर्भमित्यपि काचित्कः पाठः । अनुपसंहारि-
सामान्यस्यैव व्यापतेन सम्भावे घटपक्षशोक्तद्वित्वपर्यन्तानुसरणानो-

ताप्रयोजकरूपभेदमन्तरेण भेदस्यैवानुपपत्तेः । साध्यव-
द्वृत्तित्वे सति सर्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यपि न, व्य-
र्थविशेषणत्वात् एकव्यक्तिकसाध्ये तदभावाच्च । एतेन
हेत्वाभासान्तरव्यवच्छेदक लक्षणान्तरेऽपि विशेषणं व्य-
र्थमिति ।

अन्वयतो व्यतिरेकतश्च सहचाराग्रहदशायापीदृशं द्वित्वमनुपसं-
हारीति मतेनेदमिसापि कश्चित् ।

चित्त्वं सर्वपक्षकव्यभिचारिहेतोरेवानुपसंहारितयोक्तस्य तथात्मा-
योगाच्चेत्यनो मूलमन्यथा याजयति इत्यस्येति । तथा च इतिशब्दो
लुप्तपट्टीक इति भावः । दूरस्थमलक्ष्यताप्रयोजक विशेषणमामन्नी-
करोति विरुद्धस्यतिभनवगतसाध्यसहचारकत्वं सति साध्याभाव
सहचारितस्यैव प्राचीनमते विरुद्धत्वादिति भावः । न्यूनतामपाकर्तुं
पूरयति प्रसिद्धस्य च विरुद्धान्तरस्येति । साध्याभावव्याप्यारमक-
स्य गौत्वादिसाध्यकाश्वत्वादित्यर्थः । व्यघच्छब्दरत्नादिति । सर्व-
मनित्यमित्यनुपसंहार्ये पक्षान्यत्वाप्रसिध्या विरुद्धद्वये पक्षान्यसा-
द्यद्वृत्तित्वविरहेण तेषां व्याघर्तनीयरत्नादिति भावः । ईदृशं द्वित्वम् ।
भनित्यत्वसाध्यकघटाकाशवृत्तिद्वित्वमित्यर्थः । व्याप्तिग्रहानुकूलैक-
धर्म्युपसंहाराभावदशायामुक्तद्वित्वस्यापि अनुपसंहारितायां भणि
कृतैव तद्वन्धं वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । केवलान्वयिधर्मावच्छिन्न-
पक्षताकस्यैव हेतोरनुपसंहारित्वावृत्तद्वित्वमनुपसंहार्येव नेत्याद्यस-
रसः कश्चिदित्युक्त्या सूचितः ॥

इति जागदीश्यां साधारणपूर्वपक्ष समाप्तः ।

उच्यते । विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम् । तन्मात्र-
स्य दूषकत्वात् । विरुद्धस्यापि तच्चाज्ञाने विपक्षवृत्तिता-
ज्ञानदशायां साधारणत्वम् । अन्यथा तस्य हेत्वाभासा-

विपक्षेति । अत्र विपक्षत्वं साध्याभाववत्त्वम् । अनुपदमेव
वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारण इति मूल एव स्फुटत-
रमभिधानात् । न तु निश्चयगर्भम्, तज्ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् ।
न च वस्तुतो यत्र तन्निश्चयस्तद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकम्, रूपान्त-
रेण साध्याभाववत्तया निश्चिते रूपान्तरेण हेतुज्ञानेऽप्यप्रतिबन्धा-
त्, न चैकेन रूपेण तत्तथा, गौरवात् हेतुसाध्याभावयोः सामानाधि-
करण्यास्फुरणेनाऽविरोधात् साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्यादिशाब्द-

निश्चयगर्भमिति । साध्याभाववत्तानिश्चयविशेष्यवृत्तित्व-
मित्यर्थः । तज्ज्ञानस्य निश्चयज्ञानस्य । ननु तद्वर्त्म-
कसाध्याभाववत्तानिश्चयात्मकतद्वर्त्मवृत्तिताज्ञानमेव विरोधि वा-
च्यमित्याशङ्क्य निषेधति न चति । रूपान्तरेणेति । तथा च जलह-
र्षो निर्बन्धिः द्रव्यवृत्तिश्च धूम इति ज्ञानादपि धूमे बन्धिव्याप्तिधी-
प्रतिबन्धापत्तिरिति भावः । न चेति । तत्तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यक-
साध्याभाववत्तानिश्चयात्मकतत्तद्वर्मावच्छिन्नवृत्तिताज्ञानं न प्रति-
बन्धकं तत्तद्रूपमन्तर्माव्याऽनन्तप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवादि-
त्यर्थः । ननुक्तगौरवं प्रामाणिकमित्यत आह हेत्विति । तथा च
हृदो निर्बन्धिर्धूमश्च हृदवृत्तिः इत्यादिज्ञाने हेतुसाध्याभावयोर्वेशि-
ष्टयामानात्तस्य विरोधित्वं न सम्भवतीति भावः । ननु साध्या-
भावविशिष्टतत्तद्वर्मावच्छिन्नवृत्तिताज्ञानमेव विरोधि वाच्यं तथा
च निर्बन्धिहृदवृत्तिर्धूम इत्यादिज्ञानमेव तथेति तत्र हेतुसाध्याभा-
वसामानाधिकरण्याद्यगाहित्वमप्यक्षतमेवेत्यत आह साध्याभावव-
द्वृत्तिरिति । साध्यश्च्यवृत्तिरित्यर्थः । यथाश्रुते मनुष्येधिकरण-

न्तरतापत्तेः । उपाधेरसङ्कर एव । सर्वमनित्यं मेयत्वा-
दित्यनुपसंहारी शब्दो नित्यः शब्दत्वात् भूर्नित्या गन्ध-

ज्ञानानामप्रतिग्रन्थापाताच्च । यत्तु साध्याभावाशे निश्चयरूपं शे-
पांशे संशयसाधारण साध्यभाववद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिग्रन्थकम्, अ-
न्यथा पक्षे एव साध्यसन्देहेन सन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्तेरिति,
यदाहुः न हि पक्षे पक्षसमे वा व्यभिचार इति । तन्न । व्याप्तिनिश्चये
हेतौ व्यभिचारसंशयायोगात्, तदनिश्चयदशायाम् अनुकूलतर्का-

त्वादिविशिष्टे साध्याभावस्य निश्चयसम्भवेऽपि नासङ्गत्यापत्तिः । तादृ-
शप्रत्यक्षे साध्याभावांशे धर्मितावच्छेदकस्यापि भानसम्भवाज्जित-
विषयकस्य शाब्दस्याऽनुसरणम् । तथा च तादृशशब्दस्य प्रतिग्रन्थक-
स्यानुरोधात्साध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ञानत्वेनैव तथात्वं न तु साध्याभा-
वविशिष्टतत्त्वधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाज्ञानत्वेन, गौरवात् । न चैव निर्व-
िहृद्वृत्तिर्धूम इत्यादिज्ञानस्य हृद्वृत्तित्वाशे भ्रमत्वग्रहेऽपि व्याप्ति-
ग्रहप्रतिग्रन्थापत्तिः, फलबलेन विरोधितानयच्छेदकतत्त्ववर्धघटि-
ताप्रामाण्यज्ञानस्याध्युक्तजकत्वादिति भावः । मिथ्यमतमुपन्यस्यति
यद्विति । शेषांशे साध्यभाववद्वृत्तिमत्त्वांशे । अन्यथा साध्याभा-
ववत्त्वांशे निश्चयानपेक्षणे । पक्ष एवेति । साध्यस्य तद्वत्त्वाभावस्य वा-
ऽधिकरणे पक्षे वर्तत हेतुरिति ज्ञानस्य तदानीं सत्त्वादिति भावः ।
न हीति । प्रतिज्ञाया विषये अविषये वा सन्दिग्धसाध्यके व्यभिचा-
रत्वात् दोषायेत्यर्थः । पक्षताघटकसन्देहप्रयुक्त सन्दिग्धानैकान्ति-
कत्वं व्याप्तिनिश्चयदशायामापाद्यत तदनिश्चयदशायाम् वा, नाद्य इ-
त्याह व्याप्ताति । अयोगादिति । व्याप्तिनिश्चयेनैव तस्य प्रतिग्रन्था-
दिति भावः । द्वितीये त्वाह तदनिश्चयेति । व्याप्यनिश्चयेत्यर्थः ।
व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्कविनाशकतस्यैव व्यभिचारसंशयस्य व्याप्ति-
ग्रहविरोधित्वमित्याशयनाह अनुकूलति । ननु हेतुधर्मिवृत्तित्व-

वत्त्वादित्यसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन
साधारणोऽपि पक्षतादशायाम् उक्तावयितुं न शक्यत
इत्युभयोर्भेदोपन्यासः ॥

— — —

स्फूर्तौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्येष्टत्वात्, हेतुसाध्याभावसामाना-
धिकरण्यावगाहितैव ज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् अत एव
पक्षः साध्यातिरिक्तपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादिसादयोऽनु-
कूलतर्कविरहिणो बाधप्रतिरोधयोरनवनारेऽपि पक्ष एव सन्दिग्धा-
नैकान्तिकतया अपयोजका गीयन्ते, एवं बन्दिर्दाहानुकूलादयः
शक्तिसाधका अपि । अन्यथा पक्षातिरिक्ते सर्वत्र साध्यवत्तानि-

— — —

प्रकारतानिरूपितसाध्याभाववत्त्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताफक्षानत्वेनैव
व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिधीप्रतिबन्धकत्वात् साध्याभाववत्त्वांशे सं-
शयाकारस्य तस्य विरोधित्वं दुर्घटमत आह हेत्विति । हेतुधर्मिक-
साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारफक्षानत्वेनैव व्याप्तिधीविरोधित्वं न तु-
क्तरूपेण, गौरवात्, तच्च साध्याभाववत्त्वांशे संशयाकारस्याप्यक्षतम् ।
ननु हेतुः साध्याभाववद्वृत्तिरित्याकारस्य साध्याभावाधिशिष्टै-
शिष्टययोभस्यैव लाघवेन व्याप्तिधीविरोधित्वात् साध्यस्य तदभा-
धस्य वा अधिकरणे पक्षे वर्तते हेतुः इत्यादिसंशयस्य तथात्वं दुर्घट-
मत आह अत एवेति । पक्षीयव्यभिचारसन्देहस्यापि विरोधित्वा-
देत्यर्थः । तथा च शब्दो नित्यत्वमिन्नपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान् प्रमे-
त्यादित्यादिहेतोरप्रयोजकत्वानुरोधेन गौरवमप्यास्तीयत इति भावः ।
अनवतारपीति । अवतारे तु तत एवाप्रयोजकत्वं सम्भाव्येतेति भा-
वः । पक्ष एवेति । पक्षातिरिक्ते सर्वत्रैव साध्यनिश्चयादिति भावः ।
सर्वसमतमप्रयोजकत्वमुक्त्या न्यायमते तमाह एवमिति । बन्दिर्दाह-
ानुकूलादिपक्षातीन्द्रियधर्मसमयायी दाहजनकत्वादित्यादयः शक्ति-
साधका मध्यप्रयोजका गीयन्ते इत्यन्यथः । आग्निना धातुः रूप-

र्णगाद्रयांसिग्रहस्य दुर्वास्त्वात् पक्षविपक्षान्यतरत्वादिना सर्वत्र
सत्प्रतिपक्षप्रसङ्गाच्च । अथ साध्यतद्वदसन्तान्योन्याभावगर्भव्यभि-
चारयोरेकोपादानेऽन्यतरान्याप्तिः, साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञान-
विषयत्वाभावद्वयानुगमेऽपि हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशा-
भाववति हेतुमत्त्वस्य तादृशाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्यत-
द्वादादी हेतुमयानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगित्वादेश्चासंग्रह इति
चेत् । अत्र वदन्ति । प्रकृतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरो-
धिनो ज्ञानस्य विषयतया अन्वयव्याप्तिग्रहाविरोधितावच्छेदक-
त्वेन विभजनाच्चाऽसंग्रहः । आविरोधिन इत्यन्तेन साध्याप्रसिद्ध्या-
दीनां निरामः । यदि पुनरसन्तान्योन्याभावयोरेकतरगर्भव्य-

धान् स्पर्शवत्त्वादित्यादेरप्युक्तक्रमेणैवाऽप्रयोजकत्वस्य परिग्रहः ।
अन्यथेति । पक्षीयव्यभिचारसंशयस्याऽविरोधित्वे इत्यर्थः । तादृश-
पक्षीयव्यभिचारसन्देहस्य व्याप्तिग्रहाविरोधित्वे प्रतिबन्दिमप्याह प-
क्षेत्यादि । तथा च पर्यतो बन्दिमान् धूमादित्यस्यापि पर्यतो न बन्दि-
मान् हृदपर्वतान्यतरत्वादित्यनेन प्रतिरोधः स्यात् पक्षे साध्यसन्देहे-
पि हृद् एव तादृशान्यतरत्वस्य साध्याभावव्याप्यतानिश्चयसम्भवा-
दिति भावः । साध्यवत्तन्ति । तादृशाभाववत्त्वानिश्चयत्वेन साध्यव-
त्ताग्रहाविरोधित्वे तादृशाभावत्वेनेत्यर्थः । तेन साध्याभावव्याप्यव-
द्वृत्तित्वे नातिप्रसङ्गः । अभावद्वयं साध्यतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभा-
वरूपं द्वयम् । तादृशाभाववत्त्वस्येति साध्यतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभाव-
वत्त्वस्येत्यर्थः । एवमात्रमेवपि । असंग्रह इति । नेषामपि व्यापक-
ताज्ञानविरोधित्वेन साधारणत्वादिति भावः । प्रकृतेति साध्यसाध-
नयोर्द्वयोरप्यन्वितम् । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाविरोधनोऽनुपसंहारित्व-
स्य वारणार्थमन्वयपदम् । साध्याप्रसिद्ध्यादीत्यादिना हेत्वप्रसिद्धि-
विरोधयोरुपग्रहः । ननु अत्रत्यन्तान्योन्याभावयोरेकवार्तनव्याप्तेः
प्रवेशे अन्यवर्तितसाधारण्ये अन्याप्तिः समानविषयकस्यैव ग्रह-

भिचारज्ञानस्य नान्यतरगर्भव्याप्तिग्रहविरोधित्वम् इत्यादिकं विभा-
व्यने, तदा साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वेनान्वयव्याप्तयोऽनुग-
मनीयाः, प्रातिस्विकरूपेणोपादाय वा तावद्व्याप्त्यवगाहित्वं ग्रह-
स्य वक्तव्यम् । साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्य व्याप्ये प्र-
सिद्धस्य हेतौ विरहोऽप्यतद्विशेष एव । विशिष्टसाध्यसाधनवत्त्व-
ग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयनया व्यापकत्वग्रहविरोधितावच्छेद-
करूपत्वं वा विभाजकम् । ज्ञेयं पूर्ववत् । साध्यतद्वतोरत्यन्तान्यो-

स्य विरोधित्वादित्याशङ्कने यदि पुनरिति । इत्यादिकमि-
त्यादिपदेनऽत्यन्ताभावगर्भस्यापि साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वस्य
ज्ञानं न हेतुमन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यरू-
पात्यन्ताभावगर्भस्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकमित्याद्युपग्रहः । ननु सा-
ध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वं साध्यसामानाधिकरण्याभावस्या-
पीति तद्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदके साध्यसामानाधिकरण्येऽतिव्या-
प्तिरन आह प्रातिस्विकरूपेति । ननु साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसा-
ध्यसामानाधिकरण्यभावरूपायां व्याप्यत्वासिद्ध्यादौ अतिव्याप्तिरत
आह साध्येति । एतस्य साधारणस्य विशेषः । तथा च सोऽपि
लक्ष्य पश्येति भावः । व्याप्तिमपेक्ष्य व्यापकत्वस्य लघुत्वात्तद्वर्गं ल-
घुलक्षणमाह विशिष्टसाध्यसाधनवत्त्वेति । अत्राऽविरोधिन इत्यन्तेन
साध्यसाधनयोरप्रमिद्धेस्तरयोरवृत्तिवत्त्वस्य च द्युदासः । व्यापकत्व-
ग्रहत्वस्य साध्यवर्मिकेत्यादिः । पूर्ववदिति । अत्रापि नानाविधानि
व्यापकत्वान्युपादाय तावद्वगाहिग्रहो वाच्य इत्यर्थः । न च हेतुम-
न्निष्ठाभावायसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वरूपव्यापकताग्रहं प्रति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां
साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नत्वाभावापि विरोधाति वृत्त्यनियाम-
कमसम्यन्धेन साध्यतास्यन्ते तादृशाभावरूपायामसिद्धावातिव्याप्ति-
र्गति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसम्यन्धस्यापि प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वापगमात्, साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन प्रतियोग्यसम्यन्धिहेतुमत

न्याभावौ साध्याभावव्याप्यादिव्यावृत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेनानुगम्य तत्र हेतुसामानाधिकरण्याभाग्रहविरोधित्वं साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि तादृशभावग्रहविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकरूपवत्त्वं वा तथा वक्तव्यम् । साध्याभावव्याप्यादौ तु हेतुसामानाधिकरण्यादिकमविरोधित्वान्नाभासः । विरोधित्वं पूर्वोक्तदिशा-

-----

एव वा सर्वत्र व्यापकत्वे नियेशादिति भावः । व्यापकताज्ञानस्यानुमितिहेतुतां खण्डयतां नव्यानामते लक्षणांतरमाह साध्यवत्ताज्ञानोदित्यादिना । व्याप्यादीत्यादिना साध्यव्यापकाभावस्योपग्रहः । व्यावृत्तेनेति । नातः साध्याभावव्याप्यवत्त्वादिनष्ट साधनसामानाधिकरण्येतिप्रसङ्गः । ननु यादृशविशिष्टप्रकारकत्वेन प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्न प्रति प्रतिबन्धकत्व तत्त्वमेवात्र साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं वाच्यम् अन्यथा शशशृङ्गान् शृङ्गादित्यादौ शशीयत्वाभासस्यापि साध्यतावच्छेदकांशे प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानविरोधिनया तन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्येतिव्याप्यापत्तेः, एव च शशीयशृङ्गान् द्रव्यत्वादित्यत्र शृङ्गाभायनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्ये अव्याप्तिः शृङ्गसामान्याभावस्य शशीयशृङ्गवत्ताज्ञान वावच्छिन्न प्रत्यविरोधित्वात् शृङ्गवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्न प्रत्येव तस्य तथात्वात्, एव धूमान्यधूमवान् बन्धस्त्रित्यादौ धूमान्यधूमवत्ताद्युद्धित्वावच्छिन्न प्रति विरोधित्वाप्रसिद्धिरित्यतो लक्षणांतरमाह साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनीति । तथा चात्र साध्यवत्ताज्ञान प्रति विरोधितामात्रनिवेशाश्लोकाव्याप्तिः, शशशृङ्गान् शृङ्गादित्यादौ शशीयत्वाभावस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेपि तन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्यस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति भावः । तादृशभावेति । हेतुसामानाधिकरण्याभावेत्यर्थः । साध्याभावव्याप्यादः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वपि तन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्यस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरित्याह साध्याभावेत्यादि । अविरोधित्वात् प्रकृतव्याप्तिग्रहाविरोधित्वात् । नाभासा नाभासपदायः । तथा च प्रकृतव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकत्वमेवात्र हेत्वाभासता-

ऽवसेयम् । उपदर्शितविशिष्टन्यासिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति ।

वच्छेदकत्वमिति फलितम् । तेन धूमासमानाधिकरणकाञ्चनमय-
त्वाभावविशिष्टः पर्वतः काञ्चनमयवन्दिमान् धूमादित्यादौ साध्य-
तावच्छेदकांशे प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि काञ्चनमयत्वाभावे
धूमसमानाधिकरण्यस्याश्रयासिद्धित्वेन हेत्वाभासतावच्छेदकत्वेपि
नातिव्याप्तिः तस्य प्रकृतहेतुसाध्यव्याप्तिग्रहविरोधित्वादिति ध्येय-
म् । [इदन्त्यवधातव्यम् । एकव्याप्यवगाहिज्ञानविरोधित्वनिवेशे
अन्यविधव्यभिचारेऽप्याप्तिः नानाविधव्याप्यवगाहिज्ञाननिवेशे सा-
ध्यवत्ताज्ञानविरोधिन्यसमानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वविशेषणं व्यर्थं
तस्माद्धेतवाभासतावच्छेदकत्वमनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताय-
च्छिन्नप्रतियध्यातानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेव तथा चो-
क्तस्थले पक्षग्रहाविरोधित्वविशेषणेनैव धारण बोध्यम् ।] नन्वेवम-
पि पर्वतः काञ्चनमयपर्वतवान् पर्वतत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकां-
शे प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि काञ्चनमयत्वाभावे पर्वतत्वसामा-
नाधिकरण्यस्य साध्याप्रसिद्धित्वेन व्याप्तिज्ञानविरोधित्वात्तत्राव्या-
प्तिरत आह विरोधित्वमिति । विशिष्टसाध्यसाधनवत्ताग्रहाविरो-
धिनि ज्ञानस्य विषयतया यत्साध्यवत्ताग्रहविरोधिनि हेतुसामाना-
धिकरण्याभावग्रहविरोधित्वं तदेव प्रवेक्ष्यमतो नोक्तदोष इति भा-
वः । केचित्तु ननु साध्यवत्ताज्ञानस्य विरोधित्वं प्रतिबन्धकत्वं
तच्च न साध्याभावादेरित्यप्याप्तिरत आह विरोधित्वमिति । तथा
च सव्यभिचारलक्षणे अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरित्यत्र
यथा विरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयत्वं व्याख्यातं तथात्राप्यर्थः इ-
त्यप्याहुः । ननु साध्याव्यभिचारितसामानाधिकरण्यमावस्यैतद्वि-
शेषत्वात्तत्रान्तिमलक्षणद्वयाव्याप्तिः तस्य व्यापकत्वग्रहे साध्या-
भावादिधर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहे चाप्रविरोधित्वादत आह
उपदर्शितेति । तथा चात्र कल्पे न तस्य लक्ष्यत्वमिति भावः । व्यभिचा-
रज्ञानाभावसहकृतं सहचारज्ञानं व्याप्तिग्राहकमिति मूलमनुसरतां
प्राचां मतमाह व्याप्तीति । व्याप्तिग्रहस्य कारणीभूतो यः सहचार-
ग्रहस्तत्सहकारी योऽभावः तत्प्रतियोगिज्ञानविषयत्वमर्थः । अत्र

व्याप्तिग्रहकारणतद्व्याप्तिग्रहमहत्वाभावप्रतियोगिग्रहविषयत्वेनाऽ-
नुगम इत्यपि कश्चित् ॥

प्रतियोगित्वं निश्चयत्वानवच्छिन्नं ब्राह्मम् । तेन व्याप्यभावव्याप्यव-
त्त्वादौ नातिव्याप्तिः । व्याप्तिग्राहकमितिमुले संशयसाधारणेन व्य-
भिचारज्ञानत्वेनैव व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वोपगमाच्च नासम्भयः ।
व्याप्तिग्रहविरोधिजिज्ञासाविषये कामिन्यादाद्यतिव्याप्तेर्वारणाय ज्ञा-
नपदम् । अत्र व्याप्तिग्रहकारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वमि-
त्येव सम्यक् कृतं सहचारादिनिवेशनेन, न वा व्यभिचारज्ञानत्वमा-
त्रेण प्रतिबन्धकत्वं निश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वादित्यस्वरसः
कश्चिदित्युक्त्या सूचितः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्काररुतायामनुमानदीधिति-
व्याख्यायां साधारणग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः असाधारणः ।

सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः । ननु सपक्षत्वं न साध्यवन्मात्रत्वं, विपक्षावृत्तवृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्व-
निपमान्, नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वं, शब्दोऽनित्यः श-
ब्दत्वादित्यादेर्व्याप्तिर्दिशायामप्यसाधारणतापत्तेः, न
चेष्टापत्तिः; बाधप्रतिरोधौ विना व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञा-
तादनुमितिनियमादिति चेन्न । सर्वनिश्चितसाध्यवद्विपक्ष-

दीधित्याः असाधारणः ।

प्राचां मतेनोत्तरयति न सर्वेत्यादि । सर्वेति विपक्षे-
ऽप्यन्वेति । तेन साध्याभावन्यूनवृत्तेर्व्युदासः । विपक्षत्वस्य
निश्चयगर्भत्वात् भूरनित्या गन्धवत्त्वात् नित्यः शब्दः शब्दत्वा-

अथ जागदीश्याः असाधारणः ।

सर्वनिश्चितेत्यादेरग्रे मणिकृतैव दूषितत्वात्तदुत्तरत्वात्स-
म्भवादाह प्राचामिति । तेनेति । रूपं गुणो द्रव्यत्वादित्यत्र
गुणत्वाभाववत्कर्मादिव्यावृत्तस्य द्रव्यत्वादेर्व्युदास इत्यर्थः । ननु
विपक्षस्यापि सर्वस्य प्रवेशे भूरनित्या गन्धवत्त्वादित्यत्रा-
व्याप्तिः गन्धवत्त्वादेः साध्याभाववत्परमाण्वादिव्यावृत्तत्वाभावा-
दत आह विपक्षत्वस्येति । तथा च भूत्वावच्छेदेन पक्षतायां पार्थि-

व्यावृत्तत्वस्य तत्त्वात् । शब्दत्वानित्यत्वव्याप्तिग्रहे सति शब्दे साध्यनिश्चयान्नातिव्याप्तिः । न च घटोऽयमेतत्त्वादिति सङ्केतावतिव्याप्तिः, साध्यसन्देहदशायां तस्य हेत्वाभासत्वात् । यद्यपि भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादिर्वस्तुतः साधारणः, शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति विरुद्धः, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिः सङ्केतुरेव, व्याप्त्यज्ञानस्य पुरुषदोषत्वादित्युदाहरणाभावादसाधारणो न पृथक् । तथापि पक्षतादशायां साध्यतदभावानिश्चयेन तस्य दोषत्वम्, अन्यथा पक्षत्वभङ्गप्रसङ्गात् ।

अथ सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न विपक्ष-
व्यावृत्तिरपि, तस्या अनुगुणत्वात् प्रत्युत विपक्ष-

दित्यादौ नाव्याप्तिः । पृथिवी रूपवती रसादित्यादौ जना-
देर्नीरसत्वभ्रमे पुनरसाधारण्यभ्रम एवेति मन्तव्यम् । तथापी-
ति । पक्षत्व सन्दिग्धसाध्यकत्वम् ।

यपरमाणोरनित्यत्वाभावादिनिश्चयान्नातिव्याप्तिरिति भावः । साधारण-
सर्वात्मिका विरुद्धमकीर्णमाह नित्यः शब्द इति शब्दो नित्य इत्यु-
क्ताग्रानत्यत्रस्यापि कदाचित्सा यना प्रतीयतेत्यत आगच्छति नित्य इति
सा यस्याद्वेष्ट । ननु क्षिति रूपवती रसादित्यादौ रसादे सा व्य-
यञ्जलादिव्यावृत्तत्वमपि वस्तुगत्या तद्व्यावृत्तत्वाभावादव्याप्तिरत
आह पृथिवीत्यादि । ननु सिध्यमाद्यत्रेव पक्षता तर्हि तदशायांमपि
पक्षे सा व्याभावादिनिश्चयसम्भवात् पक्षतादशायामित्याद्यसङ्गतमत आह
पक्षत्वमिति ।

व्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकिनया परसाध्यसाधकमेवोपन्य-
स्तं स्यात् । न च संशयकतया दोषत्वं तच्चो-
भयव्यावृत्तत्वज्ञानादिति शक्यम् । व्याप्तिग्राहकं सह-
चारज्ञाने तदभावद्वारा सपक्षव्यावृत्तिमात्रस्य दोषत्वा-

मतं दूषयति अयेत्यादि । व्याप्तीति । तथा च स्वतो
दूषगाक्षमत्वान्नाभासत्वम् उपाधिवदिति भावः । एकधर्मिव्या-
वृत्तत्वञ्च न सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि धर्म्यन्तरे तत्सम्भवाद,
अन्यथा मतोरपि साध्यमाधनयोर्व्यतिरेकित्वं दोषाय स्यात् ।
अथायं शङ्कितुरभिप्रायः, पक्षे साध्याभावस्य संशयो निश्चय-
श्चानुमितिर्विरोधी विरोधिविषयकत्वात् तत्सामग्री च विरो-
धिसामग्रीत्वेन, तत्रादिमस्य सामग्रीपक्षे सव्यभिचारस्य हेतोर्ग्रहः

मतमिति । प्राचामित्यनुयज्यते । मूले सपक्षव्यावृत्ति-
मात्रस्य निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वमात्रस्य । दोषत्वात् अनुमिति-
प्रतिकूलत्वादित्यर्थः । ननु निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य प्रतिकूल-
त्वे तस्यैवान्नासत्त्वं किमित्युपेक्षितमतो दीधितिरुदाह नया चेति ।
स्वत इति । अनुमितेस्त्वनकारणपरामर्शस्य वा साक्षात् प्रतिबन्धाक्ष-
मत्वादित्यर्थः । ननु परामर्शं प्रत्येव साध्यसहचारांशे निश्चितसा-
ध्यवद्व्यावृत्तत्वं विरोधीति तस्याभासत्वं दुर्चारमत आह एकैति ।
साध्यवत्तया निश्चितयत्किञ्चिद्धर्मिव्यावृत्तत्वं चेत्यर्थः । तत्सम्भवाद
सामानाधिकरण्यग्रहसम्भवात् । ननु तत्तद्धर्मान्तर्भावेणैव साध्य-
सामानाधिकरण्यग्रहं प्रति निश्चितसाध्यवत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वस्य वि-
रोधित्वात्तदोपत्य सुप्रष्टमत आह अन्ययति । सतोः समीचीनयोः ।
तथा च जलाद्यन्तर्भावेण भ्रमात्मकयन्निधूमसहचारग्रहं प्रति
यन्निधूमयोर्जलादिव्यावृत्तत्वज्ञानं विरोधीति तदपि यन्निहमान्धूमा-
दित्यत्र दोषः स्यादिति भावः । शङ्कितुरिति । साध्यसंशयकतया

द्वितीयस्य तु प्रतिहेतोः परामर्शः अतस्तयोराभासत्वम् । अत एव
सम्यग्भिचारलक्षणे पक्षवृत्तित्वं विशेषणम् । साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वमात्र पुनरसिद्धिरेवेति विरोधान्यस्य परामर्शविरोधिनो रूपस्य
तत्त्वादिति । नैवम् । बाधसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारात्
साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वाभावात् सामग्रीत्वेन प्रति-
बन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च । अन्यथा पक्षस्य साध्यतदभाव-
वद्वृत्तिप्रमेयत्वादियच्च सर्वत्र हेत्वाभासीभवेत्, तथा कामिनी-

सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य दोषत्वं नचेत्यादिना मूलेनाशङ्कितुरित्य-
र्थः । तत्सामग्रीति । साध्याभावस्य निश्चयसंशययो सामग्र्येत्यर्थः ।
सामग्रीत्येनेति । निश्चयस्येन विरोधिनीत्यन्वयः । आदिमस्य सा-
ध्याभावसंशयस्य । द्वितीयस्य साध्याभावनिश्चयस्य । सामग्रीति
पूर्वेणान्वयः । तयोः सम्यग्भिचारप्रतिहेतोः । अत एवेति । साधार-
ण्यादिविशिष्टतत्त्वपक्षवृत्तितानिश्चयस्यैव तत्त्वपक्षधर्मिकसाध्यसंश-
यसामग्रीत्वादिति भावः । नन्वेव साध्यसंशयकस्यैव सम्यग्भिचार-
त्वे व्याप्तिग्रहविरोधित्वेन साध्याभाववद्वृत्तिर्यमधिकाभासः स्या-
दत आह साध्याभावेति । असिद्धिरेवेति । तस्य व्याप्यत्वासिद्धौ
नजड्यतादिति भावः । अनङ्गीकारादिति । तथा च साधारण्यादि-
विशिष्टवस्तुमत्ताज्ञानस्य विरोधिसामग्रीत्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकत्व
दुर्घटमिति भावः । ननु साध्याभावज्ञानसामग्रीत्यनैव तस्य साध्या-
नुमितिजिरोधित्वं बाध्यमत आह साधारणेति । सामग्रीत्याभावा-
दितिसत्यपि तादृशज्ञाने विशेषदर्शनदशाया साध्यसन्देहानुत्पादा-
दिति भावः । ननु प्रातवन्धकाभावादिसहकृतसाधारणधर्मव-
त्ताज्ञान भवत्येव संशयसामग्रीत्यत आह सामग्रीत्वेनेति । अयोगा-
दिति यादृशविशिष्टविषयकत्वेनानुमितिजिरोधित्वं तस्यैव ह्यत्राभास-
तावच्छेदकतादिति भावः । अन्यथा सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत-
यापि हेत्वाभासत्वः । सर्वत्रेति । सत्यसति चेत्यर्थः । आभासीभवे-
त्तित । असति बाधके पक्षधर्मिकतादृशप्रमयत्वादिमत्ताज्ञानस्यापि
साध्यसन्देहसामग्रीत्वादिति भावः । सावनत्वादिकमपीति । आ-

त्त । किञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्युक्त्वा निवृत्ते
तावन्नेदमुद्भावं न्यूनत्वेनैव वादिनिग्रहात् तदुद्भावने
वादिनिवृत्तेश्च, न च न्यूनत्वे तदुपजीव्यम्, असाधार-
ण्यव्यतिरेकेणापि तदुद्भावनात् । न च व्यतिरेकिप्रयोगे
तदुपन्यासः, व्याप्तिपक्षतयोरप्रतिक्षेपेऽकिञ्चित्करत्वात्

जिज्ञासाप्रयोजकं तज्ज्ञानेष्टमाधनत्वादिकमपि । एवं विशिष्टस्यानु-
द्भाव्यत्वं व्युत्पाद्य केवलस्यापि सपक्षव्यावृत्तत्वस्य तथात्वं व्यु-
त्पादयति किञ्चेति । वाच्युपदर्शितदृष्टान्तस्य साधनवैकल्यन्तु ना-

भाभीभवेदित्यन्वयः । कामिनीजिज्ञासायाः साध्यादिमत्ताज्ञानधिरो-
चित्येन कामिनीज्ञान प्रमिकेष्टमाधनताज्ञानस्यापि विरोधिसामग्रीत्ये-
न विरोधित्वसम्भवादिति भावः । वक्ष्यमाणदापस्य विशिष्ट इव के-
धलेपि सपक्षव्यावृत्तत्वे सम्भवादाह एवमिति । विशिष्टस्य विपक्ष-
व्यावृत्तत्वसहितस्य । तथाऽत्रम् । अनुद्भाव्यत्वम् । मूले निवृत्त-
ज्ञान । वादिनीति शयः । इदं सपक्षव्यावृत्तस्वरूपम् । हेतुमाह न्यून-
त्वमिति । उदाहरणस्य दृष्टान्तशून्यत्वेनैवेत्यर्थः । तथा च शब्दो-
क्तस्य शब्दत्वादित्यादौ अन्यत्र्युदाहरणे दृष्टान्तस्याभावादिति भा-
वः । ननु न्यूनत्वस्य न स्वरूपतां निग्रहस्यानप्रयोजकत्वमत आह
उद्भावने इति । न्यूनत्वोद्भावने एवेत्यर्थः । तत् असाधारण्यम् ।
तथा चासाधारण्यस्य न्यूनत्वप्रयोजकत्वमिति भावः । असाधा-
रण्येति । तथा च व्यभिचाराद्वाऽसाधारण्यस्य न्यूनत्वप्रयोजक-
त्वमित्यर्थः । न चति । व्यतिरेकिप्रयोगं व्यतिरेक्युदाहरणप्रयोगे ।
तथा च यो यो नित्यत्वभाववान् शब्दत्वाभावनान् तथा महाकाल
इत्यादृष्टान्तमन्त्रेण न्यूनत्वाभावादसाधारण्योद्भावनामिति भावः ।
अप्रातक्षेप प्रतीत्यन्धः । आकञ्चित्करत्वादिति । उपन्यासस्य फलर-

स्वार्थानुमाने च सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्तमिति ।

साधारण्यम्, सपक्षान्तरवृत्तित्वेऽपि तत्सम्भवात् । उद्भावनन्तु तस्य निग्रहस्यानत्वात्, तद्विभाजकसूत्रस्यानुक्तसमुच्चायकचकारेण तस्य समुचितत्वात्, उदाहरणस्याभासताप्रदर्शनायैव वा, आन-
श्यकश्च प्राचां दृष्टान्तप्रयोग इति भावः । माभूत् परार्थानुमाने-
ऽसाधारण्यं दोषः स्वार्थे तु स्यादत आह स्वार्थेति ।

हितत्वादित्यर्थः । ननु यत्र सहष्टान्तमुदाहरणं प्रयुक्तं तत्रैव न न्यून-
त्वं परं तु निश्चितसाध्यवद्दृष्टान्तव्यावृत्तत्वमसाधारण्यमेव दोष इति
पञ्चमपरिशिष्टकृतां मतं निरस्यति दीधितौ वादीति । दृष्टान्तस्य
साध्यवत्तया निश्चितस्य । सपक्षान्तरेति । हेतोरनुपन्यस्तनिश्चित-
साध्यवद्दृष्टित्वेऽप्युपन्यस्तसाध्यवद्वावृत्तत्वसम्भवादित्यर्थः । तथा
च सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वं दुर्घटमिति भावः । नन्वेवमुपात्तदृष्टान्तस्य
साधनविकलतयोद्भावनं विकलमत आह उद्भावनं त्विति । ननु प्र-
तिज्ञाहान्यादिद्व्यभिचयिभिन्नस्य तस्य निग्रहस्यानत्वे मानाभाव
इत्यत आह तद्विभाजकंति । 'हेत्वामासाश्च ययोक्ताः' इत्येवं निग्रह-
स्यानविभाजकसूत्रस्यचकारेणेत्यर्थः । तत्रत्यचकारस्योक्तमात्रसमु-
च्चयार्थकत्वेऽप्याह उदाहरणस्येति । तथा च या यः शब्दत्वयान् सं-
ऽनित्यो यथा घट इत्युदाहरणे यथाशब्देन शब्दत्वानित्यवयोरुपस्थि-
तावनित्यो घटः शब्दत्ववानित्येवं शब्दधीरनित्यां घटो न शब्दत्ववा-
नित्युद्भावनदशयां नोत्पद्यत इत्यपेक्षितान्वयसामग्रीवैधुर्यरूपमपा-
र्थकमेव तत्र निग्रहस्यानमिति भावः । ननु दृष्टान्तस्य यदि स्याद्यघ-
टकत्वं तदा वाद्युद्भावितस्य तस्य साधनविकलत्वमसाधारण्यं वा नि-
ग्रहस्यानान्तरं वेति विचारणीयं तदेव तु मणिकारनेष्यते इत्यत आह
आवश्यकश्चेति । तथा च प्राचां मते सहष्टान्त एव न्याय इति भावः ।
असाधारण्यं सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वरूपम् । स्वार्थेति । परसाध्या-
नुगुणस्यापि विपक्षव्यावृत्तत्वांशस्य तत्रोपन्यासामावादिति भावः ।
इति जागदीश्यामसाधारणपूर्वपञ्चमप्रत्यक्षसमाप्तः ।

उच्यते । शब्दत्वं साध्यवतस्तदभाववतश्च निवृ-
त्तत्वेन ज्ञातमर्थाद्व्यतिरेकितया वा पक्षे साध्यं तदभा-

स्वमते सिद्धान्तमुपक्रमते उच्यत इति । अर्थादिति । व्याति-
रेकिमुद्रया अर्थादुभयं साधयेत्, अर्थवशस्तम्पन्नमेवोभयसाधकत्वम-
उभयसिद्धयनुकूलव्याप्यादिग्रहादित्यर्थः । व्यतिरेकितया वेति
पाठे अर्थात् अर्थापत्तिविषयेति परमतेन । एवञ्च पक्षधर्मतया ज्ञा-
यमानो हेतुः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानात् सा-
ध्यस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानाच्च साध्याभावस्य
साधनायोन्मुखो मिथो विरोधेन नैकमपि साधयति । न च शब्दे
नित्यत्वानित्यत्वसन्देहे तदुभयव्यापकत्वं शब्दत्वाभावस्य ग्रहीतुम-
शक्यं व्यापकत्वाभिमतशब्दत्वाभावाभाववच्छब्दवृत्तित्वस्य नित्य-
त्वानित्यत्वयोः सन्दिग्धमानत्वादिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि तादृश-

अथाऽसाधारणसिद्धान्तः ।

व्यतिरेकितायामर्थादित्यन्वयासम्भवात् साधयेदित्यत्रैव अ-
र्थादित्यस्य प्रयोजनमाह अर्थादुभयं साधयेदिति । साधयेदित्यत्रार्था-
पक्ष्यशस्यानपेक्षितत्वादपेक्षितांशं निष्कृष्याह अर्थवशस्तम्पन्नमिति ।
उभयसाधकत्वं साध्यतदभावोभयानुमितिस्वरूपयोग्यत्वम् । न्याय-
नये व्यतिरेकानुमित्यतिरिक्तार्थापत्त्यनङ्गीकरणादाह परमतेनेति । स-
मुदितप्रन्थार्यमाह एवं चेति । साध्यस्येति । साधनायोन्मुख इत्य-
भिप्रेतान्वयः । न चेति । वाच्यमित्यनेनान्वितम् । ग्रहीतुं निश्चेतुम् ।
अशक्यमिति । तथा च नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यसाधारणो न स्या-
दिति भावः । व्यापकत्वेति । साध्यतदभावव्यापकत्वाभिमतो यः
शब्दत्वाभावस्तदभाववदित्यर्थः । शब्दत्वाभावे वस्तुगत्या साध्यादि-

वञ्च साधयेत् अविशेषात्, अन्यथा पक्षवृत्तित्वानुपपत्तिरिति साध्यतदभावोत्थापकतया स्वार्थानुमानेऽसाधारणा दोषः । सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू तथा, अत्र त्वेक एव-

संशयाभावदशाया तथात्वनिश्चये तदुभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्ववत्त्वस्य शब्दे प्रतिसन्धातुं शक्यत्वात् । स्वाश्रयमप्रतीत्यैव प्रतीतस्य सौरभादरभावस्य पानीयपापाणादौ पृथिवीत्वतदभावसहचारेण तदुभयव्यापकग्राहे तादृशाभावप्रतियोगिसौरभस्य चन्दनादौ परामर्शे पृथिवीत्वादौ साध्ये तदसाधारण्यस्याऽतिसुलभत्वाच्च । नन्वयं सत्प्रतिपक्ष एव व्याप्तेरन्वयानिरूप्यत्वस्याव्यापकत्वेनाप्रयोजकत्वादिसत आह सत्प्रतिपक्ष इति । न चैवंविध-

व्यापकत्वाभावादभिमतेत्युक्तम् । सन्दिह्यमानत्वादिति । तथात्वेऽपि शब्दे नित्यत्वसन्देहदशायां शब्दत्वाभावस्य साध्यादिव्यापकत्वानिश्चयेऽपि । तथात्वनिश्चये शब्दत्वाभावस्य साध्यादिव्यापकत्वनिश्चये । तदुभयति । साध्यतदभावोभयेत्यर्थः । प्रतिसन्धातुमित्यस्य शब्दे धर्मिणीत्यादि । शब्दत्वाद्विजातेराश्रय प्रतीत्यैव प्रत्यक्षनियमपि सौरभादे प्रत्यक्षे नाश्रयस्य भाननियम तथा च चन्दन पृथिवीत्वाभावयन् सौरभादित्यत्रैवाऽसाधारण्यल्ले पक्ष साध्यसन्देहकालेऽपि साध्यतदभावव्यापकत्वग्रहो हेत्वभावस्य भवतीत्याह स्वाश्रयमित्यादिना । तदसाधारण्यस्य सौरभाद्यसाधारण्यस्य । सत्प्रतिपक्ष एवेति । तथा च सव्यभिचारान्तर्गतत्वानुपपत्तिरिति भावः । ननु साध्याभावान्नयव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वात् साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टपक्षधर्मत्वस्य तथात्वमन आह व्याप्तरिति । अव्यापकत्वेनेतिह्रदो धूमवान् जलत्वात् स धूमाभाववान् धन्यभावादित्यत्र हेतुद्वयस्य व्यतिरेकव्याप्तग्रहेऽपि प्रतिपक्षत्वाच्चत्रान्यव्याप्तेरनियामकत्वादित्यर्थः । एवविधिति साध्यसाधकतया

ति तयोर्भेदः । असाधारणेन व्यतिरोकिप्रयोगे परस्य सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यं साध्याभावोत्थापकत्वात्, न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि, प्रतिकूलत्वात् व्यर्थत्वाच्च ।

यद्वा विपक्षव्यावृत्ततया साध्यमिव सपक्षव्यावृत्ततया साध्याभावमपि साधयेदिति दृष्टान्ततया प्रतिबन्धितया वा तदुद्भावनमपि । लक्षणन्तु सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वम्, न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि । व्यर्थविशेषणत्वात् । विरुद्धमप्यनेनोपाधिनाऽसाधारणमेव । अन्यथैतदवगमे विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासान्तरतापत्तेः ॥

भेदेन पृथगाभिधानेऽतिप्रसङ्गः, स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादेर्ग्रन्थकृतैवाभिधानात् तदभावमाधके तत्साधकत्वभ्रमरूपाशक्तिविशेषसूचनार्थत्वाच्च । सत्प्रतिपक्षसव्यभिचारोभयलक्षणाक्रान्ततया उभयान्तर्भावस्याऽविरुद्धत्वादिसापि कश्चित् । सर्वसपक्षेति । सपक्षः सा-

वाद्युपन्यस्तहेतोः साध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वमसाधारण्यं तदन्यहेतोः तादृशपक्षधर्मत्वं सत्प्रतिपक्ष इत्यभिधाने द्रव्यस्य हेतोः साध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वं प्रतिपक्षो गुणादिहेतोस्तादृशपक्षधर्मत्वं तु हेत्वाभासान्तरमित्यपि स्यादित्यर्थः तदुद्भावनगतं पार्थक्यस्य फलमाह तदभावेति तथा च शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र नित्यत्वाभावसाधकस्यैव हेतोर्नित्यतासाधकत्वभ्रमसूचनार्थं हेत्वैक्येनाऽसाधारण्यप्रदर्शनमिति भावः । कस्यचित्सिद्धान्तमाह सव्यभिचारेत्यादि । मिथोविरुद्धाभ्यामेव विशेषधर्माभ्यां विभागस्य सम्प्रतिपत्तत्वात्तदं युक्तमित्याशयेन कश्चिदित्युक्तम् । सपक्षत्वं न निश्चितसा-

ध्यवान् । पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व-
मित्यर्थः । इदञ्च साक्षादनुमितिपरोधि, परोधश्च साध्यासामा-
नाधिकरण्यादिरूपोऽन्वयव्याप्तिग्रहविरोधीति न साङ्ख्यशङ्कापि ।
साध्यनमानाधिकरणन्तु नासाधारणम् । दशाविशेषे तदभ्रमस्तु
पुरुषदोषो व्याप्य इव साधारण्यभ्रमः ।

नवीनाः पुनरेवं वर्णयन्ति । सामगीद्वयपरोधेन हेत्वभावस्य साध्यत-
दभावव्यापकताग्रहपरोधोऽसाधारणस्य दूषकतात्रीजम् । तथा हि,
वृत्तिमताहेतुना कचिदपि वृत्तित्वं तत्र चावश्यं साध्यतदभावयो-

ध्यस्य निश्चयांशज्ञानस्याविरोधित्वादतो व्याचष्टे सपक्ष साध्य-
यानिति । साध्यग्रह्यावृत्तनामात्रस्य सत्प्रतिपक्षाक्षमत्वात् पूरयति
पक्षवृत्तित्वे सतीति । पक्षवृत्तिनाघटकसम्बन्धेन साध्यघटवृत्तित्वसा-
मान्याभाव एव साध्यवृत्त्यावृत्तत्वं चाक्षयम्, अन्यथातिप्रसङ्गात्,
एव च रूप जातिगुणत्वादित्यग्राव्याप्ति सामान्यसमवेतवाप्रसि-
द्धेतो व्याचष्टे साध्यव्यापकीभूतत्वादि । साध्यवत्त्वावच्छेदेन व्या-
वृत्तत्वस्यान्वयादेव तादृशार्थलाभ इति मात्र । अत्र स्वहेतुकप्र-
वृत्तसाध्यपरोधानुमित्यापयिकव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहृत्ये-
तात्पर्यम्, तत्र साध्याभावस्य साध्यग्रह्यत्वस्य अन्वयव्याप्तिविशिष्ट-
प्रकृतहेतुनिष्ठपक्षवमत्वादौ नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । ननूक्तरूपस्य वि-
रोधघटितत्वात्तत्र गताग्रतत्पत आह इदं च नि । तथा च प्रतिष-
न्धकमदादय पृथग भासत्यमिति मात्र । असामानाधिकरण्यादी-
स्यादिना साध्यव्यापकमावप्रतियोगित्वसाध्यसमानाधिकरणभि-
न्नत्वादुर्वा परिग्रह । व्यातरेकव्याप्तौ साध्यासामानाधिकरण्याप्रवे-
शात् तदप्रग्रहप्रतिषेधकत्वासम्भवादन्येत्युक्तम् । ननु दशाविशेषे
शब्दाऽन्य शब्दत्वादित्यस्यापि असाधारणत्वात्तत्र चोक्तरूपस्याऽ-
भावादव्याप्तिरत आह साध्येत्यादि । तद्धम निरक्तासाधारण्यभ्र-
मः । पुरुषस्य दोषो न तु हेतोर्दोषः ।

नवीना मिश्रादयः । सासर्गं ह्येति । हेत्वभावे च
मिणि साध्यतदभावव्यापकताग्राहिकया सामान्योर्मिणा विरो-

रन्यतरेण भवितव्यम् । न च तत्र हेत्वभावः सम्भवति, अतोऽवश्य-
मन्यतराव्यापकत्वं तस्य, एवंविधविरोधध्रौव्ये साध्येन तदभावेन च
हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं नैकतरनिरूपितामापि व्यापकतां ग्राहयति
भित्तिं विरोधात्, विरोधिपरामर्शद्वयमिव साध्यतदभावौ, एवञ्च वृत्ति-
मत्त्वविशेषितं हेतोर्यावद्विपक्षतपक्षव्यावृत्तत्वं वृत्तिमत्प्रतियोगित्व-
विशेषितं वा हेत्वभावस्य यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वमसाधारण्यमिति ।

— — —

धनेत्यर्थः । विरोधोऽनुपपत्तिः । गगनादेर्हेतुतास्थले तदभावस्य
साध्यतदभावोभयव्यापकताग्रहे बाधकामात्र इत्यत उक्तं वृत्ति-
मतेति । तत्र हेतुमति । तस्य हेत्याभावस्य । एवंविधेति ।
उक्तव्यापकत्वयोरेवंक्रमेण विरोधध्रौव्ये इत्यर्थः । सहचारज्ञानमिति ।
विरुद्धस्थले सहचारमगमन व्यापकताग्रमदर्शनात् तद्व्यापकतासा-
मान्य प्रत्येव समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या तत्सहचारज्ञानं कारणमि-
ति तु प्रागघ मिश्रैर्ब्यवस्था पतमिति भावः । मिथ इत्यस्य व्यापक-
त्वप्राहकसामन्व्योरित्यादिः । साध्यतदभावौ । न ग्राहयतीत्यन्वयः ।
अर्थात्तगगनादेर्यावत्सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वग्रहेपि तदभावस्य साध्य-
तदभावोभयव्यापकताग्रहस्योत्पादादुक्तं वृत्तिमत्त्वविशेषितमिति ।
अत्र यावत्सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्व न यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वाभावः
शब्दो जातिः शब्दस्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन
सपक्षविपक्षवृत्ति बाधप्रसिध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात्, किं तु यावत्सपक्ष-
विपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तथासन्नेव हेत्वभावस्य साध्यतदभावा-
भयसहचारस्य प्राप्तेरिति ध्येयम् । विशष्टं चेदं प्रकृतहेतुना साध्य-
तदभावयोः स्वार्थानुमानस्थले एव दूषणम् । परार्थस्थले तु यावत्स-
पक्षव्यावृत्तत्वमात्रं दूषणं तदग्रहादेव हेत्वभावस्य साध्यतदभावव्या-
पकताग्रहप्रतिषेधनात् । अनपेक्षासाधारणेन व्यतिरेकिप्रयोगे सर्वस-
पक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यमिति मणिकूनैव व्याख्यातमिति ध्येयम् ।
ननु शब्दोऽनित्यः शब्द-व्यगगनान्यतरस्मादित्यादौ अन्यतरत्वरूपेण
गगनस्याप्यसाधारणत्वं न च तत्र वृत्तिमत्त्वमित्यव्याप्तिरत आह
वृत्तिमदिनि । इत्यम् । यदादिपदान्तभावेण । तदेवाह शब्दत्व य-

योजयन्ति च ग्रन्थमित्यम्, शब्दत्वं यदि साध्यतदभाववद्वावृत्त-
त्वेन तदुभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातं ज्ञानयोग्यं स्यात्
तद्वत् स्यादिति यावत् तदा व्यतिरेकितया तादृशव्यतिरेकप्रति-
योगित्वेनाऽर्थात् पक्षे तदुभयं साध्येत् तदुभयसहचरितं भवेत्,
व्यापकाभाववति व्याप्याभावस्यावश्यम्भावात् अतथाभावे पक्ष-

दीति । साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वं यदि साध्यतद्भाववन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगित्वं तदा न तस्य साध्यतदभावसहचारापादकस्य साध्य-
तदभावयोन्यूनवृत्तौ व्यभिचारात् अतो व्याचष्टे तदुभयेति । सा-
ध्यतदभावोभयेत्यर्थः । ननु निरुक्तप्रतियोगितया ज्ञातत्वंमपि सा-
ध्यतदभावव्यधिकरणस्य न सम्भवतीति तत्र व्यभिचारतादयस्थ-
मत आह ज्ञानयोग्यमिति । निरुक्तप्रतियोगितया ज्ञानयोग्यत्वमपि
तादृशप्रतियोगितातिरिक्तं दुर्वचमित्याशयेनाह तद्वत्स्यादिति । सा-
ध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावत्स्यादित्यर्थः । व्यतिरेकि-
मात्रस्य साध्यतदभावसहचरितत्वाव्याप्यत्वात् तृतीयार्थहेतुत्वास-
ङ्गतेर्व्याचष्टे तादृशेति । साध्यतदभावव्यापकीभूतेत्यर्थः । वाकारशून्यं
भूलमभिप्रेत्यदम् । ननु साध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
नः साध्यतस्य विभिन्नाधिकरणे तदुभयसहचर्यं न क्षतिकरमतः
पूरयति पक्ष इति । शब्द इत्यर्थः । तत्र उभयं साध्यं तदभावं च ।
ननु साध्यतदभावयारेकैकव्याप्तिधीसहकारेण शब्दत्वस्य हेतोः
साध्यतदभावोभयसाधकत्वमिष्यत एव सर्वरतो व्याचष्टे तदुभय-
सहचरितं भवेदिति । अत्र साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि स्या-
त्साध्याभावसहचरितं स्यात् इति प्रत्येकमेव व्याप्ति ननु विशिष्टमा-
पादकम्, दृष्टान्तासिद्धेरिति ध्ययम् । ननु पक्षः साध्यतदभावयोर्व्याप-
कीभूतस्य हत्वभावस्याभाववानपि स्यात् साध्यतदभावयोरभाववाञ्छ
स्यादत आह व्यापकाभाववतीति । अन्यथेतिभूलमधृत्वंच व्याचष्टे
अतथाभाव इति । पक्षे हेतोस्तदुभयमहचरितत्वाभाव इत्यर्थः ।
न्यूनतामपाकर्तुं पूरयति व्याप्तेर्वेति । साध्यतदभावव्यापकीभूताभा-
वप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तेर्वेत्यर्थः । ननु पक्षे तदुभयसहचरितं

धर्माया व्याप्तेर्नानुपपत्तिः, न च तथाभावः सम्भवति, न चापस्तृ-
 त्तिर्न याधिनय, अतः साध्यतदभायोत्थापकतया तदुभयाति-
 द्धयनुकूलविरोधिव्याप्तिद्वयग्राहकव्यतिरेकसहचारद्वयग्रहविषयनया
 अगाधारणो दोषो व्याप्तिद्वयग्रहप्रतियन्धकः । ननु यदि विरोधि-
 व्याप्तिद्वयं न गृह्यते तदा मत्प्रतिपक्षोच्चेदः गृहीतविरोधिव्याप्तिद्व-
 यहेतुमगुन्धत्वात् तस्येतत् आह मत्प्रतिपक्ष इति । तत्र हेत्वोभि-
 क्षतयाधिकरणभेदेन तथा ग्रहः सम्भवति, अत्र पुनरेकास्मिन् हेतौ
 तदुभयग्रहो विरुद्ध इत्यर्थः । अत्र चेदं चिन्त्यम् । एवं सपक्षादेर्याः
 वक्ष्यविशेषणं व्यर्थम्, दूषकतायामनुपयोगात् व्यभिचाराग्रहमा-

शयत्वेप शब्दव्यमिति इष्टापत्तिं निरस्यति न चेति । भाषाभाषयोरे-
 कत्रासत्वनियमादिति भाषः । पक्षधर्मतानुपपत्ताविष्टापत्तिं निरस्यति
 न चेति । प्रत्यक्षेन एव शब्दत्वहेतोः शब्दवृत्तिरथायगमादिति भाषः ।
 यथाधुनेन साध्यतदभावोपस्थापकत्वादिमूलेन साध्यतदभावव्याप्ति-
 ग्राहकसामग्रीद्वयविगंधस्याग्राह्येराह तदुभयेतिव्याप्तिग्रहेति । सा-
 ध्यतदभावोभयव्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतियन्धक इत्यर्थः । गृहीतेति ।
 गृहीत विरोधिनोः साध्यतदभावोभयव्याप्तिद्वयं ययोः तादृशहेतुप्रयु-
 क्तत्वात् प्रतिपक्षस्येत्यर्थः । तथाग्रहः विरोधिव्याप्तिद्वयग्रहः । या-
 वत्स्यं व्यर्थमिति । क्वचिदेवाधिकरणे हेत्वभावे साध्यादिसहचारस्य
 तत्र साध्यादिव्यापकताग्राहकत्वसम्भवादिति भाषः । नन्वेकसाध्या-
 दिमति हेत्वभावग्रहेष्यन्त्यत्र तादृशहेतुमत्त्वग्रहदशायां हेत्वभावस्य
 साध्यादिव्यापकत्वाग्राहकत्वद्वयं हेत्वभावस्य यावत्सपक्षादिवृत्तित्व-
 मेव साध्यादिव्यापकताग्राहकं वाच्यमत आह व्यभिचाराग्रहेति ।
 तथा च व्यभिचारज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण प्रतियन्धकत्वादेव तदानी-
 मुक्तव्यापकताग्रहसम्भवादसाधारण्ये यावत्पक्षप्रवेशो व्यर्थ इति
 भाषः । ननु न दयमव यावत्तं किं तु हेत्वभावनियं सपक्षविपक्ष-
 व्यावृत्तत्वमेवासाधारण्यं वाच्यमत आह वृत्तिमत्त्वादीति । आदिना
 वृत्तिमत्प्रतियोगकत्वाग्रहः । व्याप्तिज्ञानेति । साध्यतदभावोभय-

श्रोपक्षीणत्वात् । वृत्तिमत्त्वादिविशेषितस्यापि चासाधारण्यस्य
ज्ञानं न व्याप्तिज्ञानविरोधे, विरोधिविचयकत्वाभावात् उपदर्शित-
विरोधस्य तच्छरीरेऽनन्तर्भावश्च । व्यापकतयोरपि च न स्वतो
विरोधः । उपदर्शितरीत्या तद्वधारणे चावश्यं व्याभिचारज्ञानमेव
प्रतिबन्धकम्, अत एव सत्यपि असाधारण्यज्ञाने एकत्रानुकूलत-
र्कावतारे भवति व्याप्तिधीरिति । एतेन तादृशसहचारज्ञानं तुल्य-

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेत्यर्थः । ननु वृत्तिमता कुत्रापि स्यादव्यमित्याद्यु-
क्तक्रमेणाऽसाधारण्यं व्याप्तिग्रहविरोध्येवेति तज्ज्ञानं विरोधिविष-
यकत्वेनैव प्रतिबन्धकं भविष्यतीत्यत आह उपदर्शितेति । तच्छरीरे
असाधारण्यशरीरे । ननु साध्यतदभावाभयव्यापकत्वयोरेकत्र वि-
रोधाद्धेत्यभावधर्मिकमित्योविराधितदुभयसामग्रीत्येनैव निरुक्तासा-
धारण्यज्ञानं तादृशव्यापकताद्वयग्रहं विरुन्ध्यादत आह व्यापकत-
योरिति । न स्वत इति । साध्यतदभावव्यापकत्वयोः परस्पराभा-
धानात्मकत्वादिति भावः । ननु वृत्तिमत्प्रतियोगित्वे सत्यनित्यत्व-
व्यापकत्वस्य नित्यत्वाव्यापकत्वेन तादृशनित्यत्वव्यापकत्वस्य चा-
नित्यत्वाव्यापकत्वेन नियतत्वात्साध्यतदभावव्यापकत्वयोः विरोधो-
ऽन्वहारणीयः इत्यत आह उपदर्शितरीत्येति । व्यभिचारज्ञानमेवे-
ति । व्यापकस्याभिमतस्य शब्दत्वाभावस्याभाववस्तया निश्चिते शब्दे
व्याप्यत्वाभिमतयाः सन्दिग्धतया व्यभिचारज्ञानमेव शब्दत्वाभावे
नित्यत्वानित्यत्वव्यापकताज्ञानप्रतिबन्धकमित्यर्थः । तथा चासाधा-
रण्यग्रहस्य तदुभयव्यापकनाधीविराधित्वे मानाभाव इति भावः ।
अत एवेति । यत एवासाधारण्यज्ञानं न प्रतिबन्धकमत एव एकत्र
साध्यस्य साध्याभावस्य वा व्यतिरेकव्याप्तावनुकूलतर्कावतारे ह-
त्वभावस्य तादृशव्याप्तिधीरुत्पद्यत इत्यर्थः । एतेनेति । परान्नमित्य-
न्वयः । तादृशेति । हेत्वभावधर्मिकसाध्यतदभावसहचारज्ञानमित्य-
र्थः । तर्कावतार इत्यस्यैकत्रेत्यादि । नास्तीति । सतर्कसहचारज्ञान-
साधिक्यलत्वादिति भावः । तर्को न घल व्याप्यग्राहकत्वात् किं तु

बलविरोधिव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकं तर्कावतारे पुनस्तुल्य-
बलतैव नास्तीति परास्तम् । तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वेनै-
वोपयोगित्वात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च ।
सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्यवृत्तानिर्णयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु
विरोधिसामग्रीत्वेन, बाधावतारे त्वापाततः सत्प्रतिपक्षितत्वेऽपि
बाधेन प्रतिहेतोरव्याप्यत्वादिज्ञान एव साध्यानुमित्युदयादिति
कृतं पल्लवितेन ॥

व्यभिचारज्ञानाभाव एव तथा, स चेदुभयत्र तदैकत्र तर्कसङ्गाधेप्यु-
भयत्र व्याप्तिग्रहे बाधकाभाव इत्यभिप्रेत्याह तर्कस्येति । ननु तुल्य-
बलव्यभिचारसंशयसामग्रीत्वेन तादृशसहचारज्ञानं साध्यतदभाव-
व्याप्तिधीप्रतिबन्धकमेकत्र तर्कावतारे तु न तुल्यबलत्वं तर्कस्य
व्यभिचारधीविरोधित्वाद् अह सामग्रीत्वेनेति । अयोगाच्चेति ।
यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य विरोधित्वं तस्यैव हेत्वाभासत्वादिति भावः ।
ननु विरोधिनिश्चयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि यथा सत्प्रतिपक्षस्य
हेत्वाभासत्वं तथात्रापि स्यादत आह सत्प्रतिपक्षे चेति । ननु विरोधि-
व्याप्यवृत्तानिश्चयत्वेनैव तत्र विरोधित्वे प्रतिहेतुना साध्यस्य बाधा-
वतारेऽपि प्रकृतसाध्यानुमितिर्न स्यात् अस्माकं तु साध्याभावा-
नमितिसामग्रीविरहादेव तदानीं न साध्यानुमितिप्रतिबन्ध इत्यत
आह बाधेत्यादि । आपातत इति बाधेन यावत्प्रतिहेत्वादायव्याप्य-
त्वादिज्ञानं नोत्पद्यते तावदित्यर्थः । प्रतिहेतुपरामर्शस्य प्रकृतानुमि-
तिविरोधितायां तादृशहेतोरव्याप्यत्वज्ञानस्योत्तेजकत्वे मानाभावः
कुत्राप्यकलुप्तत्वात्, अन्यथा हेत्वाभासलक्षणोक्ततादृशबाधनिश्चय-
स्यैव तत्रोत्तेजकत्व किमित्युपेक्षितमित्यतो व्याप्यत्वादीत्यादिपदं प्र-
तिहेतुपरामर्शस्याऽप्रामाण्यलाभार्थम् । तेनाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्ट-
स्यैव साध्याभावपरामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वादप्रामाण्यज्ञानदशायां च
तदसत्त्वात् साध्यानुमितिप्रतिबन्ध इति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । अनु-
मितित्वादेः प्रत्येकस्य प्रतिषेधतावच्छेदकत्वे पक्षधर्मिकसाध्यव-

ज्ञानमितित्वाच्छिद्य प्रति पक्षधर्मिकसाध्याभावज्ञानाव्यवहितपूर्व-
वर्तिबुद्धित्वपर्यवसिनेन साध्याभाववत्ताज्ञानसामग्रीत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वमुचितं लिङ्गादिभेदेन बहुविधैः पक्षधर्मिकसाध्याभावव्याप्य-
घत्तानिश्चयैस्तथात्वे गौरवात् सत्प्रतिपक्षस्थलेपि सशयाकारस्यैव
साध्याभावज्ञानस्योपगमेन तत्सामग्रीसम्भवात्, पक्षधर्मिकसाध्या-
भावज्ञानाव्यवहितपूर्वत्वं च स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्यसामाना-
धिकरण्योभयसम्बन्धेन तादृशज्ञानवत्त्वम्, अतो नाऽनुगमयांतापि,
स्वतयस्य परिचायकत्वाच्च प्रति निबन्धकारानुयायिन ।

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतायामनुमानदीधिति-
व्याख्यायामसाधारणग्रन्थ समाप्त ।

चिन्तामणेः अनुपसंहारी ।

अनुपसंहार्यो नाऽसत्सपक्षविपक्षः, सिद्धयसिद्धि-
विरोधात् । नापि केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकः, केव-
लान्वयिसाध्यकस्य सद्धेतुत्वात् व्यतिरेकिसाध्यकस्य तु
साध्यतदभाववद्गामित्वेन साधारणत्वात् । अन्यथा
संशयाहेतुत्वेनाऽनैकान्तिकता न स्यात् । सर्वं क्षणिकं
सत्त्वादिति साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धमपार्थक्यं वा,

दीधित्याः अनुपसंहारी ।

केवलान्वयीत्यादि । सद्धेतुत्वं साधारणत्वञ्च केवलान्वयिनः
साधनस्य, व्यतिरेकिणस्तु भागासिद्धत्वं साधारणत्वं विरुद्धत्वञ्च

जागदीश्याः अनुपसंहारी ।

ननु सर्वस्य पक्षतायां केवलान्वयिसाध्यकस्यापि घटत्वादेर्न
सद्धेतुत्वं भागासिद्धत्वादेव घट्टादिव्यतिरेकिसाध्यकस्यापि धूमज-
लत्वादेर्न साधारण्यं सम्भवति, तथापि सर्वत्र व्यतिरेकिसाध्य-
कस्थले द्रव्यत्वादेर्न तथात्वसम्भवः किं तु केवलान्वयिन प्रमेय-
त्वादेरेवेत्याशयेन केवलान्वयिन इत्युक्तम् । न्यूनतां परिहर्तुमाह
व्यतिरेकिणस्तित्यति । साधनस्येत्यनुपज्यते । यथासम्भवमिति ।

साध्यप्राप्तिद्वौ तु साधारणमेव । न च पक्षान्यसाध्यव-
त्तदन्यवृत्तित्वं पक्षातिरिक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वं वा सा-
धारणत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् । न च विरुद्धं विशेष-
णस्य व्यावर्त्यमित्युक्तम् । नाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगिसा-
ध्यकत्वे सति केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वम्, सर्व-

यथासम्भवं बोध्यम् । नपीति । केवलान्वयिसाध्यकवारणाय स-
त्यन्ताम् । व्यतिरेकिमाध्यकसद्धेतुवारणाय केवलान्वयीत्यादि ।
पक्षत्वं साधकबाधकमानशून्यत्वम् । केवलान्वयिसाध्यकेऽपि बा-

सर्वस्य पक्षतायां केवलान्वयि साध्यं चेत्तदा व्यतिरेकिणः सा-
धनमात्रस्यैव भागासिद्धत्वं व्यतिरेकि वन्द्यादिकं साध्यं चेत्त-
दा द्रव्यत्वादेः साधारणत्वं जलत्वादेर्विरुद्धत्वं धूमादेः सद्धेतुत्वं
तु नाशङ्कनीयं, भागासिद्धित्वेनैव तथात्वायोगादिति भावः । केव-
लान्वयिसाध्यं चेति । व्याप्तिनिश्चयदशायां तस्याप्यलक्ष्यत्वादिति भा-
वः । सद्धेतुत्वं निश्चिनव्याप्तिकत्वं तेन धूमसाध्यकवन्द्यादेरपि गृ-
हीतसाध्यसह्यारस्याऽवारणश्च 'शून्यत्वम् [ननु विरुद्धवारणाच्च
सपक्षवृत्तिरिव मिवानुपसंहारिवारणाय पक्षान्यत्वमपि साधारण्यल-
क्षणावशेषणं देयमेवेत्यत आह मूले न च विरुद्धमिति । उक्तं सा-
धारणप्रयोगाच्च दृष्टान्भासिद्धिरिति भावः] नन्वत्र पक्षत्वं यदि स-
न्दिग्धसाध्यकत्वं तदा सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां केवलान्वयिसा-
ध्यस्याप्यनुपसंहारित्वात्तद्वारणाय सत्यन्तानौचित्यमत आह पक्ष-
त्वमिति । सिद्धभावाभावाभ्य पक्षनात्वं व्यतिरेकव्याप्तिमत्तया निश्चि-
नस्यापि वन्द्यादिसाध्यरुद्धूमादेरनुपसंहारित्वापात्तिरतो बाधकमा-
नप्रवेशः । तथा च कुत्रापि साध्यतदभावयोरनिश्चयदशायां अनु-
पसंहारित्वमिति भवः । ननु बाधकमान साध्याभावस्य निश्चयः
तथा च केवलान्वयिनामभावाप्रसिद्ध्या विशिष्यदलेनैव तत्साध्यकस्य

वैमभिधेयं मेयत्वादित्यत्र विप्रतिपत्त्या पक्षतादशायां पक्षे
साध्यानिश्चयेनाऽनुपसंहारिण्यव्यापकत्वात् । अथ पक्षा-
तिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलप्रतीतसहचारोऽनुपसंहार्यः,

धकमानाप्रसिद्धिरुक्तैवेति न सत्यन्तवैयर्थ्यम् । निश्चितसाध्याभा-
ववत्तन्मात्रवृत्तित्वे त्वसाधारण्यं विरुद्ध इति साधारण्याद्यग्रहदशा-
यामसाङ्कर्यमिति वा हृदयम् । अव्यापकत्वादिति । सद्देतुत्वञ्च
व्याप्तिनिश्चयदशायामेवेति भावः । अथेत्यादि । पक्षातिरिक्ते न
प्रतीतो निश्चितो व्याप्तिग्रहानुकूलोऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा सह-

धारणसम्भवे सत्यन्तभागो व्यर्थ इत्यत आह केवलेति । पक्षधर्मिक-
साध्यवत्ताग्रहविरोधिमानमेव बाधकमानं तच्च साध्यादौ पक्षवृत्त्यत्य-
न्ताभावप्रतियोगित्वाद्यवगाहनिश्चयरूपमेव सुलभमिति पक्षताया-
मुक्तत्वादिति भावः । ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वलक्षणसाधारण्य-
साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वलक्षणविरुद्धत्वयोरन्यतरेण सङ्गनादुक्तरूपं
नानुपसंहारित्वमत आह निश्चितेति । तथा चानुपसंहारितादशा-
या साध्याभावस्य कुत्राप्यनिश्चयाच्च ताभ्यां सङ्गुर इति भावः ।
नन्वेवं साधारण्यादेर्निश्चयगर्भत्वे नित्यदोषता न स्यादतः कल्पा-
न्तरमाह साधारण्याद्यग्रहेति । तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वादेरेव
साधारण्यादित्वापि न क्षतिः ज्ञानसाङ्कर्यादेवानुपसंहारणः पृथ-
क्तादिति भावः । ननु सर्वमभिधेयं प्रेमयत्वादित्यतस्यानुपसंहारत्वे
केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्देतुत्वादिति प्रागुक्तमूलासङ्घटितरत आह
सद्देतुत्वं चेति । अन्यथा लक्षणस्यसत्यन्तदलस्यैव व्यर्थतापत्तेरिति
भावः । अप्रतीतेत्यस्य विशेषणत्वात्तदेव पूर्वं निपात्य योजयानि पक्षा-
तिरिक्तत्वादिना । अनुपसंहारितादशायामपि संशयात्मकसहचार-
प्रतीतिरस्त्येवंत्यत आह न निश्चिन इति । व्याप्तिग्रहानुकूलेत्यनुगतो-
क्तिसङ्ग हा प्रदर्शयति अन्येन व्यतिरेकेण चेति । ननु पक्षे गृही-

यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः कथञ्चित्तदा शब्दोपदर्शितव्या-
तिकानुमानवदभेदानुमानवच्च सद्धेतुरेवेति चेन्न । तत्रैव
सद्धेतावतिव्याप्तेः, सर्वस्य पक्षत्वे पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेः,

चारो यस्य स तथा । सद्धेतुरेवेति । तथा च लक्षणे पक्षातिरिक्त-
पदं सहचारग्रहस्थलमात्रोपदर्शकं न तु विशेषकमिति । विशेषक-
त्वाभिप्रायेण दूषणद्वयमाह तत्रैवेत्यादि । असाधारणे सपक्षव्या-
वृत्ते पक्षतादशायां शब्दोऽभिधेयः शब्दत्वादित्यादौ जलं निःस्नेहं

तव्याप्तिकस्य सद्धेतुरेवेति पक्षादन्यत्राऽनिश्चितसाध्यसहचारत्यरूप-
मनुपसंहारित्यं तत्रातिव्याप्तमेवेत्यतो भावार्थमाह तथा चेति ।
स्थलमात्रेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकमानु तु विशेषकमितान विशेषस्य
पक्षादन्यत्वस्य प्रापकमित्यर्थः । तथा च पक्षेऽतिरिक्ते चेति द्वन्द्व-
समासो निरुक्तिकृतामभिप्रेत इति नातिव्याप्तिरिति भावः । नन्वेवं
तत्रैवेत्याद्युत्तरमूलसङ्गतिरत आह विशेषकत्वेति । पक्षातिरिक्तपद-
स्य पक्षादन्यत्वरूपस्य विशेषस्य प्रापकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । तथा च
पक्षादतिरिक्तः पक्षातिरिक्त इति तत्पुरुषाभिप्रायेण दूषणमिति भा-
वः । ननु शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यसाधारणस्थले भयं गौरव्यत्वा-
दिति विरुद्धस्थले च घटाद्यवच्छेदेनैव व्याप्तिग्रहानुकूलव्यतिरेकस-
हचारस्य प्रतीतिसम्भवात्तातिव्याप्तिरतः स्थलान्तरे तामाह असाधा-
रण इत्यादिना । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वं यद्यसाधारण्यं तदा विपक्ष-
त्वाप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिरतो व्याचष्टे सपक्षव्यावृत्त इति । निश्चित-
साध्यवद्व्यावृत्त इत्यर्थः । पक्षताविरहं पक्षातिरिक्तपदाद्यं प्रसिद्धैव
नातिव्याप्तिरतः पूरयति पक्षतादशायामिति । शब्दत्वादित्यादाविति ।
अतिव्याप्तिरित्यन्वयः । पक्षातिरिक्ते कुत्राप्यन्वयतो व्यतिरेकतो वा
सहचारस्य तत्राऽप्रतीतेरिति भावः । साध्यवद्व्यावृत्तत्वमेवाऽसाधार-
ण्यं तदाप्याह जलमित्यादिना गत्र निःस्नेहत्वं स्नेह्यदन्यत्वं स्नेह्य-

विप्रतिपत्तिविषयमात्रवृत्तित्वम्, केवलान्वयिसाध्यके
अव्याप्तेः, सर्वस्य पक्षत्वे मात्रार्थाभावादिति ॥

दृशुपस्थापकत्वादौ साध्योपस्थापकत्वाद्यंशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थे
इत्याहुः । विप्रतिपत्तिः पक्षे साध्याभावप्रतीतिः साध्ये पक्षनिष्ठा-
भावप्रतियोगित्वप्रतिपत्तिर्वा, आद्ये केवलान्वयीति । साध्याभा-
वप्रतिपत्त्या अव्याप्तिरित्यर्थः । उभयत्र सर्वस्येति । अतिव्याप्ते-
रिति पाठे तन्माघट्टित्वं तत्त्वव्याप्यवृत्तिकत्वं तदितरावृत्तित्वं
वा, आद्ये केवलेति । इदञ्च यथाकथञ्चिद्व्याप्तिग्रहदशायाम् । द्वि-
तीये सर्वस्येति ॥

एतच्च सम्यक्त्वे प्रत्ययांशस्य व्यर्थत्वादिति भावः । साध्योपस्थाप-
कत्वादीत्यादिना साध्याभावोपस्थापकत्वांशस्योपग्रहः । व्यर्थत्वादि-
ति । अयं हेतुरसाधकोऽनेकान्तिकत्वादित्यत्र साध्यसन्देहजनक-
साध्यतदभावोपस्थापकपक्षधर्मताज्ञानविषयस्वरूपानैकान्तिकत्वहन्ता
साध्योपस्थापकत्वाद्यंशस्य व्यर्थत्वात् साध्यसन्देहजनकसाध्याभा-
वोपस्थापकेत्यादेः साध्यसन्देहजनकसाध्योपस्थापकेत्यादेरेव वा हे-
तोः सम्यक्त्वात् तथा च प्रत्येकरूपानामिवाऽनुगतवृत्त्याप्यसाधक-
त्वानुमापकत्वं दुर्घटमिति भावः । अयं हेतुरसाधकोऽनुपसंहारित्वा-
दित्यत्राऽऽगृहीतसहचारकत्वहेतौ भिन्नधर्मिकत्वाद्विषयशङ्के च ना-
स्तीत्यस्वरसः केचिदाहुरित्युक्त्वा सूचितः । सर्वस्येत्यादिमूलस्य
प्रागुक्ताव्याप्युपपत्त्यकत्वे केवलान्वयिसाध्यकत्वपर्यन्तानुसरणस्यै-
वार्थ्यपत्तिरतो दूषणद्वयामिप्रायेण मूलं व्याख्यातुं वितर्कयति विप्र-
तिपत्तिरिति । उभयत्र साध्याभाववत्त्वस्य पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि-
स्य वा प्रतीतेः प्रवेशे । इत्थं च मूले मात्रार्थाभावादित्यत्र चकारः
पूरणीयः । तत्त्वं विप्रतिपत्तिविषयत्वम् । व्याप्तिस्तु व्यापकतामाना-
धिकरण्यरूपा प्राज्ञा । स्वसत्ताव्यापकं विप्रतिपत्तिविषयताकृतं तु
कलितार्थः । ननु सर्वत्र मेयत्वादेः विप्रतिपत्तिदशार्था तत्साध्यस्य

उच्यते । व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र
स हेत्वभिमतोऽनुपसंहारी । स चान्वयेन व्यतिरेकेण
या सर्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् घटोऽनित्यो घटाका-
शोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यादौ साध्यसाधनसाहचर्या-
ज्ञानात्तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशायामनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात् ।

व्याप्तीत्यादि । यत्र यस्येत्यर्थः । तथा च हेत्वभिमतशब्दोपस-
न्दानात् तद्वेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तिग्रहानुकूलोपसंहा-
राभावस्तस्याऽनुपसंहारित्वमित्यर्थलाभाद्व्यतिरेकिणि नातिव्याप्तिः ।

हेतोरनुपसंहारित्वात्कथं तत्रातिव्याप्तिरत आह इदं चेति । कथ-
ञ्चित् आसत्वाक्यादिना ॥

अथाऽनुपसंहारिसिद्धान्तः ।

ननु साध्याभावहेत्वभावयोः सहचारग्रहदशायामपि
हेतौ सहचारनिश्चयात्मकस्य तादृशैकधर्म्युपसंहारस्याभाववत्त्वा-
त्तदानीमतिव्याप्तिरत आह यस्येत्यर्थ इति । तथा च यदा
यदीयव्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहारामावः तदैव सोऽनुपसंहारी-
त्यर्थः । अत्र च व्याप्तिग्रहस्य यदीयत्वं न यद्विशेष्यकत्वं येन यत्रेति
सप्तम्या अपि तल्लामसम्भवे यस्येतिषष्ठ्या विवरणासङ्गतिः तथा-
सत्यन्यव्यतिरेकव्याप्त्योरनुगतधर्माभावादेकमात्रोक्तौ अन्यव्या-
प्तिग्रहदशायामतिव्याप्त्यापत्तेः किं तु तद्वेतुकप्रकृतसाध्यानुमित्यौ-
पयिकत्वरूपमेवं यदीयत्वमुभयव्याप्तिग्रहानुगमकं वाच्यम् । न चैवं
हेत्वभिमतपदं व्यर्थं, तदुपसन्दानादेवोक्तार्थलाभादित्यभिप्रेत्याह
तथा चेति । तद्वेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिको यो व्याप्तिग्रहः नद-
नुकूलधर्म्युपसंहारामावः तस्य हेतोरनुपसंहारित्वमित्यर्थः । अत्र

केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षको वा । सर्वमभिधेयं प्र-
मेयत्वादितिसिद्धेतौ न केवलान्वयी पक्षतावच्छेदकः,
निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वात् । विप्रतिपत्त्या साध्यानिश्च-
यदशायां पक्षत्वे तदनुपसंहार्यैव । व्यतिरेकिसाध्यके
साध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ञानदशायामिदं दूषणम्, तदव-

ननुपसंहारः सहचारः तन्निश्चयो वा, आद्ये तादृशस्याभावो नि-
खिलभासिद्धानुपसंहार्यव्यापकः अतिव्यापकश्च रूपं द्रव्यभिन्नं
गुणवत्त्वादगुणकर्माद्यैर्जातिमत्त्वादेसादेः, द्वितीये पुनरज्ञानरू-
पासिद्धिपर्यवसायी कारणाभावतया स्वरूपमन्त्रे दोषो न हेत्वा-
भास इत्यत आह केवलान्वयीति । पक्षः साध्यनिश्चयविरोधिनः

व्याप्तीति स्वरूपकथनमात्रं न तु विवक्षितं वैयर्थ्यादन्वयव्यतिरेकसा-
धारणव्याप्तिवत्स्यैकस्यदुर्वचत्वात् च, साध्यसिद्धौपयिकताविशेषस्य
निवेशादेवातिप्रसङ्गमङ्गादिति ध्येयम् । व्यतिरेकिण व्यतिरेकव्या-
प्तिमत्तया निश्चितः ।

तन्निश्चयो वेति । उभयत्रापि व्याप्तिग्रहानुकूलत्वस्य
वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । तादृशस्य निरुक्तसहचारस्य ।
सर्वं नि स्नेहं जलत्वादित्यादेर्विरुद्धस्यापि दशाविशेषे अनुपसंहारि-
त्वात्तत्राव्याप्यसम्भवादाह प्रसिद्धेति । तथा च सर्वमनित्यं प्रमेय-
त्वादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः । अनिव्यापकश्चेति । साध्यहेत्वोस्तद-
भावयोर्ना तत्र सहचारस्यासम्भवादिति भावः । सर्वस्य पक्षत्वे अनु-
पसंहारित्वमिष्टमेवेत्यतो रूपस्य पक्षतया निर्देशः । कारणाभावे-
ति । व्याप्तिज्ञानकारणाभावेत्यर्थः । दोषोऽनुमित्यनुत्पत्तिनियामकः ।
न हेत्वाभासः । तज्ज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकत्वाद्ग्रे हेत्वादिमद्भूमिकसा-
ध्यसन्देहस्य व्याप्तिघातिविरोधित्वात्तद्विषयस्यैव अनुपसंहारित्वं वा-

गमेऽपि साधारणसङ्कर एव । एवं व्याप्यत्वासिद्धेर्ज्ञाने ।

साध्यवान्नवेसादेः सन्देहस्य विषयः । अवच्छेदकत्वञ्च स्वान्यून-
वृत्तितत्कत्वं तच्च स्वरूपसतोऽप्यविरुद्धम् । तेन प्रातिस्विकद्रव्य-
त्वादिरूपेण सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां नाभ्याप्तिः । एवञ्च सर्वत्रैव
हेत्वादिमति साध्यतदभावसन्देहाद्रथाप्सग्रहेणाभासत्वम् । परार्थ-
स्थले बाहिर्भावं व्युत्पादयति एवमित्यादिना । असिद्धिरनिश्चयः ।

व्यमित्यभिमानः । ननु पक्षत्वं यदि साध्यतदभावकोटिकसंशयवि-
शेष्यत्वं तदा साध्यवत्तदन्यत्थकोटिकसंशयदशायामव्याप्तिरतोऽनु-
गतरूपेण संशयं निवेशयति साध्यनिश्चयेति । साध्यनिश्चयो विरो-
धी प्रतियन्धको यस्य तादृशस्येत्यर्थः । सर्वं बहिर्व्याप्यवत् धूमा-
दित्यादौ सर्वं घन्दिमञ्च चेत्यादिसंशयस्यापि साध्यवत्तानिश्चयप्रति-
षेधत्वात्तदशायामपि धूमादेरनुपसंहारित्वापत्तिः भतः प्रकृतसाध्य-
वत्तावगाहित्वायच्छिन्नमेव साध्यवत्तानिश्चयप्रतिषेधत्वं निवेशनी-
यमित्यावेदयितुं संशयं विशिष्योल्लिखति साध्यवाञ्छयेत्यादेरिति ।
सर्वधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिषेधस्य तादृशसाध्याभावनिश्चयस्य
सत्येनोपसंहारित्वाभावात्तुक्तं संशयस्येति । यद्यपि धर्मान्तरसन्देहा-
त्मकस्य साध्याभायनिश्चयस्य ततोऽप्युच्चारणं प्रकृतसाध्यसंशयत्वा-
भिधाने च नानुगमवार्तापि, तथापि साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वमे-
वात्र संशयत्वं बाधनिश्चयस्तु न तथेति तद्विशुदासः । नन्वेतावता
केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नतादृशसंशयविशेष्यताकत्वं फलितं तत्र
आवच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदा द्रव्यत्वगुणत्वादि-
प्रातिस्विकरूपेण सर्वत्र साध्यसन्देहदशायामनुपसंहारिष्यव्याप्तिः
तत्र केवलान्वयिधर्मस्य प्रमेयत्वादेः साध्यसन्देहविशेष्यतानवच्छे-
दकत्वादत आह अवच्छेदकत्वञ्चेति । त्वं केवलान्वयिधर्मः तद्व्यापकी-
भूततादृशविशेष्यताकत्वमर्थः । केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिस्थले
च भवान्तरसाध्यवत्तावगाहिनः सर्वप्रमेयं न चेत्यादिसंशय-

तदुद्भावने चायं व्यभिचारवदुपजीव्यत्वाददोषः । घटा-
काशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वञ्च विरुद्धमेव । एतेनाऽनु-

ज्ञाने ज्ञापने । स्वार्थस्यलेऽन्तर्भावम् एतेनेत्यादिनाशङ्क्य निरस्यति
उपजीव्यत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यम् । हेतुमति साध्याभावमन्देहो
नाभामः सप्तपैव विरोधित्वात्, तद्विषयस्तु हेतोः साध्याभावसा-
मानाधिकरण्यं साध्यस्य वा हेतुमन्निष्ठाभावगतियोगित्वं नास्त्येव
केवलान्वयिसाध्यके, व्यतिरेकिसाध्यके तु साधारण्यरूपतया स-

स्यैव तादृशविशेष्यत्वं सुलभमिति भावः । स्वरूपस्ततः धर्मिण्यप्रका-
रीभूतस्य । उक्तसंशयस्याभासताप्रयोजकं रूपमाह एवं चेति । हे-
त्वादीत्यादिना हेत्वभाषस्य परिग्रहः । एतेनेत्याद्यभिन्नमूलं पौनरु-
क्त्यं निरसितुमाह परार्थे इति । अहिर्भाषमित्यस्य व्याप्यत्वासिद्धिर्न
इत्यादिः । व्याप्यत्वासिद्धिर्यादि व्याप्यत्वाभावः तदा निरुक्तानुपसंहा-
रित्वस्यानुपजीव्यत्वात्सङ्गनिरतो व्याचष्टे भासिद्धिरिति । तथा
च सहचारनिश्चयाभावस्य कारणभाषमुद्रया व्याप्तिनिश्चया-
भावोपजीव्यत्वं सुव्यक्तमेवेति भावः । परार्थस्यले हेत्वाभासजा-
पनस्यैव उद्देश्यत्वाद्वाच्ये ज्ञाने ज्ञापन इति । अन्तर्भावमित्यस्य
व्याप्यत्वासिद्धावित्यादिः । नाभाम इति । तथा च सुतरां
नाऽनुपसंहारित्वमिति भावः । सत्तया स्वरूपमत्तया । विराजि-
त्वादित्यस्य व्याप्तिबुद्धावित्यादिः । ननु भाभूतद्वेतुमद्विशेष्य-
कः साध्यसंशयो हेत्वाभासः तथापि व्याप्तिज्ञानविरोधिनः तस्य
विषय एव तथा भविष्यतीत्यत आह तद्विषयस्त्विति । नास्त्येव के-
चलेति । तथा च सर्वं प्रमेय वाच्यत्वादित्याद्यनुपसंहारिण्यव्याप्तिः ।
यद्यपि सर्वं चण्डिमद्रूमादित्यादौ व्यतिरेकिसाध्यकं व्याप्ति स-
म्भवति, तथापि केवलान्वयिसाध्यके सर्वत्रैवाव्याप्तिः व्यतिरेकि-
साध्यकं तु कचिदेष इत्याशयेन तन्मात्राल्लेखः । साधननिष्ठाभावा-

पसंहारित्वप्रतिसन्धाने यदि व्याप्तिग्रहस्तदानुमितिरेव
तदभावे व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति निरस्तम्, उपजीव्यत्वा-
दिति ॥

न्दिग्रनैकान्तिकत्वं पर्यवसितं, विश्वविषयकसाध्यतदभावसन्देहे
च कारणीभूतान्वयव्यतिरेकसहचारग्रहविरहात् संशयसामग्न्या
सा-यतदभाववस्त्वनिश्चयप्रतिबन्धाद्वा व्याप्यग्रहेऽज्ञानरूपासिद्धि-
रेव, उपजीव्योऽपि च साध्याभावसन्देहादिर्नाभासः सत्तयैव वि-
रोधादिति । यत्तु व्याप्तीति, व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारनिश्चयत्वाव-

प्रतियोगित्वं वा प्रकृते केवलान्वयिरर्थं तेन तस्याप्युपग्रहः । ननु धा-
धभ्रमस्यैव सर्वं हेतुमत्प्रमेयं न धेत्यादिसंशयस्यापि हेत्वाभासरत्वं
नोपेयमतस्तत्राव्याप्तिर्न क्षातिकरीत्यत आह व्यतिरेकीत्यादि । सन्दि-
ग्धेति । तथा च न साधारण्यान्पार्थक्यमिति भावः । ननूक्तसंशय-
विषयतापक्षं साध्याभाववद्वामित्वमेवास्तु अनुपपसंहारित्वं ताह-
नसंशयविषयतानवच्छिन्नस्यैव तस्य साधारणत्वेन मिथो भेदसम्भ-
वात्तः सर्वधर्मिकसाध्यसन्देहस्य व्याप्तिर्धाप्रतिबन्धकत्वमेव निर-
स्याति विद्वत्पादिना । कारणीभूतस्य व्याप्तिग्रहेत्यादिः । सहचा-
रग्रहति । सहचारस्य ग्रहो निश्चयः तद्विरहादित्यर्थः । तथा च का-
रणाभावादेव व्याप्तिग्रहाभावस्यापपत्तौ साध्यसन्देहस्य तत्र प्रति-
बन्धकत्वं मानाभाव इति भावः । ननु विश्वधर्मिकसाध्यसन्देहदशा-
यामेवान्वयव्यतिरेकसहचारयोर्निश्चयः कुतो न जायते इत्यत आह
संशयसामग्न्या इति । निश्चयप्रतिबन्धादिति प्राचां मतनेदम्, तैर्नि-
श्चयत्वस्य ऊन्यतावच्छेदकत्वोपपत्तात्, स्वमते तु साध्यादिविशिष्ट-
विशिष्टविषयताकस्य भाध्यादिसहचारज्ञानस्य विशेषणतावच्छेद-
कीभूतसाध्यादिमत्तानिश्चयविरहादेव तदानीमनुत्पत्तिरिति द्रष्टव्य-
म् । व्याप्यज्ञानरूपासिद्धेरावश्यकत्वेप्युपजीव्यत्वादेवानुपसंहारित्वं
पृथग्याच्यमिति माणिक्यदुक्तं समाधानं दूषयति उपजीव्योपि चेति ।

च्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमर्थः । विरोधस्तु संशयसाधारणमन्वयमात्रस-
हचारग्रहं विरुणद्धि, असाधारणे व्यतिरेकिणि च न व्यतिरेकस-
हचारग्रहविरोधः, तादृशरूपमन्तरेण लक्षणस्यासम्भवितया तदेव
रूपं लक्षणमाह केवलेति । तादृशावच्छिन्नः पक्षः सन्दिग्धसाध्यको
यस्याश्रयः स तथा । तथा च केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नसाध्यस-

साध्याभावसन्देहादिरित्यादिना साध्यवदन्यत्यादिसंशयस्योपग्रहः ।
विरोधित्वादित्यस्योक्तत्वादिति शेषः । मिश्रमतमुपन्यस्यति यत्त्व-
ति । व्याप्तिग्रहातुकूलो यः सहचारस्तन्निश्चयसामान्यप्रतिबन्धकता-
यच्छेदकरूपवत्त्वमर्थः । सन्देहः प्रति अनुपसंहारित्वस्यावि-
राहित्वा निश्चयपदम् । अन्ययव्याप्तिग्रहः प्रत्येकान्वयव्यतिरेकीयस-
हचारयोः प्रयोजकत्रोपगमादुभयव्याप्त्यनुगमाभावेऽपि न क्षतिरिति
भावः । सामान्यार्थकस्यावच्छिन्नपदस्य व्यावृत्तिमाह विरोधसिद्ध-
ति । तथा च तादृशानिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य व्यतिरेकसहचारनि-
श्चयस्यैव विरोधित्वादिरोधस्य व्युदासः । अथाऽवयवसहचारनिश्च-
यत्वावच्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्ते व्याप्तिग्रहातुकूल-
त्वेनान्यव्यतिरेकसहचारयोरनुगमो व्यर्थ इत्यत आह असाधारण
इति । निश्चितसाध्यवद्वयवृत्त इत्यर्थः । व्यतिरेकिणि व्यतिरेकसह-
चारगृहीतव्याप्तिर्के । न व्यतिरेकतया च तदुभयपारणार्थमेवो-
क्तक्रमेण सहचारद्वयोरनुगम इति भावः । इदमुपलक्षणम् । व्यतिरे-
कसहचारनिश्चयत्यावच्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमित्युक्तौ निश्चितता-व-
यसहचारपेक्षनिश्चयित्वात्पुनरनुगमाद्विषयः । तादृशरूपम् उत्तररूपा-
वच्छिन्नविरोधिरूपम् । यस्येत्यत्र पप्रचर्यस्यैव विवरणमाश्रय इति ।
यथाश्रतेन साध्यसन्देहस्य केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वाभावादाह
तथा चेति । केवलान्वयिधर्मेणावच्छिन्नतद्व्यापक यत्साध्यसन्देह-
विशेष्यत्वं तद्वद्वृत्तित्वमित्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यके चाभावान्तरे
वाच्यत्वीयत्वाद्यवगाही सर्वं वाच्यं न धेत्याकारक एव साध्यसन्दे-
हस्तथाविद्यं सुलभ इति भावः । अवच्छिन्नान्तस्य व्याप्तिमाह व्य-
तिरेक्यत्वात्प्रति । व्यतिरेकसहचारगृहीतव्याप्तिवादावित्यर्थः । आ-

न्देहविषयवृत्तित्वमनुपसंहारित्वम् । व्यतिरेक्यादौ केवलान्वयी न
साध्यसन्देहविषयतावच्छेदकः । साध्यवत्तानिश्चयसामान्यविरो-
धिसंशयविषयवृत्तित्वं वा तत्त्वम् । धर्मिविशेषनियन्त्रितस्तु सन्देहो
नान्यधर्मिकनिश्चयविरोधी । साध्यसन्देहविषयताव्याप्यसाध्यसि-
द्धयनुकूलव्याप्तिग्रहीपयिकसत्ताकत्वं वा, तादृशी च सत्ता अन्ये
हेतोर्व्यतिरेके च तदभावस्येति न काश्चाद्विशेषः । स्वरूपसत्तादृ-
शसंशयविषये च हेतुमत्ताज्ञानं हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं संश-

—————

दिपदेनाऽसाधारणादेः संग्रहः । सन्देहेति । सर्वत्र साध्यसन्देहे स-
हचारग्रहस्यैवासम्भवादिति भावः । ननु सर्वत्र साध्यवत्तदन्यत्वा-
दिसन्देहदृशायामपि हेतोर्वनुपसंहारित्वात् साध्यवत्तानिश्चयवि-
रोधित्वेनैव सशयोनुगमनीयः तथा च साध्यवत्तानिश्चयसामान्य-
विरोधित्वेनैव सामञ्जस्ये केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नत्वाद्यन्तर्भावो
गौरवग्रस्त इत्याशयेनाह साध्यवत्तानिश्चयसामान्येति । सर्वं वाच्यं
श्रेयसादित्यादां चाभावात्तरे वाच्यीयत्वाद्यवगादिभ्रमरूप एव सा-
ध्यवत्तानिश्चयविरोधी सुलभ इति दशाविशेषे तत्र नाव्याप्तिरि-
ति भावः । सामान्यपदोपादानाद्व्यतिरेक्यादौ नातिव्याप्तिरित्यावेद-
यति धर्मिविशेषेत्यादिना । ननु यदा वस्तुमात्रे न सन्देहः किं तु
हेतुसदभावो वा यत्र निर्णीतं तत्रैव साध्यसन्देहस्तदानीमपि हेतो-
र्वनुपसंहारित्वमेव, दूयकनायीजस्य व्याप्यग्रहस्य सम्भवात् तथा च
तत्रोक्तलक्षणाव्याप्तिमन्त्रस्यसन्देहव्यक्तीनां धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वेन
साध्यनिश्चयसामान्याविरोधिनादन आह साध्यसन्देहेति । स्वधि-
शेधताव्याप्यप्रकृतसाध्यामल्लानुकूलव्याप्तिग्रहापयुक्तसत्ताकसंशय-
व्यतिरेकः । अन्ये साध्यस्यान्वये । एवं व्यतिरेक इत्यत्रापि सा-
ध्यस्य व्यतिरेक इत्यर्थः । ननुक्तसंशयस्यानुमितौ परामर्शं च वि-
रोधित्वाभावात्तादृशयस्यानुपसंहारित्वरूपहेत्याभासत्वानुपपत्तिरत
आह स्वरूपसादिति । तथा च तादृशसंशयकालावच्छिन्नतादृशसंश-
यधर्मिणः हेतुमत्त्वमवानुपसंहारत्वमिति भावः । तन्निश्चयति । हेतौ

यसामग्रीत्वेन तन्निश्चयप्रतिबन्धकं, सर्वत्र संशयमामान्या निश्चयप्र-
तिबन्धकत्वकल्पनात् । हेतुमति सर्वत्र साध्याभावसन्देहे हेतौ सा-
ध्यसामानाधिकरण्याभावसंशयस्यौचित्याजितत्वात् साध्याभावे-
न साध्यसामानाधिकरण्याभावोपस्थापनादिति । तत्र । सर्वत्र
साध्यसन्देहदशाया कचिदपि साध्यसामानाधिकरण्यस्यागृहीतत्वेन
तदभावस्य गृहीतुमशक्यत्वात् । प्रतियोगिनावच्छेदकविशिष्टप्रति-
योगिनिश्चयस्याभावधीहेतुताया असकृदावेदितत्वात् । अस्तु वा

■

साध्यसामानाधिकरण्यनिश्चयप्रतिबन्धकमित्यर्थः । तनूक्तसंशय-
विषयस्य धर्मिणो हेतुमत्ताज्ञान साध्यसामानाधिकरण्यसंशयस्य
हेतुरयं न कुत सामग्रीत्वमत आह हेतुमतीति । हेतुमत्तया ज्ञात इत्य-
र्थः । औचित्यति । क्रमासिद्धत्वादित्यर्थः । तथा चान्वयव्यतिरेका-
भ्यामेव तद्वत्त्वमिति भावः । ननु हेतुमत्तावच्छेदेन साध्यसंशयस्य
स्वेपि कोट्यनुपस्थित्या हेतौ सामानाधिकरण्यसंबन्धा दुर्घट इति ।
आह साध्याभावति । ज्ञातस्यैकसम्यग्निधन- सम्प्रत्यक्षान्तरस्मारक-
त्वादिति भावः । कचिदपि किञ्चिदधिकरणात्तर्भावणापि । तथा च
साध्यविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्ध्यात्मकस्य साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्य
विशेषणतावच्छेदकीभूतसाध्यवत्ताया कचिदप्यनिश्चयन कारण-
बाधादनुत्पत्त्या साध्यसामानाधिकरण्यसंशयस्तदानीं दुर्घट इति
भावः । ननु कारणबाधात्साध्यसामानाधिकरण्यस्यप्रकारेण साध्य-
सामानाधिकरण्यस्य प्रागनुपस्थितावपि तद्वच्छिन्नाभावप्रहे वा-
धकाभाव इत्यत आह प्रतियोगतेति । प्रातयोगितावच्छेदकप्रका-
रकप्रतियोगिधर्मिकनिश्चयस्येत्यर्थः । असकृदित्यस्य मिथैरित्यादि ।
स्वमते प्रतियोगिविशेषिताभावमानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधीसामान्य-
सामग्रीत एवोपगमात् । न च विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेण सा-
ध्यसामानाधिकरण्यज्ञानादेव ताद्रूप्येण तस्याभाव सन्दिह्यतामि-
ति वाच्यम् । प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धे विशिष्टवैशिष्ट्यावगा-
हित्वनियमात् । अन्यथा निर्विकल्पकादपि तत्क्रमेण घटो नास्तीत्यभाव-

यथाकथञ्चित् साध्ये हेतुसामानाधिकरण्याभावसंशयहेतुत्वेन
वा तथात्वं, न तथापि सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वम् ।
अन्यथा व्यभिचरिताव्यभिचरितसमानासमानाधिकरणव्याप्या-
व्याप्यपक्षधर्मापक्षधर्मादिसाधनवन्निःसाधनादिसाधारणद्रव्यत्वाद-
मत्त्वं हेतोः पक्षस्य चाभासान्तरं स्यात्, तदुपदर्शितस्यैव तस्यापि

प्रत्यक्षापत्तेरिति भावः । ननु साध्यवद्बुद्धित्वमित्याकारकं प्रतियो-
गितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानं साध्यवत्तानिश्चयं चित्तापि स-
म्भवत्येव यत्र विशेषणनावच्छेदकांशे धर्मितावच्छेदकमित्तं य-
त्किञ्चिद्भासते तादृशविशिष्टैश्वर्ययुद्धाद्येव विशेषणतावच्छे-
दकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् प्रकृते च तादृशसाध्यांशे ध-
र्मितावच्छेदकान्तराभावादत आह अस्तु चेति । सः प्रतियोगिताव-
च्छेदकीभूतसाध्यसामानाधिकरण्यत्वप्रकारकनिश्चयः । ननु साध्य-
वत्तांशे धर्मितावच्छेदकशून्येपि साध्यविशिष्टवैशिष्ट्ययोरेव साध्य-
वत्तानिश्चयस्येनैव हेतुत्वं न तु साध्यवत्ताज्ञानत्वेन संशयसाधारण-
साध्यवत्ताज्ञानस्य हेतुत्वे तदप्रामाण्यनिश्चयाभावस्योत्तेजकतायां
गौरवापत्तेरित्यतः कल्पान्तरमाह साध्य इति । तथात्वमिति । स्वरू-
पसत्तादृशसंशयविशेष्यधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुधर्मिकसाध्यसा-
मानाधिकरण्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । न तथापीति । यद्विषय-
कत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तस्यैव हेत्वाभासत्वादिति भावः ।
अन्यथेति । सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽप्याभासत्व इत्यर्थः । व्यभि-
चरिताव्यभिचरितादिसाधारणद्रव्यत्वादिमत्त्वं हेतोः साधनवन्निः-
साधनादिसाधारणद्रव्यत्वादिमत्त्वं च पक्षस्याभासान्तरमाभास-
ताप्रयोजकं स्यादित्यर्थः । ननु व्यभिचरिताव्यभिचरितादिसाधा-
रणद्रव्यत्वादिमत्त्वस्य हेतौ ग्रहेपि विशेषदर्शनदशायां व्यभिचरा-
दिसंशयानुत्पत्त्या न तद्ज्ञानस्य विरोधिसंशयसामग्रीत्वमत आ-
ह तदुपदर्शितस्येवेति । साध्यसंशयधर्मिणो हेतुमत्त्वस्येवेत्यर्थः ।
तस्य निरुक्तद्रव्यत्वादिमत्त्वस्य । इतरसाधिव्येन विशेषदर्शनाद्यभा-
वसहकारेण । तद्विज्ञयेति । व्याप्यादिनिश्चयविरोधी यो व्यभिचा-

ज्ञानस्येतरसाचिव्येन तत्तन्निश्चायकविरोधिसंशयसामग्रित्वान् । ए-
वमसिद्ध्यादिनिश्चायकप्रसङ्गसामग्र्यपि । अपि च हेतोः साध्या-
भावसन्देहविषयमात्रवृत्तित्वं दूषणमिति प्राप्तं तच्च व्यतिरेकिणि
हेतौ नियतविषयेणापि सन्देहेन सम्पद्यते, दूषकताबीजसत्त्वे चा-
ऽसाधारण्यादिसाधारण्यं न दोषाय, न वा अत्रैव निर्भरः कर्तव्यो
हेत्वाभामत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादिसलं पल्लवितेन ॥

व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धलक्षणैकप्रयोजनकत्वेन साधारण्यादीनामेक-

रादिसंशयस्तत्सामग्रीत्यादित्यर्थः । असिद्ध्यादीत्यादिना व्यभिचाराद्युपग्रहः । प्रत्यक्षसामग्र्यपीति । आभासताप्रयोजकं स्यादिति पूर्वो-
णान्वयः । तथा च सन्निकर्षादिसहकृतस्यासिद्ध्यादिविशेषणीभूतवस्तु-
ज्ञानस्य स्वरूपासिद्ध्यादिनिश्चयसामग्रीत्वेन पक्षधर्मत्वादिज्ञानधिरो-
धित्यास्तद्विषयीभूततादृशवस्तूनां हेत्वाभासतापत्तिरिति भावः । प्र-
तियन्देरनुत्तरत्वादाह अपि चेति । नियतविषयणार्पाति । यत्र यत्र
हेतुमत्त्वं तन्मात्रे साध्यसन्देहनाप्युपपद्यते इत्यर्थः । तदानीमप्यन्वय-
व्याप्यग्रहस्य दूषकतावीजस्य सम्भवात् । तथा च तादृशसंशयदशा-
यामपि हेतोरनुपसंहारित्वात्तत्र प्रागुक्तलक्षणाव्याप्तिः साध्यसि-
द्धौपयिकसत्तायास्तत्संशयविषयताव्याप्यत्वाभावाद्धेतोर्व्यातिरेकस-
त्तार्या व्यभिचारादिति भावः । ननु निश्चितसाध्यवद्व्याघृत्तत्वरूपे-
णासाधारण्येन सङ्कृतात् साध्यवत्तासंशयविशेष्यमात्रवृत्तित्वं दू-
षणमेव नेत्यत आह दूषकतावीजेति । अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धक-
तारूपेणेत्यादिः । न दोषायेनासाधारण्याद्यग्रहदशायामेव पार्थक्य-
सम्पन्नादिति भावः । अथैवं हेतोः साध्यसन्देहविषयमात्रवृत्तित्व-
मेवाऽनुपसंहारित्वमस्तु अत आह न वाऽत्रैवेति । हेत्वाभासत्वेति ।
साध्यसंशयविषयीभूततत्तद्धर्मिकवृत्तितत्ताज्ञानत्वेनैवानुमित्यादौ अप्र-
तिबन्धकत्वादिति भावः ॥

स्वातन्त्र्येण व्यभिचारादेर्लक्षणं वक्तुमुपक्रमते व्याप्तिग्रहे-
त्यादिना । एकहेत्वामासत्वं हेत्वाभासविभाजकैकधर्मवत्त्वम् ।

हेत्वाभामत्तमसाधारणेन व्यापकत्वस्याऽव्यभिचारित्वस्य वा असाधारणेन सामानाधिकरण्यस्याऽनुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य विरोधात् । लक्षणन्तु विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्याप्तिग्रहविरोधितान्छेदकं रूपम् । व्याप्तीश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च नानारूपाः प्रातिस्विकरूपेण उपादाय तावदग्राही ग्रहो वाच्यः । साध्यसाधनयोरप्रभिद्धेरसिद्धिभेदस्य धारणायाऽपिरोधिन इत्यन्तम् । साध्यसाधनभेदेन व्यभिचारभेदा-

व्यापकत्वस्येति । ग्रहस्य विरोधादित्यन्वयः । एवमप्येति । असमानप्रकारकोपि व्यभिचारग्रहो व्यापकताज्ञानविरोधी साध्यस्य साधनाव्यापकत्वमेव साधारण्यमित्याशयेन चेदम् । साधनभेदप्यभेदेन लाघवात् साध्यवद्व्यावृत्तिरे सति साध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति नव्यमते त्वाह अव्यभिचारित्वस्येति । व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकप्रयोजकत्वमात्रस्य साध्याप्रसिद्धादायतिप्रसक्तत्वादाह लक्षणं त्विति । सव्यभिचारस्येत्यादि । नानारूपा इति । अत्यन्ताभाधान्योन्याभावाद्यन्तर्भावेण नानाविधा इत्यर्थः । तेनैकविधव्यभिचारस्यान्यविधव्याप्तिग्रहाविरोधित्वेपि न तत्राव्याप्तिरिति भावः । साध्येत्यादि । काञ्चनमयवन्निमान् काञ्चनमयधूमदित्यादौ साध्यादेः काञ्चनमयत्वाद्यभावरूपायाः व्याप्यत्वासिद्धेर्धारणायेत्यर्थः । न चैव धूमवान्धूमव्यभिचारिसत्त्वादित्यादिस्थलीयव्यभिचारस्य प्रकृतसाधनग्रहविरोधित्वात्तत्राव्याप्तिः, साधनादिक्रोडीकृतव्यभिचारस्याऽसिद्धिमध्य एवान्तर्भावनीयत्वादिति भावः । ननु धूमवान् वन्देरित्यादौ साध्यसाधनग्रहविरोध्यप्रसिद्ध्या तत्रत्यव्यभिचाराव्याप्तिरत आह साध्यसाधनभेदेनेति । अन्यत्र असाधारण्यदिलक्षणे । ननु धूमवान्धूमव्यभिचारिधर्मादित्यादौ प्रकृतहेतुकव्याप्तिग्रहस्याहार्यत्वनिर्यमात्तद्विराधित्वाप्रसिद्ध्या तत्रत्यव्यभिचाराव्याप्तिरत आह शेषमिति । प्रातिस्विकरूपेण व्याप्तीनामवगाहिताः समुपादाय तद्व्यतिरेको यद्विषयकनिश्चयविरोधिविषयिताप्रयुक्त-

अत्र विशिष्टं साध्यं साधनं वाऽप्यसिद्धं तत्र तद्ग्रहविरोधित्वं नोपा-
देयम् । एवमन्यत्रापि । शेषं हेत्वाभासलक्षणांक्तदिशाऽवसेयम् ।
व्यर्थविशेषणत्वन्तु न व्याप्तिग्रहविरोधीति वक्ष्यते । साध्याव्यभि-
चारितसामानाधिकरण्यविरहस्य बाहेर्भावनीयत्वे पुनरन्यव्याप्तौ

दुस्तरमनुमितित्वावच्छेदेन वर्तमानस्तत्त्वमेव सव्यभिचारत्वं निर्वा-
च्यमिति भावः । प्राञ्चस्तु तावद्व्याप्त्यवगाहिप्रहत्याव्यापकविषयि-
ताश्चून्यमेव ग्रहमुपादाय तद्विरोधात् वाच्यमित्युक्तस्य ले धर्मो धूम-
व्याप्य इत्याकारकव्याप्तिग्रहविरोधितामादायैव लक्षणं सङ्गमयन्ति ।
तत्तुच्छतापवमेव सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्गयेति ग्रन्थेनैव
गतार्थतया पौनरुक्त्यापत्तेरिति ध्येयम् । ननु बन्दिमाश्रीलधूमादि-
त्यादौ व्यर्थविशेषणत्वादायतिव्याप्तिस्तस्यापि व्याप्तिग्रहविरोधित्वा-
दत आह व्यर्थेति । नीलधूमत्यादेः स्वसमानाधिकरणव्याप्यताव-
च्छेदकान्तरघटितत्वग्रहेऽपि तादृश्या व्याप्तिग्रहस्योत्पादादिति भा-
वः । ननु साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपाया
व्याप्तिर्विरहेतिव्याप्तिस्तस्य व्याप्यत्वासिद्धित्वेनाऽलक्ष्यत्वादत आह
साध्याव्यभिचारितेति । ननु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपाया अन्य-
व्याप्तेरुपादाने तावद्व्याप्त्यवगाहिप्रहत्याव्यापकविषयिताश्चून्यग्रह-
विरोधित्वविवक्षयापि धूमवान्धूमव्यभिचारिधर्मादित्यादौ धूमव्यभि-
चारिधर्मस्योपग्रहो न स्यात् धर्मसामान्यव्यापकत्वस्य धूमव्यभिचा-
रिधर्मव्यापकत्वाग्रहत्वात् तद्विषयतायाः प्रकृतद्व्याप्त्यवगाहिप्र-
हत्याव्यापकत्वादाता नव्यमतमनुसृत्याह अव्यभिचारितत्वं चेति ।
साध्यवदन्यावृत्तित्वादिरूपेत्यादिः । विगकलितं खण्डीकृतम् ।
तथा च केशलाव्यभिचारितत्वग्रहं प्रति तद्विशिष्टसामानाधिकरण्य-
वशाज्ज्ञानस्याविराधित्वादेव न तद्वार्तव्याप्तिरिति भावः । असाध्या-
रण्यस्य साध्यसामानाधिकरण्यधीविरोधित्वं प्राञ्चामपि न्यमतमि-
त्यावेदयितुं तेषामेव लक्षणमुपन्यस्य व्याकरोति सपक्षव्यावृत्तत्वमि-
ति । हेतोरित्यादिः । निश्चयसाध्यगतः सपक्षत्वे शब्दो नित्यः श-
ब्दत्वादित्यादिसङ्केतावनिव्याप्यपक्षेगह सपक्षः साध्ययानिनि ।

व्यापकत्वमव्यभिचरित्वं वा सामानाधिकरण्यञ्च विशकलितं
युगपदुपादेयम् । तत्र साधारणत्वं वर्णितम्, असाधारणत्वन्तु सपक्ष-
व्यावृत्तत्वं, सपक्षश्च साम्यवान्, तद्व्यावृत्तत्वन्तद्व्यावृत्तत्वग्रहाविरो-
धित्वमा प्रकृतसाध्यसाधनग्रहाविरोधिना ज्ञानस्य विषयतया तदुभ-
यनामानाधिकरण्यग्रहाविरोधितावच्छेदकमिति तु निष्कर्षः । सगृ-
ह्यते चेत्तर्था साध्यादेः साधनत्रद्व्यवृत्तिर्यादकम् । चाक्षुषस्पर्शवान्
स्पर्शनशब्दवत्त्वादित्यादौ विशेष्ययोरसामानाधिकरण्यञ्च यथा-

ननु साध्यवद्व्यावृत्तत्वं याद साध्यवद्व्यवृत्तित्वात्यन्ताभावः तदा सा-
ध्यवद्व्यवृत्तिभङ्गत्वादावव्याप्तिरत आह तद्व्यवृत्तित्वाति । नन्वेव सा-
ध्याप्रसिद्धादावातव्याप्तिरत आह प्रकृत्यत्वं त्वान् च चन्दिमान् चन्द्वा-
भावादित्यादौ साध्याभाववत्त्वादिविशिष्टमपि असाधारण्य स्यात्
तस्यापि प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्यधीविरोधित्वादिति वाच्यम् ।
इष्टत्वादिति भावः । अनुगताक्तं फलमहं सगृह्यते इति । साध्यादे-
रित्यादिना साध्यवत्त्वं यत्रच्छेदः साधनवदन्यत्वादेः परिग्रहः । ननु
प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्याभावाविशिष्टप्रकृतहेतुमत्प्रमत्तत्वा-
धारिण्य तावत्तव साध्याप्रसिद्धाद व्युदासात् नन्यमतं च साध्य-
सामानाधिकरण्यविशिष्टपुद्गलौ तदत्यन्ताभावप्रमत्तैव समानप्रकार-
कत्वा विराजतया साध्यवद्व्यवृत्तिभङ्गं वाच्यसंग्रहात् क्षयभावान्त-
माह चाक्षुषनि । विशेष्यया स्पर्शशब्दया । अन्यथा प्रकृतहेतुसा-
ध्यधारप्रसिद्धा तदसाधारण्यासंग्रहः स्यादिति भावः । ननु गग-
नय महाकालादत्यत्र साध्यनिष्ठावृत्तित्वस्य यद्यत्यन्तं हतुनिष्ठावृ-
त्तित्वस्य च स्वरूपासिद्धत्यनालक्ष्यं वात्तत्रात्तलक्षणातव्याप्तिस्त-
यापि हतुसाध्यसामानाधिकरण्यधीविरोधित्वादन आह याधत्या-
दि । क्रमेणान्यथ । न क्षनिरिति । स्थलान्तरं परासङ्काणनया पार्थ-
क्यसम्भवादिति भावः । विरुद्धग्रन्थीयसिद्धानामूलस्यानुगतलक्ष-
णाकरणात् न्यूननामपाधतुमाह इदमत्र चेति । उक्तरूपयधमेव
चल्यथ । विरुद्धत्वं विरुद्धविभाजका धर्मः । ननुमविष्टदुक्तविरोध

सिद्धिभेदस्य च साध्यसाधनयोरवृत्तित्वस्यैव तत्साङ्ग्येऽपि न क्षतिः । इदमेव च मणिकृतां विरुद्धत्वम् । इत्यञ्च तदीयमसाधारण-
त्वमेव विरुद्धत्वमिति । यत्र च धर्मिणि यो धर्मो यादृशो हेत्वा-
भासः तद्व्याप्यमपि तद्विशेषोऽन्तरेण प्रकरणसमं तद्व्याप्यञ्च, पृथ-
गुपदेशादविरोधाच्च । अनुपसंहारित्वञ्च विशिष्टसाध्यसाधनग्रहा-
विरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छे-
दकरूपवत्त्वम् । तादृशञ्च साध्यादेरत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकम् ।

स्याऽसाधारणान्तर्भावे हेत्वाभासानां पञ्चविधत्यानुपपत्तिरत आह
इत्थं चेति । तथा च प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकाभावानियोगित्वे
सति पक्षवृत्तिरूपमेव विरोधमादाय हेत्वाभासानां पञ्चधा वि-
भाग इति भावः । ननु हेतोः साध्यव्यभिचारव्याप्यवत्त्वादेरपि
व्याप्यादिग्रहविरोधितावच्छेदकत्वात्तत्र सव्यभिचारादिलक्षण-
स्यातिव्याप्तिरत आह यत्र चेति । तद्विशेष तादृशहेत्वाभासस्य
विशेष । तथा च हेतुनिष्ठ व्यभिचारादिव्याप्यवत्त्वमपि व्यभिचा-
रत्वेन लक्ष्यमेवेति भावः । अन्तरेति । प्रकरणसम सत्प्रतिपक्षस्त-
द्व्याप्यं च परिन्वज्येत्यर्थः । प्रकरणसमस्य त्यागे हेतुमाह पृथगि-
ति । न च साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षमेवोपादाय सत्प्रतिपक्षस्य
शास्त्रे पृथगुपन्यासमन्वात् पक्षनिष्ठं साध्याभावव्याप्यवत्त्वं याव-
त्प्रान्तर्भाव्यतामिति वाच्यम् । तत्रापि सत्प्रतिपक्षितव्यवहारस्य क-
थकसिद्धतया यावत्त्वानौचित्यादिनि भावः । सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्य
तद्विशेषत्वाभावे योजमाह अविरोधादिति । साध्यवत्तायुद्धौ सा-
ध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्त्वानिश्चयस्याविरोधित्वादित्यर्थः । व्यतिरेके-
त्यादि । अत्रापि नानाविधाः व्यतिरेकव्याप्तीरुपादाय तावद्व्याप-
तिग्रहो वाच्यः । साध्यादेरित्यादि । आदिपदाभ्यां हेत्वभावादेः सा-
ध्याभावाव्यापकत्वाद्युपग्रहः । समानविषयतामात्रेण ज्ञानस्य प्रतिव-
न्धकत्वमाश्रित्येदम् । समानप्रकारकत्वेन तद्यत्वे पुनरभावत्वाद्यव-
च्छेदेन प्रतियोगित्वादेः सव्यन्धेन साध्यादेरभाववत्त्वमेव तादृशरूपं
द्रष्टव्यम् । साध्याभावत्वञ्च साध्यीयप्रतियोगिभावत्वम् । व्यतिरे-

बन्धभावाभावत्वेन बन्धेर्धूमाभाववद्वृत्तित्वज्ञानं बन्धभावस्य धूमा-
भावव्यापकताज्ञानं कदाचिद्विरुद्धादपि, न तु बन्धित्वेनेति ना-
तिप्रसङ्गः । केवलान्वयिनि तत्सम्भवेऽपि अन्वयव्याप्त्युपादाने ना-
नुमितिप्रतिरोध इति दिक् ॥

कव्यातिज्ञाने तादृशप्रतियोगितायां साध्यमानमावश्यकं तथा च
तादृशप्रतियोगिताधर्मिकसाध्यप्रकारकज्ञानं प्रति तादृशप्रतियोगि-
ताधर्मिकसाध्याभावप्रकारकज्ञानं प्रतिबन्धकमिति गुरुचरणाः ।
स्वरूपसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छेदेन साध्याभाव-
यत्ताज्ञानं यथा स्वरूपसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छे-
देन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकं तथाऽभावत्वावच्छेदेन साध्यवत्ता-
ज्ञानं प्रति तादृशज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यपि केचित् । ननु धूमाभावव-
द्वृत्तिर्वैवर्धित्येवं साधारण्यज्ञानस्यापि धूमाभावव्यापको बन्ध-
माय इत्येवं व्यतिरेकव्याप्तिर्धाविरोधित्वात् साधारण्येतिव्याप्तिरत-
आह बन्धभावेति । समानावपयतामात्रेणैव विरोधित्वमाश्रित्याह
कदाचिदिति । अस्तुतः समानप्रकारकत्वेनैव विरोधित्वात्तस्यापि
विरोधित्वं दृग्घटमिति भावः । न तु बन्धित्वेनेति । बन्धेर्धूमाभावाभा-
ववद्वृत्तिर्विज्ञानार्थमनुगुणने । नन्वेवं साध्यादेः केवलान्वयित्वादि-
प्रतिसन्धानदशायामनुमितिर्न स्यात् तद्वदस्यापि व्यतिरेकव्याप्ति-
र्धाविराधित्यादत् आह केवलाति ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतायामनुमानदीधिति-
व्याख्यायामनुपमहारिग्रन्थः समाप्तः ॥

चिन्तामणेः विरुद्धः ।

विरुद्धो न साध्याभावव्याप्यः, संयोगसाध्यके सं-
द्धेतावतिव्याप्तेः । नापि साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
गिव्याप्यत्वं तत्त्वम्, इदं द्रव्यं गुणवत्त्वादित्यादौ संयो-
गादिव्याप्येऽतिव्याप्तेः । किन्तु साध्यासमानाधिकरण-
साध्याभावव्याप्यः साध्यवदन्योन्याभावव्याप्यो वा ।
साध्याभावत्वं साध्यविरोधित्वमात्रं भावभावसाधारणम् ।
तेनाऽभावे साध्येऽभावाभावस्य भावत्वेऽपि नाव्याप्तिः ।

दीधित्याः विरुद्धः ।

साध्यविरोधित्वं साध्यप्रतियोगिकत्वम् । एकदेशिमतेनाह अ-

जागदीश्याः विरुद्धः ।

ननु साध्यविरोधित्वं यदि साध्यासमानाधिकरण्यं तदा
मूलोक्तस्य साध्यासमानाधिकरणीभूताभावव्याप्यत्वस्यैव सम्यक्त्वे
साध्याभावत्वप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । मूलोक्तसाध्याभावसा-
मानाधिकरण्यपदस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यार्थकतया तादृशज-
लत्वाद्यभावव्याप्यवन्निःसाध्यकधूमादावतिव्याप्यापत्तेरिति भावः ।
अभावाभावत्वं भावस्यैवेति सिद्धान्तमङ्गादाह एकदेशीति । न च-

अभावाभावोऽभावप्रतियोगिनिरूप्यत्वेन भावभिन्न एव
वा । न च भावत्वेनोपपत्तौ किमधिकेनेति वाच्यम् ।
बाधकं विनाऽभावप्रतीतिः प्रमात्वात् । अन्यथा अस-

भावेत्यादि । न च भावस्य स्वाभावविरहात्मकत्वरूपप्रतियोगित्व-
ग्राहिधर्मिग्राहकमानवाधः, प्रतियोगित्वस्य सम्बन्धान्तरत्वात् । स्व-
स्याभावस्येतन्न पट्टयर्थस्य तस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । विरहत्वञ्च
नाभावत्वम्, बाधात् । नापि तद्ग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वम्, अ-
विरोधात् प्रत्यक्षेण दुर्ग्रहत्वाच्च । न चानवस्था, अभावस्य स्वाभा-
वाभावत्वे बाधकाभावात् । भावस्य तथात्वे बाधकमाह बाधक वि-

त्यादि । घटो नास्तीति प्रमितावभायविरहत्वकथं प्रतियोगित्वं घटे
धर्मिणि ससर्गमर्माद्या भासत इति तद्ग्राहकप्रमाणस्य बाध स्यात्
यद्यभावत्व भावस्य न स्यादित्यर्थः । सम्बन्धान्तरत्वादिति । तथा च
तादृशप्रतीतौ ससर्गतया अतिरिक्तप्रतियोगित्व भासते न तु
स्वाभावविरहत्वमिति भावः । ननु सम्बन्धान्तरे मानाभावादभाय-
विरहत्वमेव तत्र ससर्ग इत्यत आह स्वस्यति । अत्र एतयोः । तस्य
सम्बन्धान्तरस्वरूपस्य । ननु सम्बन्धान्तरस्येव तद्घटितस्यापि स्वा-
भावविरहत्वस्य ससर्गत्वे बाधकाभाव इत्यतो बाधकमाह विरहत्व
चेति । अभावत्व भावभिन्नत्वमावाधादिति घटादेर्भावत्वनियमादिति
भावः । तद्ग्रहेति स्वाभाववत्ताग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्व-
सम्भवेन प्रतियोगित्वग्राहिधर्मिग्राहकप्रमाणस्याप्रविरोधादित्यर्थः ।
न वा धर्मिग्राहकप्रमाणेन स्वाभाववत्ताग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वं
शुद्ध्यत इत्याह प्रत्यक्षेणेति । उक्तस्य ज्ञानादिघटितत्वेन चक्षुराद्यो-
ग्यत्वादिति भावः । ननु घटाभावाभायस्यातिरिक्तत्वे तद्भावाभा-
मप्यभावोऽतिरिक्त्यतामित्यनयस्येत्याशङ्क्य निराचष्टे न चेति तथात्वे

नेत्यादि । अभावप्रतीतिः अभावत्वविशिष्टप्रतीतिः । अभावत्वञ्च न भावभिन्नत्वं, प्रथमं दुर्ग्रहत्वात्, किन्त्वयमभावो न भाव इति प्रतीतिसाक्षिकं पदार्थान्तरं, तच्चानुपस्थितं निर्विकल्पकोपस्थितं वा

अभावाभावत्वे । बाधकं विनेति । तथा चाभावत्वं यदि भाववृत्तिर्यात्तदा घटेन्द्रियसन्निकर्षदशायां भूतले घटत्वावच्छिन्नाभावां नेति प्रमायत् भूतले नेत्यपि प्रमा स्यात् । न हि परेषां तादृशेन्द्रियसंयुक्ताधि-
शेषणताया इव तवापीन्द्रियसंयोगादेः कार्यतावच्छेदकं तत्तद्वर्माव-
च्छिन्नाभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वमेव शक्यते यक्तुं, भावमात्रवृत्तिघ-
टत्पटत्याद्यनन्तधर्मप्रकारकस्य निष्प्रकारकस्य च द्रव्यप्रत्यक्षस्या-
प्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । न च घटत्वादितत्तदनन्तधर्मप्रकारकद्रव्यप्रत्य-
क्षत्वद्रव्यनिर्विकल्पकत्वयोरपीन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकत्वोपग-
मात् तदनुपपत्तिः, महागौरवापत्तेः घटोद्रव्यमिति वत् न द्रव्यमित्येवं
द्रव्यत्ववत्तया घटप्रत्यक्षस्यैवमप्यवारणाच्चेति भावः । बाधस्याभा-
वधिरहत्वेऽप्यभावत्वप्रतीतिः प्रमात्वं सम्भवत्यतो व्याचष्टे अभावत्व-
विशिष्टेति । इत्थं च बाधकं विनेत्यादिमूलस्य बाधकाभावात् घटा-
दिसन्निकर्षदशायां तद्वर्त्मिकनेत्याकारकाभावत्वविशिष्टप्रतीतिः प्रस-
ङ्गादित्यर्थः । घटाभावो नास्तीत्यादिप्रतीतिर्भावमिद्वलक्षणाभाव-
त्वस्य प्रमात्वानुरोधादभावाभावस्यातिरिक्तत्वमङ्गुपगच्छतां मत
निरस्यति अभावत्व चितानास्तीत्याकारकप्रतीतिनियामकमित्यादि ।
प्रथमं चक्षुरादिसन्निकर्षदशायाम् । दुर्ग्रहत्वादिति । भावत्वावच्छि-
न्नस्य प्रागनुपस्थित्या सामग्रीविरहादिति भावः । अयमभावो न
भाव इतीति । अन्यथा भावभिन्नत्वस्यैवाभावत्वपदार्थत्वे पौनरुक्त्या-
पत्तेरिति भावः । ननु पदार्थान्तरस्याप्यभावत्वस्य प्रागनुपस्थित्या
प्रथमं दुर्ग्रहत्व तुल्यमत आह तच्चेति । लौकिकान्याभावन्यप्रकारक-
बोध प्रति अभावत्वज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । लाघवाद्भावत्व-
प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति यद्यभावत्वज्ञान हेतुः स्यात्तदाह निर्विकल्पके-
ति । भावभिन्नत्वन्तु न निर्विकल्पकग्राह्य द्रव्याद्यन्यतमत्वरूपस्य
भावत्वस्याऽयोग्यत्वादिति भावः । प्रकारः घटोनास्तीतिप्रत्यक्षं प्र-

न्ताभावान्योन्याभावयोरप्रसिद्धिः । अथ साध्यहेत्वो-
 विरोधे पक्षे साध्यसत्त्वे हेत्वसिद्धिः, हेतुसत्त्वे साध्या-
 भावसिद्धौ बाधः । न च प्रमाणान्तरेण साध्याभावसि-
 द्धौ बाधो न हेतुत्वेनैवेति वाच्यम् । विशेषणवैयर्थ्या-
 दिति चेन्न । हेतोः पक्षे साध्याभावबाधानुपस्थापनेऽपि
 प्रथमोपस्थितविरोधस्यैव उपजीव्यत्वेन दोषत्वात् । ननु
 साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचार एव दोषो न तु तन्नि-
 यतत्वमपि, गौरवात् असाधकत्वे व्यर्थत्वाच्च । न च
 साध्यासहचरितस्य साध्याभावसहचरितस्य वा गमक-

प्रकारः, अभाववचासम्बेतत्वात् जातिः । अन्यथेति । अनतिप्रस-
 क्तैरधिकरणैस्तद्दर्मेर्वा अभावव्यवहारोपपत्तेरिति भावः । लाघवा-
 दबाधिताभावत्वाविशिष्टप्रत्ययत्वाच्चातिरिक्तैकाभावसिद्धिस्तुल्यैवा
 एतेनाभावत्वं सप्रतियोगिकत्वं तच्चाऽननुगतानामप्यावश्यकानां
 प्रतियोगिनां कल्प्यते इत्यपास्तम्, संयोगादिसाधारण्याच्च । गम-

कारः । अभावत्वस्याखण्डत्वे जातित्वापत्तिरत आह अभाववादिति ।
 अधिकरणस्याभेदेन स्वाधिकरणत्वानुपपत्तेराह तत्तद्दर्मेवेति । अ-
 भावव्यवहारेति । घटो नास्तीत्यादिव्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः । ननु
 घटानामधिकरणानां घटाभावत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवाद्वदत्वावच्छि-
 न्नाभावो न भाव इत्यबाधितमावाभन्नत्वप्रत्ययाच्च घटादेरतिरिक्तो-
 ऽभावः कल्प्यत इत्यत आह लाघवादिति । तुल्यैवेति । घटानां प्रति-
 योगिनां घटाभावविरहत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवाद्वदत्ताभावविरहो न
 भाव इत्यबाधितप्रत्ययाच्च घटाभावस्याभावोऽतिरिक्त एव सिद्ध-

त्वभ्रमरूपायामशक्तौ विशेषोऽस्ति, येनाशक्तिविशेषोन्ना-
यकतया न व्यर्थविशेषणता । न चाऽनैकान्तिकसामान्य-
लक्षणे विपक्षगामित्वं न विशेषणम् असाधारणाद्यव्याप्तेः,
साधारणन्तु सपक्षवृत्तित्वसहितमिति वाच्यम् । विपक्ष-
गामित्वस्यैव साधारणत्वात् अधिकस्य व्यर्थत्वात् ।
न च विरुद्धं व्यावर्त्यम्, विपक्षगामित्वेनाऽत्रैव तदन्त-
र्भावात् । अथाऽनैकान्तिके विपक्षसम्बन्धो न दूषक-
ताबीजम्, असाधारणाद्यव्याप्तेः । न च तत्रान्यदेव
बीजम्, हेत्वाभासाधिक्यापत्तेरिति चेत् । अस्तु तावदत्रं,
तथापि साधारणे विरुद्धप्रवेशो वज्रलेप एव । अन्ये तु
विरुद्धलक्षणे न व्यर्थत्वं, साधारणस्य व्यवच्छेद्यत्वात्,
नाप्यसाधकतानुमिनौ, एतस्यापि व्याप्यत्वात्, नीलधू-

कत्वभ्रमेति । व्यभिचारिण्यव्यभिचारमात्रे विरुद्धे च सामानाधि-
करण्यांशेऽपि भ्रम इति । अशक्तौ विशेष इति । दूषकतायां

तीत्यर्थः । एतेनेति । अवाधितभावमिद्वत्प्रत्ययबलेनेत्यर्थः । कल्प्यत
इति । घटाभावां नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयतया कल्प्यत इत्यर्थः । ननु
घटाभावस्याभावा न भाव इति प्रत्ययस्याऽवाधितत्वं विवादग्रस्तमत
आह सयोगादीति । आदिना साहचर्याद्युपग्रहः । तथा च घटस्या-
भाव इति घटस्य संयोग इत्यादिप्रतीतिवलात् संयोगादिरपि स-
प्रतियोगिक इति तत्रापि घटाद्यभावस्थापतिः, संयोगादेव्यावृत्त तु
सप्रतियोगित्वं प्रागुक्तमेवाभावत्वममानं पदार्थान्तरं पर्यवसन्नमिति
भावः । अशक्तिविशेषोन्नायकतयैव विरुद्धस्य पार्थक्यं व्यवस्थाप-

मादौ च व्याप्तिरस्त्येवेति न स्वार्थानुमाने दोषः, परस्य तु व्यर्थत्वमधिकम्, न च विरुद्धत्वादित्यत्र शब्दाधिक्यमिति । तन्न । अर्थो हि लिङ्गं, न च व्यभिचारावारकविशेषणावच्छेदेनापि व्याप्तिर्गौरवादिति वक्ष्यते । न चार्थानुगत्या व्यर्थत्वेऽपि विरुद्धत्वादित्यत्र उद्भावनाशक्यत्वम्, आवश्यकतद्विवेचने तदुद्भावनस्य शक्यत्वादिति हेतुद्वयोपन्यासे चाधिकं प्रथमेन द्वितीयस्य कृतकर्त्तव्यताया दुष्टिर्बीजत्वात् । न च नीलधूमादित्यादौ विशिष्टकर्त्तव्यमन्गेन केनापि कृतम् । धूमवत्त्वादित्यनेन कृतमिति चेन्न । तथाऽनुपन्यासात्, अन्यथा नीलान्वयापत्तेः । अपरे तु साध्यानवगतसहचारः साध्याभावसहचारी विरुद्धः । अन्यथा पृथिव्यां मेयत्वेनेतर-

तुल्यत्वेऽपि निग्रहस्थानत्वेन विशेषाद्भेदेनोपन्यासः । अत एवानैकान्तिकसामान्यलक्षणे साधारणलक्षणे च विरोधवारकं विशेषणं छलजात्योर्निग्रहस्थानविशेषनिरनुयोज्यानुयोगविशेषत्ववदेतस्या-

यन्मूलं दूषयति व्यभिचारिणीत्यादिना । दूषकतायां व्याप्तिर्घाविरोधितायाम् । तुल्यत्वेपि अविशिष्टत्वेपि । निग्रहस्थानत्वेन अशक्तिविशेषांशायकत्वेन । व्यभिचारितो वैलक्षण्याद्विरुद्धस्य तदन्यामासत्त्वेनोपन्यास इत्यर्थः । सामान्यलक्षण इति । विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे, सतीत्यादिप्रागुक्तलक्षण इत्यर्थः । साधारणलक्षणे सपक्षविपक्षवृत्तित्वरूपे । नन दूषकतायामसाङ्ख्यमेव हेत्वाभासानां भेदप्रयोजकं न तु

भेदानुमानं न विरुद्धं स्यात् साध्याभावाव्याप्यत्वात् ।
 न च तत्साधारणम्, सपक्षासत्त्वात् । न च साध्यस-
 हचाराज्ञानदशायां साधारणातिव्याप्तिः, तदा तस्यापि
 विरुद्धत्वादिति प्राहुः । नन्वाविषयगामित्वमात्रं दूषकमित्यु-
 क्तत्वात् । अत एव व्यभिचरितो व्यतिरेकी अनैका-
 न्तिक एव । नापि साध्याभावसाधकत्व तत्प्रमापकत्वं
 वा, साध्याभावसम्बन्धबुद्धिं विना तदज्ञानात् । नापि
 साध्यवदन्यत्वव्याप्यत्वम्, व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थविशेष-
 णत्वात् । नापि स्वव्यापकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम्,
 साध्याभावस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतुसाध्याभावसम्ब-
 न्धमानस्यावश्यकत्वात् ॥

ऽनैकान्तिकविशेषसाधारणविशेषत्वेऽप्यदोषो वेति पुनराकरातुसारी
 पन्थाः । नापीत्यादि । व्यापकत्व व्याप्यव्यापकसामानाधिकर-
 ण्यघटित न वा, आद्ये साध्याभावस्येति । द्वितीये तु नाभासत्व-
 मविरोधात् ॥

शक्तिविशेषोन्नायकत्वम्, अन्यथा व्यभिचारविशिष्टासिद्धिरपि
 हेत्वाभासान्तरस्यादत्त प्रकारान्तरमाह छज्जात्याहारति । छज्जा-
 त्योर्निर्गदस्यानविशेषात्मकस्य निरनुयाज्यानुयागस्याद्यान्तरत्वेपि
 यथा छज्जवादिना कथायामुद्भावनं तथैव विरुद्धस्यानैकान्तिकवि-
 शेयात्मकसाधारणान्तरत्वमपि विरुद्धत्वेनोद्भावनं न दोषावहं तादृ-
 ष्यणाद्भावनदेव अशक्तिविशेषस्य लाभादिति भावः । ननु व्याप-

उच्यते । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं विरुद्ध-
त्वम् । न च प्रतियोगिनोरन्वये भासमान एव तद-
भावयोर्व्याप्तिग्रहः, भिन्नग्राहकसामग्रीकत्वात् । अन्यथा
व्यतिरेकिविलयापत्तेः । यद्वा वृत्तिमतः साध्यवदवृत्तित्वं,

साध्येत्यादि । हेत्वभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानं
वस्तुतस्तत्प्रातयोगिकाभावस्य हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यग्रहं वि-
रुणद्धीत्यभिप्रायेणदम् । यदि च तदभावाभावत्वेनासामानाधिक-
रण्यग्रहेऽपि तत्त्वेन सामानाधिकरण्यग्रहो न विरुध्यत इति भाव्यते
तदाह यद्वेत्यादि । वृत्तिमत इति धर्मेति च पक्षधर्मत्वाविरोधित्व-

कत्वग्रहे सहचारज्ञानस्य हेतुनायाः स्वयमेव व्याप्तिग्रहोपाये दूषित-
त्वात्साध्याभावस्थेत्यादिमूलासङ्गतिरता वितर्क्य योजयति व्याप-
कत्वात्मात । भाव्य इति । हेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वे सति हेतुस-
मानाधिकरणत्वरूपं हेतुव्यापकत्व साध्याभावस्य गृह्यतोऽवश्यं व्य-
भिचारग्रहादिति भावः ॥

इत जागदीश्यां विरुद्धपूर्वपक्षग्रन्थः समाप्तः ।

अथ विरुद्धसिद्धान्तः ।

ननु साध्याभावस्य हेतुव्यापकत्वं यथा नामासः पदमर्शाद्य-
चिरेधिस्वानुभवा हेत्वभावस्य साध्यव्यापकत्वसमीत्यत आह हेत्व-
भावस्येत्यादि । वस्तु । इति । वस्तुगत्या हेत्वभावप्रतियोगिको यो-
ऽभावस्तत्स्वरूपस्य हतोरित्यर्थः । तदभावामावत्त्वेनेति । हेत्वभावा-
भाव माध्यत्रांशु इत्येवं माध्यसामानाधिकरण्यग्रहानुत्पादेपीत्य-
र्थः । साधनाभाव साध्यवन्निष्ठाभावाप्रातयोगित्वज्ञानस्य सामानाधि-

साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं, साध्याममानाधिकरणधर्मत्वं, साध्यवद्वृत्तिस्वानधिकरणधर्मत्वं वा तत्त्वम्, न च व्यतिरेक्यतिव्याप्तिः, तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तथा ज्ञानविरहात् । असाधारणे च सङ्कुर एव, अनेनापि रूपेण तस्य दोषत्वात् । न च साध्यवद्वृत्तित्वे सति वृत्तिमत्त्वज्ञा-

प्रदर्शकं न तु विशेषकम्, दूषकतायामनुपयोगादव्याप्तिकरत्वाच्च । वृत्तिविशेषमूचनाय वा तव, तेन समवायेन हेतुतायां धूमेनाव्याप्तिः । आद्ययोः साध्यवद्वृत्तित्वतदधिकरणत्वाभावौ चरमयोश्च साध्यवद्वृत्तितत्त्वाधिकरणभेदावर्थाविति भेदः । ज्ञानातिप्रमाप्तिः

पयतामात्रेणैव तद्विरोधित्वादिति भावः । तत्त्वेन हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्यादिप्रकारण । पक्षधर्मत्वंति । अन्यथा विरावस्य पक्षधर्मताविरोधित्वप्रसिद्धावसिद्धावेव तदन्तर्भावः स्यादिति भावः । न विवति । न पुनर्विराधघटकमित्यर्थः । आनुकूल्याभावमुक्त्वा प्रातिफल्यमप्याह अव्याप्तीति । बन्धिमानाकाशादित्यादिविरुद्धहतोः वृत्तिमत्त्वचिरहंणाव्याप्तिकरत्वादित्यर्थः । ननु दूषणौषधिकलक्षणप्रस्तावे पक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वप्रदर्शनं सन्दर्भोवरुद्धमत आह वृत्तिविशेषेति । हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य सूचनायेत्यर्थः । नाव्याप्तिरिति । अन्यथा सयोगेनैव धूमस्य बन्धिप्रद्वृत्तित्वादव्याप्तिः स्यात् । न चैव जातिः घटत्वादित्यादौ सम्भवायन हताव्याप्तिः जातिसमवेतत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तत्र स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यकत्वस्यैव विरोधत्वादिति भावः । चतुर्णां यौनरुक्त्यमाशङ्क्याह आद्ययोरित्यादि । भेद इति । न चैव 'तेषामनुगतनिवृत्त्यकरणान्नुनतत्वम्, इदमेव च मणिकृतां विरुद्धमित्यादिना प्रागेवानुगतचिमाजकोपाधेः स्वयं दर्शितत्वादिति भावः । ननु पृथिरीतरेभ्या

नात् साध्याभाववद्गामित्वज्ञानमात्रशक्यं तेन विना
साध्यवदवृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम् । उपजीव्यत्वेन
भिन्नत्वात्, उपजीव्यत्वेऽपि साध्यवति न वर्त्तत इति
ज्ञानं न स्वतोदूपकमिति चेन्न । असहचारज्ञानस्य वि-

निरस्यति न चेत्यादिना । तेनेत्यादि । साध्याभाववद्गामित्वज्ञानं विना
वृत्तिमत्त्वविशिष्टसाध्यवदवृत्तित्वज्ञानापर्यवसानादित्यर्थः । असह-
चारेति । सहचारः सामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारोति । व्यभिचारो

भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ व्यतिरेकिणि पक्ष एव हेतोः साध्यवद-
वृत्तित्वात् तत्रातिव्याप्यसम्भव इत्यत आह ज्ञानेति । ननु साध्याभा-
ववद्गामित्वज्ञानेन साध्यवदवृत्तित्वज्ञानाजननात् तेन धिनेत्यादिमूला-
सङ्गतिरतो व्याचष्टे साध्याभाववदित्यादि । अपर्यवसानादिति ।
अवस्थानधिरहादित्यर्थः । अस्ति बाधके साध्याभाववद्गामित्वव्या-
प्यवस्थानिश्चयस्य साध्याभाववद्गामित्वानुमितिजनकत्वनियमादिति
भावः । वस्तुतस्तु न चेत्यादिमूलस्य हेतुः साध्याभाववदवृत्तिः
वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवदवृत्तित्वादित्यनुमानात्तज्ज्ञानमाद्यदयकमिति
भावः । अत्राऽनुकूलतर्कमाह तेन विनेति । साध्याभाववदवृत्तित्वेन
धिनेत्यर्थः । साध्यति । वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवदवृत्तित्वापर्यवसा-
नादित्यर्थः । तथा च हेतुर्वादि साध्याभाववदवृत्तिर्न स्यादवृत्तिम-
त्त्वविशिष्टसाध्यवदवृत्तिर्न स्यादिति भावः । दीधितौ अपर्यवसानादि-
ति । गोत्वं यदि अश्वत्वाभाववदवृत्तित्वप्रकारकज्ञानविशेष्यो न
स्यात्तदा वृत्तिमत्त्वविशिष्टाश्वत्ववदवृत्तित्वप्रकारकज्ञानविशेष्यो न
स्यादिति तर्कादिभिमत्सिद्धिरिति भावः । ननु बहुयीहौ उत्तरपदस्य
लाक्षणिकत्वादसहचारज्ञानस्येत्यत्र न विद्यते सहचारो यत्रेति व्यु-
त्पत्त्या सहचारपदेन सहचाराभाववतो बाधने तज्ज्ञानस्य व्याप्ति-
ग्रहाप्रतिषेधकत्वादसङ्गतिः सहचाराभावज्ञानत्वेनैव तथात्वात्

रोधितया व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्, व्यभिचाराज्ञान-
विरोधित्वेन व्यभिचारज्ञानवत् । ननु विरुद्धस्य स्वार्था-
नुमानदोषत्वेऽपि परार्थानुमानेऽपार्थक्यत्वम् अयोग्यताज्ञा-
नेन निश्चितानन्वयादिति चेन्न । अयोग्यताज्ञानस्य वि-
रुद्धत्वज्ञानोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वात्, बाधेऽप्ये-
वम् । स चायं त्रिधिसाधने त्रिविधः । साक्षात्साध्या-

न ज्ञायते यस्मात्तद्व्यभिचाराज्ञानमव्यभिचारज्ञानम् । तदयमर्थः, अ-
व्यभिचारितसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेरव्यभिचारांशग्रहविरो-
धिग्रहविषयतया यथा व्यभिचारो हेत्वाभासस्तथा सामानाधिकर-
ण्यांशग्रहविरोधिग्रहविषयतया विरोधोऽपीति । स चायं विरुद्धो
हेतुः । साध्याभावेति । तदभावत्वं तद्व्याप्तिग्रहविरोध्यभावत्वम्, तेन

अतो व्याचष्टे सहचारः सामानाधिकरण्यमिति । सहचारपदार्थः
सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । तथा च सहचारस्याभावोऽसहचार
इति पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्यर्थाभाव एवात्र समासः न बहुव्रीहिरिति
नासङ्गतिरिति भावः । ननु सहचारसामान्याभावस्य व्याप्तिधीवि-
रोधित्वेऽपि साध्यधदवृत्तित्वज्ञानस्य स्वतोदूषकत्वाप्राप्तिरतो व्याचष्टे
सहचारः साध्यसामानाधिकरण्यमिति तु क्वाचित्कः परिश्रष्टः
पाठः । तथाचाऽसहचारज्ञानस्येतिमूलस्य साध्यासामानाधिकर-
ण्यज्ञानसंग्रत्यर्थः । ननु व्यभिचाराज्ञानस्य नित्यत्वात्तद्विरोधित्वं व्य-
भिचारज्ञानस्य दुर्घटं न वा तद्धेत्याभासताप्रयोजकम् अनुमितेस्त-
त्कारणज्ञानस्य विरोधितया एव तथात्वादतो व्याचष्टे व्यभिचार इति ।
ननु विरोधितयेतिमूलस्य व्याप्तिधीविरोधितयैत्यर्थं व्याप्तिग्रहप्र-
तिय-यकत्वादित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः, किंतु सामानाधिकरण्यग्रहवि-
रोधितयैत्यर्थः, तत्र च यदि व्याप्तिधीकारणीभूतस्य सामानाधिकर-

भावन्याप्यत्वात्, साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वात्, साध्य-
व्यापकविरुद्धोपलम्भात् । यथा धूमवानयं याग्यधूम-
वत्तया अनुपलभ्यमानत्वात्, निरग्निकत्वात्, जलाशय-

साध्यवदन्यत्वव्याप्यत्वोपसंग्रहः । एवमुक्तञ्चापि । साध्यव्या-
पकेति । अत्र व्याप्यपद स्वरूपपरम् । साध्येत्यादि । साध्यव्याप-
कसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिरूपवत्त्वादित्यर्थः । तेन साध्यव्याप-
कवदवृत्तित्वाद्युपसंग्रहः । सर्वत्र चोपलम्भपद स्वरूपमिद्धिमात्र-

ण्यग्रहस्य विरोधित्वमभिप्रेत तदानुमितौ तत्कारणज्ञाने वा विरोधस्य
स्वतादूपकताप्राप्त्या हेत्वाभासत्त्वानुपपत्ति तद्वत्सत्वेत्यत फालता-
र्थमाह तदयमिति । सत्त्वायमित्यनेन विरोधिपरामर्शे तस्य त्रैविध्या-
सम्भवात्सङ्गतितरतो व्याचष्टे विरुद्धा हेतुरिति । तद्वत्ताग्रहानि । सा-
ध्यवत्ताग्रहस्यार्थः । न च साध्याभावावच्छेदकधर्मविधया साध्यव-
त्ताग्रहविरोधना तत्तदभावाना व्याप्यत्वतिप्रसङ्गः, मूलस्यसाक्षात्प-
दमहिम्ना स्वरूपतः साध्यवत्ताग्रहविरोधित्वस्यैव लाभादिति
भावः । एवमिति । साध्यव्यापकाभावरतादिकमप्यग्रे साध्यव्याप-
कादिमत्ताग्रहविरोधित्वमव वाच्य तेन साध्यव्यापकवदन्यत्वादर्ना
संग्रहः । साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वादिपर्यवसितेन साध्यव्यापक-
विरुद्धस्वरूपतृतीयविभाजकन द्वितीयस्य गतार्थत्वापत्तेराह व्याप्य-
पदमिति । अत एव निषधसावनस्यल व्याप्यपदम्परित्यज्यैवेद मूले
प्रदशयिष्यतीति भावः । तृतीय साध्यव्यापकविरुद्धत्व यदि साध्य-
व्यापकाभावव्याप्यवमात्र तदा साध्यव्यापकवदवृत्तित्वाद्यसंग्रह
स्यादतो व्याचष्टे साध्यव्यापकेति । अवृत्तित्वादीत्यादिना तादृशवृ-
त्तिभिन्नताद्युपसंग्रहः । मूल योग्यधूमवत्तयत्यत्राभ्यपदमुपलब्ध
प्रमात्रलाभायम् । तथा च धूमवत्त्वनाप्रमीयमाण यादित्यर्थः । तत्र
योग्यधूमवत्तय नुपलभ्यमानत्वात्स्यादयोग्यधूमवति साध्यसामानाधि-
करण्येऽपि न क्षतिः । ननुपलम्भमन्तर्भाव विरुद्धविभाजकोपाधीना

त्वात् । न च सर्वत्र साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भ इति
न त्रैविध्यम् । एतदज्ञानेऽपि साध्याभावतद्व्यापका-
भावव्याप्यत्वेनापि ज्ञातस्य दोषत्वात् । न च धूमवा-
नयं तदभाववत्त्वादिति त्रयाधिकम्, स्वसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वं, तच्चाभेदेऽपि धू-
मवानयं धूमाभाववत्तयोपलभ्यमानत्वात् तद्वत्तयानुपल-
भ्यमानत्वादित्यनैकान्तिकमेव । निषेधमाधनेऽपि त्रिवि-
धः । प्रतियोग्युपलम्भात्, साध्यव्यापकाभावोपलम्भात्,

फलकम् । साध्याभावेति । व्याप्यपदव्यत्यासेन साध्याभावव्याप्य-
त्वेन साध्यव्यापकाभावन्येन चेत्सार्थः । स्वसमानेति । तथा च सा-
ध्याभावसाध्यव्यापकाभावयोर्निरुक्तसाध्यव्यापकाभावत्वेनानुग-
मात्तद्विषयमसार्थः । प्रतियोग्युपलम्भात् स्वरूपतः साध्यवत्त्व-
ग्रहविरोधित्वात् । तेन निर्विण्ठिकान्यत्यादिभ्यः । साध्यव्यापके-

निर्वचनमयुक्तं तद्वद्विज्ञानादशोपाधीनां ज्ञानस्य सर्वथैव साध्यसा-
मानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वादत आह दीवितौ सर्वज्ञेति । साध्य-
व्यापकविरुद्धोपलम्भादित्यत्र प्रतियोग्युपलम्भादित्याश्रमेषु चेत्यर्थः ।
स्यरूपेति । उक्तस्वरूपाणां विरुद्धहेतौ सत्त्वप्रदर्शनमात्रफलकं न
तुपलम्भघटिता अप्युपाधय इत्यर्थः । ननु साध्यव्यापकाभाव-
व्याप्यत्वस्यापि साध्यव्यापकसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वरूप-
त्वेन साध्यव्यापकविरुद्धत्वमध्यन्तर्भावितत्वादेतदज्ञानेपीत्यादिमु-
क्तास्तद्गमिन्त आह व्याप्यपदेति । तद्व्यापकाभावेत्यत्र तत्पदस्य
साध्याभावपरत्वमत्र निराकुर्वन्नाह साध्यव्यापकाभावत्वेन चेति ।
अभेदेन व्यापकत्वोपगमेप्याधक्यनिरासस्याऽऽस्तुत्वादाह तथा च-

साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् । यथा निरग्निकोऽयमग्नि-
मत्त्वात्, धूमाभावशून्यत्वात्, धूमवत्त्वात् । सर्वश्रायं

ति । अत्र व्यापकत्वं भेदाभेदसाधारणं, तेन साध्याभावव्याप्यत्व-
संग्रहः । धूमवत्त्वादिति । धूमाभावस्य चण्डाभावव्यापकत्वग्रहद-
शायामस्य मध्यमेऽन्तर्भावो, चण्डाभावव्यापकत्वग्रहसामग्र्या भावा-
भावव्याप्यत्वग्रहे च चरमे । इदं पुनरिहावधेयम् । कथितरूपाणि
किं स्वरूपतो ज्ञातान्येव सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीनि असामा-

नि । निरुक्तंति । व्याप्यपदापेक्षया पूर्वनिरुक्तत्वर्थः । इदमुपलक्ष-
णम् । साध्याभावस्यापि साध्याभावव्याप्यत्वात् प्रथमोपाधिनापि
तदनुगमाग्राधिस्यमिति द्रष्टव्यम् । साध्यवदन्यत्वादेः संग्रहार्थमाह
स्वरूपत इत्यादि । साध्यव्यापकाभावत्वादेरपि व्यायर्तकधर्मविधया
साध्यवत्ताग्रहविरोधित्वादननैव गतार्थत्वापत्तेः स्वरूपत इत्युक्तम् ।
तथा च तेषां स्वरूपतः साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वात् पृथगुपन्यास
ज्ञात भावः । ननु साध्याभावव्याप्यत्वस्य स्वरूपतः साध्यवत्ताग्र-
हविरोधित्वेनोक्तेश्चनन्तर्भावाद्धिसाधन इव निषेधसाधनेपि तस्य
दूषकत्वसम्भवाच्च तदनभिधानात् मूलस्य न्यूनत्वमत आह अत्रे-
ति । तथा च साध्यव्यापकीभूतस्य साध्यस्यैव सामानाधिकरण्य-
ग्रहविरोधितया तृतीय एव साध्याभावव्याप्यत्वस्यान्तर्भावाच्च न्यू-
नत्वमिति भावः । ननु धूमाभावशून्यत्वं धूम एव तथा च तत्र या-
स्तधिकस्य साध्यव्यापकाभावत्वस्य विरहात् द्वितीये तस्योदाहरण-
त्वासङ्गतिः अन्यथा भावसाधारणस्यैव साध्यव्यापकाभावत्वस्य
निर्देश धूमवत्त्वादित्यपि द्वितीयस्योदाहरणमेव स्यादत आह धूमा-
भावम्येति । अस्य धूमवत्त्वादित्यस्य । चण्डाभावेति । चण्डाभावव्या-
पको यो चण्डाभावव्यापकत्वमाह तदभावस्य व्याप्यत्वग्रह इत्यर्थः ।
चरम इति । अन्तर्भाव इत्यनुपज्यते । तथा च भावाभावसाधार-
णमय व्यापकाभावत्वं निविष्टं ग्राहकतामग्रीभेदवशाच्चैकस्यापि

नाधिकरणव्याप्यत्वेन वा, नाद्यः। व्यापकाभावव्याप्यत्वादेस्तदस-
म्भवात् । न द्वितीयः, साध्याभावत्वसाध्याभावव्याप्यत्वयोः स्व-
रूपेणैव ज्ञातयोस्तथात्वात् । तथात्वेऽपि तत्त्वमविरुद्धमिति चेत्,
हन्तैवमसामानाधिकरण्यस्य समानाधिकरणावृत्तितत्तद्धर्माणाञ्च त-
थात्वादाधिक्यम् । न च एतानि धर्मविभाजकान्येव, सर्वेषामेव
साध्याभावव्याप्यत्वेनैकविधत्वादिति । विरोधोन्नायकप्रकारत्रैवि-

धूमस्य भेदेनोदाहरणत्वमिति भावः । एतदज्ञानेपीत्यादिमूलस्वरस-
सिद्धमुक्तधर्माणां सामानाधिकरण्यधीविरोधित्वं दूषयति इदं पुन-
रित्यादिना । व्याप्यत्वेन वा ज्ञातानीत्यनुपज्यते । व्याप्यत्वादेरित्या-
दिना साध्यव्यापकवद्बृत्तिरिच्छादेः परिग्रहः । तदसम्भवादिनि । सा-
ध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वादिनिर्णयेपि हेतौ साध्यसामानाधिकरण्य-
ज्ञानोत्पत्त्या तस्य विरोधित्वसम्भवात् तथा च साध्यव्यापकाभा-
वत्वाद्युपन्यासोऽनुचित इति भावः । स्वरूपेणैवेति । साध्याभायत्वस्य
साध्याभावव्याप्यत्वस्य वा हेतौ निर्णयेपि नियमतः तत्र सामाना-
धिकरण्यग्रहानुत्पादादिति भावः । शङ्कने तथात्वेपीति । स्वरूपतो
ज्ञातस्य विरोधित्वमपि व्याप्यतया ज्ञातस्य विरोधित्वं न विरुद्धमित्य-
र्थः । एवमिति । असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन येषां ज्ञानं सामाना-
धिकरण्यधीविरोधि तेषामपि स्वरूपतो विभजन इत्यर्थः । साध्या-
भायत्वादिवरस्वरूपतः सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेनाधिक्यमुक्त्या
साध्यव्यापकाभावत्वादिप्रतः स्वरूपतस्तद्विरोधिनामाधिक्यमाह
समानाधिकरणावृत्तीति । तत्तद्धर्माणामिति । गोत्ववानश्वत्वादित्या-
दावश्वत्वादीनां तथात्वात् साध्यासामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन ज्ञा-
तानां सामानाधिकरण्यधीविरोधित्वादाधिक्यमित्यर्थः । विभाज-
कान्येवेत्येवकारेण दूषकत्वप्रतिक्षेपः । सर्वेषामिति । तथा च साध्या-
भायव्याप्यत्वेन नियमतः सङ्कुराजं तयोर्विभाजकत्वसम्भव इति
भावः । प्राचा मतेनाह विरोधेति । कयाया विरोधाभायकवर्माणां मु-
क्तत्रैविध्यनियमेनत्यर्थः । धर्मान्तरणापि कयाया विरोधाभायनादुक्त-
नियमे मानाभाव इत्यस्वरसाहदन्तीत्युक्तम् । विरुद्धस्थले बाधस्व-

विशेषणद्वारापि । यथा कृष्णागुरुप्रभववन्निर्मानयं
कटुकासुरभिषाण्डरधूमवत्त्वात् । अयञ्च बाधाश्रया-
सिद्धस्वरूपासिद्धासाधारणसंकीर्णः क्वचित् ॥

ध्येन धर्मिणोऽपि त्रैविध्याभिधानमिति वदन्ति । अयञ्चेत्यादि ।
बाधस्वरूपासिद्धयन्यतरसङ्करस्तु आवश्यकोऽन्यसङ्करस्तु क्वाचित्को
ज्ञानासङ्कराच्च पार्यवयम् ॥

रूपासिद्धोरन्यतरस्यावश्यकत्वात्तत्र क्वाचित्काद्यान्ममवादाह बा-
धेति । हेतुविशेषणासिद्ध्यादिमिरपि क्वचित्साङ्ख्यसंमधादाश्रया-
सिद्ध्यादिपदस्योपलक्षणपरत्वमित्याशयेनाह अन्यसङ्करस्त्विति ।
ननु विरुद्धहेतौ बाधासिद्धोरन्यतरस्यावश्यकत्वे तदेवास्तु दूषण
कृत विरोधेनेत्यत आह ज्ञानमिति ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारधिरचितायामनुमानचिन्तामणि-
दीधितिव्याख्यायां विरुद्धग्रन्थ समाप्त ।

चिन्तामणेः सत्प्रतिपक्षः ।

सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्यय-
लिङ्गत्वम्, परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरबोधकत्वात् । बल-
ञ्च न सपक्षसत्त्वादि, व्यतिरेकिण्यभावात् । नापि स-
मानव्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वम्, विरोधेनैकत्र तद्भङ्गनियमा-
त् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वम्, विरोधिव्याप्ति-
पक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्व-
व्याप्तश्रावणत्वादित्रैशिष्ट्याप्रसिद्ध्याऽऽरोपयितुमशक्य-
त्वात् । न च साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्मता पक्षधर्मस्य वा
साध्यव्याप्यतारोप्येति वाच्यम् । एकत्र तदुभयाभावात्

दीधित्याः सत्प्रतिपक्षः ।

एकत्र तदुभय इति । व्याप्ये पक्षधर्मतायाः पक्षधर्मे च व्या-

जागदीश्याः सत्प्रतिपक्षः ।

ननु व्याप्ये पक्षधर्मत्वस्य पक्षधर्मे वा व्याप्यत्वस्याऽऽरोप
एव लक्षणघटको न तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वस्यारोप इत्येकमेत्या-
दिमूलासङ्गतिरतो भावार्थमाह व्याप्य इत्यादि । अव्यापकः सकलः

विशिष्टस्याऽप्रसिद्ध्या तद्विशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् । ना-
प्यनिर्द्धारितविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययकत्वम्, उ-
भयोरबोधकत्वात् । विशेषश्च न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः,
एकत्र तद्भङ्गनियमात् ॥

प्यत्वस्यारोपः प्रत्येकमव्यापकोऽतो विशिष्टस्यारोपो वाच्यः, स
चैकधर्मिणि विरोधिष्याप्यद्वयविरहाद्विशिष्टस्याऽप्रसिद्ध्या न सम्भ-
वतीत्यर्थः । विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्या-
प्तेरप्रसिद्धेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एकत्र तद्भङ्गेति । तथा चाऽन्यतरत्वेन
तदवधारणमस्तीति भावः ॥

सत्प्रतिपक्षावृत्तिः । ननु विरोधिष्याप्या पक्षधर्मतया च ज्ञातत्वोक्तौ
विशिष्टाप्रसिद्धिर्न क्षतिकरीत्यतः स्वयं तरसाधारणदोषमाह विरु-
द्धादाविति । आदिना व्यभिचार्याद्युपग्रहः । तथा च पर्वतो घन्धि-
माग्धूमादित्यस्य प्रतिपक्षे पर्वतो न घन्धिमान्पर्वतत्वादित्यादायव्या-
प्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् । तमो न द्रव्यमालोकानपेक्षचक्षुर्मा-
ह्यत्वादित्यस्य प्रतिपक्षे तमो द्रव्यं रूपघत्वादित्यादौ हेतुताघटकस-
मवायेन पक्षवृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या । ननु व्याप्तिभङ्गो व्या-
प्यंशे भ्रमत्वं तथा चैकत्र तन्नियमोपि तदनवधारणादुक्तलक्षणं नि-
र्दुष्टमेवेत्यत आह तथा चेति । अन्यतरत्वेन भङ्गामङ्गान्यतरत्वेन ।
तथा च व्याप्याद्यंशे भ्रमत्यतद्भावान्यतरत्वस्य निर्णयदशायां वि-
रोधिपरामर्शद्वयात्मकप्रतिपक्षे लक्षणाव्याप्तिरिति भावः ॥

इति जागदीश्यां सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षग्रन्थः समाप्तः ।

उच्यते । साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोप-
स्थित्या प्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्वं तत्त्वम् । बलञ्च व्या-

सत्प्रतिपक्षितव्यवहारो हि सत्यसौ वा साधने नाऽपरामृ-
प्यमाणे नाप्यविद्यमानविरोधिपरामर्शो, अत एव सन् प्रतिपक्षो वि-
रोधिव्याप्यादिमत्तया परामृप्यमाणो हेतुः विरोधिपरामर्शो वा य-
स्य परामृप्यमाणस्य हेतोरसौ सत्प्रतिपक्ष इति विग्रहमपि वर्णय-
न्ति, अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारौपयिकं लक्षणमाह साध्येति ।
बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयवारणाय समर्थान्तम् । न चासौ न व्या-
प्तिपक्षधर्मतात्मकबलोपस्थितिरिति वाच्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मताविर-

अथ सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तः ।

मूलोक्तसत्प्रतिपक्षोपाधे सद्धेतावपि सत्त्वात्तत्र च हेत्वाभा-
ससामान्यलक्षणासत्त्वादेतस्य ताद्विभाजकत्वानुपपत्तिरतो व्यवहा-
रौपयिकप्रतिपक्षपरतया मूल समर्थयति सत्प्रतिपक्षितेति । सति
समीचीने । एवमग्रेपि । अत एवेति । विग्रहमपि वर्णयन्तीत्यन्यत्र ।
अविद्यमानलिङ्गकविरोधिपरामर्शस्यलीयप्रतिपक्षाव्याप्तेराह विरो-
धिपरामर्शो वेति । यस्येत्यनेन केवलहतुयोधने तस्याऽपरामृप्यमाण-
तादशायामपि सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिरत पूरयति परामृप्यमाणस्येति ।
बाधेत्यादि । काञ्चनमयद्वादो न घनिहमानित्येव बाधनिर्णयेन द्वदो न
काञ्चनमय इत्येवमाश्रयासिद्ध्या वा प्रतिरुद्धानुमितिस्वरूपकार्यक
काञ्चनमयद्वादो बाधिव्याप्यधूमवानित्यादिपरामर्शविषये धूमादाव-
तिव्याप्तिवारणार्थं समर्थान्तमुपस्थितिविशेषणमित्यर्थः । असौ प्रो-
क्तबाधादिनिर्णयः । व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकेति । तादृशयलस्यैव मूलो-
क्तत्वादिति भावः । साध्यत्व इति । तथा च पर्यतो घनिह्याप्यधू-

इस्य सा-यत्ने पक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्सम्भवात् । पक्षः साध्या-
भावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभावव्याप्यवादिति पक्षस्य,
व्यापकभेदेन च अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्याप्तेश्च भिन्नत्वादेको-
पादानेऽन्यासंग्रहेण बलस्याऽविवक्षितत्वाच्च । साध्यधीविरो यनु-
मितजनकज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुपस्थित्यभिधानञ्च शिरोवे-

माभावात्तन्मादित्यत्र पर्वतो घन्निह्याप्यधूमवानित्याकारेण लौ-
किकसन्निकर्षादिजनितेन याधात्मकव्याप्तिपक्षधर्मतामिर्णयेन प्रति-
रुद्धकार्यत्वादेतादृशधूमाभावव्याप्यधूमवत्तापरामर्शविषये धूमेऽति-
व्याप्तिरिति भावः । आश्रयासिद्ध्यातिव्याप्यर्थमाह पक्षतावच्छेदकत्वे
वेति । तथा च घन्निह्याप्यधूमशून्य पर्वतो घन्निह्यालोकादित्यत्र
घन्निह्याप्यधूमवत्पर्वतलक्षणाश्रयासिद्ध्यात्मकव्याप्तिपक्षधर्मत्वोप-
स्थित्या प्रतिरुद्धकार्यके परामृष्यमाणालोकादिहेतावतिव्याप्तिरिति
भावः । ननुक्तव्याप्तिपक्षधर्मतयो प्रकृतसाध्यानिरूपितत्वाच्च तदा-
त्मकबाधातिव्याप्तिरतः पक्षधर्मताया व्याप्तेश्चाऽननुगतत्वात्तदात्मक
बल लक्षणे प्रवेक्ष्यमेव नेत्याशयेनाह पक्ष इति । पक्षस्येति । एव क्रमेण
विरोधिपरामर्शीयपक्षस्येत्यर्थः । भिन्नत्वादित्यत्रेतनेनाऽन्वयः । व्या-
पकभेदेनोक्तः । प्रथमे साध्याभावो व्यापको द्वितीये तु पक्षवृत्तित्वा-
भावस्तथेति व्यापकभेदेन विरोधिः व्याप्तेर्भिन्नत्वादित्यर्थः । ननु पक्ष
धर्मिकसाध्यवत्तानुमितौ तद्धर्मिकसाध्यमाधव्याप्यवत्ताबुद्धेरेव
प्रतिरोधकत्वमते पक्षव्यापकयोर्भेदाद्बलस्याऽननुगमासम्भव इत्यत
आह अन्वयव्यतिरेकभेदेन चेति । इदमुपलक्षणम् । व्यापकसामा-
नाधिकरण्यरूपाया व्याप्ते साधनभेदेनापि भेदो बोध्यः । एव सर्व-
त्रैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्द्वयोरपि हेतुताऽच्छेदकसम्बन्धभेदादननुग-
मो द्रष्टव्यः । ननु विरोधिः व्याप्तिपक्षधर्मतात्मक बलमेवानुगतरूपे
णोपादाय समर्थान्त विशेषणमेव किमिति न त्यज्यते इत्यत आह
साध्यधीति । प्रकृतपक्षधर्मिकसाध्यवत्ताधीविरोधिनी याऽनुमितस्त-
ज्जनकज्ञानविषयत्वेन विरोधिः व्याप्तिपक्षधर्मतात्मक बलमुपादेयमि-
त्यर्थः । शिरोवेष्टननेति । तथा च लाघवात्समर्थान्तभागेनैवोपस्थितौ

एतेन नासिकास्पर्शमनुधावति । साध्यस्य साध्यसिद्धेर्विरोधिन्याः पक्षो न साध्यत्रानित्याद्युपस्थितेः, साध्यविरोधी साध्यवत्ताज्ञानप्रति-
बन्धकज्ञानविषयो बाधः साध्याभावादिमत्पक्षादिः, तदुपस्थितेर्वा
जननयोग्यया समानया बलोपस्थित्या तथाविधन्याप्सादिवुद्ध्या,

साध्यविरोध्यनुमितिजनकत्वस्य लाभसम्भवात्तादृशानुमितिजनक-
ज्ञानविषयत्वमुपस्थितिविशेषणं गौरवग्रस्तमिति भावः । ननु साध्या-
भाववत्ताद्युपस्थितेः साध्यप्रतिबन्धकत्वरूपतद्विरोधित्वाभावाल्लक्ष-
णासम्भवं इत्यतो व्याचष्टे साध्यस्येत्यादि । साध्याभाववत्त्वोपस्थितिं
परित्यज्य साध्यसिद्धिविरोध्युपस्थितित्थेनानुगतधर्मेण प्रवेशस्य फलं
दर्शयति पक्ष इति । न साध्यवान् साध्यवद्भिन्नः । तथा च साध्या-
भावोपस्थितिसमर्थेत्युक्तौ साध्यवदन्यत्वादिव्याप्यवत्तापरामर्शस्य-
लीयप्रतिपक्षाभ्यासिः स्यादिति भावः । उपस्थितेरित्यस्य जननयो-
ग्येत्यप्रन्वयः । साध्यपदस्य सिद्धिपरतायामाधुनिकलक्षणापत्तेः
फलान्तरमाह साध्यविरोधीत्यादि । अत्र विरोधिपदस्य प्रतिबन्ध-
कज्ञानविषयत्वेन बोधने शक्तिर्निरुद्धलक्षणा वा फलतो न कश्चिद्विशे-
षः । साध्याभाववत्पक्षन्योपस्थित्यभिधाने साध्यादिधर्मिकपक्षवृत्ति-
त्वामावध्याप्यवत्तापरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षाभ्यासिरतः साध्य-
विरोधित्वेनानुगतानामुपस्थितिर्निवेशितेत्यावेदवितुमाह साध्याभा-
वादिमदिति । आदिपदाभ्यां पक्षावृत्तित्वविशिष्टसाध्याद्युपग्रहः । त-
दुपस्थितेर्वेति । बाकारोऽनास्थायाम् । यत्र पर्वतो वह्निमान्प्रमेयो वा
धूमादित्यादौ साध्याभाववत्पक्षादिकं साध्याभावादिकं वा न प्रसि-
द्धं तत्रत्यस-प्रतिपक्षाभ्यासिभिर्या पूर्वकल्पस्यैवानुसरणीयत्वात्तत्र
च साध्यधीविरोधिन्या भ्रमरूपाया पत्रोपस्थितेः सौलभ्यादिति ध्ये-
यम् । उपस्थापनेत्यत्र निजर्थस्य विवरणं जननेति । समर्थेत्यस्य वि-
वरणं योग्ययेति । जनकनावच्छेदकधर्मविशिष्टयेति समुदितार्थः ।
समानत्वस्य बलविशेषणत्वभ्रमं निराकुर्वन्नाह समानयेति । बलो-
स्थित्येति यथाश्रुतामिप्रायेण । अत एव विवृणोति तथाविधेति ।
साध्याभावादिनिरूपितेत्यर्थः । व्याप्यादीत्यादिना पक्षधर्मत्वोपग्रहः ।
प्रागुक्तीत्याऽननुगमात् बलस्य लक्षणाघटकत्वे तु समानया उपस्थि-

प्रतिरुद्धं कार्यं यस्य तादृशल्लिङ्गत्वमित्यर्थः । विरोधिष्व्याप्त्यादेवि-
पपत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या अप्युपस्थितेरप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिप-
क्षत्वासम्पादकत्वात् कार्यप्रतिरोधानुधावनम् । समानत्वञ्चाऽगृही-
ताप्रामाण्यकसाध्यसिद्धयौपयिकपरामर्शकालीनत्वम् । असति
गृहीताप्रामाण्यके वा परामर्शे सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहाराविरहात् ।
यत्तु प्रामाण्यनिर्णयेनाऽधिकबलतया बाधकस्य विरोधिपरामर्शस्य

स्या प्रतिरुद्धं कार्यं यस्येत्येवं योजना कार्या । ननु साध्यविरोध्युप-
स्थापनसमर्थोपस्थितिसमानकालीनसाध्यपरामर्शविषयल्लिङ्गत्वमित्ये-
धास्तु तादृशोपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वपर्यन्तं व्यर्थमत आह विरो-
धीति । शालिन्या अपीत्यस्तेन साध्यविरोध्युपस्थितिसमर्थत्वमादर्शि-
नम् । परामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पृथगेवाऽनुमितिहेतुत्वमि-
त्याशयेनेदम् । ननु हेतौ साध्यपरामर्शाभावदशायामप्रामाण्यज्ञाना-
स्कन्धितसाध्यपरामर्शदशायाम् वा विरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यकत्व-
सम्भवात् तदानीमपि सत्प्रतिपक्षवापस्तिरत आह समानत्वं चेति ।
साध्यपरामर्शानां व्याप्तिभेदेन नानात्वात्तेषामनुगमकं धर्ममाह
साध्यसिद्धयौपयिकेति । प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटित-
धर्मावच्छिन्नकार्यनानिरूपितकारणताशालिज्ञानकालीनत्वमित्यर्थः ।
साध्यसिद्धयौपयिकज्ञानकालीनत्वस्य फलमाह असतीति । परामर्शो
इत्यग्रगण्यस्य । अगृहीताप्रामाण्यकेत्यस्य फलमाह गृहीताप्रामा-
ण्यक इति । अत्र साध्यपरामर्शे यद्यप्रामाण्यधीदशायाम् न सत्प्र-
तिपक्षत्वव्यवहारः तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटवस्त्वं निवेद्यमतो न
कोपि दोषः । सत्प्रतिपक्षिनेति । हेताः सत्प्रतिपक्षितत्वग्रहचिरहादि-
त्यर्थः । मिश्रमतमाह यत्त्विति । बाधकस्य साध्याभावाऽनुमितिजन-
कस्य । समानेतीति । तथा च निश्चितप्रामाण्यकसाध्यपरामर्शका-
लीनत्वमेवोपस्थिनेः समानबलत्वं मिश्रामिप्रेतमिति भावः । व्यभि-
चारेणेति । अनिश्चितप्रामाण्यकेनापि परामर्शेन स्वसाध्यानुमितेरु-
त्पादेन विपरीतानुमितेश्च प्रतिषन्धकत्वेन प्रामाण्यनिश्चयस्य ज-
नकनानवच्छेदकत्वादित्यर्थः । तथा च यावदेकत्राऽप्रामाण्यं न गृह्यते

वारणाय समानेति । तदसन् । व्यभिचारेण प्रामाण्यग्रहस्याऽवल-
त्वात्, अन्यत्राऽप्रामाण्यग्रहानुकूलत्वेनैव वरचित्तदुपयोगात् । बल-
पदोपसन्दानाच्चोक्तरूपलाभात् तद्वैयर्थ्यम् । लिङ्गपदोपादाना-
च्च स्वीयलिङ्गतौषयिकपरामर्शलाभादात्मादेर्व्युदासः । विरोधि-
परामर्शप्रतिरुद्धकार्यकत्वविशिष्टपरामर्शविषयत्वं फलितार्थः ।

तावद्विरोधिपरामर्शो प्रतिपक्षितत्वमिष्टमेवेति तद्वारणार्थं समान-
पदं व्यर्थमिति भावः । नन्वयं विरोधिपरामर्शस्य प्रामाण्यग्रहानुस-
रणं व्यर्थमत्र आह अभ्यर्थेति । साध्यीयपरामर्श इत्यर्थः । अप्रामा-
ण्यानुमापकव्याप्त्यादिप्रतिषेधानस्य सार्वत्रिकस्याभावादाह क्व
चिदिति । तदुपयोगात् विरोधिपरामर्शीयप्रामाण्यनिश्चयस्योपयो-
गात् । ननु साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानापस्थित्या प्रतिरुद्ध-
कार्यकत्वमेव यदि सम्यक् तर्हि बलमूलकता किमित्युपासमत
आह बलपदेति । समानबलपदस्येत्यादि । उक्तेति । अगृहीताप्रा-
माण्यकसाध्यपरामर्शकालीनत्वरूपेत्यर्थः । तथा च समानपदनोक्ता-
र्थेलाभे तत्पर्यग्राहकतया बलपदं सफलमिति भावः । लिङ्गत्वस्य
केवलान्वयित्वाद्यथाभुनलिङ्गपदेनात्मादेर्वारणासम्भवादाह स्वीयेति ।
तथा च स्वलिङ्गप्रकृतसाध्यसिद्धौषयिकत्वेनैव परामर्शो निवेश-
नीय इति भावः । नन्वेतावता स्वलिङ्गप्रकृतसाध्यसिद्धौषयिकागृ-
हीताप्रामाण्यकपरामर्शकालीनसाध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानव-
लोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यकत्वं फलितं तच्च मणिकारमते लिङ्गस्या-
ऽकारणत्वाद्वाधितमतो निष्कर्षमाह विरोधिपरामर्शेति । पक्षधर्मि-
कसाध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थस्वसमानकालीनपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यके-
त्यर्थः । स्व साध्यीयपरामर्शः । तेन विरोधिपरामर्शाभावजन्यकार्य-
कत्वपर्यवसितस्य विरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यकत्वस्य कालान्त-
रीयविरोधिपरामर्शमाद्यायापि केवले साध्यपरामर्शं सम्भवात्तदानीं
नातिग्याप्तिः । न च निर्वन्धिर्वन्दिशून्यो जलत्वादित्यादौ प्रकृतपक्ष-
प्रकृतनसाध्याभावानुमित्यप्रसिद्धा तत्र तयार्विरोधिपरामर्शो-
सत्प्रतिपक्षता न स्यादति वाच्यम् । साध्यविरोधिविधेयकानु-

अगृहीताप्रामाण्यकत्वसम्बलितयोग्यतोपादानेतु बाधोपस्थितिसम-
र्थपरामर्शकालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शविषयत्वं वाच्यं तत्तन्म ।

मितिजनकतायच्छेदकीभूतप्रकारिणायच्छिन्नपक्षयिशोषिताकनिश्चय-
स्य विषयितत्वात्, एतद्भाष्यमेव परामर्शस्यापादानं, तदभा-
घेन तदभाष्यव्याप्येन वा विशिष्टधर्मिणि तद्वत्तात्त्विकस्यैवाऽनभ्युपग-
मेन वन्त्यभाषयिषिष्टे धर्मिणि यन्निव्याप्यवत्तापरामर्शोत्पादे बाध-
काभावादिति भावः । विशिष्टेति । स्थलिङ्गकप्रकृतपक्षकसाध्यसि-
द्धौपयिकागृहीताप्रामाण्यकपरामर्शविषयत्वमित्यर्थः । अत्रापि स्थ-
लिङ्गकसाध्यविधेयकानुमितिजनकतायच्छेदकप्रकारिणायच्छिन्नप-
क्षावशांष्यिताकनिश्चयस्य लामार्थ परामर्शपदम् । तेन निर्वन्धव-
न्निर्माधुमादित्यादिस्यले प्रकृतपक्षकसाध्यानुमित्यप्रसिद्धायापि वि-
रोधिपरामर्शयानां व्याप्तिः । अनाहार्ययोरेव च विरोधिपरामर्शयोः
सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपायकत्वात् धान्दिमान् धान्दिव्यभिचारिधर्मादि-
त्यादिस्यलोपपरामर्शयोरसंग्रहपि न क्षांतरिति ध्ययम् । अथाऽगृही-
ताप्रामाण्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वं, परामर्शधर्मिकतत्तदप्रामा-
ण्यवानाभास्यत्वेन परामर्शत्वेन च प्रत्येकरूपेण अनुमितिहेतुत्वे स्थ-
धर्मिकसमस्यावगाहोपपरामर्शोत्तरं साध्यस्य परामर्शोत्तरादनुमि-
त्यनुत्पादापत्तः, तदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तरपि अनुमितिविरोधित्वात्,
अन्यथा द्वितीयपरामर्शोत्पादक्षणे एव अनुमित्यापत्तः तथा च विरो-
धिपरामर्शस्याऽप्रामाण्यज्ञानदशायां साध्यविरोध्युन्नयनस्वरूपयो-
ग्यत्वाभावादेव तस्य सत्प्रतिपक्षत्वासम्पादकत्वात् कार्यप्रतिरोधा-
नुधावन धिफलमित्याशयेनाह अगृहीतेत्यादि । बाधोपस्थितिसमर्थे-
ति । प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यासिद्धौपयिकसाध्यसिद्धिविरोध्युन्नयन-
स्वरूपयोग्यत्वर्थः । तेन साध्यवदन्यत्वादिव्याप्यवत्तापरामर्शस्या-
प्युपग्रहः । निरुक्तपरामर्शकालीनत्वं तादृशपरामर्शविशिष्टत्वम् ।
तेन पुरुषान्तरीयविरोधिपरामर्शकालीनत्वमादाय नातिप्रसङ्गः । सा-
ध्यसिद्धिसमर्थेति । प्रकृतपक्षकस्थलिङ्गकसाध्यानुमितिस्वरूपयोग्य-
त्वर्थः । साध्यविरोधिपरामर्शस्याऽप्रामाण्यज्ञानदशायां न साध्यानुमितिस-

तिपक्षधर्मते । विरोधिवोधकान्यगमकतौपयिकरूपसम्प-
त्तिमत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वं वा तत्त्वम् ।
स्थापनाया व्याप्तिपक्षधर्मत्वमुभयवादिसिद्धम्, वादिना

यदि चायं बन्धिह्याप्यवान् बन्धभावव्याप्यव्याप्यवांश्चेति पराम-
र्शादयं बन्धिमान् बन्धभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी न तु
सत्प्रतिपक्षत्वं, तदा कार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयः, अजनितविरो-
धिवोधकत्वेन च विरोधिपरामर्शो विशेषणीयः । अत एवाऽग्निमल-
क्षणे विरोधिवोधकान्येति फलतो ज्ञानविशेषणमा एकस्याऽप्रामाण्य-
ग्रहेऽपरेणानुमितिजननात् तद्वारणाय वा तत् । प्रतिरुद्धकार्यत्वञ्च
प्रतिरुद्धकार्यपरामर्शविषयत्वम् । एकदेखादि । न च द्वितीयस्य

मर्थत्वमतो नातिप्रसङ्गः । विरुद्धयोरमाहार्यैकनिर्णयागोचरत्वानिय-
मादेकत्र धर्मिणि घन्हेस्तदभावव्याप्यवत्त्वायाश्च समूहालम्बनानुमि-
त्यसम्भवाद्यद्विचेत्युक्तम् । न त्विति । न पुनः फलीभूतेन घन्धभाव-
व्याप्यवत्त्वापरामर्शेन प्रागुपजातघन्धिह्याप्यवत्त्वापरामर्शस्य कार्य-
प्रतिरोध इत्यर्थः । अवश्यमिति । विरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यक
एव परामृश्यमाणहेतौ प्राचां मते प्रतिपक्षिनव्यवहारादिनि भाव ।
नन्येधमपि तत्रैव बन्धिह्याप्यवत्त्वापरामर्शेन प्रतिरुद्धकार्यके घन्ध-
भावसाध्यपरामर्शविषयहेतार्थव्याप्तिनादवस्थ्यमत आह अज-
नितेति । मत एवेति । यत एवाऽजनितफलकस्यैव विरोधिपरामर्श-
स्य प्रतिपक्षितव्यवहारोपयोगित्वमत एवमर्थः । समासनिघटतया
यथाधुनस्य गमकतौपयिकरूपणैव साकाङ्क्षत्वादाह फलत इति ।
एवमते प्रागुक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रामाणिकत्वात्तद्वारणासम्भवा-
दाह एकस्येति । परामर्शस्येति शेष । तत् विरोधिवोधकान्यपदम् ।
लिङ्गस्यानुमित्यजनकत्वाद्वाप्येतरमादावतिव्याप्तेश्चाग्निमलक्षणव्या-
पि प्रतिरुद्धकार्यकत्वदल व्याचष्ट प्रतिरुद्धाति । मूल उभयार-

तदभावानुपन्यासात्, द्वितीयस्य तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति
 प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति स्वार्थानुमान एवार्थं दोष
 इत्येके । तन्न । एकदानिरन्तरयोर्वैभयोर्व्याप्तिपक्षधर्मत-
 या ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात् । युगपदुपस्थितेश्च कारणवशे-
 न स्वपरसाधारणत्वात् । अथ वस्तुनोऽद्वय्यात्मकत्वेन
 व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्ग एकतावश्यक इति स एव दोषः ।
 न च तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याप्त्यादिभङ्गनियम इ-

परामर्शस्योत्पादनसमये पूर्वैणानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्यमिति
 वाच्यम् । साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भवात् । स्व-
 परेति । अयं भावः । न खलु सम्भवन्तः सर्वः एव हेत्याभासाः
 समुद्भावाः, आधिक्यप्रसङ्गात्, परन्तु यथाकाममेकः, तथा च
 प्रतिपक्षोद्भावेऽपि नाऽप्रतिषेधमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्युपगम इति । प्र-

त्यस्य हेत्वोरित्यर्थः । ज्ञातयोरित्यत्र च भावे कः । तथा चैकदा क-
 मिकयोर्वा हेतुद्वये व्याप्तिपक्षधर्मनाशानयोः प्रतिपक्षत्वादित्यर्थः ।
 धीधितौ साधकमानादीत्यादिपदेन विरोधिपरामर्शसामान्या अपि
 साध्यानुमितिधिराधित्वात्तदुपग्रहः । द्वितीयपरामर्शोत्तरकालं तेनैव
 पूर्वाधीनानुमिते प्रतिरोधसम्भवादाह क्षणमिति । ननु स्वपरे-
 ष्यादिमूलेन युगपदुत्पन्नयोर्विरोधिपरामर्शयोः परार्थस्थले प्रतिपक्ष-
 त्वव्यवस्थापनेप्याशङ्कितं क्रमोत्पन्नयोस्तथात्वं नोपपादितमेवेत्यतो
 भावमाह अयमिति । सर्व एवेति । समयबन्धं विनेत्यादिः । आधि-
 क्यप्रसङ्गादिति । आधिक्याख्यनिग्रहस्थानप्रसङ्गादित्यर्थः । साधन-
 द्वये इयं द्वयणद्वयेप्याकाङ्क्षाविरहस्याऽविशिष्टत्वादित्यर्थः । तथा
 आधिक्यमिधैव स्थापनाहेतोः प्रतिवादिना व्याप्त्यादिविरहानुपन्यास-

ति वाच्यम् । अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोधात्, विरोधे तु व्याप्तिभङ्गनियमादिति चेन्न । प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात् । ननु साध्यतदभावयोरिव तद्व्याप्यत्वंनात्र-
धारितयोर्विरोधादेकत्र न निश्चयः किन्तु संशयः, निश्चये वाऽन्यतरव्याप्तिसंशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न ।
उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशय इत्युप-
जीव्यत्वेनाऽस्य भिन्नत्वात् । दृपकताबीजन्तु समग्रलवि-

तिरुद्धत्वेति । प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिष्यादीत्यर्थः । उभयोरि-
ति । परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोर्विरोधः, तदग्रहे च तयोरेकत्र
निर्णयो न विरुध्यते इति भावः । दृपकतेति । विरोधिपरामर्शम-

सम्भवात् तस्य व्याप्त्यादिकं प्रतिधादिसिद्धमिति तस्य बाधकत्वा-
योगात् परार्थस्थलेपि क्रमोत्पन्नयोर्विरोधिपरामर्शयोः प्रतिपक्षविधया
दोषत्वम् सम्भवत्येवेति भावः । ननु कार्योनुत्पादरूपप्रतिरुद्धत्वस्य ज्ञानं
न व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानस्योपजीव्यं न वा तथात्वेपि विरोधिपरामर्श-
योर्दोषत्वसम्भवे इत्यत आह प्रतिरोधप्रयोजकेति । ननु मिथो विरु-
द्धयोः साधनयोरेकत्र निश्चयस्यासम्भवस्य प्रागुक्तत्वात् उभयोरेकत्र
निश्चयोत्तरमित्याद्यसङ्गतमत आह परस्पराभावेति । तदग्रहे चेति ।
हेत्वोः परस्पराभावव्याप्यत्वाग्रहे चेत्यर्थः । तथा च तद्वदस्य स-
त्त्वासत्त्वाभ्यामेव शङ्कासिद्धान्ताविति भावः । विरोधिसामग्र्याः
सत्त्वे साध्यविरोध्यनुमित्यावश्यकतया प्रतिपक्ष एव न सम्भवती-
त्यतो विरोधिसामग्रीपदमसाधारणकारणपरं वाच्यमित्याशयेन व्या-
चष्टे विरोधीत्यादि । तस्य विरोधिपरामर्शस्य । स्वरूपसतो व्याप्त्या-

रोधितामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं, न तु व्याप्ति-
पक्षधर्मताविरह एव । सद्धेतोरपि सत्प्रतिपक्षत्वात् ।
एकत्र व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा वाऽस्य दूषकत्वम् । चक्षु-

त्वे नियमेन परामशन्तिरादनुमित्यनुत्पादः तस्यानुमितिविरोधित्वं
कल्पयति न तु तेन ज्ञाप्यमानस्य व्याप्त्यादिविरहस्य, सद्धेतावपि
तस्यानुमितिविरोधित्वादित्यर्थः । व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा अस्य
दूषकत्वमाह एकत्रेति । वाकारोऽनास्थायाम् । प्राथमिकावश्यकानु-
मितिप्रतिरोधनैव तथात्वात् परमुखनिरीक्षकत्वेन तद्विषयस्याऽऽभा-
सत्वायोगाच्चेति । ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयवि-

दिविरहस्य दोषस्य व्यभिचारिहेतुकानुमितिः कदापि न स्यादत
आह तेनेति । विरोधिपरामर्शेन ज्ञाप्यमानस्येत्यर्थः । इत्थं च मूले-
पि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवेत्यस्य ज्ञाप्यमान इति शेषः । विरह-
स्येति । विरोधित्वं कल्पयतीत्यनुपज्यते । तस्य विरोधिपरामर्श-
स्य । सद्धेतौ व्याप्त्यादेर्विरहस्यासम्भवादिति भावः । पक्षधर्मता-
भङ्गानुक्त्या मूलस्य न्यूनतामपाकुर्वन्नाह व्याप्त्यादीति । तथा च
मूले व्याप्तिभङ्गेत्यत्र व्याप्तिपक्षमनुमित्यौ पक्षिपरमिति भावः ।
अनास्थायां हेतुमाह प्राथमिकेति । विरोधिपरामर्शाभ्यां व्याप्त्यादि-
भङ्गकल्पनादशायामप्यनुमितेरनुत्पत्त्या प्राथमिकेन साक्षादनुमितिप्र-
तिरोधेनैव तयोर्दूषकत्वादित्यर्थः । ननु साक्षात् दूषकत्वं न व्यापार-
द्वारा दूषकत्वस्य बाधकं श्रयोः समावेशे क्षत्यभावादत आह
परमुखेति । तद्विषयस्येति । विरोधिपरामर्शस्येत्यर्थः । अयोगादिनि ।
अनुमितेस्तत्करणज्ञानस्य वा साक्षाद्विरोधिनि पक्ष हेत्वाभासत्वाद-
न्यथोपाधेरपि तथात्वापत्तेरिति भावः । चक्षुरित्यादिमूलस्याऽऽशान्त-
रत्वं निराकुर्वन्नाह नन्विति । विशेषस्य पीतत्वाद्यभावाव्याप्यस्य

रादैश्च नानुमानेन प्रतिरोधः, तदुपस्थितावपि फलदर्श-
नेन तस्याधिकबलत्वात् । नन्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य
प्रतिरोधकत्वे अनुमानमात्रोच्छेदः । न च विरोधिवा-
क्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः, समानबलत्वे प्रति-
रोध एव, अधिकबलत्वे नराशिरःशौचानुमानवत्तेन वा-
ध एवेति वाच्यम् । अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रतिवादि-
वाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः । अनुमानात् पूर्वं
पश्चाद्वा अनुमानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूप-
णात्, निरूपणे वानुमानत्रैयर्थ्यापत्तेः । मैवम् । विरो-
धिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात् । उक्तं हि व्याप्तिप-

रोधी कथं तर्हि सति विशेषदर्शने नयनादिजन्मा पीतत्वादिभ्रम
इत्यत आह चक्षुरादेश्वेति । चस्त्वर्थः । अयं व्याप्तिपक्षधर्मते यदि

दर्शन इत्यर्थः । भ्रम इत्युपलक्षणम् । लौकिकस्यापि तद्वत्ताप्रत्यक्षस्य
तदभावाविशेषदर्शनदशायामनुपपत्तिर्द्रष्टव्या । ननु विरोधिपरामर्श-
दशायां तद्वत्तथा शाब्दादिबोधाद्यनुपपत्त्या चकारस्य शाब्दादिप्रमा-
णसमुद्भायकत्वानुपपत्तिरत आह चस्त्विति । मूले तदुपस्थिताव-
पीति । विरोधिग्याप्यवस्वस्योपस्थितावपि फलस्य तद्वत्ताप्रत्यक्षस्य
दर्शनान्तस्य चक्षुरादिरधिकबलत्वात् तद्वत्ताप्रत्यक्षप्रतिषन्धकास-
मवहितत्वादित्यर्थः । तथा च दोषविशेषाद्यजन्यबुद्धिं प्रत्येव विरो-
धिपरामर्शत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । मूले प्रतिरोधकत्वे वि-
रोधिधीजनकत्वे । लक्षणायोगः इति । वादिवाक्यजन्योपस्थितेर-
नुमितिरूपकार्याप्रतिबन्धकत्वेन तत्र प्राशुक्तसप्तप्रतिपक्षलक्षणायोग

क्षधर्मने बलमिति । प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावेनैवानुमानप्रति-
रोधः, कथायां तदुपन्यासानर्हत्वात् । यत्तु विरोधिव्या-
प्यद्वयस्याऽसाधारणत्वात् संशयजनकत्वं दूषकताबीज-
मिति । तन्न । एकैकं हि सत्प्रतिपक्षं न तु विशिष्टम्,
एकैकञ्च न संशयकमिति । अनुगितिप्रामाण्यग्राह-
काप्रवृत्तिर्दूषकताबीजमित्यन्ये । तन्न । परस्परप्रतिबन्धे-
नाऽनूमितरेवाऽनुत्पत्तेः ।

बलं, कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यासइत्यत आह
प्रत्यक्षादेरिति । अत्र हेतुमाह कथायामिति । प्रत्यक्षस्य स्वरूपमन्तयैव
बोधकत्वात् विरोधिव्याक्यमात्रस्यानुमितान्विरोधित्वात् बाध्याभा-
वव्याप्यवृत्तानिर्णयत्वेनैव शाब्दादिवोधमातिरोधाच्चेति ।

इत्यर्थः । ननु तदभावलिङ्गत्वेनाऽगृहीतस्यापि तदभावग्राहकप्रत्यक्षा-
दिप्रमाणस्य स्वतस्तद्वस्तुानुमानप्रतिरोधकत्व्यालिङ्गभावेनैवेत्यत्र एव-
कारासङ्गतिरतः कथास्यलाभिप्रायेण मूलयोजयितुमाह दीधितौ । अथ
क्याप्तीत्यादि । प्रत्यक्षादेरित्यादिपदेन तदभावग्राहकधाक्योपग्रहः ।
प्रत्यक्षादेरितीति तथा च हृदो न धर्हिमान् धन्यमावग्राहकप्रत्यक्षप्रमा-
णवत्त्वात्तादृशवाक्यवत्त्वाद्धेत्याद्युपन्यासस्यले लिङ्गभावेनैव प्रत्यक्षा-
देरनुमानप्रतिरोधकत्वमतो नासङ्गतिरिति भावः । अत्र लिङ्गभावेन
प्रतिरोधकत्वे । इत्थं च मूले तदुपन्यासानर्हत्वादित्यत्र तस्य लिङ्गभा-
यानापन्नप्रत्यक्षादेः कथायामुपन्यासानर्हत्वादित्यर्थः । ननु तदभा-
वव्याप्यस्येव तदभावग्राहकप्रत्यक्षस्यापि विरोधिसामग्रीत्वालिङ्ग-
भावं विनापि तदुपन्यासे बाधकामात्र इत्यत आह प्रत्यक्षस्येति ।
योधकत्वात् विरोधिवोधकत्वात् । नया च यस्य ज्ञानस्य विरोधि-
सामग्रीत्य कुत इत्याकाङ्क्षानुरोधात्तदेव कथायामुपन्यस्यते विपरी-

रत्नकोपकारस्तु सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसा-
ध्यानुमितिः संशयरूपा जन्यते, विरुद्धोभयज्ञानसाम-

रत्नकोपकृतामयमभिप्रायः । एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारक-
नानाधर्मिकैकविरुद्धाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेकधर्मिकविरु-

तग्राहकप्रत्यक्षं च ज्ञातं सन्न तथेति उपन्यासानर्हमिति भावः ।
नन्वेवमपि विपरीतार्थकवाक्यस्य पदार्थोपस्थित्या ज्ञातस्यैव विरो-
धिसामग्रीत्वात्तस्यैव लिङ्गभावं विनाप्यन्यासार्हत्वसम्भयान्मूलस्यैव-
कारासङ्गतिरेवेत्यत आह विरोधीति । मात्रपदेन पदार्थोपस्थित्या-
दिव्यवच्छेदः । तथा च ज्ञातस्यापि विपरीतार्थकवाक्यस्य पदार्थो-
पस्थित्याद्यभावदशायां विरोधिसामग्रीत्वाभावात् तन्मात्रस्यानुमि-
तिविरोधित्वमिति लिङ्गभावेनैव तस्योपन्यस्तस्य तथात्वं वाच्यमिति
भावः । ननु तथापि पदार्थोपस्थितिसहकृतानामेव ज्ञातविरोधिवा-
क्यानां विपरीतार्थकस्य शाब्दे अन्ततो मानसे वा विरोधिधीसाम-
ग्रीत्वसम्भवात् विनापि लिङ्गभावं तेषामुपन्यासे बाधकाभाव इत्यत
आह बोध्याभावेति । विरोधिवाक्यस्य यद्बोध्यं तद्भावव्याप्यधत्ता-
निश्चयेनैव स्थापनाजनितस्य विरोधिवाक्याधीनस्य शाब्दादिवोधस्य
प्रतिरोधाच्चत्यर्थः । तथा च उक्तक्रमेणापि विपरीतवाक्यस्य न वि-
रोधिधीसामग्रीत्वमिति भावः ॥

ननु विशेषदर्शनदशायां प्रात्यक्षिकसंशयस्यानुत्पत्त्या संशयत्वाव-
च्छिन्नं प्रत्येव विरोधिव्याप्यदर्शनाभावस्य हतुत्वकल्पनाद्विरोधिव्या-
प्यवत्त्वनिश्चयसत्त्वे संशयाकारानुमितिस्वीकारो रत्नकोपकृतमनुचि-
त इत्यत आह रत्नेत्यादि । विरुद्धानेकप्रकारकत्वघटितस्य संशयत्वस्य
जन्यतावच्छेदकत्वे अविरुद्धानेकप्रकारकत्वघटितस्यापि तथात्वं
स्यादित्याह एकधर्मिकेत्यादिना । एकधर्मिकत्वघटितस्य संशयत्वस्य
जन्यतावच्छेदकत्वे नानाधर्मिकत्वघटितस्यापि तथात्वं स्यादित्याह
नानाधर्मिकेति । ज्ञानत्वादिवदित्यादिपदेन नानाधर्मिकैकप्रकारक-

न्याः संशयजनकत्वात्, संशयद्वारा अस्य दूषकत्वम् ।
न च संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरोध्युपस्थितेर-
नुमितिसामग्रीविघटकत्वेनाऽवधारणात्, अन्यथा बाधे-

द्धानेकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकं, तत्तद्धर्मि-
कतत्त्वप्रकारकज्ञानत्वप्रयोजकसमाजप्रयोज्यत्वात् समाजस्य । क्व
चिद्विरोधभानस्यापि तत्प्रयोजकाधीनत्वात् । नीलेतरघटत्वघट-
त्वाप्रकारकज्ञानत्वैकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकान्यज्ञानत्वादिवच्च
संशयान्यज्ञानत्वादिरूपं निश्चयत्वमपि न जन्यतावच्छेदकं, तत्त्व-
प्रयोजकविरहादेव तत्त्वविरहाद्युपपत्तेः । एवञ्च तुल्यबलाभ्यां वि-

स्थादेः परिग्रहः । जन्यतावच्छेदकमिति । तथा च उक्तकार्यकारण-
भावविरहादनुमितेः संशयत्वं नाऽनुपपन्नमिति भावः । ज्ञानत्वप्र-
योजकत्वं । तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ननियामकेत्यर्थः । समाजस्य
संशयत्वघटकधर्माणां मिलनस्य । ननु विरोधिससर्गेणोभयप्रकारक-
त्वलक्षणं संशयत्वमवश्यं कारणनियम्यमत आह क्व चिदिति ।
तत्प्रयोजकं विरोधभानप्रयोजकम् । तथा च विरोधमधिपयिकृत्या-
पि संशयेत्पादात्तद्भानार्थं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकमिति भावः ।
नन तथापि तद्विधेयकनिश्चयाकारानमितिष्यावच्छिन्नं प्रत्येव तद्व्या-
प्यवत्तान्निश्चयस्य हतुत्वादनुमितेः संशयत्व दुर्वचमत्त आह नीले-
स्यादि । तदभावप्रकारकेतरत्वघटितस्य तद्विश्चयत्वस्य जन्यतानव-
च्छेदकत्वे भेदघटितं नीलेतरघटत्वं दृष्टान्तः । तदप्रकारकत्वघटितस्य
तदभावनिश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे सुसदृशं दृष्टान्तमाह घट-
त्वाप्रकारकत्वादि । एकधर्मिकविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानात्मकसंश-
यत्वघटनस्य निश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे तत्सदृशं दृष्टान्तमाह
एकधर्मिकत्वादि । तत्त्व तदभावप्रकारकत्वादि । विरहादीत्या-
दिना तद्वद्भेदस्योपग्रहः । एवं चेति निश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे

ऽप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यम् । अधिकबलतया बाधेन
प्रतिबन्धात् तुल्यबलत्वादनुमितिः स्यादेव, सामग्रीसत्त्वा-
त् । साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रातबन्धकत्वं न तु
तद्बोधकस्य चक्षुरादः । प्रत्येकं निर्णायकत्वेनावधारि-
तात् कथं संशय इति चेन्न । प्रत्येकाद्धि ज्ञानमुत्पद्य-

रुद्धोभयसामग्रीभ्यां जायमानं ज्ञानमर्थात् संशयरूपं भवति । अतः
एवाइत्येव विप्रतिपत्तिजन्मानं संशयमामनन्ति । फलबलकल्पनीय-
श्च न्यूनाधिकसमबलभावः । सत्यामपि पीतत्वशुक्लत्वस्मृतौ सवि-
धवर्तिनि शङ्के सति दोषविशेषे पीतत्वस्येवाऽसात् च शुक्लत्वस्येव
दूरस्ये च धर्मिणि असति विशेषदर्शने स्मृतयारेव कोट्याः सति

चेत्यर्थः । नयेद्यं संशयमात्रस्यैव साक्षात्कारत्वनियमात् तत्सामग्री-
विरहे कुत संशयात्मिकानुमितिरत आह अत एवेति । आहत्येति ।
समानानेकत्वादसुब्रह्मरसात् विप्रातर्पित्वाच्यत. शाब्द एव संशयो
तु तत्प्रत्येकपदार्थोपास्यत्वनन्तरं मानस संशयः शाब्द एव संशयः
व्यामचारादुक्तनियम एव नास्तीत्यर्थः । ननु सामग्न्यास्तुल्यबलत्वं
दुर्बलमती न्यूनबलत्वादिरमि । तदपि फलगर्भं वाच्यमित्याह फल-
बलेति । अत्रसामग्न्या बलवत्त्वं दर्शयन्नाह सतीति । पीतत्वस्यैवेति ।
नयनन ग्रहादित्यन्वयः । चक्षुः पित्तादिवशन शुक्लत्वप्रमासामग्न्या
न्यूनबलत्वादिति भावः । प्रमासामग्न्या अधिकबलत्वं दर्शयन्नाह
असति चेति । दोषविशेष इति पूर्वोक्तान्नयः । शुक्लत्वस्येति । दोषा-
त्मककारणविरहेण पीतत्वमत्रसामग्न्या हीनबलत्वादिति भावः ।
अनुमिताविधौ अन्यत्रापि सामग्न्योस्तुल्यबलत्वं दर्शयन्नाह दूग्धे
चेति । पित्तादीनामिव विशेषदर्शनस्याप्यधिकबलत्वसम्पा-
दकत्वं दर्शयन्नाह सति चात् । एककाटविशेषदर्शनं सति तत्काट-

मानमर्थात् संशयो न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति मेने । तन्न । साध्यतदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्यापरधीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि साध्यविरोधित्वात्तद्वुद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात् विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात् ।

निबन्धे तु हेत्याभासानां फलद्वारकं लक्षणम् ।

च एकस्या एव नयनेन ग्रहात् । अथैवमुद्बुद्धाभ्यां विरोधिसंस्काराभ्यां स्मरणमपि संशयात्मकं स्यात्, किं न स्याद्यदि च नाऽनुभवबाधः, येन गुरुणापि निश्चयत्वेन संस्कारजनकत्वमुपेयते भवता । अथ विरोधिनो निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधित्वञ्च

रेव नयनेन ग्रहादित्यर्थः । न चोभयकोट्योर्विशेषदर्शने सति तयोर्नायनोपि संशयः स्यादिति धाव्यम् । तादृशफलादर्शनेन तत्र सामान्योः समफलत्वाकल्पनादिति भावः । ननु संशयस्य साक्षात्कारत्वानियमे स्मृतिरपि संशयः स्यादित्याशङ्कते अथैवमिति । विरोधीति । एकधर्मिकतत्तदभावप्रकारकसंस्काराभ्यामित्यर्थः । न चोद्बोधकानां विशिष्यव स्मृतिहेतुत्वादेकधर्मिणि तत्तदभावयोरेकदोद्बोधक एव संस्कारयोरसम्भवीति वाच्यम् । यस्य पुंसः समानधर्मिकतत्तदभावचाक्षुषसामान्योरिव समानधर्मिकतत्तदभावगोचरस्मृतिद्वयं अनुगतरूपाभ्यामुद्बोधकस्य हेतुत्वं तत्रैव च विरुद्धसंस्कारयोरैकदोद्बोधसम्भवादिति भावः । उत्तरयति किं न स्यादिति । आनुभविकत्वे स्मृतेः संशयत्वमिष्टमेव तद्वाधे तूभयकोट्योर्विशेषदर्शनदशायामेकधर्मिकतत्तदभावचाक्षुषसामान्योरिव समानधर्मिकतत्तदभावस्मृतिसामान्योरपि मिथो विरोधित्वं कल्प्यमिति भावः । अनुभवबाधस्तु त्वयाप्युच्यते इत्याह येनेति ।

सद्वानप्रस्थापित्वं साध्याभावस्येव तद्व्याप्यस्यापीति चेत् । यदि
वस्तुनो विरोधिनो निर्णयस्तथा, कथं तर्हि पक्षतावच्छेदकादेस्तादृ-
शस्य निश्चये भ्रमानुमितिः । अथ विरोधित्वेन, तदा तदग्रहे नेह
साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः । अथ विशेषदर्शनं विरो-
धिवुद्धिप्रतिबन्धकं कथमन्यथा तदनन्तरं न भ्रमसंशयावति चेन्न ।
सत्यपि शुक्त्वादिव्याप्यदर्शने शङ्कादो दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदु-
ष्टेन च पीतत्वादिव्याप्यवृत्तानिश्चये सत्यपि शुक्त्वादेर्ग्रहात्, सति

निश्चयत्वेन हेतुत्वोक्ताद्यपि अनुगतोद्बोधकस्यले स्मृतेः संशयत्प्र-
चारणासम्भवात् सापहासमाह उपेयते भवन्तति । भूलोक्त सिद्धान्तं
निरसितुमाशङ्कते अथेति । प्रतिबन्धक इति । अन्यथा याधनिर्णय
अनुमित्यापत्तेरिति भावः । ननु विरोधित्वं यदि तद्व्याप्यप्रतिबन्ध-
कप्रवृत्तिव्यपत्त्य तदा विरोधिव्याप्यवृत्तानिश्चयसिद्धमत आह
विरोधित्वं चेति । वस्तुन इति । वस्तुगत्या य' साध्यविरोधी तन्नि-
श्चयो यदि प्रतिबन्धक इत्यर्थः । तादृशस्य साध्यविरोधिन । विरो-
धित्वेनेति । निर्णयस्तथेत्यनुवर्ज्यते । तदग्रहे विरोधित्वाग्रहे । नेह
साध्यमिति । न चैव साध्याभावस्याऽप्यव्याप्यवृत्तित्वभ्रमेऽपि तन्नि-
श्चयः साध्यवृत्तावधिरोधी स्यादिति वाच्यम् । अप्रामाण्यादेरिव
अव्याप्यवृत्तित्वादेरपि ज्ञानस्योत्तेजकत्वादिति भावः । तदनन्तरमि-
ति । तदभावाव्याप्यवृत्तानिश्चयोत्तरं न तस्य भ्रम' सशयो धेत्यर्थः ।
न तावद्विशिष्टीसामान्ये विशेषदर्शनत्वेन प्रतिबन्धकत्वं किं तु
प्रत्यक्षाद्यात्मकतत्तद्विशिष्टवुद्धिव्यक्तिष्वेव तच्चानुमिते सशयत्वे न
याधकमित्याशयेनाह सत्यपीत्यादि । शुक्त्वादीति । पीतत्वाद्यभा-
वाव्याप्यवृत्तादर्शनेत्यर्थः । पीतत्वादेरिति । ग्रहादित्यग्रे अन्व-
यः । ननु प्रमात्मक एव विशिष्टीसामान्ये तदभावाविशेषद-
र्शनं विरोधि वाच्यमित्युक्तभ्रमस्य तत्सत्त्वेऽप्युत्पादो न दोषाये-
त्यत आह अदुष्टेन चेति । पीतत्वादीति । श्वेतत्वाद्यभावेत्य-
र्थः । नन्वेवं प्रत्यक्षान्याविशिष्टीसामान्य प्रत्यक्षास्तु विशेषद-
र्शनं विरोधीत्यत आह सति चेति । ननु लौकिकसन्निकर्षा-

च विशेषदर्शने कचिदुपनीतमानानुदयान् दूरतः प्रमितस्य स्याणु-
त्वादेः शाखादौ करादिभ्रमेणाऽग्रहान् तत्तत्स्थलविशेष एव तस्य
प्रतिग्रन्थकत्वमिति । अत्राहुः । अनुगतकार्यकारणभावानुरोधात्
दोषविशेषाद्यजन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शनं विरोधि
कल्प्यते । न च प्रत्यक्ष एव तथा, सामान्ये बाधकाभावात् बो-
ध्याभावव्याप्यवृत्तानिश्चयेन शब्दादिधीप्रतिग्रन्थाच्च । अथ वि-

जन्यविशिष्टधीसामान्य प्रत्येव तस्य विरोधित्वं बाध्य तच्चोपनीत-
मानसाधारणमेवेत्यत आह दूरत इति । दूरत्वदशायां प्रमितस्येन्द्रि-
यसन्निकृष्टस्यापि स्याणुत्वादेः स्याणुत्वाभावव्याप्यकरत्वादिप्रका-
रेण शाखादिमत्तान्नमदशायां धर्मिण्यग्रहादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
सत्यपि श्वेत्यसन्निकर्षे तदभावव्याप्यमत्तान्नमदशायां मलिनशङ्क
इवैतस्य नयनेनाऽग्रहादित्यपि द्रष्टव्यम् । अनुगतस्यस्य विशिष्टधीत-
दभावविशेषदर्शनाभावयोरुत्थादि । दोषावशेषादीत्यादिना दूर-
त्वादिदोषविनाकृतलौकिकसन्निकर्षस्योपग्रहः । तदभावविशेषदर्शन-
दशायां तद्वत्तात्सकारस्याऽनुद्बोधे प्रमाणाभावादाह कदाचिदिति ।
यस्तुतोऽनुभवत्वजातौ मानाभावादननुगतरूपेणोद्वाधकस्य हेतुतात्पल
एव स्मरणपि विशेषदर्शनस्य विरोधित्वसम्भयाच्च पूर्वकल्प एव
सम्पगित्वाशयनैव कदाचिदित्युक्तम् । तथापि । विशेषदर्शनं विरो-
धीत्यर्थः । सामान्ये दापाग्रशपाद्यजन्यविशिष्टधीसामान्य । ननु नि-
श्चिताव्यभिचारकत्वादोषविशेषाद्यजन्यप्रत्यक्षत्वमव विशेषदर्शन-
स्य प्रतिबद्ध्यनावच्छेदकं न तु तादृशज्ञानत्प्रमनुमितौ सन्दिग्धव्य-
भिचारकत्वादत आह बोध्याभावेन । शब्दान्तीति । योग्यताज्ञाना-
दिसत्त्वेपीत्यादि । तथा च लाघवादिप्रतिसन्धानशून्याया एव व्य-
भिचारशङ्काया कारणताधीपरिपन्थित्वात् सान्दग्ध्यव्यभिचारक-
णापि विशिष्टबुद्धित्वनैव प्रतिव्यत्यस्य न तु तादृशप्रत्यक्षत्वेन शब्दो-
पमित्यादौ प्रतिबद्ध्यप्रतिग्रन्थकभावात्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गादिति
भावः । न च यत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्यनैव चन्हस्तदभावस्य
च व्याप्यवृत्तापरामर्शस्तत्र भयन्मताप पर्वतोवन्दिमात्रं वा इत्याका-

रा संशयानुमितिबुद्ध्या पर्वतत्वाद्यवच्छेदेनैव विरोधिपरामर्शस्य
विशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकीभूतपर्वत-
त्वाद्यवच्छेदेन विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानस्यैव संशयत्वात्तादृशज्ञानसा-
मग्रीविरहेण पर्वतत्वोपलक्षिते बन्धितदभावयोः समूहालम्बनानु-
मितरेव तत्रोत्पादात् । इदं तु चिन्त्यते । यत्र पर्वतत्वाद्यवच्छेदेनैवा-
ऽभावव्याप्यवस्त्वस्य द्रव्यव्याप्यवस्त्वस्य च समूहालम्बनपरामर्शोत्तरं
घट्यमाधेतराभावस्य बन्धितद्रव्यस्य च पर्वते बाधनिश्चयः तत्रेतर-
बाधवशाद्वन्ध्याभावस्य बन्धेऽनानुमितिः पर्वतो बन्ध्यात्मकद्रव्यबाध
घेत्याकारा मणिकृन्मतेऽपि बुद्ध्या तन्मात्तन्मनेऽपि विशेषबाधघटितयोः
सामान्यसामान्योर्मिथो विशिष्टधीविरोधित्वान्तरं कल्पनीयमेव । अत्र
वदन्ति दोषविशेषाणां लौकिकसन्निकर्षविशेषाणां चाऽननुगतत्वाद्दो-
षविशेषाद्यजन्यत्वं नैक किं तु दोषविशेषादिजन्यतत्तद्वुद्धिनां भेद-
घत्वमेव तदुवाच्यं तथा च तावद्भेदानां विशेष्यविशेषणभावे धिनिग-
मकाभावादनन्तप्रतिबद्धप्रतिबन्धकभावधौव्ये प्रातिस्विकरूपेण
तत्तद्विशिष्टबुद्धिव्यक्तिभ्ये तत्तद्विशेषदर्शनत्वेन प्रतिबन्धकत्वं क-
ल्प्यतामवच्छेदकलाघवादित्यनुमितौ तस्य विरोधित्वे मानाभावः ।
अथ साक्षात्काररूपानिरूपिततत्तन्निष्ठप्रकारताकबुद्धिं प्रत्येव तदभा-
वव्याप्यवस्तानिधयत्वेन चिरोधि-वं साक्षात्कार-वनिरूपिता च चि-
लक्षणविषयता लौकिक इव दोषविशेषजन्येऽपि प्रत्यक्षे अनुगतैव,
रजत इव शुक्ताद्यपि रजतत्वदर्शने रजत साक्षात्करोमीत्यनुभवात्,
लौकिकस्यैव दोषविशेषजन्यस्यापि हविराद्युपादानप्रत्यक्षस्य यागादि-
गोचरप्रवृत्तिजकत्वात् तदवच्छेदकत्वेनैव चिलक्षणतादृशविषयता-
सिद्धेश्चेति चेन्न । सन्नि विरोधिव्याप्यवस्तत्तददर्शने बुभुत्सयापि तद्व-
त्तोपनीतप्रत्यक्षानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चाऽनाहार्यतादृशबुद्धित्वेनैव प्र-
तिबन्ध-वं वाच्यम् । आहार्यत्वस्य पुर्वचत्वात्तदवच्छिन्नभेदस्य निवे-
शायां गात् । बुभुत्साकालीनतत्तद्विशिष्टबुद्धिनां प्रत्येकभेदस्य निवेशो
च तेषां विशेष्यविशेषणभावमेदादेव श्रुतरानन्तप्रतिबन्धप्रतिब-
न्धकभावापत्तिनादवस्थात्, असत्यामपि बुभुत्सायां तत्कालीनबु-
द्धिव्यक्तीनां विरोधिपरामर्शदशायां सामान्यसामग्रीतः समुत्पत्ति-
प्रसङ्गाच्च । बुभुत्साकालीनतत्तद्वुद्धौ बुभुत्साव्यक्तीनां विशिष्य
हेतुत्वकल्पने चातिगौरवापत्तेः । न च यद्यद्वुभुत्सासत्त्वं तदभावव्या-

व्यवत्तापरामर्शदशायां तद्वत्तायोधः तत्तद्वुभुत्साभावकूटविशिष्टन-
 दभावव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेनैव साक्षात्कारत्वातिरूपिततत्प्रकारता-
 कधीसामान्यप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । यत्राऽपेक्षाबुद्ध्यात्मक-
 साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शोत्तरं क्रमेण साध्यस्य बुभुत्सापरामर्शो
 तत्रोत्तरकाल साध्यस्योपनीतमानोत्पत्तिदशायां तन्मत्तप्यनुमित्या-
 पात्तः साध्यस्योपनीतमानसामान्या अनुमितिसामग्रातो हीनबलत्वा-
 त् । इच्छावर्तितसामग्रीत्वेन कथं चिद्वृत्त्यस्येति प्रतिबन्धकदिश्येव
 तत्तद्वुभुत्साविरहाणां विशेष्याविशेषणमाधव्यत्यासेन गुरुतरप्रति-
 बन्धप्रतिबन्धकभावतादवस्थ्यात् । न च तायद्वुभुत्साविरहाविशि-
 ष्टनदभावपरामर्शत्वावच्छिन्नाभावस्य अखण्डस्य तद्वर्धाकृतेनैव
 तद्वत्तायोयहेतुत्याग्नौ गौरवमिति वाच्यम् । प्रतियागिधिनाकृतस्याऽ-
 खण्डाभावस्य नत्वेन हेतुनायामन्यथासिद्धेरन्यत्र व्यवस्थापितत्वा-
 त् । विशिष्टाभावस्य विशेषणाद्यभावस्वरूपत्वेनाऽखण्डत्वासम्भवा-
 द्य । अथ प्रत्यक्षस्थले विशेषत एवास्तु विंशपदशनस्य विरोधार्थं
 विरोधिपरामर्शदशायां तद्वत्तायाः शाब्दोपमितिस्मृतीनामनुपपत्त्या
 तत्प्रकारकपरोक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावपरामर्शत्वेन विरोधित्वं
 वाच्यं न तु शाब्दत्वाद्यन्तर्भावण गौरवादित्यनुमितेः संशयस्यास-
 म्भवः पर्वतादौ घन्हाद्यभावव्याप्यवत्यनिश्चयदशायां घन्हिमत्प-
 र्वतत्वाद्यवच्छिन्ने घन्हिमत्पर्वतपदवाच्यत्वापमितेरनुपपत्त्या तस्या
 आप विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धित्यात्, परोक्षत्वं च जातिविशेषो बाध-
 निर्णयप्रतिबन्धनावच्छेदकत्वेनैवानुमितावपि सिद्धः, शाब्दादिसा-
 धारणानुभवत्वजातौ प्रमाणाभावेन तत्साङ्ख्यासम्भवादिति चेन्न ।
 अनुमितिसामग्रीदशायां ज्ञानान्तरानुत्पत्त्या तत्प्रतिबन्धनावच्छेद-
 कत्वेन सिद्ध्या ज्ञात्या साङ्ख्येण परोक्षत्वजात्यसम्भवात् । न च
 सत्यामपि अनुमितिसामान्यां शाब्दोपमितिप्रत्यक्षादीनां प्रत्येकमात्र-
 बुभुत्सायां तत्प्रत्येकस्योत्पत्त्या प्रत्यक्षादिप्रत्येकबुभुत्साविरहाविशि-
 ष्टानुमितिसामान्याः प्रत्यक्षत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव विरोधि-
 त्वमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षादिप्रत्येकबुभुत्सासत्त्वं अनुमितिसामग्री-
 प्रतिबन्ध्याऽजातीयज्ञानोत्पादेऽपि प्रत्यक्षादिप्रत्येकबुभुत्सायाः प्रत्यक्षा-
 दिप्रत्येकान्यधीविरोधित्वादेवोक्तनियमोपपत्तेः सर्वमत एव बुभु-
 त्सावर्तितसामान्या बलवत्त्वोपपत्तात् । वस्तुतोनुमितिभिन्नं विजा-

तीयं वा ज्ञानं प्रति पक्षतादिविशिष्टवन्त्यादिपरामर्शत्वपर्यवसितेऽनानु-
मितिमामप्रतीत्वेन सर्वमत एव विरोधित्वं वाच्यं तथा च सोन्दडमते
प्रतिपक्षस्थलेपि संशयात्मिकाया अपि अनुमितेरेव स्वीकारात् पक्षता-
दिविशिष्टवन्त्यादिपरामर्शस्वरूपाया अनुमिति सामान्याः प्रतिबन्धादेव
तदानीं न ज्ञानान्तरोत्पादः, चिन्तामणिकृतस्तु सत्यपि पक्षतादिसह-
कृतवन्त्यादिपरामर्शं प्रतिपक्षस्थले घटादेर्मानसादिज्ञानोपगमात्पक्ष-
तादिभिरिव विरोधिपरामर्शाभावेनापि 'विशिष्टमध्यवन्त्यादिपरामर्श-
स्वमनुमित्यन्यधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकं वाच्यमिति नानाविधवि-
रोधिपरामर्शाभावकूटस्यासंज्ञकतागौरवादापि संशयात्मिकाऽनुमि-
तिः स्वीकर्तुमुचितेतत् । यत्तु विरोधिपरामर्शस्याऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वे
यत्र साध्याभावपरामर्शकालीनेषु साध्यपरामर्शसहस्रेषु विशिष्य
विशिष्याप्रामाण्यज्ञानं तत्रापि तंभ्यः साध्यानुमितिप्रसङ्गः, तत्तद-
प्रामाण्यज्ञानव्यक्तित्वेन साध्यवस्तानुमितिर्विराधित्वे चाऽनन्तप्र-
तिबन्धप्रतिबन्धकभावापत्तिस्तत्रैव साध्यानुमितिसामान्यं प्रति सा-
ध्याभावव्याप्यवस्तपरामर्शत्वेनानुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वकल्पना-
च्च कुत्राप्यनुमितिः संशयाकारेति । न च साध्याभावपरामर्शस्याऽ-
प्रामाण्यज्ञानदशायां साध्यस्यानुमित्युत्पादेन तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभा-
वकूटविशिष्टसाध्याभावपरामर्शत्वेन विरोधिताया वाच्यस्यासत्त्वा-
पि तत्तदप्रामाण्यज्ञानस्योत्पत्तिजकतायां विशेष्यविशेषणभावेनाऽन-
न्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावापत्तिरिति वाच्यम् । तावदप्रामाण्य-
ज्ञानाभावविशिष्टसाध्याभावपरामर्शत्वावच्छिन्नाभावस्याऽऽण्डस्य
तत्तद्व्यक्तित्वेन साध्यानुमितिं प्रति हेतुत्वस्य मया वाच्यत्वादिति ।
तत्तुच्छम् । यत्र विरोधिपरामर्शकालीनं साध्यपरामर्शसहस्रमे-
व रक्तो दण्ड इत्यादिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकं रक्तत्वाद्यशे वि-
शिष्य भ्रमत्वज्ञानास्कन्दिनं वृत्तं तत्रोत्तरकालं रक्तत्वादिविशिष्ट-
वैशिष्ट्यप्रत्यक्षादेर्वारणार्थं तत्तदभ्रमत्वज्ञानव्यक्तीनां तादृशविशिष्ट-
वैशिष्ट्यज्ञानप्रतिबन्धकतायां तत्रापि गौरवस्य तुल्यत्वात् । अस्मा-
कं तु विरोधिपरामर्शस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादानुमितेरेव तत्रोत्पा-
दात्ता अन्यत्र क्लृप्तेन भिन्नविषयकानुमितिसामान्याः प्रतिबन्धकत्वेनैव
तत्र रक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षानुत्पादसम्भवादिनिदिक् । अत्रा-
च्यते । शाब्दोपमार्तस्मृतसामधारणमवश्यं प्रत्यक्षान्यतद्वस्तानुदि-

त्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदभावपरामर्शत्वेन निरोधित्वं वाच्यमतोऽनु-
मिते सशयत्वासम्भवे । न च प्रत्यक्षान्यत्र तद्वत्तावुद्धित्वयोर्वि-
शेष्यविशेषणभावावच्छेदकद्वयधौव्येण लाघवात्तद्वत्ताशाब्दत्वं तद्व-
त्त्वोपमितित्वं चति द्वयमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमस्तु तदभावपरा-
मर्शदशाया तद्विशिष्टस्मृतस्तु उद्बोधकविरहादवाऽनुत्पादसम्भवा-
त् अनुगतोद्बोधकस्थले प्रमाणाभावादिति वाच्यम् । तद्वत्तावुद्धित्व-
विशिष्टप्रत्यक्षान्यत्वस्य दुवचत्वाच्च प्रतिबध्यतावच्छेदत्वासम्भ-
वात् । तद्वत्तद्वुद्धित्वविशिष्टं यत्प्रत्यक्षं तदन्यत्वस्यावच्छेदकत्वं
निरोधिव्याप्यदर्शनदशाया सुखादरप्यनुत्पत्त्यापत्ते तस्यापि निरु-
क्तप्रत्यक्षभिन्नत्वात् । न च तद्वत्तावुद्धित्वं प्रत्यक्षं च द्वयमेव मिथो
वैशिष्ट्यानापन्नं सदन्यत्वं विशपणीभूय प्रतिबध्यतावच्छेदक व्या-
सज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वानङ्गीकारत् । अन्यथा तद्वत्तावुद्धित्वस्य प्रत्य-
क्षान्यत्वस्य च द्वयारेव तादृशावच्छेदकत्वस्वीकारेण सामञ्जस्ये त-
योर्विशेष्यविशेषणभावोऽयत्वासात्तेरन्तर्गतप्रलपितत्वापत्तः । वस्तु-
तस्तत्प्रकारकपराक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदभावव्याप्यवत्तानिश्चय-
त्वेन प्रतिबध्यकत्वं वाच्यं, नित्यज्ञानवृत्तिः ॥ साक्षात्कारत्वेन सह
साकर्यमिथा अनुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन जात्यन्त-
रस्याऽसिद्ध्या तेन समं परोक्षत्वस्य सांकर्यशङ्काया अप्यसम्भवात् ।
न चानुमिते सशयान्यत्वनियमे प्रागुक्तरीत्यानुमितिभिन्नबुद्धाव-
नुमितिसामग्या प्रतिबध्यकताया नानाविधतदभावपरामर्शाना-
मुत्तजकत्वकल्पनाया गौरवमिति वाच्यम् । अनुमितावपि तदभा-
वपरामर्शस्य निरोधितया तद्वैरवस्य प्रामाणिकत्वात् । अन्यथा
नीलपर्वतत्वावच्छिन्नं बन्धव्याप्यवत्तानिश्चयात्तरं पर्वतत्वावच्छि-
न्नं नीलत्वाभावव्याप्यवत्तापरांशस्तत्रापि नीलपर्वतो बन्दिमानि-
त्यनुमितिप्रसङ्गात् । न च विधयनान्यत्वाप्रकारताकानुमिति-
त्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदभावपरामर्शत्वेन सान्दर्भैर्विराधित्वान्तर-
स्वीक्रियत तथा सात लाघवेन तत्प्रकारकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्ये-
व तथात्वौच्यत्वात् यत्र पर्वतत्वावच्छेदेन बन्धभावव्याप्यवत्ता नी-
लपर्वतत्वावच्छेदने बन्दिव्याप्यवत्तामवगाहमान परामर्श उत्पन्न-
स्तत्र पर्वता न बन्दिमान् नीलपर्वतश्च बन्दिमान् इत्येव निणयाका-
रानुमानप्रसङ्गस्य तावताप्यनुद्धाराच्च । धर्मितावच्छेदकभेदेनो-

शेषान्तरदर्शनविरहविशिष्टमेव तत्तथा, अन्यथा कोटिद्वयविशेषदर्शने संशयो न स्यादिति चेन्न । भवत्येव तावद्यावदप्रामाण्यं न गृह्यते, अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति ।

कानुमितेः संशयत्वासम्भवात्, इष्टापत्तौ चाऽनुभवविरोधात् । घस्तुतः अस्मन्मते अनुमितिभिन्नबुद्धाघनुमितिसामग्याः प्रतिबन्धकतायां नानाविधतदभावपरामर्शानामुत्तेजकत्ववत् सोन्दडमतेऽपि घटाद्याधुपत्यादिप्रकारकनानाविधेच्छानां तत्रोत्तेजकतायां तुल्यमेव गौरवमाश्रन्यथा घन्हितदभावयोः परामर्शदशायां सत्यामपि घटादेर्वाक्षुषादिबुभुक्षायां भवन्मते घटादिचाक्षुषानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । भिन्नधिपयेऽनुमितिसामग्या बलवत्त्वेन साध्यतदभावयोरनुमितेरेव सम्भवात्, अस्माकं तु विरोधिपरामर्शाभ्यां मिथः प्रतिबन्धात्तत्रानुमिनिसामग्येव नास्ति घटादिचाक्षुषार्थं न तद्गोचरेच्छाव्यक्तीनामुत्तेजकत्वमिति सङ्क्षेपं घन्हितव्याप्यधूमवत्तानिश्चयस्य घन्त्यभावव्याप्यपापणत्यादिमत्तानिश्चयस्य च कार्यतावच्छेदकं न तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वम्, अव्यवहितोत्तरत्वस्याऽननुगतत्वात् गुरुत्वाच्च, किं तु अनुमितित्वव्याप्य वैजात्यमेव, तथा च तादृशनिश्चयाभ्यां संशयात्मकानुमित्युत्पादे तत्रैव निरुक्तवैजात्ययोः सङ्करप्रसङ्गः इत्यवश्यं रत्नकोपकृतापि घन्हितसाध्यकपरामर्शप्रयोज्यवैजात्यावच्छिन्नं प्रति घन्त्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन घन्त्यभावसाध्यकपरामर्शप्रयोज्यवैजात्यावाच्छिन्नं प्रति च घन्हितव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन विरोधतश्च वाक्यामत्यनुमितेः संशयत्वासम्भयः । न च मिथो विरोधिपरामर्शप्रयोज्यवैजात्यान्तरं संशयात्मकानुमितौ स्वीकार्यं, तादृशफलमसिद्धौ तदन्तर्भावेण कार्यतावच्छेदकवैजात्यान्तरकल्पनस्याऽप्याप्यत्वात् इत्यपि वदन्तीति कृते पल्लवितेन ॥ विशेषान्तरेति । तदीयव्याप्यदर्शनाभावविशिष्टमेव तदभावव्याप्यदर्शनं तद्वत्तावोद्यविरोधीत्यर्थः । संशयः प्रालक्षिकः । यावदेतिपरामर्शयोरप्रामाण्यं यावन्न गृह्यत इत्यर्थः । ननु विरोधिपरामर्शसत्त्वादप्रामाण्यग्रहोत्तरमेव कुतः सन्देह इत्यत आह अगृहीतेति ।

अनैकान्तिकानामन्वयाद्व्यतिरेकाद्वा कोट्युपस्थापकतया
 संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम्। अपक्षधर्मोऽपि
 विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव। बाधेऽन्यतो विपरीत-
 ज्ञानं न तु हेत्वभिमतदेः। नित्यो घटः कार्यत्वादिति
 विरुद्धे बाधसङ्करेऽप्यदोषः। असिद्धे अनैकान्तिका-
 दिचतुष्टयज्ञानान्यालिङ्गत्वज्ञानं, बाधे पक्षधर्महेतौ व्या-
 सिबाधः। प्रकरणसमे तु न व्यासिपक्षधर्मताबाधः फलं,
 नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं, व्याप्त्यादिवुद्धिसत्त्वात्। नापि वि-
 परीतबुद्धिः, स्वसाध्यविपरीतेनाऽनियमात्। नापि संश-

विरुद्धस्येति। साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः। बाध इति। हेतौ प्रकृ-
 तेऽन्यत्र वा। अपक्षधर्मे च पक्षधर्मताबाध इति शेषो वा। तथा च

ननु विरुद्धत्वं न साध्याममानाधिकरणत्वं तदवच्छि-
 न्नहेतुमत्ताज्ञानेन साध्याभावाज्ञानजननासम्भवाद्वा आह साध्यामा-
 धेति। ननु हृदो बन्धिमान् धूमादित्यादावपक्षधर्महेतुस्थलीयबाधस्य
 फलानुत्तया मूलस्य न्यूनत्वमनो हेतुपदं प्रकृता प्रकृतहेतुसामान्य-
 परत्वेन व्याचक्षाणस्तदुपगृह्णाति प्रकृते अन्यत्र धेति। तथा च
 पक्षवृत्तिधर्मत्वावच्छेदेन व्यासिबाध एव बाधस्य फलं तच्च प्रकृ-
 तहेतोः पक्षावृत्तित्वेपि पक्षनिष्ठधर्मान्तरे सुलभमिति भावः। नन्वेवं
 पक्षधर्मे व्यासिबाधस्यैव सम्यक्त्वान्मूले हेतावित्यस्य धैकल्यमतो
 हेतुपदं प्रकृतहेतुपरं मन्यानः पूरणेनैव मूलन्यूनतामपाकरोति अप-
 क्षधर्मे चेत्यादि। ननु हृदो बन्धिमान् घटत्वादित्यादावपक्षधर्मेपि
 हेतौ व्यासिबाधसम्भवात् इत्यमपि न्यूनत्वमेवेत्यतः फलितायमाह

यः, प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात् । किन्तु कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासा फलम् । तथा च प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरणसमः । न ह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा, किन्तु निर्णय एव । अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानात् संशयाद्वेति कथं तेन विना विरोधिसाधनज्ञानमात्रादिति चेन्न । असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति सेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाकारणत्वात् । न चाऽनैकान्तिकातिव्याप्तिः । तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञा-

हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतेति । प्रकृतसाध्ययोर्यौ हेतु तयोरित्यर्थः । संशयादिति । तज्जन्यदुःखोत्सारणरूपेष्टसाधनताज्ञानात् अन्यत्र च इष्टान्तरसाधनताज्ञानाज्ज्ञानेच्छेति भेदेन विकल्पोपन्यासः । असतीत्यादि । हेतुमपीचीनत्वासपीचीनत्वसं-

तथा चेति । हेतौ प्रकृतहेतौ ननु साध्यहेत्वोरित्यत्र मूले यदि द्वन्द्वसमासस्तदा साध्यस्यापि जिज्ञासालाभादसङ्गतिः प्रतिपक्षस्थले हेत्वोरेव तत्त्वजिज्ञासोत्पत्त्येव तत्त्वसाध्ययोरिति । मिथो विरोधिसाध्ययोरित्यर्थः । संशयस्य हेत्वास्तत्त्वजिज्ञासाजनकत्वे भानाभावाद्वाच्ये तज्जन्येति । तज्जन्यं तत्त्वसन्देहजन्यं यत् दुःखं तदुत्सारणरूपस्येष्टस्य साधनताज्ञानादित्यर्थः । नन्वेवमिष्टसाधनताज्ञानादित्यस्य पृथगुपन्यासासङ्गतिरतः पूरयित्वा तदर्थमाह अन्यत्र चेति । प्रतिपक्षस्थलादन्यत्र चेत्यर्थः । इत्थं च सं-

सा, अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति । ननु परामर्शयो-
रेकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः, क्रमोत्पन्नयोरेकदाऽस-
त्वादिति चेन्न । एकानन्तरमपरहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञा-
नाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपरामर्श-
नाशात् । न चोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्प-
राप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्यम् । व्याप्त्यादि-
ज्ञानचतुष्टययौगपद्याभावात् । यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारो-
द्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धात् नोभयव्या-
प्तिस्मृतिरिति दूषकतायीजम् । इति । तन्न । व्याप्ति-

शयजन्यदुःखाभावरूपेष्टसाधनताज्ञानद्वारेण जिज्ञासोपयोगित्वादि-
त्यर्थः । उत्पत्तिकाले उत्पत्तिपूर्वकाले । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरु-
त्पादक्रमानियमादुभयोर्नाशकत्वमुक्तम् । उत्पत्तावेव वा तयोर-

शयाद्वेत्यत्र प्रतिपक्षस्थल इति पूरणार्हमिति ध्येयम् । प्रकरणसमस्य
जिज्ञासाहेतुत्वे मानाभावादाह हेतुसमीचीनत्वेत्यादि । ननु पूर्वपरा-
मर्शस्य स्वतृतीयक्षण एव नाशाच्चतुर्थक्षणात्मके परामर्शान्तरोत्प-
त्तिकाले तद्वाशामिधानमसङ्गतमतौ व्याचष्टे पूर्वकाल इति । तथा
च तृतीयक्षण एव पूर्वपरामर्शस्य नाशः प्राप्तः । नन्वेवमपि हेत्वन्त-
रीयव्याप्तिज्ञानस्यैव स्वाव्यवहितोत्तरोत्पन्नत्वेन पूर्वपरामर्शनाशक-
त्वात्पक्षधर्मताज्ञानस्य तद्वाशकत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह व्याप्तीत्या-
दि । ननु व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानाभ्यां कस्यापि परामर्शस्य
नाशाज्जननात्तथाप्युभयोर्नाशकत्वाभिधानमसङ्गतमेवेत्यत आह उ-
त्पत्ताविति । तथा च परहेतोर्व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामाग्रि-

स्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् वादिभ्यां व्याप्त्युद्धान-
नाच्चेति । मैवम् । हेतुद्वयसमूहालम्बनाद्युपदुभयव्या-
प्तिस्मृतानुभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्पद्यते अत एकदा
विरुद्धकार्यद्वयकारणान्नैकमपि कार्यमुत्पद्यते । ता-
दृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः, परस्य वाद्युप-
न्यस्तन्यायोत्थापितप्रमाणात् । अस्य च केवलान्वयिन्यपि
सम्भवः घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राऽभिधेयत्वं घट-
निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि जात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृ-

न्वयः । यत्र च व्याप्तिपक्षमर्थयोः समूहालम्बनं तत्र द्वितीयपरा-
मर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनाशः । अस्य निरुक्तसत्प्रतिप-
क्षितत्वस्य । जात्यन्येति । सत्ताकम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकैकस्य

मपरामर्शस्य या उत्पत्तिस्तत्पूर्वकाल इति मूलमन्वयः । यद्यपि
परामर्शो पञ्चहेत्यो सम्यग्स्य ससर्गमयादयैव भिन्नान् तत्रा-
पि पक्षधर्मताज्ञानस्याऽहतुत्वादिदमप्यमद्गतम्, तथापि पक्षवृत्तित्व-
प्रकारकस्यापि परामर्शस्याऽनुमितिहेतुत्वमभ्युपत्यैतदुक्तम् । स्वा-
मितो देवदेवैरौ इत्यादायैव व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामित्यत्रापि वि-
मर्श उपस्थाप्य द्विरप्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थतावच्छेदकीभूतयोर्व्या-
प्तिपक्षधर्मत्वयोरेकाऽन्वयमिति शयनं यथाशुभमेव मूलसद्गमयन्नाह
यत्र चेति । उत्पत्तिकाले एवेति । तथा च पूर्वकाल इत्यादिकं न
व्याख्येयमिति भावः । साध्याभावव्याप्यवत्पक्षाद्यात्मकस्य दूषणौ-
पयिकप्रतिपक्षस्य केवलान्वयिन्यसम्भवाद्वाच्यं निरुक्तेति । व्य-
वहारौपयिकेत्यर्थः । एकैकस्यति । घटमात्रवृत्त्यन्यत्वं सत्तायां जा-
त्यन्यत्वं च कम्बुग्रीवादिमत्त्वं व्यभिचार्यतां विशिष्टां हतुरित्यर्थः ।

त्यन्यधर्मत्वात् घटान्योन्याभाववत् पटरूपवच्च, घट-
निष्ठात्यन्ताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्या-
भावत्वात् घटनिष्ठान्योन्याभावदिति विशेषादर्शनद-
शायाम् । न च पक्षैक्यमपि तन्त्रम्, विरोधस्यैव दूष-
कत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात् ॥

व्यभिचाराद्विशिष्टोपादानम् । घटनिष्ठेति । घटनिष्ठात्यन्ताभावत्वेन
सामान्यतः पक्षत्वान्न बाधाश्रयासिद्धी । नन्वाद्यस्य समवेतत्वादौ
द्वितीयस्य पटत्वाभावादौ व्यभिचार इत्यत आह विशेषादर्शनेति ।
वस्तुतो घटो नाऽभिधेयः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिसादिव्यतिरेकिणा
सत्प्रतिपक्षः सम्भवसेव, व्यापकाभावेनाऽप्रसिद्धस्यापि व्याप्याभा-

न च सत्तायामपि स्वरूपसम्यग्धावन्निष्ठघटानिष्ठाभावप्रतियोगि-
त्वरूपस्य साध्यस्य सत्त्वान्न तत्र व्यभिचारः, सत्तापदस्य मूलस्य जा-
निपदस्य च भावत्वोपलक्षकत्वादिति भावः । ननु घटनिष्ठस्य घटा-
त्यन्ताभावरय पक्षत्व बाधः तत्तदभावभिन्नत्वेन पक्षाविशेषणत्वे च
बाधश्रयासिद्धिरत आह घटनिष्ठेत्यादि । समवेतत्वादाविति । तस्या-
पि निरुक्तजात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यत्वादिति भावः । पटत्वा-
भावादाविति । तस्यापि घटानुपनिस्त्याभावत्वादिति भावः । विशे-
षादर्शनदशायां व्यभिचारास्फूर्तिर्दशायाम् । समानधार्मिकस्यैव वि-
रोधिपरामर्शस्य प्रतिपक्षत्वमिति नव्यमतानुसारेणाह वस्तुन इति ।
साध्याप्रसिद्धावन्वयित्वासम्भवादाह व्यतिरेकिणेति । प्रमेयत्वव्या-
पकीभूताभावप्रतियोगित्वेन कम्बुग्रीवादिमत्तानिश्चयेनेत्यर्थः । ननु-
क्तक्रमेण व्यतिरेकिणो विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वाभावाच्च तस्य स-
त्प्रतिपक्षव्यवहारौपायिकत्वमत आह व्यापकाभावेति । ननु तथाप्यु-
क्तक्रमेण परार्थस्यले प्रत्यक्षापन्यासः केवलान्वयिनि दुर्घटः बाध्या-

वस्य सिद्धयभ्युपगमात्, प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धौ तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्ते-
र्विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् । सत्प्रतिपक्षस्तु साध्याभावव्याप्यवान्
साध्यवदन्यत्वव्याप्यवांश्च पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवद्भे-
दव्याप्यौ इत्येवमादिः प्रत्येकमेव ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्रकृ-
तपक्षसाध्यग्रहाविरोधिप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपोन्नाय-

र्थप्रसिद्ध्या प्रतिज्ञाद्यसम्भवाद् अहं प्रत्येकेति । व्ययहारौपयिक-
स्य मूलोक्तसत्प्रतिपक्षस्य स्वरूपसत एवानुमितिविरोधित्वात्तामा-
सत्त्वमतः स्वयमेव हेत्वाभासरूपं तमुपदर्शयति सत्प्रतिपक्षस्त्विति ।
आभासीभूत इत्यादिः । यत्र विशिष्टपक्षापेक्षया साध्याभावादिव्या-
प्यवत्त्वमेव लघु तत्र पक्षधर्मिकतद्वृत्तानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्व-
मित्याशयेनाह साध्याभावव्याप्येत्यादि । यत्र साध्याभावादिव्या-
प्यवत्तामपेक्ष्य विशिष्टपक्ष एव लघुस्तत्र साध्याभावादिव्याप्यधर्मि-
कपक्षनिश्चयत्वेनैव लाघवाद्बिरोधित्वमित्याशयेनाह पक्षनिष्ठाधिति ।
साध्याभावसाध्यवद्भेदयोर्व्याप्यावित्यर्थः । एवमादिरित्यादिना सा-
ध्याधिकरणत्वाभावव्याप्यवत्पक्षाद्युपग्रहः ॥

ननु तेषां प्रत्येकस्य विभाजकत्वे हेत्वाभासानां पञ्चपिधत्वा-
नुपपत्तिरत आह विभाजक त्विति । प्रकृतेत्यादि । इदो घन्दिमान्
श्रुमादित्यादौ साध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्पक्षस्य धारणाय सत्यन्तम् ।
प्रकृतयोः पक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सतीति तदर्थः । अत्र
प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वं न तादृशग्रहजनकी-
भूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयतामात्रं तथा सति सत्यन्तधारणीयस्य
साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्य व्यावर्तनानुपपत्तः तज्ज्ञानस्यापि तदभा-
वावगाहिप्रकृतसाध्यवत्तासमूहालम्बनविरोधित्वात्, नापि प्रकृतपक्ष-
कप्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति यादृशविशिष्टधिपयकत्वंत
प्रतिबन्धकत्वं नद्वत्त्वमेव तथा, निर्बन्धिः पर्वतो घन्दिमान् जलत्या-
दित्यादौ प्रकृतसाध्यवत्तया प्रकृतपक्षग्रहस्याहार्यत्वात्तादृशग्रहत्वा-
वच्छिन्नप्रतिषेधत्वाप्रसिद्ध्या तत्रत्यसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः प्रकृतपक्ष-

नोपेक्षप्रहाविरोधीत्यस्य व्यर्थतापक्षेऽपि, किं तु प्रकृतपक्षकप्रकृतसा-
ध्यवैजात्यप्रहाव्यापकविषयिताशून्यप्रह प्रति यादृशविशिष्टविषयक-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमेव तथा वाच्यं, तथा च विषयितामात्रस्यैव
यथाकथञ्चित्साध्यविशिष्टपक्षप्रहाव्यापकत्वात्तच्छून्यप्रहाप्रसिद्धा
लक्षणासम्भवः स्यादतः पक्षसाध्ययोः प्रकृतत्वोपादानम् । एवमुत्तर-
त्रोपि बोध्यम् । काञ्चनमयहृदः काञ्चनमयवन्निहमान् धूमादित्यादौ
काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवतः पक्षादेर्वारणायाऽविरोध्यन्तम् । तच्च
वैशिष्ट्यप्रहजिराधिनान्तदुच्चायकस्य च द्वयोः विशेषणं, समासनि-
विष्टस्य नस्योभयप्रेषाऽन्ययसम्भवात् । अन्यथा विरोधिमात्रस्य वि-
शेषणत्वे वन्निहभावव्याप्यव्याप्याभाववान् पर्वतो वन्निहमानित्यादौ व-
न्निहभावव्याप्यव्याप्यवत्पर्वतात्मिकायामाश्रयासिद्धावतिव्याप्तिस्तस्या
अपि प्रकृतपक्षसाध्यप्रहाविरोधी यः पक्षसाध्यवैशिष्ट्यप्रहविरोधि-
वन्निहभावव्याप्यवत्पर्वतात्मकप्रतिपक्षस्तदुच्चायकत्वात् । न च वि-
रोध्युक्तार्थकस्यैव तद्विशेषणं देयमर्था नोक्तदोषः, तथा सति वन्निह-
मान्पर्वतो वन्निहभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्यादौ प्रकृतपक्षसाध्यवै-
शिष्ट्यप्रहविरोधनेः पर्वतत्वावच्छेदेन वन्निहभावव्याप्यवत्त्वस्यापि
यके वन्निहभावव्याप्यव्याप्यवत्पर्वतात्मकत्वावेतिव्याप्यापत्तेः । त-
स्य प्रकृतपक्षसाध्यप्रहाविरोधित्वनियमात् प्रकृतपक्षसाध्यप्रहावि-
रोधी यस्तदुभयवैशिष्ट्यप्रहविरोधी तदुच्चायकत्वविरहेणैव तस्य
धारणीयत्वात् । न चैवं वन्निहभावव्याप्याभावविशिष्टः पर्वतो वन्निह-
मानित्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन वन्निहभावव्याप्यवत्त्वस्यापि प्रतिपक्ष-
त्वात्तत्राव्याप्तिस्तस्य प्रकृतपक्षप्रहाविरोधित्वादिति वाच्यम् । त-
स्याश्रयान्विद्वत्वेनाऽन्यत्रापि अत्यभावादिति ध्येयम् । न च हृदौ
वन्निहमान् धूमादित्यादौ प्रकृतपक्षसाध्यप्रहाविरोधित्वाप्रसिद्धा तत्र-
त्यप्रतिपक्षाव्याप्तिः, प्रसिद्धपक्षसाध्यस्थल तादृशप्रहाविरोधित्व-
विशेषणस्याऽनुपादेयत्वात् । समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या प्रतिब-
न्धकत्वमते हृदत्वादिप्रकारकप्रहाव्याप्यत्वं प्रति हृदादिभिन्नत्व-
ज्ञानत्वेन समानविशेष्यतया प्रतिबन्धकत्वात् तत्रापि साध्या-
दिप्रहाजिराधिनसम्भवाच्च । पर्वतो वन्निहव्याप्याभाववान् धूमा-
दित्यादौ वन्निहव्याप्यवत्पर्वतात्मकत्वावेतिव्याप्तिवारणार्थमाह प्र-
कृतत्वादिति । अत्रापि पक्षसाध्ययोः प्रकृतत्वोपादानमसम्भववारणा-

कृतम् । तदुन्नायकत्वं यादृशविशिष्टनिपयत्वेन मगमर्शस्यानुपि-
तिजनकत्वं तत्त्वम् । तच्च साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिकम् । अ-
साधारणविरोधयोरन्यतरस्य प्रतिपक्षानेवया दोषत्वपक्षे प्रकृतसा-
धने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाही परमर्शो
ग्राहः । तत्र सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य, अविरोध्यन्तेनाऽऽश्र-
यामिद्वयाद्युन्नायकस्य, विरोध्यन्तेन वन्दिष्याप्याभावे साध्ये व-
न्दिष्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्य व्युदासः । संगृह्यते चानेन

चेति प्रागेवोक्तम् । ननु कुरुषोऽन्नायकत्वं यदि तदुन्नायकहेतुधीवि-
पयत्वं तदोपदर्शितबाधज्ञानस्यापि कथञ्चिद्विशेषणज्ञानाद्विशिष्यया
तद्वेतुत्वात्तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह तदुन्नायकस्यञ्जति ।
अनुमितिजनकरवमिति । निरुक्तविरोधिरूपगावशानुमितिजनक-
त्वमित्यर्थः । तेन वन्दिष्याप्यवत्पक्षात्मकबाधस्यापि वन्दिष्याद्यनुमितिज-
नकत्वाच्च तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । लक्ष्येषु लक्षणं ग्राहयति
तच्चवेति । तादृशविशिष्टं चेत्यर्थः । पक्षादिकमित्यादिपदेन साध्य-
वन्निष्पत्तव्याप्यवत्पक्षाद्युपग्रहः । ननु मित्य शब्दः शब्दत्वादित्या-
दौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षस्यापि निरुक्तरूपव-
त्त्वात् तत्रातिव्याप्ति, तस्य माणक्यमते असाधारणत्वेन सूत्रमते च
विरोधत्वेनाऽलक्ष्यत्वादत आह मन्मथप्रणेत्यादि । निरुक्तोपाधेर-
साधारणत्वेपि न तस्य प्रतिपक्षविषयया दोषत्वं किं तु मिथो व्याप्ति-
ग्रहप्रतिबन्धकत्वेनैवेति मिश्रमनऽनिव्याप्यसम्भवात् पक्ष इत्युक्त-
म् । प्रतियोगित्वादीत्यादिना साधनतावच्छेदकादौ तादृशप्रतिया-
गितावच्छेदकत्वाद्युपग्रहः । ननु प्रकृतसाध्याभावव्याप्यवत्प्रकृतपक्ष
एवास्तु प्रतिपक्षः साध्यवत्ताद्युद्धौ नव्यमने नस्यैव विरोधित्वात्, तथा
च पक्षनिष्ठसाध्याभावव्याप्यादेरनुगमार्थं विरोधिरूपोन्नायकत्वं
घटितलक्षणं व्यर्थमन आह संगृह्यते चेति । अन्यथा प्रकृतसाध्या-
प्रसिद्धा तत्रत्यप्रतिपक्षमङ्गहो न स्यादिति भावः । प्रसङ्गादाह
सत्प्रतिपक्षे चेति । यथासिद्धान्तमिति । यौद्धैरुदाहरणादिद्वयस्य,
मीमांसकैः प्रतिष्ठादित्रयस्य, प्राच्यैः कण्टकोद्धारणादिवाक्यान्तर्भा-

काञ्चनमयवन्दिमानिसादौ वन्त्याद्यभावव्याप्यहृदत्वादिमान् पक्ष
इति । सत्प्रतिपक्षे च यथासिद्धान्तं पञ्चावयवादिप्रयोगमि-
च्छन्ति । अयं हेतुः साध्यव्यभिचारवानिसादिवदयं पक्षः साध्या-
भावव्याप्यवानिसादिकमुद्भावनं पुनरुचितं प्रतिभाति ॥

घेण चाक्यदशकस्य, नैय्यायिकैश्च प्रतिज्ञादिपञ्चकस्य न्यायत्वोप-
गमादिति भावः । उचितमिति । स्थापनानुमाने दोषाकाङ्क्षायां व्य-
भिचारादेरिव साध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्मनः प्रतिपक्षस्यैव प्रथम-
मुपस्थासार्हत्वादिति भावः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतायामनुमानचिन्तामणिदी-
प्तिविश्याख्यायां सत्प्रतिपक्षग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः असिद्धिः ।

असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः, प्रत्येकम-
ननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतो व्याप्तिपक्षधर्मता-
विशिष्टाभावोऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्ये-
काभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभाव एव
स इत्यननुगमः, तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको
विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशि-
ष्टाभावोऽनुगत इति चेन्न । विशिष्टाभावाज्ञानेऽपि
व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने उद्भावेन चानुमितिप्रतिबन्धो
वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः । अन्यथा तेषां
हेत्वाभासान्तरतापत्तेः । न च विशिष्टाभावधीद्वारा प्र-

दीधित्याः असिद्धिः ।

वस्तुत इत्याद्यभ्युच्चपमात्रं, विशिष्टपरामर्शविरोधित्वेन वि-

जागदीश्याः असिद्धिः ।

संसर्गमर्यादयापि पक्षधर्मत्वाद्यवगाहिनि परामर्शो व्याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्मत्वाभावनिरूप्यस्य विराधित्वमनुभयबलादिहास्वी-
यत इत्याशयेनाह वस्तुत इतिप्रत्येकस्य समर्थत्वे तन्नेत्यादिदोष निर-

त्येकाभावो दोषो लभ्यत इति वाच्यम् । प्रत्येकाभावस्य
 स्वत एव दोषत्वसम्भवात् । वस्तुतो विशिष्टाभावो दो-
 ष एव न, प्रत्येकस्य समर्थत्वे तेनैवान्यथासिद्धेर्व्यर्थवि-
 शेषणत्वात् प्रत्येकाभावमज्ञात्वा न विशिष्टाभावज्ञान-
 मित्युपजीव्यत्वाद्विशिष्टाभावानुद्भावनेऽपि प्रत्येकोद्भावने
 वादिनिवृत्तेश्च । अत एव व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानवि-
 षयाभावत्वं प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वम्, व्यभिचारादा-
 वसिद्धत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन प्राथम्यात्तदुद्भावने वादिनिवृ-
 त्तेश्च स स्वत एव दूषकः, तत्र व्याप्त्यसिद्धत्यर्थमुपाधौ तूद्भा-
 विते विप्रतिपद्यतेऽपि, तस्य दुर्ग्रहत्वात् व्यभिचारिणैव तदु-
 नयनाच्च, यदि च व्यभिचारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिबुद्धिः,
 तथाप्युपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्कर एवेति निरस्तम् । व्यर्थवि-
 शेषणत्वादेव । एतेन व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराभावोऽसिद्धि-

विशिष्टाभावस्य दोषताया दुर्वारत्वात् । प्रत्येकाभावमज्ञात्वापि श-
 ब्दादिना शक्यग्रहत्वात् । व्यर्थविशेषणत्वस्य चाऽसाधकतासाधन एव

स्त्विति विशिष्टपरामर्शेति । विशिष्टाभासस्येति । व्याप्तिविशिष्टप-
 क्षधर्मत्वाभासस्येत्यर्थः । दुर्ग्रहत्वादिति । तथा च विशिष्टाभासस्यापि
 दूषणसमर्थत्वाच्च प्रत्येकाभासेन तस्याऽप्यप्यसिद्धिरिति भावः ।
 प्रत्येकाभासमज्ञातत्वादित्युक्तिः निरस्यति प्रत्येकेति । शब्दादिनेत्यादि-
 माऽनुमानोपग्रहः ॥ शक्यग्रहत्वादिति तथा च प्रत्येकाभासस्योपजीव्य-
 त्वमेव नेति भावः । व्यर्थविशेषणत्वादिति उक्तं निरस्यति व्यर्थेति ।

रिति प्रत्युक्तम् । अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य
 दापत्वात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च । यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मता-
 प्रमितिविरह आश्रयासिद्धयनुगतोऽसिद्धिः, तत्प्रमितिसत्त्वे
 तत्रानुमितिप्रमित्यापत्तेरिति । तदपि व्यर्थविशेषणत्वात्
 तदज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तम् । वस्तुत-
 स्तु प्रकृतहेतुव्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यस्य तत्प्रमितेश्चाऽप्र-
 सिद्ध्या तदभावो ज्ञातुमुद्भावायितुञ्चाऽशक्य एव । यत्कि-
 ञ्चिद्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रमितिविरहः सङ्केतसाधारणः
 स्वप्रमितिविरहो यत्किञ्चित्प्रमितिविरहो वा सङ्केतावपि
 सकलतत्प्रमितिविरहा दुर्निरूपः, व्याप्त्याद्यभावादेव
 तद्ग्रहे स एव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि च प्रमिति-
 विरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभावत्वात् तदा व्याप्त्या-
 दिभ्रमादनुमितिर्न स्यात् । न स्याच्च हेत्वाभासता, ज्ञानग-

सम्भाव्यत्वात् । न वा तदपि, तादृशाभावाविष्टव्याप्तेर्दमन्तरेणाऽव-

साधन एवेति । अयं हेतुरसाध्यको व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताशून्यत्वा-
 दित्यसाधकतानुमाने तादृशावाशिष्टाभावत्वस्य स्वसमानाधिकरणप्र-
 त्यक्षाभावत्वापक्षया गुरुत्वेन व्यर्थविशेषणत्वेऽपि परामर्शविरोधित्वेन
 दुष्कृताया वैयर्थ्याभावादिति भावः । सम्भाव्यत्वादिति । वस्तुतो वि-
 शिष्टाभावाऽस्य प्रत्यक्षाभावत्वार्घादित्यनुमानेऽपि न वैयर्थ्य-
 भासति विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वमनुसृत्याह न वाति । तदपि व्यर्थवि-

भेदल्लक्षणाभावात् । एतेन व्याप्तिप्रमितिपक्षधर्मताप्रमिति-
 विरहान्यतरत्वमसिद्धिः अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वं ते-
 नोभयविरहेऽपि नाव्याप्तिरिति निरस्तं, व्यर्थविशेषणत्वा-
 देव । स्यादेतत् व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिः तद-
 भावोऽसिद्धिः, अत एवाव्याप्तेऽपक्षधर्मे च तदारोपरूपाऽ-
 सिद्धिरित्यनुमितिः न तु व्याप्तपक्षधर्मादपि तदनिश्चये ।
 न चैवं हेतोरप्याभासत्वं तदाभासस्यापि हेतुत्वं स्यात्,
 दशाविशेष इष्टत्वात् । सेयं स्वरूपसती दूषिका, कार-
 णाभावत्वात् । न च व्याप्त्यादिप्रत्येकनिश्चयाभाव एव
 दूषक आवश्यकत्वादिति वाच्यम् । विशिष्टनिश्चयस्य
 हेतुत्वे तदभावस्य कार्यानुत्पादकत्वादिति । मैवम् ।
 एवं सव्यभिचारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात् असिद्धेः स्व-
 रूपसत एव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्यभिचाराद्यनुद्भावना-

च्छेत्तुमशक्यत्वात् विशेष्यादिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य व्यभिचारि-

शेषणत्वस्य सम्भाव्यत्वमपि । तादृशेति । अखण्डविशिष्टाभावेत्यर्थः ।
 अशक्यत्वादात् । प्रत्येकामावत्वापेक्षया गुरुणो विशिष्टाभावत्वस्य
 भिन्नधर्मिकत्वेनाऽवैयर्थ्यादिति भावः । ननु तथापि पक्षधर्मताप्रति-
 योगिकाभावत्वस्यैवाऽसाध्यकताव्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवाद्द्विशि-
 ष्टपक्षधर्मत्वाभावत्वस्य तथापि व्यर्थविशेषणत्वमंघेत्यत आह वि-
 शेष्यादीनि । मात्रपदेन पक्षधर्मतात्वावच्छिन्नत्वादिप्रतिक्षेपः । व्य-
 भिचारीति । साध्यसाधकपि हेतौ पक्षधर्मत्वप्रतियोगिकाभावस्य

त् । यदि च तस्मात् सिद्धिर्नोपपद्यत इति तस्योपजी-
व्यत्वं तदाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानात् सिद्धिर्नेति स एव
पृथग्दोषः स्यात् । असिद्धिश्च ज्ञाता परस्याद्भावेति स्व-
ज्ञानार्थमुद्भावितासिद्धिनिर्वाहार्थमाश्रयासिद्ध्यादिज्ञान-
मात्रशक्यम् । कथञ्च हेतुतदाभासविवेकः, सिद्धौ द्वयो-
रपि हेतुत्वात् असिद्धौ तदाभासत्वात् व्यभिचारादेः
सद्देतौ सिद्धिमखण्डयतश्च हेत्वाभासत्वाभावात् । अथ
सुषुप्तौ जागरेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वे तदनिश्चयेऽनु-
मित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयोज्यः सव्यभिचारादौ तथाऽव-
धारणादित्यसिद्धिरज्ञाताऽपि हेत्वाभासः । न चैवं हे-

साधारणत्वादिति । व्यभिचारादेरिति । सद्देतौ सद्देतुत्वेन ज्ञाय-
माने । तदानीं सिद्धेरप्रतिबन्धऽपि कालान्तरगृहीतेन व्यभिचारा-
दिना तदानीन्तनाभासत्वं सुग्रहमिति तु ध्येयम् । तेन रूपेण

स्वप्नात्तस्याऽन्नाद्यकत्वव्यभिचारित्वादिति भावः । ननु सद्देतौ
व्यभिचारस्यैवास्तङ्गात् तत्र तस्याभासत्वाभासप्रसङ्गनमसङ्गत-
मतो व्याचष्ट सद्देतुत्वेनेति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वेन निश्चीय-
मान इत्यर्थः । तथा च तादृशो व्यभिचार्यपीति तत्रैव तत्प्रसङ्गनमि-
ति भावः । मूठमपि दूषयति तदानीमिति । व्याप्तपक्षधर्मनानिश्चय-
दशार्था तथाविधनिश्चयात्मकसिद्धप्रतियन्नेपि कालान्तरगृहीत-
व्यभिचारेणैव तादृशसिद्धिप्रतिबन्धात् तादृशसिद्धिकालेपि व्यभि-
चारस्याभासत्वं सुग्रह, न हि तदानीं सिद्धिखण्डकत्वमेव तदानी-
माभासन्व तथा, कदाचित् सिद्धिखण्डकस्यैव तथात्वादिति भावः ।

त्वाभासाधिक्यं क्लृप्तान्तर्भावो वा, तेन रूपेण व्या-
 प्यासद्ध्यादेरेव संग्रहादिति चेन्न । एवं सव्यभिचारा-
 दिरप्यसिद्धिः स्यादित्युक्तत्वात् । उपजीवनाद्भेदे आश्रया-
 सिद्ध्यादिरपि पृथक् स्यात् । सुषुप्त्यादावनुमित्यभावः
 कारणाभावात् कार्यानुत्पादो हि न प्रतिबन्धकमात्रात्
 किन्तु कारणाभावादपि, असत्यपि प्रतिबन्धके बन्ध-
 भावेन दाहानुत्पत्तेः । अथानुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्र-
 युक्त एवेति चेत् । नर्ह्यनुमितौ मनोयोगादिरपि न हेतुः,
 हेत्वाभासादेवाऽनुमित्यनुत्पादे तद्व्यतिरेकेणानुमित्यनु-
 त्पादाभावात्, सिद्धरेव तद्व्यतिरेके चरमकारणमेव हेतुः
 स्यात् । अन्ये तु गमकतौपर्यिकप्रतिद्वन्द्वव्याप्तिपक्षध-
 र्मेनाविरहनिमित्तयोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वं, तत्राधि-
 कसमानबलो बाधप्रतिरोधौ प्रतिद्वन्द्विनौ, व्याप्तिपक्ष-
 धर्मताविरहश्चासिद्धिः, तन्निमित्तौ च सव्यभिचारविरुद्धौ,

— — —

तत्साधारणरूपेण । बन्धभावेनेति । बन्धभावस्तु न प्रतिबन्धकः,

— — —

व्याप्तिपक्षधर्मनानिश्चयाभावत्वरूपस्याऽज्ञानरूपासिद्धित्वस्य व्या-
 प्तिनिश्चयाभावरूपव्याप्यत्वासिद्ध्यादावसत्त्वात्तदनुगमकत्वासम्भ-
 वाद्व्याचष्टे तत्साधारण्येति । तथा च परामर्शेत्यव्यापकीभूतनि-
 श्चयत्वावच्छिन्नाभावत्वमेव परामर्शाभावव्याप्तिनिश्चयाद्यभावसं-
 ग्राहकमिति भावः । ननु बन्धभावस्यैव दाहप्रतिबन्धकत्वादसत्यपि

न घानयोरप्यसिदान्तर्भावः, व्याप्तिविरहानियतत्वेन
ज्ञानयोः स्वातन्त्र्येणैव दूषकत्वात् भ्रमं विशेषदर्शन-
स्येवेति । तन्न । अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवा-
सिद्धिः पर्यवस्यति, तत्र चोक्तमेव । अन्यतरत्वञ्च न ल-
क्षणं, व्यर्थविशेषणत्वात् हेत्वाभासान्तरवहिष्कृतस्य
व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयविरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात्,
तच्चाश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति ॥

कारणीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगिन एव तथात्वात् । यदभावत्वेन
कारणत्वं तदेव तथेसपि कश्चित् ॥

प्रतिषन्धक इत्यसङ्गतमत आह घन्हाभावस्थितिः।अभावो भावभिन्नः
घन्दिस्तु दाहकारणीभूतोपि भाव एवेति तत्प्रतियोगिनो घन्हाभावस्य
न दाहप्रतिषन्धकत्वमिति भावः। मतान्तरमाह यदभावत्वेनेति । याद-
शधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन कारणत्वं तादृशधर्मवदेव प्रतिषन्धकमि-
त्यर्थः । दाहादौ च न घन्हाभावत्वावच्छिन्नाभावत्वेन कारणत्व, ला-
घवात् घन्हित्वेनैव तथात्वादिति भावः । न चोत्तेजकामावधिनिष्ट-
मणित्वाद्यवच्छिन्नाभावव्यक्तेस्तद्व्यक्तितरेनैव दाहादिहेतुत्वान्मण्या-
देरुक्तप्रतिषन्धकत्वं न स्यादिति वाच्यम् । प्रतियोगिविनाकृतस्याऽ-
खण्डाभावस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुनायामन्यथासिद्धत्वात्।अन्यथा ए-
कार्यान्तरमप्यन्तर्भाव्याऽखण्डाभावस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुतापत्त्यादेर-
नुपद विस्तृतत्वादिति भावः ॥

इति जागदीश्यामसिद्धिपूर्वपक्षग्रन्थः समाप्तः

उच्यते । आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्य-
त्वासिद्धिः प्रत्येकमेव दोषः, प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनान्वा-
नुमितिप्रतिबन्धात्, न तु विशिष्टाभावः परामर्शविष-
याभावो वा, व्यर्थविशेषणत्वात् तस्य ज्ञानमुद्भावनं वि-
नाप्यनुमितिप्रतिबन्धात् । अनुभवसिद्धे हि लक्षणं न
तु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना, परामर्शविषयाभावत्वे-
नाऽनुगतेन त्रयाणामसिद्धत्वेन संग्रहो महर्षिणा कृत
इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं वा । अत एव
ये व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहरूपास्तेऽसिद्धिभेदमध्यम-
ध्यासते तदन्ये च यथायथं व्यभिचारादय इति सिद्धा-

परामर्शेत्यादि । ननु परामर्शविषयाभावत्वमनाभासे,
आभासत्वविशेषितमपि बाधविशेषे, परामर्शविरोधित्वविशेषित-

परामर्शविषयाभावत्वं परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्व-
म् । तादृशविषयत्वावाच्छ्रान्नाभावस्याऽसिद्धहेतावसत्त्वात् । ज-
नाभासेऽतिप्रसक्तमित्यन्वयः । एवमग्रेपि।सद्धेतावपि परामर्शविषयी-
भूतस्य साध्यतावच्छेदकादेरभावसत्त्वादिति भावः । बाधविशेष
इति । पक्षनिष्ठसाध्याभावात्मनो बाधस्याभासत्वे सति परामर्शविष-
यप्रतियोगिकाभावत्वादिति भावः । साध्याभावउत्पक्षात्मनो बा-
धस्य तादृशविषयाभावत्वविरहात् तत्रातिव्याप्यसम्भवाद्विशेषप-
दम् । विशेषितं चेति । तादृशविरोधित्वमात्रस्य व्यभिचाराद्यतिप्रस-
क्तत्वादिति भावः । ननु तदन्यत्वेन विशेषणाद्यातिप्रसक्तिरत आह
अप्रसक्तं चेति । पक्षादायिनि । पक्षाद- परामर्शविषयप्रतियोगिकाभा-

न्तप्रवादोऽपि । न चैवं साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन बाधप्र-
तिरोधयोर्व्याप्तिविरहलिङ्गत्वेन सव्यभिचारविरुद्धयोरपि
संग्रहे विभागव्याघातः, स्वतन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धुम-
शक्यत्वात् । अन्यथा शास्त्रे परिभाषाच्छेदापत्तेः । स-
व्यभिचारादेरप्येवं रूपसत्त्वेऽप्युपजीवित्वेन पृथक्त्वम्,
उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् । नन्वाश्रयाप्रसिद्ध्या
कथमाश्रयासिद्धिरुद्भावा । न च शशीयतया गवि
शृङ्गनिषेधवत् व्योमकमलमिति वाच्यम् । शशशृङ्गनि-
षेधो न गवीत्युक्तत्वादिति चेत् । व्योमकमलमिति
निश्चितानन्वयत्वेनाऽपार्थक्यम्, आश्रयविशेषणानिद्ध्या
चाश्रयासिद्धिरसङ्कीर्णा । व्याप्तिविरहश्च व्यर्थविशेषणा-
दौ, तदुक्तमेकामसिद्धिं दुष्परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति ।

अ हेतोः साध्यासामानाधिकरण्येऽतिप्रसक्तम्, अप्रसक्तञ्च सा-
धनाद्यभाववत्पक्षादौ, पक्षादेः साधनवदन्यत्वादौ, साधनादेः प-
क्षादित्यन्यत्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादौ । अत एव यस्य
यद्धर्मवत्त्वं परामर्शविषयस्तस्य तदभाववत्त्वं तदिति शब्द-
मात्रानुगतं प्रत्युक्तम्, परामर्शविरोधित्वमात्रञ्च सव्यभिचारेऽति-

घत्वविरहादिति भावः । आदिपदात् पक्षतावच्छेदकाद्यभाववत्पक्षादे-
रुपग्रहः । अत एव साधनाभाववत्पक्षाद्यव्याप्तेरेव । शब्दमात्रेति ।
यत्स्वतन्त्रयोरननुगमादर्थैक्यासम्भवादिनि भावः । (सव्यभिचारा-
दीत्यादिना विरोधस्यापग्रहः ।) परामर्शविरोधित्वमात्रमिति मात्र-

उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः बह्विव्यापकधूमाव्यापकधर्म-
स्याप्रसिद्ध्या धूमे तद्विरहासिद्धेः, किन्तु यावत्स्वव्यभि-
चारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं व्या-
प्तिः । साध्यव्यापकसाधनाव्यापकश्च धर्मान्तरं न तद्विरहः
अपि तु तन्नियतः । न चैवमुपजीव्यत्वेन उपाधिहेत्वा-
भासान्तरम्, उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदृपकत्वेन तदर्थपर-
मुखवीक्षकत्वात् । न हि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वमनुमि-
तिविरोधि किन्तु व्यभिचारोज्ञयनेन स्वव्यतिरेकेण सत्प्र-
तिपक्षतया वा, तदाह उपाधाववश्यं व्यभिचार उपाधेरेव
व्यभिचारशङ्केति । अप्रयोजकान्यथासिद्धौ सोपाधी-
नासिद्धौ । प्रतिकूलतर्कानुकूलतर्काभावावुपजीव्यत्वे
सति स्वतोदूपकावपि न हेत्याभासौ, स्वरूपसतोरेव
प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तम् ॥

प्रसक्तमानं च तदन्यत्वेन विशेषणीयं, नित्यो घटो द्रव्यं प्रमेयो वा
जलत्वादिसादौ तदर्थप्रसिद्धेः । अथ पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे

पदेन तद्विषयाभावत्वव्युदासः । तेन साधनाभाववत्पक्षादौ नाव्या-
प्तिः । तदन्यत्वेन सव्यभिचाराद्यन्यत्वेन । नित्यो घट इत्यादि । द्रव्यत्वे
साध्ये हेतुनिष्ठमेव साध्याभायवद्वृत्तित्वमप्रसिद्धं न तु तन्मात्रं प्र-
मेयत्वसाध्ये तु तदप्यप्रसिद्धमित्याशयेन साध्यान्तरमाह प्रमेय इति ।
भाभ्यासिद्धिसम्पादनाय नित्यत्वोपादानम् । तदर्थेति । तदन्येत्यत्र त-

हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्यद्विशिष्टज्ञानं साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यावगाहितद्विरोधित्वं तदिति चेन्न । पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याद्यभावाव्याप्तेः । न च विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहाविरोधि यद्व्याप्तिग्रहविरोधि तदन्यत्वे सति परामर्शविरोधित्वं तत्, विशिष्टपक्षवैशिष्ट्योपादानाद्वन्हिमान् जलहृदत्वादितादौ व्याप्तिग्रहविरोधिन्या अपि स्वरूपासिद्धेर्नाऽसग्रह इति वाच्यम् । जलहृदो बन्हिमान् काञ्चन-

स्पष्टस्य योऽर्थोऽव्यभिचारादिजडप्रसिद्धेरित्यर्थः । तथा च तत्राध्यासिद्ध्याद्यव्याप्तिरिति भावः । साध्यस्यापि विशिष्टज्ञानाक्तौ बाधविशेषात्तरत स्वातन्त्र्येण साध्यावगाहिता निवेशयश्चाह साध्यतावच्छेदकेत्यादि । साध्यावगाहितदिति । प्रकृतसाध्यावगाहिनस्तादृशविशिष्टज्ञानस्य विराघित्वमित्यर्थः । साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावाच्च सव्यभिचारमध्य एव प्रागन्तर्भावितव्यात् पक्षवृत्तित्वविशिष्टनि । आदिना पक्षवृत्तित्वविशिष्टव्यतिरेकव्याप्त्याद्यभावाप्यपग्रहः । न च नि । वाच्यामत्यन्तम् । तत् आसङ्ग्यम् । परामर्शविरोधित्वमात्र साधारण्याद्यनिप्रसक्तमतः सत्यन्तम् । प्रकृतपक्षप्रकृतसाधनयोर्वैशिष्ट्यस्य प्रकृतसाध्यस्य च या ग्रहस्तद्विरोधी सन् या व्याप्तिग्रहविराघी तदन्यत्वं सतीत्यर्थः । केवलस्य व्याप्तिग्रहविरोधिन्यत्रस्योक्तौ साध्याप्रसिद्ध्याद्यव्याप्तिरताद्विरोधित्वान्तम् । प्रकृतपक्षसाधनयोर्वैशिष्ट्योक्तेः फलमाह विशिष्टपक्षत्यादिना । नासग्रह इति । बान्धमवृत्तित्वविशिष्टहृदत्वस्वरूपाया स्वरूपासिद्धेः साध्यसामानाधिकरण्याच्च व्याप्तिग्रहविराघत्वपि प्रकृतपक्षसाधनवैशिष्ट्यग्रहविराघित्वादविराघीभूय यो व्याप्तिग्रहविरोधी तदन्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । जलहृद इति । हृदपक्ष बन्हिमाध्य धूमहेतोः स्वरूपानिद्धिमात्र काञ्चनमयबन्हिमाध्यनस्य तु व्याप्यत्वासिद्धिरपि सा च साध्याप्रसिद्धिमाधनाप्रसिद्धिमेवाद्विधेति साध्यसाधनयोः काञ्चनमयच लुप्तः । साध्यविशेषणासिद्ध्यादरेव व्याप्तिग्रहायो-

मगवन्दिमान् वा धूमात् काञ्चनमयधूनाद्रेसादौ व्याप्तिप्रहविरो-
धिनस्नादशग्रहाविरोधिनो रूपस्याऽप्रसिद्धेः ।

* उच्यते । साधारण्यकथितासाधारण्यानुपसंहारित्वभिन्नं

धिनः प्रसिद्धत्वादाह सादृशेति । प्रकृतपक्षसाधनवैशिष्ट्यप्रकृत-
साध्यप्रहाविराधिन इत्यर्थः ।

* उच्यते इत्यनन्तरमस्मत्सम्प्रदायसिद्धः पाठो लिख्यते ।

“साधारण्यकथितासाधारण्यानुपसंहारित्वभिन्नं ज्ञानस्य विषय-
तया परामर्शविरोधितायच्छेदकं रूपमसिद्धिः । यत्र साधार-
ण्यवैक्यमप्रसिद्धं यत्र च वन्दिमान् विचारिमैयत्ववान् वन्दिमान्-
नाधिकरणहृदत्ववान् वन्दिमान् विचारिमैयत्ववान् वन्दिमान्-
वान् वा पर्वतो वन्दिमान्मैयत्वात् हृदत्वाद्वा इत्यादौ यत्सा-
धारण्यादिकमेव वासिद्धिस्तत्र तदन्वयत्वं नोपादेयम् शब्दानुगमस्याऽ-
किञ्चित्करत्वात् । परामर्शं च व्याप्तिव्यतिरेकतोऽप्युपादेया नातो व्य-
तिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावाद्वाव्याप्तिः । साधारण्याद्यनि-
रूपितया ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितायच्छेदकं रूपं वा-
सिद्धिः । अत एव द्रव्यत्वाव्यभिचारिगुणद्रव्योभयसमवेतयान् द्र-

• अत्र उच्यते इत्याख्य वक्तव्यमित्यन्त भवानन्दादीनामप्येव दीधितिपाठ सम्मत इति
पाठैव यस्य प्रसिद्धतया जागदीशेन स्वाभिप्रेतपाठमुल्लिख्य व्याख्या कृता । अन्यसम्मत पाठस्तु
यस्मिन्— ‘साधारण्यासाधारण्यभिन्नं तज्ज्ञानस्य विषयतापरामर्शविरोधितायच्छेदकरूपमसिद्धिः । व-
न्दिमान् विचारिमैयत्ववान् वन्दिमान्नाधिकरणहृदत्ववान् वा पर्वतो वन्दिमान् मैयत्वात् हृदत्वादेत्यादौ
आश्रयासिद्धिविरोधेऽपि न खति । असिद्धिष्वस्याऽसार्वत्रिकत्वात् । आश्रयासिद्धिलक्षणस्य चासिद्धिष्व-
दितत्त्वश्रान्तिप्रसङ्गः । प्रकृतपक्षप्रविणाभावकस्य साधारण्यादिभिन्नं वा वक्तव्यम् । परामर्शं चाव्यव्याप्ति-
रूपादेया तदनुपसंहारित्वानुदास । साध्यसाधनभेदेनासिद्धिभेदात् यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र
तदन्वयत्वं नोपादेयं यथा काञ्चनमय पर्वतो हृदो वा वन्दिमान् मैयो वा धूमात् मैयत्वादेत्यादौ । पर्व-
ताय पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादियाद्यसिद्धिसम्पादनाय हेत्वाभासलक्षणेन रीतिरनुसर-
णीया । तत्र विशिष्टपक्षप्रहस्य विरोधिन्यासिद्धिविरोधिष्वपि वाश्रयासिद्धिः । प्रकृतपक्षप्रकृतहेतुप्रहाविरो-
धिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयविशिष्टप्रहाविरोधितायच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः । समुपेतं चानेनमित्य
गगन रूपवत् चाक्षुषस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ निस्पर्शादिकम् । एवं शब्दो द्रव्यगुणान्यत्वे सति सत्त्वात्
गुणान्यद्विगुणान्त द्रव्यत्वव्यभिचारि गुणवृत्तित्यादित्यादावपि नात्यासि । तदुभयविशिष्टासिद्धिर्वा-
च्यत्वासिद्धिः । पक्षभेदेनासिद्धिभेदात् यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्वयत्वं न वक्तव्यमिति ।

ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः । यत्र साधारण्यादिकमप्रतिद्धं यत्र च वन्धव्यभिचारिमेयत्ववान् घन्धि-

व्यवसमानाधिकरणगुणसमवेतकमांसमवेतधान्वा घटो द्रव्यं स-
त्त्वात् द्रव्यकमांसमवेतसमवेताद्वेत्यादौ गुणद्रव्योभयसमवेतादि-
निष्ठस्य द्रव्यव्यभिचारित्वादेः सत्त्वादिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारि-
त्वाद्यात्मकसाधारण्यादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः । पर्वतान्यः पर्व-
तो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्यादौ भसिद्धिसम्पादनाय
हेत्वाभासलक्षणोक्ता रीतिरनुमर्त्तव्या । तत्र ज्ञानस्य विषयतया प्रकृत-
पक्षग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपमाश्रयासिद्धिः । विशिष्टपक्षसाधनग्रहा-
विरोधिना ज्ञानस्य विषयतया ननु मयैशिशिष्यग्रहविरोधितावच्छे-
दकत्वं स्वरूपासिद्धिः । संगृह्यते चेत्यमनित्यगगनं रूपवत् चाक्षुष-
स्पर्शवत्त्वादित्यादौ गगनादेर्निःस्पर्शत्वादिकम् । एवं शब्दो द्रव्यं
गुणान्यत्वे सति सत्त्वात् गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वं द्रव्यत्वव्यभिचारि-
गुणवृत्तिवदित्यादावपि नाव्याप्तिः । तदुभयाभिभासिद्धिव्याप्यत्वा-
सिद्धिः । पक्षादिभेदेनाऽसिद्धिभेदाद्यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रतिद्धं
तत्र तद्व्यवस्थं न वक्तव्यमिति । अतः परं व्याख्यायते । साधारण्येत्या-
दि । परामर्शविरोधितावच्छेदकत्वं साधारण्यादेरपीत्यतो भिन्नान्तम् ।
मूलोक्तासाधारण्यस्य सत्प्रतिपक्षविषयानुमितिं प्रत्येव विरोधित्वा-
त्तद्व्यवस्थप्रवेशेन साध्यासामानाधिकरण्यप्रारणायोगादाह कथितंति ।
साध्यसाधनसामानाधिकरण्यप्रहविरोध्यात्मकस्वोक्ते-त्यर्थः । पराम-
र्शविरोधिनी कामिनीजिज्ञासामादाय कामिन्यादावतिव्याप्तिप्रारणाय
ज्ञानस्येति । यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वं प्रकृतपरामर्शत्वाव्याप-
कविषयिताभ्युपगमप्रतिव्यवस्थावच्छेदकीभूतविषयतानतिरिक्तवृ-
त्ति साधारण्यंदिभिन्नसादृशविशिष्टपदार्थोऽसिद्धिरिति तु फलिता-
र्थः । ननु इदं काश्चनबन्धिमान् धूमादित्यादौ साधारण्याद्यप्रति-
क्षेप्तप्रत्यक्ष-पासिद्ध्यादावव्याप्तिरत आह यत्रेति । अप्रसिद्धमिति ।
तत्र तद्व्यवस्थं नापादयामत्यन्वयः । ननु वन्धव्यभिचारिमेयत्ववत्प-
र्वतो घन्धिमान् मेयत्वादित्यादावाध्यामिद्ध्यावव्याप्तिः । घन्धिव्यभि-
चारिमेयत्वाद्यात्मकायास्तस्याः साधारण्याद्यभिन्नत्वाद् अत आह यत्र

समानाधिकरणहृदत्ववान् वन्द्वाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
 इदत्ववान् वा पर्वतो वन्दिमान् मेयत्वात् इदत्वाद्देशादौ साधा-
 रण्यादिकमेव वा ऽसिद्धिस्तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं शब्दानुगमस्याऽ-
 किञ्चित्करत्वात् । परामर्शे च व्याप्तिर्व्यतिरेकतोऽप्युपादेया, नातो
 व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादावव्याप्तिः । साधारण्या-
 दनिरूपितया ज्ञानस्य विषयितया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपं
 वा असिद्धिः । अत एव द्रव्यत्वाव्यभिचारिगुणद्रव्योभयसमवे-
 तवान् द्रव्यत्वसमानाधिकरणगुणसमवेतकर्मासमवेतवान् वा घटो

चेति। मतुषन्तत्रयं पक्षीभूतस्य पर्वतस्य विशेषणमात्राणि प्रथमेन सा-
 धारण्यत्वं द्वितीयेनाऽसाधारण्यत्वं तृतीयेनाऽनुपसंहारित्वमाश्र-
 यासिद्धेर्लक्ष्यते । ननु परामर्शोत्र यद्यन्वयव्याप्तिग्रहगमैस्तदा व्यतिरे-
 कव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावाद्यव्याप्तिरत आह परामर्शे चेति ।
 ननु द्रव्यत्वाव्यभिचारिद्रव्यगुणोभयसमवेतवान् घटो द्रव्यं सत्त्वा-
 दित्यादौ गुणद्रव्योभयसमवेतनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचाररूपायामाभ-
 यासिद्धावव्याप्तिस्तस्याः सत्त्वादिसाधननिष्ठं यद्द्रव्यत्वादिव्यभि-
 चारित्वाद्यात्मकं साधारण्यादिकं तद्विश्रत्वाभावात् । न च द्रव्यत्वा-
 व्यभिचारिद्रव्यसमवेते गुणासमवेतत्वमेव तत्राभ्यासिद्धिः, द्र-
 योरपि पक्षधीविरोधित्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वादत आह साधारण्या-
 दनिरूपितयेति । साधारण्याद्यनवच्छिन्नयद्विषयनाकक्षागतत्वेन पराम-
 र्शप्रतियन्धकत्वं तत्त्वमित्यर्थः । कथिनाश्रयामिद्धिज्ञानस्य हेतुभूतस-
 द्यनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वानवच्छिन्नविषयताफस्यैव परामर्शविरो-
 धित्वाच्च तत्राव्याप्तिरिति भावः । उक्तानुशयं स्वयमेवाह अत एवेति ।
 द्रव्यत्वाव्यभिचारी यो द्रव्यगुणोभयसमवेतस्तद्वान् घट इत्यन्वयः ।
 गुणसमवेतरूपत्वादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वस्य साधनीभूत-
 सत्त्वनिष्ठव्यभिचारिगुणत्वात् गुणसमवेतमात्रोक्ताद्यव्याप्यभावात्
 द्रव्यपदमागुणपदन्त्वाश्रयासिद्धिसम्पत्त्यर्थम् । साधारण्यरूपायामा-
 भयासिद्धावव्याप्तिमुद्धृत्याऽसाधारण्यरूपाया तस्यामुद्धरति द्रव्यत्व-

द्रव्यं मत्वात् द्रव्यकर्मासमवेतसमवेतादेत्यादौ गुणद्रव्योपपत्तये-
तादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वादेः सत्तादिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभि-
चारित्वाद्यात्मकसाधारण्यादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः । पर्वता-
न्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् घूमान्यधूमादेत्यादावसिद्धिसम्पाद-
नाय हेत्वाभासोक्ता रीतिरनुवर्तन्या । तत्र ज्ञानस्य विषयतया विशि-

— — —

समानेति । द्रव्यस्य समानाधिकरणो यो गुणसमवेतस्य सति कर्मासम-
वेतस्तद्वान् घट इत्यन्वयः । अत्र गुणसमवेतत्वविशिष्टकर्मासमवेत-
निष्ठं यत् द्रव्यस्यासमानाधिकरण्यं तत्स्वरूपाश्रयासिद्धेर्द्रव्यकर्मास-
मवेतत्वविशिष्टसमवेतारमकं यत्साधनं तन्निष्ठासाधारण्याभिप्रायेऽपि
तद्विषयतावच्छिन्नायाः परामर्शविरोधिनायाः प्रकृतसाधनघटिनासा-
मानाधिकरण्यविषयितानवच्छिन्नस्याश्रयासिद्धिरिति भावः । गुणसम-
वेतस्य कर्मासमवेतस्य च प्रत्येकोक्तावाश्रयासिद्ध्यसम्भवानुभयोरु-
पादानम् । द्रव्यस्यै साध्यं समवेतमात्रस्य हेतुतायामसाधारण्यासम्भ-
वाद्वाह द्रव्यकर्मासमवेतेति । यद्यपि द्रव्यासमवेतमात्रस्य हेतुत्वेऽपि
तन्निष्ठासाधारण्याभेद आश्रयासिद्धेः सम्भवति, तथाप्याश्रयासि-
द्धिघटकस्य गुणत्वादेरेव हेतुत्वे स्फुटोऽप्याधारण्याभेद इत्याशयेन
विशिष्टो हेतुरुक्तः । इत्यादावित्यादिना घन्नाभावव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगिजलत्ववान् पर्वतो घन्निमान् जलत्वप्रमाप्रकारादित्यद्वैतप-
प्रहः । तेन जलत्वानुपनिर्मुक्तामात्राप्रतियोगित्वरूपाश्रयासिद्धेः
प्रकृतसाधननिष्ठानुपसंहरित्याभिप्रायेऽपि तत्र नाव्यासिरिति भावः ।
ननु पर्वतान्यः पर्वत इत्यादौ परामर्शस्याहार्यत्वनियमात्तद्विरोधि-
त्वाप्रसिद्ध्या तत्रत्याश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तरन आह पर्वतान्य इत्या-
दि । हेत्वाभासोक्तेति । केचित्चित्यादिना प्रागुक्तहेत्वाभासलक्षणवदि-
त्यर्थः । तथा च तादृशफलं हेत्वप्रसिद्ध्यादिकं यत्र यावत्सम्भवानि तत्र
तावदन्यान्पत्वमेवासिद्धित्वं यत्कथं शब्दैक्यस्याऽकिञ्चित्कत्वादि-
ति भावः । तादृशप्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुम-
खावगाहितस्य व्यतिरेको यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविरोधिवि-

एषपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपमाश्रयासिद्धिः। विशिष्टपक्षसाधनग्र-
हाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेद-
करूपं स्वरूपासिद्धिः। संगृह्यते चेत्यमानिसगननं रूपवत् चाक्षुषस्पर्श-

पयताप्रयुक्तः साधारण्यादिमिश्रं तादृशविशिष्टमेवासिद्धिः। तादृश-
विशिष्टविषयकनिश्चयविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं तु तादृशनिश्चय-
त्वाभावस्याप्यविषयताघटितप्रतियोगिकत्वरूपं तद्वैव व्याख्यातामि-
ति ध्येयम्। असिद्धं श्रौचिध्यादाह तत्रेति। विशिष्टेति। प्रकृतपक्षता-
वच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः। अत्रापि पर्वतान्यः पर्वतो बन्दिमान् धूमा-
दित्यादावाभयासिद्धिसम्पत्तये पूर्वोक्तरीतिरनुससंभवा। एवमग्निम-
योरपि विशिष्टपक्षेत्यादि। अविरोधिन इत्यन्तेन पक्षाप्रसिद्धिहेत्वप्र-
सिद्ध्याव्युदासः। यत्र कामिनी पक्षो हेतुश्च तत्र विशिष्टपक्षहेतुज्ञानं
कामिनीज्ञानमेव तदविरोधिण्याः कामिनीजिज्ञासायाः कामिन्यां
पक्षभूतायां हेतुभूतकामिनीवैशिष्ट्यज्ञानविरोधिण्या विषयतावच्छेद-
ककामिनीज्ञानादायतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानस्येति। तदुभयेति। विशिष्ट-
पक्षविशिष्टमाद्यनेत्यर्थः। न च ह्रदत्वचत्पर्वतो बन्दिमान् ह्रदत्वादित्य-
स्यादौ पर्वतो बन्दिमान् पर्वतवृत्तिह्रदत्वादित्यादौ च ह्रदत्वाद्यभा-
वविशिष्टपर्वतस्य प्रकृतपक्षसाधनग्रहविरोधित्वात्तादृशस्वरूपासि-
द्ध्याव्याप्तिरिति वाच्यमानत्र स्वरूपासिद्धिविरहेऽपि क्षत्यभावादाभ-
यासिद्ध्यादेरेव तत्र दांपत्यादायत्राश्रयासिद्ध्याद्यात्मिकैव स्वरूपासि-
द्धिस्तत्राविरोधिन इत्यस्याऽनुपादेयताया उक्तप्रायत्वाच्चेति भावः।
अनु समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वात् प्रकृतसाधनाभावविशि-
ष्टप्रकृतपक्ष एवास्तु स्वरूपासिद्धिः कृतमनुगतनिरुत्तयाऽत आह संगृ-
ह्यते चेति। अन्यथा विशिष्टपक्षस्य विशिष्टसाधनस्य चाऽप्रसिद्ध्या
तत्संग्रहो न स्यादित्यर्थः। (यद्वा उक्तविषयाफलमविरोधिन इत्यस्य
व्यावृत्तिं च तन्त्रेणापदर्शयति संगृह्यते चेति। अनित्यमित्यनेनाश्र-
यासिद्धिः, चाक्षुषेत्यनेन हेत्वसिद्धिः। तथा च तद्विशेषणादाने त-
दुभयप्रातिव्याप्तिः स्यादिति भावः। तदुभयेत्यस्य पक्षतावच्छेदक-
विशिष्टपक्षे हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वमर्थः।

वत्त्वादित्यादौ गगनादेर्निःस्पर्शत्वादिकम् । एवं शब्दो द्रव्यं गु-
णान्यत्वे सति सत्त्वात् गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वं द्रव्यत्वव्यभिचार-
गुणवृत्तित्वादित्यादावपि नाध्याप्तिः । तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्या-
प्यत्वाभिद्धिः । पक्षादिभेदेनाऽभिद्धर्मेदाद्यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप-
सिद्धं तत्र तदन्यत्वं न वक्तव्यमिति । सविषयवृत्तिप्रकृतसाध्यसाध-
नग्रहविरोधितानवच्छेदकरूपकृतपक्षप्रकृतसाधनरैश्वर्यग्रहविरोधि-
तावच्छेदकरूपरूपान्यज्ञानस्य विषयोऽसिद्धिर्व्याप्यत्वाभादः ।

तत्र विशिष्टान्तद्वयव्यावृत्तिमाह प्रमिति । अत्र गुणान्यत्वविशि-
ष्टसत्ताभाषयच्छेदस्य स्वरूपासिद्धिरूपस्य ज्ञानयद्यपि पक्षतावच्छे-
दकविशिष्टशब्दे शुद्धहेतुपक्षाज्ञानं विरुणाद्वि, तथापि हेतुतावच्छे-
दकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं विरुणाद्वितीति न
तत्राध्यासि । पक्षतावच्छेदकविशिष्टेत्यस्य व्यावृत्तिमाह गुणान्यत्व-
विशिष्टसत्त्वमिति ।) तदुभयमिति । आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धीत्यर्थः ।
ननु पर्वत काञ्चनबन्दिमान् द्रव्यत्वादित्यादिसलीयव्याप्यासि-
द्ध्याध्यासि तत्राश्रयासिद्ध्याद्यप्रसिद्ध्या तदन्यत्वस्याऽलीकत्वादन-
भाह पक्षादिभेदेनेति । न चैवमपि काञ्चनपर्वतो बन्दिमान् काञ्चनपर्व-
तादित्यादौ हेत्वप्रसिद्ध्याध्यासि तस्य प्रकृतपक्षग्रहविरोधिभेदाश्रया-
सिद्धितया तद्विभ्रत्वाभावादिति वाच्यम् । तस्याऽलक्ष्यभेदेपि क्षत्यसा-
धात्, असिद्धिरूपस्याऽसार्वभिकत्वादिति भावः । कस्यचिद्व्याप्यत्वा-
सिद्धिलक्षणमाह सविषयवृत्तीत्यादिना । साध्यसाधनयोरप्रसिद्धयो-
रप्रसिद्धार्थमनवच्छेदकान्त विरोधितावच्छेदकरूपस्य विशेषणम् ।
(तत्रापि सविषयवृत्तिपदं पर्वत पर्वतावृत्तिहृदत्वान् हृदत्वादि-
त्यादौ पर्वतावृत्तिहृदत्वादिरूपाया साध्याप्रसिद्ध्याध्यासिवारणार्थ-
म् । अन्यथा साध्यग्रहविरोधितानवच्छेदकभूतस्य पक्षसाधनरैशि-
व्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपस्याऽप्रसिद्ध्या तत्राध्यासिप्रसङ्गात् ।
तदुपादाने च सविषयकनिष्ठं यत्साध्यग्रहविरोधितावच्छेद-
कं तद्विभ्र पक्षधर्मिकहेत्वभावनिश्चयत्वादिरूपमेव पक्षसाधनवै-

साध्यपदोपादानात् पर्वतः पर्वतवृत्तिवृद्धत्ववान् वृद्धत्वादिसादौ
साध्याप्रसिद्धेर्नासिग्रहः । तस्याः स्वरूपासिद्धौ निवेशादनुपादेय-

शिष्टप्रहविरोधितायच्छेदकं तत्र प्रसिद्धमिति भाष्यातिः । उ-
क्तफलीयसाध्याप्रसिद्धेः स्वरूपासिद्धित्वमते च) धूमवान्
वग्नेरित्यादौ ज्ञानगतधर्मस्य प्रकृतसाध्यसाधनप्रहविरोधिता-
यच्छेदकत्वात्सम्भवेपि कामिनीजिज्ञासात्वादेरेव तद्यथायात् पक्षवृ-
त्तिरप्यपिशिष्टसाध्याध्यमिचारितसामानाधिकरण्याभावे भाष्यासिदि-
त्यावेदयितुं सधिययवृत्तित्युक्तम् । हेतुप्रसिद्धादिज्ञानस्यापि निरुक्त-
विरोधितानयच्छेदकीभूतसत्त्वादिधर्मवत्त्वात्सम्भवापत्तिरतः प्रकृत-
पक्षेत्यादिना च पर्वताभ्यः पर्वतो दहगान्यदहनयान् धूमान्यधूमादित्या-
दौ हेतुप्रसिद्धावव्याप्तिः तत्र कामिनीजिज्ञासात्वात्स्येव तादृशपक्षसा-
धनवैशिष्ट्यप्रहविरोधितायच्छेदकत्वात् तस्य च प्रकृतपक्षसाधनप्र-
हविरोधितानयच्छेदकत्वाभावेन निरुक्तरूपाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । प्र-
कृतपक्षप्रकृतसाधनवैशिष्ट्यप्रहेत्यनेन तादृशप्रहत्वाव्यापकविधयि-
ताशून्यप्रहस्य वियक्षितत्वेन पर्वतो धूमवान् इत्येवंप्रहस्यापि तद्यत्वेन
तद्विरोधितायच्छेदकस्य पर्वतधर्मिकधूमामाधनिश्चयत्वेय प्रकृ-
तसाध्यसाधनप्रहविरोधितानयच्छेदकस्य सौलभ्यादिति भावः ।
येन सम्बन्धेन विरोधितायच्छेदकत्वं तेनैव तच्छून्यत्वस्य लाभायै-
ज्ञानस्येत्युक्तम् । तेन स्वरूपासिद्धादिज्ञानस्य सयोगादिसम्बन्धेन प-
क्षधर्मिकहेतुभाधनिश्चयत्वात्प्रकृतादृशरूपशून्यत्वेपि न तत्राति-
व्याप्तिः । तादृशज्ञानस्य विषयत्वं घटादौ विषयीभूतहेतुभासात्वं च
व्यभिचारादायतिप्रसक्तमत उक्तमसिद्धिरिति । ननु पर्वतः काञ्चन-
वन्दिमान्धूमादित्यादौ साध्याप्रसिद्धिज्ञानस्य प्रकृतपक्षसाधनवैशि-
ष्ट्यप्रहविरोधितत्वादेव तद्विषयीभूतसाध्याप्रसिद्धौ लक्षणसम्भवा-
त्साध्यपदं विफलमत आह साध्येत्यादिनासङ्ग इति । अन्यथा प्रकृ-
तसाधनप्रहविराधिन पर्वतावृत्तिरवशिष्टवृद्धत्वप्रहस्य प्रकृतपक्ष-
प्रकृतसाधनवैशिष्ट्यप्रहविरोधितत्वात्निरुक्तरूपशून्यत्वाभावेन च वि-
षयीभूतायां साध्याप्रसिद्धावव्याप्तिरेव स्यादिति भावः । लाघवा-
द्वाह तस्या इति । उक्तफलीयसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । कश्चिदित्यस्त्र-

मेव वा साध्यमित्यपि केश्वर । साध्यत्वे त्वप्रसिद्धिव्याप्तिवि-
शिष्टपक्षधर्मतादिविरहादयश्चैतद्भेदाः । यत्तु हेतुतावच्छेदकस्य
व्याप्यतानवच्छेदकत्वम् अपि व्याप्यत्वासिद्धिः, नीलधूमत्वा-
देश्च तथात्वं समानाधिकरण सम्भवदवच्छेदकान्तरमपेक्ष्य गुरु-
त्वादिति । अत्रावच्छेदकत्व यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वं, तदा तस्याप्य-
स्ति । अथ तादृशेन समानाधिकरणेन तादृशेन वा धर्मान्तरेणाऽ-
घटितत्वे सति तत्त्वम् । तत्र । सत्यन्तस्य गौरवेणानुपादेयत्वात् ।

रसवीजन्तु भगवद्गीताप्रामाण्यबन्धैव ज्ञानस्य विरोधित्वाङ्गमात्रज्ञा-
नास्त्वान्वतस्य स्वरूपानिश्चिज्ञानस्य निरुक्तरूपशून्यत्वात्तद्विषयस्वर-
रूपासञ्ज्ञावनिव्याप्तिरित्यादिषु द्रष्टव्यम् । ननु व्याप्तरसिद्धिर्वा-
प्यत्वासिद्धिरित्युक्तस्य व्याप्तिविरहस्यैव व्याप्यत्वासिद्धिपदार्थ-
त्वात्साध्याप्रसिद्धसाधारणतल्लक्षणमयुक्तमित्याशङ्कापनयनाय सा-
ध्यवृत्तिरित्यादि । तथा च व्याप्यत्वासिद्धिपदं न यौगिकं किन्तु मण्ड-
पादिपदवत् कटमिति भावः । तथात्वं व्याप्यनवच्छेदकत्वम् ।
तस्य नीलधूमत्वादे । तादृशेनेति साध्यव्याप्यतावच्छेदकीभूतेनेत्य-
र्थः । तत्र द्रव्य गुणाद्यन्तत्वं सति सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तात्त्वस्य
यत्त्वसमानाधिकरण गुणाद्यन्तत्वं तदघटितत्वापि नावच्छेदकत्व-
हानि । न च महाकालनिरूपितविशेषणतया गुणान्यस्य हेतुतायां
गुणान्यत्रस्यापि द्रव्यत्वव्याप्यतावच्छेदकत्वादुक्तदोषतादवस्थयमा
प्रकृतहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्त्वव्याप्यत्वं तदवच्छेदकधर्मान्तराघ-
टितं वस्यैव प्रेक्ष्यत्वादिति भावः । धूमप्रागभावत्वस्य धूमविशि-
ष्टरासमघादयां चन्द्रिव्याप्यतावच्छेदकान्तरधूमत्वादिघटितत्वाव-
च्छेदकत्वं न स्यात् अतः समानाधिकरणेनाप्रकृतहेतुतावच्छेदकता-
घटकत्वसम्बन्धेन यत्त्वाधिकरणतत्र प्रकृतव्याप्यनवच्छेदकताघटकत्व-
सम्बन्धेन वृत्तिरित्यर्थः । तेन धूमत्वधूमप्रागभावत्वाद्योरपि यथाक-
थञ्चित्सम्बन्धनमिदं सामानाधिकरण्येपि न क्षति । प्रकृतहेतुतावच्छे-
दकताघटकत्वसम्बन्धेन यत्त्वाधिकरणतत्र तत्रैव सम्बन्धनवृत्तित्वन्तु

नापि अनूनानतिरिक्तवृत्तित्वम्, आलोकाद्यवृत्तेर्धूमत्वादेरप्य-
तथात्वापातात् । अथ स्वरूपमम्बन्धविशेषः, तर्हि द्रव्यं रूपादि-
त्यादौ रूपत्वादेरपि तथात्वं न स्यात् । रूपादिषु चतुर्विंशतौ स-
म्भवदवच्छेदकमेकं गुणत्वमपेक्ष्य रूपत्वादीनां चतुर्विंशतेः पद-
विंशतेर्वा गुरुत्वात् । एवं पशुमान् सास्नादिमत इत्यादौ सास्ना-
दिनस्त्वादेरपि गौत्वादिकां जातिमपेक्ष्य उपाधेर्गुरुत्वात् हेतुताव-
दवच्छेदकाविशिष्टहेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणतादृशहेतोः सा-

स्यसामानाधिकरण्यं न घट्यम् । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादे-
रपि चक्ष्मादिव्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः । न चैवमपि द्रव्य गुणक-
मान्यत्वं नानि समर्थनादित्यादौ विशिष्टसमवेतत्वं द्रव्यत्वस्य व्याप्य-
तावच्छेदकं न स्यात् स्वसमानाधिकरणेन प्रकृतव्याप्यतावच्छेद-
कीभूतगुणरसादना घटितत्वादिति वाच्यम् । स्वसमानाधिकरणेत्यस्य
स्वद्वयतावच्छेदकत्वादिनि भावः । धूमप्रागभायादिकं न लिङ्गं प्राग-
भावात्वादेना व्यथत्वादिति परामर्शायमूलमनुरुध्य सामानाधिकर-
ण्यं परित्यजन्नाह तादृशेन वेति । धूमत्वादेरपि स्वात्मकतादृशधर्मघ-
टितत्वादवच्छेदकत्वं न स्यादतो धर्मान्तरणेत्यन्तरपदम् । न चैव धू-
मप्यवच्छेदकं स्यात् धूमत्वस्य विशिष्टधूमत्वाभिगतया धर्मा-
न्तरं गमायादिति वाच्यम् । स्थानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्य ध-
मात्तत्पदेनोक्तत्वादिनि भावः । तत्त्वं व्याप्यनतिरिक्तवृत्तित्वमायद्य-
वच्छेदकत्वमित्यनुपपद्यते सत्यन्तस्येति । बहिर्मान्द्रव्यादित्यादौ द्र-
व्यत्वादेरवच्छेदकत्वधारणायाऽनतिरिक्तवृत्तित्वांशस्यायद्वयकत्वादि-
ति भावः । तत्रात्य व्याप्यवच्छेदकत्वम् । कालिकदशिकसाधारणयोः
परत्वात्वापरत्वत्वजात्योः करणाभावादाह पञ्चविंशतेर्वेति । इदमुपल-
क्षणमावेगादिसाधारण्याः सस्कारत्वजानेः खण्डितत्वादृष्टाविंशतेर्वेति
द्रव्यम् । व्याकृत्याहुष्यगौरवमुक्त्या शरीरगौरव दर्शयन्नाह एव-
मिति । सास्नादि रसास्यापीति । तथात्वं न स्यादित्यतनान्वयः । ननु
नीलधूमत्वादिकामय सास्नावरगादिकमप्यवच्छेदकं माभूत् को दोष-
इत्यत आह इतुतेति । तादृशेति हेतुतावच्छेदकविशिष्टेत्यथः । केवला-

ध्याव्यभिचरितसम्बन्धितादृशहेतोर्वा ज्ञानस्यानुमितिकारणस्याऽ-
विरोधिनो निरुक्तानवच्छेदकत्वस्य दोषत्वायोगाच्च । परार्थस्थले
तु दृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यप्रव हेतौर्व्यर्थविशेषणत्वमपि निग्र-

न्वयिखण्डकानां मतमाह साध्याव्यभिचरितेति । साध्याव्यभिचरित-
त्वे सति सम्बन्धि समानाधिकरणो यस्तादृशा हेतुतावच्छेदकविशि-
ष्टो हेतुस्तस्यैत्यर्थः । ज्ञानस्यति । पक्षधर्मतेत्यादि । निरुक्तेति । स्वरू-
पसम्बन्धात्मकव्याप्त्यवच्छेदकत्वभात्रस्य हेत्वाभासत्वायोगादि-
त्यर्थः । यद्विषयकज्ञानमनुमिते परामर्शस्य वा ग्राह्याभावमुद्रया वि-
रोधि तस्यैवाभासत्वात् । न च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नमेव सा-
ध्याव्यभिचरितसम्बन्धित्व व्याप्तिः, तादृशसम्बन्धितामात्रस्य तत्रै-
पर्यतीयवन्हेरेव तथात्वात् धूमवान् वह्निरियादिप्रयोगेऽपि चाद्यनि-
ग्रहापत्तः, तथा च ग्राह्याभावविधयेव हेतुतावच्छेदकस्य निरुक्तान-
वच्छेदकत्व दोष इति वाच्यम् । परार्थस्थल व्याप्त्यतिप्रसक्तधर्मेण
हेतुप्रयोगस्यापि पृथग्निग्रहस्यानत्वादेवातिप्रसङ्गमङ्गे हेतुतावच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नत्वस्य व्याप्तावनन्तर्भावादिति भावः । यस्तु व्यापक-
सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तौ हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरण-
त्व निवेद्यम्, अन्यथा द्रव्य विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः ।
तथा च चन्दिमान् प्रमेयधूमादित्यादौ प्रमेयधूमत्वाद्भरधिकरणतान-
वच्छेदकत्वलक्षण व्यर्थविशेषणत्वमसिद्धिभद् एव, परामर्शविरोधि-
त्वात्प्रतियोगिताया इवाधिकरणत्वस्यापि लघुधर्मसम्भव गुरुधर्मा-
नवच्छेदकत्वात्तान चैव केवलधूमत्वाद्वाप आधिकरणतावच्छेदकत्वे
मानाभावात् चन्दिमान् धूमादित्यत्रापि धूमत्वादौ व्यर्थविशेषणता
स्यादिति वाच्यम् । विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताया अपि
धूमत्वावच्छेदकतया तदवच्छेदकत्वस्यैव तत्र हेतुतावच्छेदकीभूतधू-
मत्वादौ सुगमत्वात्तानीलधूमत्वाद्वा हेतुतायाऽनु अधिकप्रयोगादेव
निग्रह इति निश्चित्यम् । ननु व्ययविशेषणत्वस्याऽदोषत्व नीलधूमा-
दित्यादिप्रयोगापानग्रहो न स्यादत आह परार्थस्थलत्वमिति । साध्या-
दीत्यादिना साधनस्यापग्रहः) व्ययविशेषणत्वमपीत्यायद्रूपेण हेतु

हस्यानविभाजकसूत्रस्थानुक्तसमुच्चयपरेण चकारेण समुचितं
पृथगेव निग्रहस्थानम् ॥

प्रयुज्यते तस्य स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितत्व-
मपीत्यर्थः। विभाजकसूत्रस्येति। “हेत्वाभासाश्च यथोक्ता” इत्यन्तिमसू-
त्रस्यचकारेणेत्यर्थः। पृथगेव हेत्वाभासादिव्यतिरिक्तमेव। न च धू-
मादित्यस्यैव सम्यक्सत्वं नीलधूमादिति प्रयुज्ज्ञानस्याऽऽधिक्यमेवास्तु
निग्रहस्थानं कृतं चशब्दसमुच्चयेनेति धाव्यम्। हेत्वधिक्यमिति सूत्रइ-
च्छया हेतुद्वयादिप्रयोगस्यले एषाधिक्यस्य निग्रहस्थानस्योपगमादिति
भावः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतायामनुमान-
दीधितिव्याख्यायामसिद्धिग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः बाधः ।

बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्र-
तियोगिसाध्यकत्वं वा, पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य
प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावा-
दिति वक्ष्यते । अत एव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि
न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च । किन्तु साध्याभावव-
त्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं, प-
क्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं चेति ॥

दीधित्याः बाधः ।

अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह पक्षेति । पक्षः साध्याभाववा-
निति ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकारः साध्याभाव इति लक्षण-

जागदीद्याः बाधः ।

मणिकृता विषयतायाः सप्रकारत्वास्वीकारादाह अतिरिक्ते-
ति । सप्रकारकविशेष्यतावादिमतेनेत्यर्थः । ननु पक्षनिष्ठत्वं यद्यभा-
यान्वयि तदा प्रकारान्तवैयर्थ्यमनोन्यथा व्याचष्टे पक्ष इत्यादि-
ना । प्रकारमावेत्यत्र यदि तादृशप्रकारस्याऽभाव इति तत्पुरुषस्तदा
साध्यस्य तत्प्रतियोगित्वाभावात् बाधमात्रासंप्रदः स्यादतः कर्मधा-
र्यामिप्रायेण योजयति प्रकारः साध्याभाव इति । हेत्वादीत्यादिना

विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः । सा च प्र-
मात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती, हेत्वाभासत्वात् । प्रमा-
त्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनाऽदोषत्वात् अप्रमा-
यामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च । अथ सा-
ध्याभावव्रति पक्षे हेतोः सत्त्वज्ञाने व्यभिचारः, तदज्ञा-
नेऽसिद्धिः, संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावादाश्रया-
सिद्धिश्च । न च पक्षभिन्ने व्यभिचारो दोषः, व्यर्थवि-
शेषणत्वात् सत्त्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभावव्रति
साधनमित्यवगमादेव भङ्गात् । न चैवं सन्दिग्धसा-
ध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकवत्पक्षे व्यभिचारसंशया-

समन्वयः । विवक्षितेति । हेत्वादिविषयत्वेनाऽप्रतिबन्धकत्वादिति
भावः । साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रहस्यावश्यक-
त्वाभिप्रायेण, साध्याभावस्य बाधत्ववादिमतेन वा शङ्कते अथेति ।

हेतुतावच्छेदकाद्युपग्रहः । ननु पक्षधर्मिकसाध्याभावप्रमास्वरूपस्य
बाधत्वस्य ग्रहे पक्षे साध्याभावस्याऽलाभादयेत्यादिमूलासङ्गतिरत
आह साध्याभावेति । पक्षधर्मिकत्वादिः । आवश्यकत्वामिप्रायेणेति ।
पक्षः साध्याभाववान् इति ज्ञानस्याऽन्यांशे साध्याभावप्रमात्वग्रहे
पक्षधर्मिकसाध्यानुमित्यविरोधित्वात् पक्षांशे साध्याभावप्रमात्वस्यैव
ग्रहस्तादृशानुमिनेर्विरोधी वाच्यः । पक्षांशे साध्याभावप्रमात्व च
साध्याभाववत्पक्षधर्मिकसाध्याभावप्रकारकज्ञानत्वमित्यवश्यं ताद-
र्यप्रमात्वग्रहदशायां पक्षे साध्याभावस्य मानमिति भावः । ननु

दनुमानमात्रोच्छेद इति, पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाङ्ग-
मिति । व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्युत्पादेन सश-
यनिवृत्तेः, अन्यथा विशेषदर्शनस्य सशयविरोधिता
भज्येत । न च पक्षे साध्याभावं प्रतीत्य व्यभिचारज्ञा-
नमित्युपजीव्यत्वादवाधः पृथक्, पक्षसाध्याभावप्रतीति-
रेव हि साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धोत्प्लेखिनीत्येकवित्तिव-

पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चिताया पक्षतत्त्वमयोः साध्याभावसंशयो
न दोषायेत्यर्थः । अनुमित्युत्पादेनेति फलतोऽपि विरोधित्वप्रद-

पक्षविषयतास्वरूपसाध्याभावप्रतिषेधकत्वावच्छिन्न साध्याभाव-
प्रकारकत्वमेव पक्षाश साध्याभावप्रमात्व चाक्षय तच्च पक्षे साध्या-
भावस्याऽलाभेऽपि सुग्रहमत कल्पान्तरमाह साध्याभावइत्यति ।
पक्षनिवृत्त्येत्यादि । मूले पक्षे साध्यमशय इति । पक्षे साध्यसशय-
स्यानुमानाङ्गत्वानुरोधेन तत्सत्त्वपि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानो-
दयात्तदुत्तरमनुमितेरेवोत्पादेन विरोधिव्यभिचारसशयानुत्पत्तारत्य-
र्थ । तथा च साध्याभाववत्त्वाशे निश्चयाकारो व्याप्तिग्रहानुकूलत-
र्करहितो व्यभिचारसशयो व्याप्तिग्रहस्य विरोधीति पक्षायसाध्य-
सशयान्नानुमानमात्रोच्छेद इति भाव । पक्षे साध्यसशयस्य मणि-
कृतमतेऽनुमानाङ्गत्वामायात् तदुपेक्ष्य फलितार्थमाह व्याप्तावि-
त्यादि । तत्समति इष्टान्तार्थम् । न दोषायेति । न व्याप्तिग्रहविरो-
धिव्यभिचारसशयोत्पादायत्यर्थ । ननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञा-
नेन प्रतिबन्धादेव व्यभिचारसशयानुत्पत्तिसम्भवादनुमित्युत्पादप्र-
दर्शन व्यर्थमत आह अनुमित्युत्पादेत्यादिफलतोपीति । फलद्वारापि
व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य व्यभिचारसशयविराधित्वप्रदर्शनायेत्यर्थ ।
फलतापीत्यपिरनास्थायाम्, अजनितफलेनापि परामर्शेन व्यभिचा-
रधीप्रतिबन्धात् स्वरूपतो विराधित्वस्यावश्यकत्वेन फलद्वारा

यत्वे ननोपजीव्यत्वम् । अन्यथा बाधदशायां पक्षे हे-
 तोरज्ञानादसिद्धिरेव । न चोद्भावितव्यभिचारनिर्वाहाय
 बाधोद्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वम्, व्यभिचारोद्भा-
 वने परं कथन्तानावश्यकत्वात्, तत्त्वे वा तन्निर्वा-
 ह्यमेव दूषणं क्लृप्तत्वात् । बन्धिरुष्णः कृतक इत्युद्भा-
 वनाद्वन्धिरुष्ण इत्युद्भावनं लाघवमिति बाधः पृथगिति
 कश्चित् । तन्न । पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमाने यदि
 न दोषः तदा परं प्रत्यपि न स्यादविशेषादिति तदुद्भा-
 वनस्य दूरनिरस्तत्वात् । अथोपनीतकाञ्चनमयत्ववि-
 शिष्टवन्धनानुमितेः सल्लिङ्गजन्यायाः आभासत्वं हेत्वा-

ज्ञानाय । अत एव ज्यायः स्वरूपतो विरोधित्वं द्रढयति अन्यथे-
 ति । हेत्वाभासाधीनमिति । न च हेत्वाभासस्यानुमित्याभासता-

तयात्वे मानामाघात् । एतदेव स्फुटीकुर्वन्नाह भवत्येति । फलतो
 विरोधित्वस्य गौणत्वादेवेत्यर्थः । जायस्त्वमावश्यकत्वेन । अस्तु-
 तस्तु न चैवमित्याद्यनुमानाङ्गमित्यन्त एवाशङ्कान्प्रन्थः । यदि व्य-
 मिचारज्ञानमात्रं विरोधि तदा पक्षायव्यभिचारसंशयादनुमानमा-
 त्रोच्छेदः स्यादिति पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाङ्गमनुमानाविरोधि वा-
 च्यमिति न चेति तदर्थः । यदि साध्यसंशयस्यानुमिनिहेतुत्वं स्यात्
 स्यादपि तदनुरोधेन व्यभिचारसंशयत्वादनुमानमात्रोच्छेदः, न
 चैतदस्ति, यत्र प्रथमत एव व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानादनुमिति-
 स्तत्र व्यभिचाराद्विशेषदर्शने सति संशयायोगादित्याशयेन सिद्धा-
 न्तयति मूले व्याप्यस्य पक्षधर्मताज्ञानादिनेति युक्तमुत्पश्यामः । न
 चेत्यादि । यद्यपि हेत्वाभासस्यानुमित्याभासतायां प्रयोजकत्वं व्या-

भासाधीनम् । न चानुमितेः पूर्वं तत्र व्यभिचारज्ञानं,
विशिष्टस्याऽप्रसिद्ध्या तदभावस्याऽज्ञानात् । अत एव
पक्षासिद्धिरपि न, अतः काञ्चनमयवन्ध्यभावरूपादुवा-
धादनुमानाभासत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नप्रतियोगि-
कश्चात्राऽभाव इति चेन्न । वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र
सत्त्वात्, ज्ञानञ्च तस्य बाधस्येवाऽनुमित्यनन्तरमेव ।
किञ्च ब्रह्मै काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने का-
ञ्चनमयब्रह्ममानित्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्वम-
ज्ञानाद्वन्धौ काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वं वन्धौ

प्रयोजकत्वे मान्यवति पक्षे लिङ्गाभासजन्याया अनुमितेराभास-
त्वापत्तिः, लिङ्गोपधाने तथात्वस्येष्टत्वात् । पक्षासिद्धिरित्यस्य
बाधकमाननिवन्धनेत्यादिः । लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रं, वन्धेरप-

पक्षत्वमित्युक्तौ नाय दोष, तथापि समव्याप्तत्वमेव प्रयोजकत्वमि-
त्यभिप्रेत्य इयं शङ्कति ध्येयम् । काञ्चनमयत्वविशिष्टस्य वन्धेरप्र-
सिद्धावपि शुद्धवन्धमादायैव सन्दिग्धसाध्यकत्वरूपस्य पक्षत्वस्य
प्रसिद्धिसम्भवात्तदप्रसिद्धेरप्रसक्तत्वेन निराकरणायागादाह बाध-
केत्यादि । अनुमितेर्बाधक विरोध यन्मान साध्यस्य तदभावस्य
वा विशिष्टज्ञान तन्निवन्धनत्यर्थः । तेन विशिष्टसाध्यतदभावस्य च
प्रागुपात्तत्वात् विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या साधकमाननिवन्धनाया अपि
पक्षासिद्धे स्तण्डनाहंत्वात् बाधकमानमात्रोपन्यासानौचित्यमित्यपा-
स्तम्, उक्तक्रमेण सिद्धिग्राह्यारवापन्यस्तत्त्वादिति ध्येयम् । मूले
वन्धौ काञ्चनमयत्वांशे इत्यादि । वन्धौ धर्मीण काञ्चनमयस्यानु-

लिङ्गस्यासिद्धेः व्यभिचाराच्चान चानुमितेर्निपयाभावाधी-
नमप्रमात्वं किन्तु हत्वाभासाधीनं, यस्य हि ज्ञानमनु-
मितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः। न च साध्याभावो ज्ञातः
प्रतिबन्धक इति न स हेत्वाभासः । वस्तुतस्तु उपनी-
तस्यानुमितौ भाने मानाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीति-
चलेनैव तत्कल्पनम् अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलपदार्थभा-
ने यथार्थानुमित्युच्छेदः । आपे चैवं परार्थानुमानेष्युप-
नीतभाने बाधितोऽर्थ उपनीतोऽर्थं मम भान इत्युद्भाव-
नादव विजयत वादी उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धान्न तत्र

सत्त्वात् काञ्चनमयत्वस्याऽसाध्यत्वाच्च । न च साध्याभाव इति ।

मिनेरामान्त्य चन्हौ धर्मिणि काञ्चनमयत्वसाधकलिङ्गस्यासिद्धे-
र्यव्यभिचारान्च सम्भविष्यतीति शेष । तथा चोपनीतकाञ्चनमयत्व-
विशिष्टग्रन्थानुमितेराभामन्त्रममिद्ध्यादिहेत्वाभासाधीनतयैवापपन्न न
वाध्यम्य हेत्वाभासस्य साध्यतीत भाव । तत्पक्षकतत्साध्यकानु-
मित्याभासस्य तत्पक्षकनत्साध्यिहत्वाभासाधीनामत्येव नियममु-
ररोक्त्य मूले दूषयति लिङ्गस्येत्यादिना । अङ्गुष्ठचय हेतुमाह व-
न्हरिति । बन्धसाध्यकसल्लिङ्गपरामर्शजन्यानुमितिस्यल इत्यादि ।
तादृशानुमितेरव पूर्वं प्रकान्तत्वादिति भाव । वस्तुतस्तु तद्वर्मेक-
तत्प्रकारकानुमित्याभासस्य तत्पक्षकनत्साध्यकहत्वाभासाधानमित्य-
व व्याप्ति तथा च सल्लिङ्गजन्याया पर्वत काञ्चनमयवन्धमानित्य-
नुमितेर्वन्धपक्षककाञ्चनमयत्वसाध्यकानुमित्याभासत्वाभावेपि व-
न्धिधर्मिककाञ्चनमयत्वप्रकारकानुमित्याभासत्वादिति लिङ्गस्ये-
त्यादमूल सम्यगेव इति प्रतीति । स्वमते ज्ञातस्यैव साध्या-

बाधो दोष इति चेत्, तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि । अत एव
यत्र सामान्यतोदृष्टानुमानमेवेतरबाधसहायं विशेषानु-
मापकं तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्प्रयुक्तं सामान्यतो-
दृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्याऽसाङ्ग्यर्थात् । न च यदि
विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञातदा अर्थान्तरं सा-
मान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरबाधकापेक्षेति वाच्यम् । स्वा-
र्थानुमान एवैवं बाधासङ्करस्योक्तत्वादित्यपास्तम् । अनुमि-
त्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोषत्वात् । ननु पक्षे साध्या-
भावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषको विरोधित्वा-
विशेषात्, तथा च साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचारः सा-
ध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बाधः साध्याभावव्या-
प्यञ्च बन्धित्वादिकमेवेति चेत् न । पक्षे हि साध्याभावे
ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिक-
रण्यबुद्धिस्तदा व्यभिचार एव । अथ पक्षे साध्याभाव-

अनुमितेः पूर्वविशिष्टस्याऽप्रासङ्ग्यतया तदभावस्याऽज्ञानादिति भव-
तैवोक्तत्वादिति भावः ॥

भावस्याभासत्वाच्चैत्यस्याऽसङ्गतत्वाद् अनुमिते पूर्वमित्यादि ।
भवतैवेति । एतन्नाशे च भवन्मत न ज्ञातं प्रतिबन्धक इति मूलार्थः ।

इति जागदीश्यां बाधपूर्वपक्षग्रन्थः ।

बुद्धिं विनैव सा, तर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाण-
विशेषयोः सत्प्रतिपक्षत्वम् । अथ तुल्यबलेन सत्प्रति-
पक्षाऽधिकबलेन बाध इति चेन्न । गमकतौपयिकरूप-
साकल्यं हि बलं तच्च द्वयोर्ज्ञातमिति कथं न सत्प्र-
तिपक्षत्वं, गमकतावहिर्भूतञ्च न बलम् । अथ साध्या-
भावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलं, तदा ततः साधन-
वति पक्षे साध्याभावानुगितावनैकान्तिकत्वमेव पक्षे सा-
ध्याभावग्रहवदिति यदुक्तं, तदप्यसिद्धम् । तस्य दोषत्वान-
भ्युपगमात्, अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तिः । अथ हे-
तुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धेः बाधे-
न हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्य-
त्वादबाधः पृथक्, अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे
साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचारबुद्धिः तस्याञ्च
सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न ।
साध्यसिद्ध्यन्मुखहतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहच-
रितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् । त-
थापि व्यभिचार साध्याभावप्रमा तन्त्रं तां विना तद-
भावादिति सैव दोष इति चेत् । सत्यम् । किन्तु सा-
ध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका क्लृप्तत्वात्,
न स्वतन्त्रा । अत एव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रति-

बन्धकत्वं न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वे-
 नेति प्रत्युक्तम्, तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात् । अथ प्र-
 त्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधो दोषत्वेन
 क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेन्न । तर्हि हे-
 त्वाभासः अनुमित्यसाधारणदोषस्य तत्त्वात् मनोयोगा-
 भाववत् स्वरूपसत एव प्रतिबन्धकत्वात् हेतुत्वाभि-
 तावृत्तित्वेनाऽसाधकतालिङ्गत्वाभावाच्च । बाधितपक्षकत्वं
 लिङ्गमिति चेन्न । अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात् ॥

उच्यते । पक्षे साध्याभावनिश्चयः साध्याभावज्ञा-
 नप्रमात्वनिश्चयात्, ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहवै-
 यर्थ्यं भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चयप्रसङ्गश्च, तथा चोपजीव्य-
 त्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्व-

तयाचेत्यादि । अधिकबलत्वेनाऽधिकरणरूपत्वेनाऽपेक्षणीयो व्य-

अथ बाधसिद्धान्तः ।

अधिकं बलं यस्येति भ्रम निरस्यग्राह्य अधिकबलत्वेनेति ॥
 तृतीयासङ्गत्यर्थं पूरयति अपेक्षणीय इति । साध्याभावनिश्चयस्य
 प्रमात्वनिश्चय विनापि व्यभिचारस्य सत्त्वात् व्याचष्टे व्यभिचार-
 निश्चय इति । ननु व्यभिचारज्ञानस्य न साध्याभावनिश्चयमाधी-
 नत्वं गृहीताप्रामाण्यके तस्मिन्नसत्यपि व्यभिचारस्य, ज्ञानात् किं तु
 साध्याभावज्ञानप्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वमेवेत्यतः तथैव व्याचष्टे

निश्चये सव्यभिचारो नान्यथा, उभयथापि साध्याभास-
निश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्वं ज्ञातं साध्याभावज्ञा-

भिचारनिश्चयः। साध्याभावनिश्चयेति। साध्याभावो निश्चीयते येन
प्रामाण्यनिश्चयेन तदधीनेत्यर्थः। अत्रेदं तत्त्वम्। साध्याभाववान्
साध्यवदन्यो वा पक्षः, पक्षावृत्तिमाध्यं, पक्षे साध्याभावः, पक्ष-
निष्ठसाध्यभाववत्त्वादिकं, साध्यादेः पक्षावृत्तित्वादिकं, साध्यवद-
सामान्यादेः पक्षान्यत्वादिकं, विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभावव-
त्त्वादिकं, यथामतं पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य साक्षाद्विरोधि प्रत्येकमेव

साध्याभाव इति। निश्चीयते येनेति। निश्चयविषयतापक्षः क्रियते येन
विशेषणेनेत्यर्थः। निश्चितप्रामाण्यकज्ञानस्यैव प्राच्यैरर्थनिश्चायक-
त्वोपगमादिति भावः। अत्र बाधग्रन्थे। साध्याभाषयत्यादिकमित्या-
दिना पक्षस्य साध्यवदन्यत्वोपग्रहः। साध्यादेरिति। आदिपदाभ्यां
साध्यवत्त्वस्य पक्षवृत्त्यन्यत्वाद्युपग्रहः। बन्दिमतश्चत्वरस्य पर्वता-
न्यर्थं न बाध इत्यतः सामान्यपदम्। विशिष्टसाध्य इति। गुणः प-
टान्यतवविशिष्टद्रव्यत्ववानित्यादौ गुणादेर्द्रव्यत्वाद्यभाववत्त्वमित्यर्थः।
आदिना विशेष्यस्य पक्षावृत्तित्वोपग्रहः। विशिष्टे साध्ये पक्षस्य वि-
शेषणाभासस्तु नाभासः तद्ग्रहदशायां विशिष्टवत्ताज्ञानहेतोर्धर्मिणि
विशेषणवत्तानिश्चयस्यैव विरहेण विशिष्टवत्ताज्ञानस्यानुद्धात् तत्र
तस्याविरोधित्वात्, अत एव साध्यविशिष्टहेतुमत्त्वं तु पक्षे साध्य-
ग्रहं विना दुर्ग्रहमित्यादिकं स्वयमेव प्रागुक्तमिति ध्येयम्। यथामतं
विरोधीत्यन्वयः। तत्रानुभवबलान्निवृत्तिविषयकस्यापि ज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वादुपात्तं निखिलमेव साध्यवत्ताविरोधित्वात् बाध इति
प्राञ्चः। समानविषयकस्यैव ज्ञानस्य लाघवेन विरोधित्वात् पक्षः
साध्याभाववान् पक्षे साध्याभाव इत्येतयोरेव बुद्धयोर्विरोधित्वमि-
त्यपरे। वस्तुतो यत्र पक्षपेक्षया साध्याभावो लघुः तत्र तत्प्रकारक
एव बाधनिश्चयो विरोधी, यथा चैत्रावलोकितहृदो बन्दिमान् इत्यादौ,

वाधः । तन्निश्चयश्च विरोधिनिश्चयत्वेन दोषविशेषाद्यजन्यज्ञानमात्र
एव विरोधी । अत एवाऽनन्वयनिश्चयविरहो योग्यतेत्याचार्याः ।

तत्प्रकारकनिश्चयत्वापेक्षया साध्याभावप्रकारकनिश्चयत्वस्यैव ल-
घुत्वेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । यत्र तु साध्या-
भावापेक्षया पक्ष एव लघुस्तत्र साध्याभावधर्मिकः पक्षनिश्चय एव
साध्यवत्ताज्ञानविरोधी, यथा जलहृद्ः चैतावलोकितबन्धिमानित्यादौ,
तत्र साध्याभावनिश्चयापेक्षया पक्षप्रकारकनिश्चयत्वस्यैव लाघवेन
विरोधितावच्छेदकत्वात् । यत्र तु पक्षः साध्याभावश्च द्वयमव तु-
ल्यशरीरं तत्र साध्याभावप्रकारकस्यैव पक्षप्रकारकस्यापि बाधनि-
श्चयस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं विनिगमकाभावात्, यथा घटाभा-
वो घन्धिमानित्यादाविति तु परमायं । विरोधिनिश्चयत्वेनेति । वि-
रोधितावच्छेदकतत्तद्भेदप्रकारकनिश्चयत्वेनेत्यर्थः । दोषविशेषेति ।
साक्षात्कारत्वनिरूपिततत्प्रकारताकज्ञानमात्र इत्यर्थः । तेन दोषाद्य-
ननुगमेपि न क्षतिः, न वा लौकिकसन्निकर्षजन्यस्यापि संशयस्य बा-
धनिश्चयदशायामुत्पादः, सन्निकृष्टकोटावपि सन्वेदप्रकारतायाः सा-
क्षात्कारत्वनिरूपितत्वादिति ध्येयम् । ज्ञानसामान्यविरोधितार्यां
संघादमाह अत एवेति । योग्यता शाब्दधीहेतुः । अत्रेदं बोध्यम् ।
लौकिकसन्निकर्षजन्ये-दोषविशेषजन्ये च साक्षात्कारत्वनिरूपितत-
त्प्रकारताकचाक्षुपादौ भ्रमत्वज्ञानाद्यनास्कन्दितास्तदिन्द्रियजन्य एव
तदभावनिरणयो लौकिकालौकिकसाधारणो विरोधी । सत्यपि स्पर्श-
भादिविरोधिनिर्णये तादृशप्रकारताकचाक्षुपाद्युत्पादात्तादिन्द्रियज-
न्यत्वनिवेशः । नार्यं स्थाणुरिति चाक्षुषभ्रमस्थले च विशेषदर्शनेनापि
तस्याऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दनेनैव सम्पादितैवाऽयं स्थाणुरिति चाक्षुषो-
त्पत्तिः । अस्तु वा भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितास्येव विशेषदर्शनाभावविशि-
ष्टस्य स्थाणुत्वाभावचाक्षुषस्य तादृशस्थाणुत्वचाक्षुषविरोधित्वस्य,
अत एव भ्रमोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं वर्णयन्ति
मित्राः । शङ्खे पीतत्वभ्रमदर्शनां च सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यदर्श-
ने पित्तदापेणेव प्रतिबन्धाच्च पीतत्वभावस्य चाक्षुषं, तत्र विशेषदर्श-
नस्य उत्तेजकत्वं वा न बाध्यं शब्दानुगमस्याऽनुपयुक्तत्वात्तादयदि च

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतमाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधनु-
भायकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतमाध्यग्रहविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्र-

सत्यपि मालिन्यदोषोत्पत्ते श्वेत्यामायचाक्षुषे मालिन्यमार्जनोत्तरमेव
शङ्के श्वेत्यचाक्षुष तदा शङ्खधर्मिकनिरुक्तश्वेत्यचाक्षुष प्रति मार्ज-
नाद्यमायविशिष्टस्यैव श्वेत्यामायचाक्षुषस्य विरोधित्वं वाच्यम् ।
अत एव घटवति भूतले यत्किञ्चिद्वच्छेदेनालोकसयोगाद्घटाभाव
चाक्षुषे सत्यपि सयोगच्छेदेनालोकसयोगानन्तरमेव भूतल घटव-
दिति चाक्षुषस्योत्पादेपि न क्षति । तत्रापि सर्वाययवायच्छिन्नाला-
कसयोगानामुत्तजकत्वात् । यस्तुनो विनश्यदवस्थेनापि पिप्तादिना
जनिते श्वेत्यायमायस्य भ्रमे सत्यपि पिप्तादिनाशनन्तरक्षण शङ्खा-
दौ श्वेत्यादिचाक्षुषोत्पत्तेरानुभविकत्वात् लौकिकप्रत्यक्ष प्रति नैक-
विधमपि विपरीतज्ञान विरोधि किन्तु तज्जनकीभूनाः पिप्तादिदोषा
एव तत्प्रतिषन्धका । तत्प्रतिषद्भ्यतायच्छेदक तु न श्वेत्यलौकिकचाक्षु-
पत्य, सत्यपि पिप्ते घटादे श्वेत्यग्रहात्, नापि शङ्खधर्मिकतादृश-
चाक्षुषत्व, सति पिप्ते शङ्के श्वेत्यस्य निर्विकल्पकापत्त, किं तु शङ्ख-
श्वेत्यलौकिकचाक्षुषत्वम् । अत एव शङ्खस्य पिप्ताचभु सन्निकृष्ट-
तादृशायामपि श्वेत्यशङ्खकालीनो घट इत्यादिश्वेत्योपनीतदशनस्य
माप्नुपत्ति । एव शङ्के पीतत्वस्य यशे सर्पत्वस्य समसि नीलरूपस्य
वर्पणादौ मुखादेदोषविशेषजन्यप्रत्यक्षे विद्मोहप्रत्यक्षे च न कि-
ञ्चिदपि विपरीतज्ञान विरोधि, सत्यपि समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चये
तादृशप्रत्यक्षाणामानुभाविकत्वात् । यदि च पिप्तादिसमानकालो-
त्पन्नशङ्खधर्मिकपीतत्वाद्यभावलौकिकप्रत्यक्षस्योत्तरक्षणे न पिप्तादि-
दोषाधीनपीतत्वादिभ्रमस्तदा शङ्खादिधर्मिकपीतत्वादिज्ञानमात्र प्र-
त्येव तदधर्मिकपीतत्वाद्यभावलौकिकानिश्चयस्य विरोधि च वाच्यम् ।
एवमन्यत्रापि यथानुभव प्रतिषद्भ्यप्रतिषन्धकभाव सुधीभिरुक्तव्य
इति सङ्क्षेप ।

प्रकृतेत्यादि । साध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्मन सत्प्रतिपक्ष-
स्य धारणाय प्रथम सत्यन्तम् । यादृशविशिष्टविषयकत्वन परा-
मर्शस्य प्रकृतपक्षधर्मिकप्रवृत्तसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिगोचरानुमि-

कृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वम् । पक्षादेः साध्यासमानाधिकरण-

तिजनकत्वं तद्व्यवस्थे सतीत्यर्थः । अत्र प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्य-
धत्ताग्रहविरोधित्वं न तादृशग्रहविरोधिविषयतामात्रं, बन्दिमत्प-
र्यतो बन्दिभ्याप्याभाववानित्यादिस्थले बन्दिमत्पर्यतस्यापि तादृशवि-
रोधित्वास्तदुन्नायके बन्दिभ्याप्यधत्पर्यताद्यात्मके तत्रत्यधाधे अ-
व्याप्यापत्तेः, नापि प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्र-
ति यादृशविशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमेव तथा, निर्वन्धिः
पर्यतो बन्दिमानित्यादौ तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतियध्यत्वाप्रसिद्ध्या
तत्रत्यधाध्यापत्तेः, किं तु प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यधत्ताग्रहत्वा-
व्यापकविषयिताशून्यग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति यादृशविशिष्टविषयकत्वेन
साध्याप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमेव तथा वाच्यं, तथा च विषयितामात्र-
स्यैव यथाकथञ्चिन्साध्यविशिष्टपक्षग्रहत्वाव्यापकत्वात् तादृशग्रहा-
प्रसिद्ध्या साधमात्राव्याप्तिरित् पक्षसाध्ययोः प्रकृतत्वद्वयोपादानम् ।
साक्षादित्युपादानाद्बन्दिमद्वयद्वौ बन्दिभावव्याप्यव्याप्याभाववानि-
त्यादौ बन्दिभावव्याप्यव्यवस्थितिशिष्टद्वयस्य विरोधिभ्याप्यधत्ताविधया
प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वास्तदुन्नायके बन्दिभाव-
व्याप्यव्याप्यव्यवस्थितिशिष्टद्वयात्मकधाधे नाव्याप्तिरिति श्येयम् । सा-
ध्यपक्षाप्रसिद्ध्यर्थारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् । द्वौ ब-
न्दिमान्धूमादित्यादौ प्रकृतपक्षादिग्रहविरोध्यप्रसिद्ध्या तत्रत्यधा-
धाव्याप्तं, प्रसिद्धपक्षसाध्यस्थले तादृशग्रहाविरोधित्वस्यानुपादे-
यत्वात् । द्वत्वादिप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति द्वदभिन्नत्वाद्विज्ञान-
नत्यन समानविशेष्यताप्रत्यासत्या प्रतिबन्धकत्वमते तत्रापि पक्षा-
दिग्रहविरोधित्वस्य सुवचत्वाच्च । न च बन्दिमज्जलद्वौ बन्दिभा-
वव्याप्याभाववान् इत्यादौ बन्दिभावव्याप्यव्यवस्थितिशिष्टद्वयात्मकधाधे
अव्याप्तिः तस्य प्रकृतपक्षग्रहविरोधित्वादिति वाच्यम् । तदभाव-
व्याप्यवत्तादिव्यावृत्तस्यैव पक्षादिग्रहविरोधित्वस्योक्तत्वात्, तस्या-
व्याप्तिरित्येनाऽऽकृत्यत्वेऽपि सत्यभाव इत्यपि वदन्ति । व्यभिचारा-
वाचितिव्याप्त्यर्थारणयाह प्रकृतपक्षत्यादि । अत्रापि पक्षसाध्ययोः
प्रकृतपदव्यावृत्तं प्रागुक्तरीत्या द्रष्टव्यम् । ननु पक्षादेः साध्यासमा-

नप्रमात्वमेव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि च पक्षे सां-
ध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नाऽनुमितिविरोधी, तदा
व्याप्तिपक्षधर्मतया हेतुज्ञानं विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्या-
भावज्ञानं परिभूय साध्यं साधयेदेव पर्वते धूम इव व-

धर्मवत्त्वादिकमपि बाध एव । साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु
न बाधः । तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे विरो-
धिविषयत्वाभावात्, अवगाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वा-
त् प्रमात्वनिश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च । सर्वत्र निश्च-

नाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्यापि साध्यविरोध्यनुप्रायकत्वात् साध्य-
वत्तापोर्धाधरोधित्वाच्च तत्रातिव्याप्तिरत आह पक्षादेरिति । ननु
पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयसामान्यप्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वे सती
त्युक्त्यैव प्रतिपक्षधारणमस्मत्वात् विरोध्यनुप्रायकत्वादिप्रवेशे गौर-
वमन आह पक्षादेरिति तु नव्याः । आदिना साध्यासमानाधिकरण-
धर्मवत्पक्षाद्युपग्रह । बाध एवति मतभेदेन । नाऽनः परामर्शग्रन्थोक्तस्य
साध्यवत्ताबुद्धिं प्रति तदधिरोधित्वस्यासङ्गतिः । मूलोक्तं निरस्यति
साध्याभावेति । पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानधिरोधिर्वैशिष्ट्यावगाहि-
ज्ञानप्रमात्वामत्यर्थः । तन साध्यवद्व्यत्वादिज्ञानप्रमात्वस्योपग्रहः ।
ननु साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकमिदं ज्ञानमित्याकारकः सा-
ध्याभाववति पक्षे साध्याभावप्रकारकमिदं ज्ञानमित्याकारको वा नि-
रुक्तप्रमात्वज्ञानस्येत्यर्थः । नान्त्य इत्याह अवगाहित्व इति । नि-
रुक्तप्रमात्वज्ञानस्येत्यर्थः । नान्त्य इत्याह अवगाहित्व इति । त-
द्विपरान्तैवेति । पक्षादौ साध्याभावादिविषयकत्वेनैवेत्यर्थः ।
तथा च प्रमाद्विषयत्वेनाऽप्रतिबन्धकत्वात्तस्याभासत्वं दुर्घट-
मिति भावः । नन्वेवमुक्तरीत्या प्रवृत्त्यादावपि फलानुप्रायक-
त्वादिनिश्चयस्य प्रमात्वग्रहः प्रतिबन्धको न स्यात् भतस्तत्रे-

यस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः, संशयमाधारणज्ञान-
मात्रस्य तयात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः प्रयोजकः, अन्यथाकाङ्क्षाकृ-

ष्टापत्तिमाह प्रमात्वनिश्चयस्येति । ननु प्रमात्वनिश्चयस्याधि-
रोधित्वे भ्रमनिश्चयत्वेन गृह्यमाणादपि बाधनिर्णयाद्विशिष्टधीर्न
स्यादत आह सचंप्रेति । हेतुत्व इति दृष्टान्तार्थम् । भ्रमत्वाग्रहः ।
प्रयोजक इत्यन्वयः । अत्र यद्यपि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चय-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वं जनकत्वं वा तद्रूपावच्छिन्नाभाववत्त्वगर्मस्यैव
भ्रमत्वस्याग्रहः प्रयोजको बाध्यः अन्यथाप्रतिप्रसङ्गात्, तथा च भूत-
लं नीलघटवदित्यादिनिश्चयस्य नीलघटत्वावच्छिन्नाभाववद्गर्मभ्र-
मत्वग्रहदशायां भूतलं न घटवदिनि प्रतीतिर्न स्यात् घटत्वावच्छिन्ना-
भाववत्त्वानुद्धिं प्रति नीलघटत्वावच्छिन्नप्रतीतिनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्ध-
कत्वात्वाधेन घटत्वावच्छिन्नप्रतीतिनिश्चयत्वेनैव तथात्वात्, तथापि
यादृशरूपावच्छिन्नप्रकारिताव्यक्तिर्वस्तुगत्या प्रतिबन्धकत्वस्य जन-
कत्वस्य बाध्यच्छेदिका तत्र तादृशरूपावच्छिन्नाभाववत्त्वगर्मस्य भ्र-
मत्वस्य ग्रहस्तन्प्रमित्यदायः । कथितस्थले नीलघटत्वावच्छिन्नप्रका-
रिताव्यक्तेरेव घटत्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन घटसामान्याभाववद्गर्मप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकत्वात् विशेषणविशेष्यभावापभावाभ्यां नीलत्वघ-
टत्वाभ्यामवच्छिन्नाया एव प्रकारिताव्यक्तेर्नीलघटत्वावच्छिन्नप्रका-
रितात्वात् । एवं च साधनभेदेपि वन्हाभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारि-
ताकपर्वतनिश्चयत्वेनैवानुगत रूपेण तादृशनिश्चयोत्तरानुमितिहेतुत्व-
वादिनां भतेपि वन्हाभाववदवृत्तिधूमत्वान्पर्वत इत्यादिपरामर्शे वन्हा-
भाववदवृत्तिधूमत्वावच्छिन्नाभावगर्मस्य धूमसामान्याभावगर्मस्य
च भ्रमत्वस्य ग्रहदशायां न पर्वते वन्हानुमितिः, विशिष्टधूमत्वाव-
च्छिन्नायाः धूमत्वावच्छिन्नाया वा तत्रत्यप्रकारिताव्यक्तेरेव वन्हा-
भाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेनाऽनुमितिजनकतावच्छेदकतया
तादृशविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वादिगर्मभ्रमत्वग्रहस्यापि त-
त्रोत्तेजकत्वादिति ध्येयम् । तथात्वे हेतुत्वं प्रतिबन्धकत्वं च । अन्य-
थेति । प्रमात्वनिश्चयः प्रयोजकीमर्वादित्यन्वयः । क्रमेण शाब्दधीप्रवृत्त्य-
नुमित्यादेः कारणतावच्छेदकनिविष्टो भवेदित्यर्थः । ननु प्रमात्वज्ञान-

न्निम् । न च साध्याभावबुद्धिरेवाऽगृह्यमाणविशेषा स-
त्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धिकेति वाच्यम् । रजते नेदं रज-
तमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शङ्क पीत-

तिमाध्यस्वादिनिश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादीनां प्रमात्वनिश्चयो यो-
ग्यता व्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजकीभवेत् ।
शङ्कादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना तदप्रोमा-
ण्यग्रहं, न हि स्वरूपमत्यपि बाधनिश्चये शाब्दमानसादिज्ञानमुत्प-
द्यते । अथ लाघवेन संशयसाधारणं संसृष्टत्वज्ञानमेव शाब्दानु-
मित्योः कारणम्, आस्ताञ्च तस्यैव विरोधितया प्रकरणसमो बा-
धश्च हेत्वाभासोऽसिद्धिरिव परामर्शस्य, विलीयताञ्चाऽप्रसिद्धता-

स्य विरोधित्वे शङ्कते न भवेत् इति भ्रमसत्त्वेऽपि शङ्काः भवेत् इत्यनु-
मितिर्न स्यात् अतस्त्रेष्टापत्तिर्माह शङ्कान्दाविति । स्वरूपेति । प्र-
मात्वेनाऽर्जितश्चायमानेपीत्यर्थः । मिश्रान्तमाशङ्कते भवेति । लाघवे-
भेति । बाधनिश्चयाभावहेतुत्वापेक्षया लाघवेनैत्यर्थः । प्राथमिकप्र-
त्यक्षे व्यभिचारादगुरोरपि युभुत्माविरहविशिष्टबाधनिश्चयाभावस्यैव
विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुत्वं न तु संसृष्टत्वज्ञानस्येत्याशयेनाह शाब्दानुमि-
त्योग्निः । अन्यथा तु प्रत्यक्षान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वेन विशिष्टानुमि-
तित्वाद्ना वत्यवधेयम् । यद्यपि बाधनिश्चयदशायां स्मरणोपमि-
त्योरप्यनुदयात्तत्रापि संसृष्टत्वधियः कारणत्वमुचितं, तथाप्युप-
मिनेरतिरिक्तत्वे विवादात् स्मरणस्योदयोद्यकविरहादपि बाधदशा-
यामनु पत्तिमम्मयात् शाब्दानुमित्योरेवोपादानम् । ननु बाधस्यानु-
मित्यविरोधित्वे हेत्वाभासता न स्यादत आह आस्तां चेति । तस्यैव
पक्षसाध्यताः संसृष्टत्वज्ञानस्यैवेत्यर्थः । परामर्शस्येति । विरोधितया
हेत्वाभास इति पूर्वोक्तान्ययः । दोषमात्रस्यैवाऽनुमितिजनकज्ञानविरो-
धित्यादिति भावः । ननु पक्षसाध्ययोः संसृष्टत्वज्ञानस्यानुमितिहेतु-

त्वज्ञाने शुक्लत्वस्य चानुमानात्, वादिवाक्येन पक्षे
साध्याभावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च । अथ पक्षे

ध्यकमनुमानमिति चेन्न । संशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धि-
सिपाधायिपे विना अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, सति विशेषदर्शने
संशयायोगादिति । एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णयमानं बाधज्ञानं
विरोधीति परास्तप्राविपरीतमेव लाघवं, स्फुटतरञ्च तद्भावसाध्ये । तत्र

त्वे धूमव्यापकवन्धुभाववज्जलमित्यादिपरामर्शोज्जले धूमाभाव
इत्याद्यनुमितिर्न स्यात्साध्याप्रसिद्ध्या तत्संसृष्टत्वज्ञानासम्भवात् अ-
तस्तत्रेष्टापत्तिमाह विलीयतां चेति । ननु परामर्शस्य प्रागुत्पन्नं स-
मकालोत्पन्नमुत्तरकालोत्पन्नं वा संसृष्टत्वज्ञानं हेतुः, तत्र नाद्य इ-
त्याह संशयेति । संशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे अनुमित्यनुत्पा-
दप्रसङ्गादिति योजना । प्रागुत्पन्नस्य निश्चयात्मनः संसृष्टत्वज्ञानस्या-
नुमितिहेतुत्वमसम्प्रबितं पक्षतासंपत्त्यर्थमपेक्षितया परामर्शोत्तरा-
नुमित्तया तस्य नाद्यादतो निश्चयासत्त्वदशायामिति नोक्तम् । ननु
परामर्शकालोत्पन्नमेव संसृष्टत्वज्ञानमनुमितिहेतुरिति द्वितीयोऽस्तु
कल्पः तस्य सिद्धत्वनियमेऽप्यनुमित्तस्यैव पक्षतासम्भवाद्वा त आह
सिद्धिसिपाधायिपे विनेति । परामर्शदशायां तत्सामर्थ्या प्रतिष-
न्धात्साध्यसंशयासम्भवात् सिद्धिपर्यन्तानुमरणम् । ननु परामर्शो-
त्तरमेव संशयात्मकं संसृष्टत्वज्ञानं भविष्यतीत्यस्तुत्तरं कल्प इत्यत
आह सतीति । संशयायोगादिति । व्याप्यदर्शनोत्तरं साध्यवत्ता-
निश्चयस्य सम्भवेऽपि पक्षतासंपत्त्यर्थमनुमित्तापक्षणे ताद्यत्पर्यन्तं
परामर्श एव न तिष्ठेदिति भावः । ननु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दिनबाध-
निश्चयत्वेन न प्रतिषन्धकत्वं किं तु प्रमात्वनिश्चयास्कन्दिनबाध-
ज्ञानत्वेनैव तथात्वं निश्चयत्वस्योभयत्र प्रवेशोऽपि भ्रमत्वापक्षया प्रमा-
त्वस्य लघु-वादित्याशङ्क्य निराचष्टे एतेनेति । [स्वरूपसत्यपि बाधनि-
श्चये शाब्दमानसानुत्पादेन बाधनिश्चयत्वस्य लघु-वादित्यर्थः । । तत्र

साध्याभावप्रमैव साध्याभावहेतुविषया व्यभिचारज्ञान-
त्वेन दोषो न तु तस्याः प्रमात्वज्ञानमपीति चेत्, तर्हि

हि गोत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभावादिप्रकारकं ज्ञानं बाधनिश्चयः, तथा
च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वज्ञानाभावो भ्रमत्वग्र-
हविरहः । बाधग्रहश्च पक्षे गोत्वाद्यप्रकारकं ज्ञानं, तस्य च गोत्वा-
दिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभावव-
द्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानं प्रमात्वनिश्चय इति ।
उक्तप्रायश्च तत्तत्कार्यं प्रति प्रतिबन्धकानां कारणानाञ्च प्रमात्वेन

बाधग्रहस्य प्रमात्वनिर्णयदशायां शाब्दादिज्ञानानुत्पादो विवाद-
ग्रस्त इत्यत आह विपरीतेति । प्रमात्वेन निश्चीयमानबाधज्ञानत्वापे-
क्षया भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधनिश्चयत्वेनैव सर्वत्र प्रतिबन्धक-
तायां लाघवं प्रमात्वनिश्चयत्वापेक्षया बाधनिश्चयत्वस्य लघुत्वादि-
त्यर्थः । न वा सर्वत्र साध्ये बाधग्रहस्य प्रमात्वं भ्रमत्वापेक्षया ल-
घुतरं येन तद्वटिनमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकं स्यादित्याशयेनाह
स्फुटतरं चेति । तत् लाघवम् । लाघवस्फुटीकरणाय स्वमतं व्या-
करोति गोत्वाद्यप्रकारकेत्यादि । गौरवं स्फुटीकर्तुं परमतं व्याकरो-
ति बाधग्रहश्चेत्यादि । प्रकाशत्वादीत्यादिना गोत्वाभाधवद्विशेष्य-
कगोत्वाभावप्रकारत्वाभाधस्योपग्रहः । ननु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दि-
तबाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितमेव भ्र-
मत्वज्ञानं प्रवेदयं प्रमात्वेन निश्चीयमानबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता-
यां तु अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दित एव प्रामाण्यनिश्चयो निविष्ट इति ला-
घववैपरीत्येन प्रमात्वेन निश्चीयमानं बाधज्ञानमेव प्रतिबन्धकं
युक्तमन आह उक्तप्रायं चेति । तथा च प्रमात्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वे
व्याप्त्यादिज्ञानं प्रत्यपि प्रमात्वेन निश्चीयमानमेव व्यभिचारादिज्ञानं
विरोधि स्यादिति भावः । पूर्वं प्रमात्वनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वमुक्तं
न तु प्रमात्वेन निश्चीयमानस्येत्यतः प्रायपदम् । यद्यपि प्रतिब-

प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्तानुमितिर्न स्यात्, न स्याच्च
पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः । न-
भूपजीव्यत्वेऽप्यत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानं न स्वतोदूपकं,
क्लृप्तत्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्वत् व्यभिचार-

निश्चीयमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेषदर्शने
विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चित्करः तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षो-
त्पादादिति वाच्यम् । विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदया-
त्, परैरापि क्वचित् प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव

न्द्रितुत्तरं, तथापि प्रमात्वस्य नानात्वादेकविधप्रमात्वेन निश्चीयमा-
नबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे अन्यविधप्रमात्वेन निश्चीयमाने सत्य-
पि बाधप्रहेऽनुमितिः स्यात् तादृशतादृशप्रत्येकप्रमात्वेन निश्चीय-
मानबाधज्ञानत्वावच्छिन्नाभावानां बहूनां हेतुत्वे च महागौरवापत्ति-
स्यात्, अस्माकं तु यद्यदप्रामाण्यज्ञानदशायां बाधनिश्चये सत्यवि-
विशिष्टधीस्तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटविशिष्टबाधनिश्चयत्वेनैव प्र-
तिबन्धकत्वाद्प्रामाण्यस्य नानाविधत्वेऽपि क्षत्यभावादित्येव मूलयु-
क्तिरिति ध्येयम् । ननु तद्व्याप्यदर्शनाभावविशिष्टस्यैव बाधनिश्च-
यस्य विशिष्टधीप्रतियन्त्रकत्वादबाधस्यानुमितिविरोधित्वं दुर्घटमि-
त्याशङ्क्य निराचष्टे न चेति । वाच्यमित्यन्वयः । अकिञ्चित्करः ।
प्रतिबन्धाक्षमः । तत्सत्त्वेऽपि बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि । तन्नाशानन्तरमे-
वेति । बाधनिश्चयनाशोत्तरमेवेत्यर्थः । तथा च बाधसत्त्वे प्रत्यक्षम-
प्यसिद्धमेवेति भावः । सत्यपि बाधनिर्णये लौकिकादिप्रत्यक्षस्यानु-
मविकत्वमालम्ब्याह परैरपीति । प्राच्यैरपि, यत्र चित् प्रत्यक्षविशेष
एव दोषविशेषलौकिकसन्निकर्षादिजन्यात्मके प्रत्यक्षविशेषे एव,
विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयस्यैव, तथा-
त्त्वोपगमात् सति विशेषदर्शनेऽकिञ्चित्करत्वोपगमादित्यर्थः । सत्यपि

ज्ञानद्वारेति चेन्न । अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्निय-
मतः साध्यज्ञानानुदयात् तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, श-
ब्दादौ तथा दर्शनात् । साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वस्य

तथात्वोपगमाच्चान हि शाब्दादयोधेऽपि विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन
त विरोधी, गौरवात् मानाभावाच्चान वां चाक्षुषादिप्रत्यक्षे मानसा-
दिविपरीतनिश्चयो विरोधी । उपयुज्यते च कचिद्विशेषदर्शनम-

पीतत्वाभावव्याप्यदर्शने शङ्खगदौः पीतत्वादिभ्रमस्य पीतत्वाभाव-
चाक्षुषविरोचित्वेनाऽकिञ्चित्करत्वाभावात्स्वचिदित्युक्तम् । तथा च
दोषविशेषलौकिकसन्निकर्षादिजन्यस्याणुत्वादिमत्ताचाक्षुषादिक प्र-
ति विशेषदर्शनाभावविशिष्टस्याणुत्वाद्यभावेत्ताचाक्षुषत्वादिना प्र-
तिबन्धकत्वेऽप्यनुमित्यादौ तदभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं न तु
तत्र विशेषदर्शनस्योत्तेजकत्वं, तदेव स्फुटीकरोति न हीति । सः
विपरीतनिश्चयः । गौरवादिति । परोक्षविशिष्टबुद्धिं प्रति ला-
घवाद्विपरीतनिश्चयमात्रेण प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रामा-
णिकगौरवस्याऽदोषत्वादाह मानाभावाच्चेति । ननु दोषविशेषा-
दिजन्यप्रत्यक्षे विशेषदर्शनाभावविशिष्टविपरीतनिश्चयमात्रस्येव वि-
शेषित्वाद्विपरीतनिश्चयविशेषस्यैवेति प्रागुक्तं विफलमत आह न
चेति । चाक्षुषादिप्रत्यक्षे दोषादिजन्ये । मानसादीत्यादिनाऽऽनुमानि-
काद्युपग्रहः । तथा च मानसादिबाधनिश्चयदर्शायां दोषविशेषादिज-
न्यचाक्षुषाद्युत्पत्त्यर्थमेव समानेन्द्रियजन्यार्थकस्य विशेषस्येत्यस्या-
ऽभिधानमिति भावः । ननु सत्यपि बाधनिर्णये विशेषदर्शनोत्तरं क-
चिच्छब्दादयोधस्यानुभविकत्वात्परोक्षविशिष्टबुद्धिस्थलेऽपि विशेष-
दर्शनस्योत्तेजकत्वम्, अन्यथा तस्य नोपयोगः स्यादत आह उपयु-
ज्यते चेति । कचिदिति । यत्र विशेषदर्शनं न बाधस्याऽप्रामाण्य-
प्राप्तकं तत्र बाधनाशोत्तरमेव विशिष्टबुद्धिस्वीकारादिति भावः । न

हेतुवृत्तित्वादसाधकत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्व-
म् । साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत् यदनुमितिं प्रतिबन्धाति
तस्यैव हेत्वाभासत्वम् । न च साध्याभावप्रमाऽत्रेति

प्रामाण्यग्राहकत्वेन बाधबुद्धेः । न चैवं बाधावतारदशायां पक्षे
हेतोरग्रहेऽज्ञानलक्षणाऽसिद्धः, ग्रहे च व्यभिचारधीरेवेति वाच्यम् ।
बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदात्, अभेदेऽपि पक्षः साध्यव्याप्यहेतुमान्
साध्याभाववांश्च इति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनो व्यभिचारा-
विषयत्वात् । एकत्र व्यभिचाराव्याभचारयोरेकनिश्चयागोचर-
त्वात्, पूर्णे च करणे साक्षादनुमित्यविरोधिनो व्यभिचारज्ञाना-

चेति । वाच्यमित्यन्वयः । अज्ञानलक्षणेति । तथा च परामर्शाभावा-
देवानुमित्यनुत्पत्तौ बाधस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः । ग्रहे चे-
ति । पक्षे हतोरित्यनुपपद्यते । व्यभिचारधीरेवेति । साध्याभाववान्
पक्षो हेतुमानिति ग्रहस्य व्यभिचारधीत्वादिति भावः । भेदादिति ।
तथा च यत्र बाधनिश्चयोत्तरं परामर्शस्तत्र व्यभिचारज्ञानस्याऽज्ञा-
पक्षकत्वादबाध एवानुमितिप्रतिबन्धक इति भावः । विरोधिनोरपि
तद्व्याप्यतदभावयोरेकनिश्चयगोचरत्वमभ्युपेत्याह अभेदेपीति । बा-
धग्रहपरामर्शयोरभेदोपात्यर्थः । परस्परेति । हेतौ साध्याभावघट्ट-
वृत्तित्वावगाहिन एव ज्ञानस्य व्यभिचारधीत्वाभिरुक्तसमूहालम्बनस्य
चाऽतथात्वादिति भावः । ननूक्तसमूहालम्बनस्यैव हेतौ साध्याभाव-
घट्टवृत्तित्वावगाहित्वे को विरोध इत्यत आह एकत्रेति । निश्चये-
त्यस्य स्वारासिकेत्यादि । तेन बुभुत्सादिवशाद्धेतु साध्यव्यभिचा-
री तदभाववाश्च इति समुच्चयस्योपगमेऽपि न क्षतिः । ननु प्राचां मते
हेतुसाध्याभावयोरेकधर्मिणि चैशिष्यावगाहिज्ञानस्यैव व्यभिचार-
धीत्वात्साध्याभाववान् हेतुमानित्यादिग्रहस्यैव उक्तसमूहालम्ब-

निश्चयदशायां पक्षे साध्याभावहेत्वोर्ज्ञानाद्व्यभिचार इति
वाच्यम् । प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन त-

देरकिञ्चित्करत्वात् । उक्तश्च साध्यादेः पक्षाद्यवृत्तित्वादिकमपि
बाधः । न च तदग्रहेऽपि व्यभिचारबुद्धिरावश्यकी । यत्रनि-
श्चयप्राप्ताप्यस्य ज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्य-
मतिप्रसङ्गश्च तथा च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वसम्पत्त-
येऽपेक्षणीयस्तत्प्रमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः, प्राथमिकत्वादुप-
जीव्यत्वाच्च, न तु चरमभावे तदधीनं व्यभिचारज्ञानमिति । तत्तु-

मस्यापि व्यभिचारज्ञानत्वमेवेत्यत आह पूर्णे चेति । लिङ्गज्ञानात्म-
नाऽनुमितिकरणस्य पूर्णत्व व्यापारीभूतपरामर्शसम्पत्तिः । अकि-
ञ्चित्करत्वात् अनुमित्यनुत्पादाप्रयोजकत्वात् । तथा चाद्यदयं तत्र
बाधनिश्चयत्वेन पृथक् प्रतियन्धकत्वं वाच्यमिति भावः । ननु लि-
ङ्गापधानपक्षस्य प्रामाणिकत्वे व्यभिचारज्ञानस्यापि साक्षादेवानुमि-
तिविरोधित्वात् बाधनिर्णयो न पृथग्विरोधीत्यत आह उक्तञ्चेति ।
साध्यादेरिति । आदिपदाभ्यां पक्षतावच्छेदकादेः साध्यवदवृत्ति-
त्याद्युपग्रहः । तदग्रहे साध्यादेः पक्षाद्यवृत्तित्वादिग्रहः । मूलोक्तस-
माधानं निरसितुं परिष्कृत्य दर्शयति यत्स्वित्यादिना । अर्थनिश्चयरूप-
त्वे अर्थनिश्चयकारित्वे । ननु कार्यानुपयुक्तोपि प्रामाण्यग्रहः साम-
ग्रीयशादियाभ्युपेतव्य इत्यत आह अतिप्रसङ्गञ्चेति । गृहीताप्रामा-
ण्यकादपि अर्थज्ञानात् कार्यात्प्राप्तिप्रसङ्गञ्चेत्यर्थः । निश्चयत्वसम्प-
त्तय इति । साध्याभाषयत्ताज्ञानस्य कार्यं यत्साधने साध्याभाववद-
वृत्तित्वज्ञानं तत्कारित्वसम्पत्तये इत्यर्थः । साध्याभाषयदवृत्तित्वबु-
द्धौ निश्चितप्रामाण्यकसाध्याभाववत्ताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादिति भा-
वः । प्रथमोत्पन्नत्वस्याऽकिञ्चित्करत्वादाह उपजीव्यत्वाच्चेति । व्य-
भिचारबुद्ध्युपजीव्यत्वाच्चत्यर्थः । तथा च तद्वेत्तारंवेति न्याय एव

च्छम् । तस्य प्रतिबन्धकत्वेनाऽक्लृप्तत्वात् अगृहीताप्रामाण्यकत्वेनैव
निश्चयस्य स्वकार्यकारित्वात्, अन्यथाऽनवस्थानात्, अप्रामाण्य-
शङ्कानिवर्त्तकत्वेन च क्वचित् प्रामाण्यग्रहोपयोगात्, संशयनाधा-
रणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चेति । यत्तूपनीतकाञ्चन-

साध्याभाववस्तान्नानप्रमात्वनिश्चयस्यानुमितिर्विरोधित्वे मानमिति
भावः।व्यभिचारज्ञानं प्राथमिकत्वापजीव्यत्वयोर्व्योतिरकमाह न त्वाति।
तदधीनमिति।साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयाधीनमित्यर्थः । तस्य
साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयस्य । अक्लृप्तत्वादिति । व्यभिचारज्ञा-
नस्य तु याधनिश्चयाभावस्थल एव प्रतिबन्धकतायाः क्लृप्तत्वादिति
भावः।न वा साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो व्यभिचारज्ञानस्योप-
जीव्य इत्याशयनाह अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव साध्याभावा-
दिनिश्चयस्य साध्याभाववद्वृत्तिव्यक्तानादिलक्षणस्वकार्यकारित्वादित्य-
र्थः।अथाऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव ज्ञानस्य स्वकार्यकारित्वं न तु निश्चि-
तप्रामाण्यकस्येत्यत्र किं विनिगमकमत आह अन्यथेति।यदि निश्चितप्रा-
माण्यकस्यैव ज्ञानस्य स्वकार्यकारित्वं तदा नस्तत्प्रामाण्यनिश्चयस्यापि
स्वकार्यस्वस्पष्टये स्वप्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामनवस्थापस्तिर्याधिकेति
भावः।नन्वेवमर्धनिश्चयस्य प्रामाण्यानुमानप्रयासो विफल इत्यत आह
अप्रामाण्येति । अस्तु वा प्रमात्वेन निश्चयमानमेवार्थज्ञानं स्वकार्य-
कारि तथापि यदि साध्याभाववस्थांशे निश्चयान्मकमेव व्यभिचार-
ज्ञानमनुमितौ विरोधि स्यात्तदा तस्य विशिष्टयैशिष्ट्यबोधत्वनिय-
मात्तद्धताः साध्याभाववस्तानिश्चयस्य प्रमात्वनिश्चयो व्यभिचार-
ज्ञानार्थमपेक्षणीयः स्यात्, न स्वेनदक्षि साध्याभावांशे संशयात्मनोपि
व्यभिचारज्ञानस्यानुमानिविरोधित्वात्, अन्यथा वायू रूपवान् स्प-
र्शादित्यादेः पक्षे साध्यसन्नेहदशायामप्रयोजकत्वं न स्यात् इत्यक्ष-
रनात्पर्यादाह संशयंति । साध्याभावांशे संशयसाधारणस्येत्यर्थः ।
मूलोक्तं सोऽदमनमेव परिष्कृत्योपन्यस्यति यत्त्विनि । उपनीतं
यत्काञ्चनमयत्त नक्षिशिष्टवन्दिप्रकारेण या अनुमितिस्तद्विरोधी-
त्यर्थः । शुद्धवन्दिव्याप्यवस्तानिश्चयोत्तरं सम्भावितायाः पर्वतः का-

मयत्प्रतिशिष्टानुमितिप्ररोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाच्छि-
न्नप्रतियोगिताको वन्धभाषो बाधः । न च त्रिंशदृष्टाध्याप्रसिद्धया
कथं तद्विशिष्टानुमितिः, विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन तत्स-
म्भवात् । शुद्धमाभ्यव्याप्तिग्रहादेव चोपनयसहकारेणाऽप्रसिद्धवि-
शिष्टानुमितिसम्भवात् तदभाषो बाधोऽस्तु । तेन रूपेण व्याप्तेर-

— —

अनमयप्रतिमानित्यनुमिते पर्वने काञ्चनमयत्वेन घन्निर्नास्तीति बाध-
निश्चयश्चशायामनुदयादिति भावः । व्यधिकरणेति । इदमुपलक्षणम् ।
यन्हा काञ्चनमयत्वाभाषस्याऽप्युक्तानुमितिप्ररोधित्वात्, अस्य मते
पारणीभूतप्राप्त्यामर्शाविरोधित्वात्तानामिद्विगध्यं न द्रव्यमायासम्भवादिति
ध्ययमानेन काञ्चनमयत्वात्तच्छ्रमाध्यकानुमितेः तादृशव्यतिरेक-
च्छिन्नव्याप्यप्रस्तानिदृश्यत्वात् हेतुत्वाद्वाहमाभ्याप्यवस्तानिश्च-
यात् पुनस्तादृशान्निहत्याच्छिन्नप्रतिधेयतायानुमितेः सम्भावनायस्या-
काञ्चनमयत्वेन ग्रन्थबाधो विरार्थः इत्याशङ्क्य । तत्राप्येव चेतिविशि-
ष्टसाध्याप्रसिद्धागिप्रतिशिष्टमा ये हेतुन्यापयत्वाग्रहणेत्यर्थः । तेन पृथ-
क् काञ्चनमयत्वात्तत्प्रकारेण साध्यप्राप्त्यापि न तादृश्येण घन्हा-
मिति सम्भव इति भावः । विशिष्टग्रन्थप्रतिधेयतायानुमिति-
त्वाच्छिन्न प्रत्यय विशिष्टग्रन्थप्रतिधेयस्य व्याप्यवस्तानिदृश्यो
हेतु प्रकृत पुनारतरथाधस्यैव इव काञ्चनमयत्वात्तत्प्रकारितानिरूपि-
तग्रन्थप्रतिधेयतायैव घन्हेरनुमितिरना विशिष्टसाध्यव्या-
प्यप्रस्तानिदृश्य भावेपि न भवितुमिच्छाशयनं पण्डितैः विशेष्य इत्या-
दिननुशुद्ध्यन्ते परामर्शो न काञ्चनमयत्वात्तत्प्रकारकानामतिहेतुत्वा-
त्तानात् काञ्चनमयत्वानुपस्थितिदशायामपि तादृशानुमित्यापत्तः, एव-
च कस्या प्रतिबन्धकतया काञ्चनमयत्वेन वन्धभाषो बाधः स्यादत-
आह शुद्धेतिउपनयतिकाञ्चनमयत्वाद्युपस्थितिसहकारेणेत्यर्थः । त-
दभाष इति । प्रागुक्ता व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाञ्चनमायासाध्यास्ति-त्यर्थः । ननु पक्षे हेतोर्ग्रहदशया काञ्च-
नमयत्वेन ग्रन्थबाधानिदृश्य विशिष्टसाध्यव्यभिचारग्रह एवास्तु दाप-
इत्यत आह तत्रात । व्याप्यकरणकाञ्चनमयत्वादिरूपण साध्यव्याप्त-

नुपादानाच्च तथा व्यभिचारो न दोषाय, उपनीतमकलभाने चाऽ-
प्रामाण्यं प्रत्यक्षेऽपि तुल्यम्, अनुद्देश्यांशे चानुमितेरप्रामाण्यं न
चादिविजयप्रयोजकमिति । तन्न । प्रत्यक्षे हि विना सन्निकर्षव-
भानादुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादात्रानुभक्तत्वादुपनयोऽपि मन्त्रि-
कर्षः कल्पयते, अनुमितौ च फलासिद्ध्या न सामग्र्यन्तरकल्प-

प्रहस्याऽनपेक्षितत्वादित्यर्थः । व्यभिचारः तादृशकाञ्चनमयत्वाद्यव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वप्रहो न दोषायेत्यर्थः ।
शुद्धसाध्यव्याप्तिप्रहस्येद्योत्पन्नस्यादिति भावः । मूलाक्तद्वयं प्रतिव-
न्दिमुद्रया उद्धरति उपनीतेति । तुल्यमिति । यदि च प्रत्यक्षस्थले भ्रमं
प्रति विनिश्चय्य दोषाणां हेतुस्य सर्वोऽंशे प्रमासामग्रीणां वा प्रतिपक्ष-
कत्वं कल्पयते तदानुमितिस्थलेऽपि तन्मया सुवचमिति भावः । अनुद्-
देश्येति । यत्रांशे विद्यादस्तदंशाप्रामाण्यस्यैव विजयप्रयोजकत्वात्, अ-
न्यथेदं रजनमिति प्रत्यक्षस्यापि शुक्तित्वसाधकत्वेनोपन्यासो न
स्याद्रजतत्वांशे तस्याप्यप्रामाण्यादिति भावः । फलासिद्ध्येति । फ-
लमुपनीताग्रग्राहित्वेनानुमितेरनुभव तद्विरहेणेत्यर्थः । न सामग्र्यन्तर-
तान च प्रत्यक्षस्थले एवानुमितिमाधारणतत्प्रकारकानुभवत्वावच्छिन्नं
प्रत्येव तदुपनयत्वेन हेतुत्वात् सामग्र्यन्तरकल्पना तत्प्रकारकप्रत्यक्ष-
त्वावच्छिन्नं प्रति तथात्वे प्रसिद्धसाध्यकस्य इवाप्रसिद्धनाध्यकस्थ-
लेऽप्यनुमितेः साध्याविशेषणकत्वापत्तरिति वाच्यमाविशेदप्यविधेया
तदभावविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्व्यापकाभाववस्तानि-
श्चयस्य हेतुत्वेनाऽपराभृष्टनाध्यत्वानुमितौ विशेषणत्वामभ्यधात्
उपनीतविशेष्यकमानसाद्यनुराधेन तदलौकिकप्रत्यक्षत्वार्थाच्छिन्नं
प्रत्येव तदुपनयत्वेन हेतुत्वात्, तत्प्रकारकानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव
तदुपनयस्य हेतुत्वेपि काञ्चनमयत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ
तादृशवन्दितावच्छिन्नव्याप्यवस्तानिश्चयस्य काञ्चनमयत्वनिष्ठप्र-
कारतानिरूपितवन्दितावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ च काञ्चनम-
यान्यवन्द्हेद्योनिश्चयस्य विशेषसामग्रीत्वेन तद्विरहादेव शुद्ध-

दशायां तदभावात् । पक्षधर्मताबलेन प्रसिद्धं बाधान्न
सिध्यतीति बाधः पृथक् । प्रसिद्धवन्ध्यभाववति पक्षे
व्यभिचारान्न तत्सिद्धिरिति चेत्, तर्ह्यप्रसिद्धवन्ध्यभाव-

ना । न खलु बहिर्व्याप्यधूमपरामर्शादुपनीतरासभानुमितिरानुभ-
विकी कस्यापि, अन्यथा पर्वते बन्धेसन्देहवतो निश्चितबन्धिव्य-
भिचारकेण अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमिमतो-
ऽपि बन्धार्थिनो बन्धित्वनिश्चयान्निष्कम्पप्रवृत्त्यापत्तेरिति ।

पक्षधर्मताबलेनेत्यादि । ननु विशेषतो व्याप्यग्रहाश्च तथा

बन्धेः परामर्शादुपनीतकाञ्चनमयत्वप्रकारेण बन्धेरनुमित्यसम्भवा-
च्चेति भावः । उपनीतेत्यस्य बाधाद्यनवतारदशायामित्यादिः ।
तेन रासमीयान्यबन्धेर्बाधनिश्चयदशायां शुद्धबन्धेः परामर्शादेव
रासमीयबन्धमानित्यनुमितेरानुभविकत्वेऽपि न क्षतिः । ननु वि-
शेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन काञ्चनमयबन्धाद्यनुमितावितरबा-
धनिश्चयस्य लाघवादिप्रतिसन्धानस्य च विशेषतो नाऽनन्तकार्यका-
रणभावः कल्प्यते गौरवात्, किन्तु लाघवात् तत्प्रकारकानुमितौ
तद्गोचरज्ञानत्वेनैकमेव हेतुत्वमित्यनुमितेरुपनीतभानत्वमावश्यक-
त्वाद् आह अन्ययेति । उपनयवलादेवानुमितौ भागस्वीकारः इत्यर्थः ।
लिङ्गोपधानपक्षस्य प्रामाणिकत्वे बन्धेर्हेतुतायां पर्वते प्रमेयत्वानुमि-
तेर्लिङ्गविषयैव बन्धित्वनिश्चयान्ततो बन्धार्थिनः प्रवृत्तिर्भगवत्येव
इत्यतः अभिधेयत्वादिनत्युक्तम् । प्रवृत्त्यापत्तेरिति । तथा च गत्य-
न्तरासम्भवादेव इतरबाधादेर्विशिष्याऽनन्तकार्यकारणभावः स्वी-
क्रियत इति भावः ।

मूले पक्षधर्मताबलेनेति । लाघवज्ञानादिवशादप्र-
सिद्धमहानसीयबन्धादिकं स्वबाधाच्च सिध्यतीति बाधः पृथगेव
दोष इत्यर्थः । दीधितौ न तयेति । न विशेषतो महानसी-

वति सपक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत्, तदज्ञाना-
त्तत्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात् । अथ पक्षवृत्तेरन्य एव
धूमादिः सपक्षे, तर्हि गोत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रासिद्ध-
सास्नाद्यनुमानं न स्यात् सास्नादिप्रत्येकव्यभिचारात् ।

सिद्धिसम्भावना, सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो बाधो विरोधी
भिन्नप्रकारकत्वात् । न च समानविषयत्वेव विरोधित्वे तन्त्रम्,
पृथिव्यादिरूपबाधग्रहऽपि वायू रूपवान्नेति सशयात् रूपवानि-

यवन्हित्वादिप्रकारेणानुमिते सम्भावना इत्यर्थः । तथा च कुत्र
विशेषता बाधः प्रतिबन्धक स्यादिति भावः । सामान्यतो यान्द्-
त्वादिना विशेषतो महानसीयवन्हित्वादिना । भिन्नेति । अन्यथा गृ-
हे घटो नास्तीति निर्णयदशायां द्रव्यमस्तीति धीर्न स्यादिति भावः ।
ननु तत्तद्व्यक्तिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं प्रति तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिका-
भायनिर्णयत्वेनैव समानविषयतया प्रतिबन्धकत्वं न तु तत्तद्व्यक्ति-
वच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहियुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्व्यक्तिवच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावनिश्चयत्वेन समानप्रकारतया तथात्वं, तत्तद्व्यक्ति-
मात्रवृत्त्यन्तधर्मान्तर्भावेनाऽनन्तहेतुत्वकल्पने गौरवात्, गृहे घ-
टो नास्तीति युक्त्यनन्तरं गृहे द्रव्यमस्तीति प्रतीतेघटान्यद्रव्यवत्ता-
वगाहित्वेऽप्युपपत्तेः । तथा च महानसीयवन्हेर्बाधप्रतिसन्धाना-
दिवशात् शायमानवन्हित्वप्रकारेणापि महानसीयवन्हेर्विषयिण्ये-
वानुमिति कथं महानसीयवन्हेर्बाधनिश्चये स्यात् तादृशबाधस्या-
पि तद्विरोधित्वादित्युपाध्यायमनमाशङ्क्य निराचष्टे न चेति । स-
शयादिति । तथा च तत्तद्व्यक्तिवच्छिन्नधर्मान्तर्भावेन प्रतिबन्धकताया गौरवम-
पि प्रामाणिकत्वादास्येयम्, अन्यथा तत्तद्रूपमावस्य निश्चयसत्त्वात्
रूपत्वेनापि तत्तद्रूपस्य सशया न स्यादिति भावः । ननु उक्तसश-
यानुसंधाद्वरं प्रत्यक्षं प्रत्येकं समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वमस्तु

यदि च साध्यत्वावच्छेदकसास्नात्वादिमामान्यावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभाववति न गोत्वादिकमिति न व्यभि-

सनुमितेश्च । न चाऽरूपमेव रूपत्वेन शङ्कितमारोपितं वा तद्विषयः,
तादृशशङ्काविरहेऽपि तयोरानुभविकत्वात् । दोषवशान्नेह श्वेतं

परोक्षबुद्धौ वृत्तसमानविषयकत्वेनैव तथात्वं स्यादत आह रूपवा-
नित्यनुमितेश्चेति । ननु तत्तद्रूपाभावस्य निश्चयेन प्रतियन्धावृत्त-
सशयादौ रूपत्वेन तत्तद्रूपं न प्रकारः किं तु रूपमिदं वस्तुन्तरमेव
तथेत्याशङ्का निषेधति न चेति । अरूपं रूपमिदं, रूपत्वेन शङ्क-
तं रूपं न वेति शङ्काविपर्याभूतं, तद्विषयः चायूरूपवाग्नवेत्याद-
धीविषय इत्यन्वयः । रूपवाग्नवेत्यादिबुद्धे रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहित्वेपि तत्र विशेषणतावच्छेदकीभूतरूपत्वादिप्रकारकनिश्चयो
न हेतुः । विशेषणांशे धर्मितावच्छेदकान्तरसत्तास्थल एव तादृशरूप-
निश्चयत्वेन हेतुत्वात्, किं तु विशेषणतावच्छेदकीभूतरूपत्वप्रकार-
कज्ञानमात्रं तथेति भावः । ननु रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वज्ञाने
रूपत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं संशयसाधारणतत्प्रकारकज्ञान-
मात्रस्य तथात्वे तदग्रामाण्यनिश्चयाभावस्योत्प्रेजकत्वकल्पनागौरवा-
पत्तेरत आह आरोपितं चेति । तथा चाऽरूपमेव रूपत्वप्रकारेण नि-
श्चयविषयीभूतं सद्वायूरूपवाग्नवेत्यादिप्रतीतिविषय इति विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयोपि नाऽसम्भवीति भावः । तादृशेति ।
रूपमिदं धर्मिकरूपत्वप्रकारकसंशयारापयोर्विरहेपोत्यर्थः । तयोः
चायुर्धर्मिकरूपवत्तासशयानुमित्योः । ननु पृथिव्यादिरूपस्य
वाचनिर्णयदशायामतिरिक्तरूपसम्भावनापैव तादृशः संशयः
अतिरिक्तरूपसम्भावनाविरहविशिष्टस्यैव तदभावादिश्चयस्य वि-
रोधित्वादिति यदि ब्रूयात्तदाप्याह दोषवशादिति । यद्यपि
नेह श्वेतमित्येव वक्तुमुचितम् । न च श्वेतशब्दस्य गुणप-

चारः, तर्हि धूमेऽप्येवं व्यभिचाराभावात् साध्यतावच्छे-
दकेन प्रकारेणाऽप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगो-
त्वादिकं साधयेत् यदिवाधो न दोष इति वयम् ।

द्रव्यमिति भ्रमेऽपि इह पीनः शङ्ख इति प्रत्ययात्, घटपटौ न स्तः
दण्डी चैत्रो नास्तीति ग्रहेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्यवगमात् ।

रत्नमन्त्रधारणाय द्रव्यपदम्, नपुंसकलिङ्गनिर्देशादेव तदुन्मत्तव्यु-
वासात् । अन्यथा भवन इति पुल्लिङ्गनिर्देशापत्तेः । गुणे शुक्लादयः
पुंलोट्यनुशासनात्तथापि समवायन भवत्यविशिष्टस्याऽभावाभावा-
त् द्रव्यपदम्, अन्यथा खरिकादिलिप्तस्य इयमघटादेरापि परम्परया
भवेत्तत्रात्तन्मात्रनिर्णयपि साक्षाच्छेतेनैव शङ्खादेर्विशिष्टज्ञाने बाध-
काप्राप्तित्वस्य । ननु इह पीनः शङ्ख इत्यादिदर्शने नह्य भवतं द्रव्यमिति
ज्ञान पराश्रयेशिष्टबुद्धिस्थिते समविषयत्वेन विरोधितया न बाधक-
मन आह घटपटादित्यादि । ननुक्तानिदृशस्य घटपटोभयत्वाद्यच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वेन पटाभावस्यैवावगाहत्वात्तदुत्तरं घटो नास्ती-
तिप्रत्यय बाधकाभाव प्राच्ये, प्रत्येकानावस्यैव द्वित्वाद्यच्छिन्नप्र-
तियागिताकत्वापगमादत आह दण्डी चैत्रो नास्तीति । न चात्र द-
ण्डिचैत्रत्वाद्यच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन मैत्राद्यभाव एव भासत इति
तदुत्तरं चैत्रोऽस्तीतिप्रत्यये बाधकाभाव इति वाच्यम् । तादृशमन्त्र-
सामग्र्या अनावश्यकत्वात् । अन्यथा तत्तदघटादिव्यक्तिविशिष्टबुद्धि-
प्रति तत्तत्पटादप्रतियोगिताकाभावनिदृशत्वेन भिन्नविषयकज्ञान-
स्यापि विनिगमनाभावेन प्रतिबन्धकत्वापत्तेः । पटो नास्तीत्यादिनि-
दृशस्य पटावाच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन घट घमावमन्त्रत्वस्वीका-
रणैव तदुत्तरं घटोऽस्तीतिबुद्धे सम्भावित्यात्, घटो नास्तीत्यादि-
निदृशस्य घट-वावाच्छिन्नप्रतियागिताकत्वेन पटाद्यभावमन्त्रत्वस्वी-
कारणैव तदुत्तरं घटास्तीत्यादियुद्धरनुत्पादस्यापि सम्भवादिति

सलिलङ्गपरामर्शाद्वाधितविशेषभानप्रसङ्गश्च विशेषवाधावतारान-
वनारयोः समानः समानसमाधानश्च । अत्र वदन्ति । व्यापक-
तानवच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादिमहकारिवशादनुमितौ प्रका-
रीभवति, यथा जीवमरणान्यतरप्रतियोगां प्राणित्वादित्यत्र जीव-
नप्रतियोगित्वम् । अन्यथा जीवित्वे सति गृहामन्त्रस्य हेतोरसि-
द्ध्या बहिःसत्तानुमानायोगात् । एवं क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपि ।

भावः । ननु समानप्रकारकत्वेनैव विरोधित्वे महानसीयवन्हे-
याधानश्चयदशायामपि, सलिलङ्गपरामर्शादपि पर्वते चन्हित्वप्र-
कारेण तादृशवन्हेर्भ्रमानुमितिः स्यादतस्तत्र प्रतिबन्धिमाह सलिलङ्ग-
त्यादि । चस्त्वर्थे । विशेषेति । समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वमते
महानसीयवन्हेर्याधयदशायामिव समानविषयकत्वेन तथात्वमते-
पि तादृशवन्हेर्याधानवनारदशायामुक्तभ्रमानुमितिप्रसङ्गः समान-
वन्त्यर्थः । यदि पर्वतो चन्हिमात्र इत्यनुमितेर्वन्हित्वप्रकारेण महान-
सीयवन्धिप्रकारकत्वेपि न भ्रमत्वं चन्हित्वावच्छिन्नभाषयति च-
न्हित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्यैव चन्हित्वावच्छिन्नभ्रमत्वादिभ्युच्य-
ते, यत्रि चा तस्या अनुमितेः आत्सर्गिकप्रामाण्यरक्षायै चन्हित्वा-
दिप्रकारेण महानसीयवन्हादेर्भ्रमानुमिति प्रति हेतुत्वेन विशिष्य
दायः कल्प्यते, तदा समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेष्वेतत्सुचच-
मित्याशयेनाह समानसमाधानश्चेति । व्यापकतेति । व्यापकताव-
च्छेदकत्वेनाऽगृहीतमपीत्यर्थः । लाघवज्ञानादीत्यादिना तद्वितर-
याधनिश्चयस्योपग्रहः । लाघवज्ञानस्य सहकारितास्थलमाह यथेति ।
व्यापकतानवच्छेदकीभूतस्य जीवनप्रतियोगित्वस्याप्रकारत्वं दोष-
माह अन्यथेति । जीवित्वब्राह्मकप्रमाणान्तरस्य तदानीमसत्त्वादिति
भावः । ननु जीवित्वानिर्णयेपि हेत्वन्तरेणैव बहिःसत्तानुमानं भ-
विष्यतीत्यत आह एवमिति । क्षित्यादि कर्तृजन्यं कार्यत्वादित्यत्र
क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपि लाघवज्ञानवशात्प्रकारीभवनीत्यर्थः । अप्रै-
क्यं यद्यपि न संख्याविशेषः कर्तुर्नानात्वेपि नत्समवात्, नापि क्षि-
तिकर्तृगणमदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्व तथा, प्रकृतानुमितं पू-

अन्यथा एकोऽनेको वा क्षित्यादिकर्त्तेति सन्देहप्रसङ्गात् । अनुमिते-
ष्व ताद्रूपेण लक्ष्यार्थविषयकत्वे तथाविधानुन्यवसायविरहात् सति
लाघवप्रतिसन्धाने लक्ष्यपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्तापि न सिध्येत् ।
इत्यथ विशेषतो जायमानानुमिति विरुणाद्धि बाधः प्रमितिबाधः

यै क्षितिकर्तुरप्रसिद्ध्या तदन्तर्भाष्य लाघवस्याऽसम्भवात्, किन्तु ए-
कत्वमहिनीयत्वं तच्च चेतनभिन्नासमवेतजीवतदितरावृत्तिद्विवस्था-
नाधिकरणत्वं, तादृशं च द्वित्वं जीवद्वयपर्याप्तमव सुलभम् । ईश्वर-
घटाद्योर्द्वित्वं न चेतनासमवेतं जीवेश्वरयोर्द्वित्वं च न जीवतदित-
रावृत्तीति तदधिकरणत्वेपीश्वरस्य न निरुक्तैकत्वबाधः । यस्तु कर्तृ-
पर्याप्तद्विव्यजीवावृत्तिद्वित्वोभयशून्यनिष्ठैकत्वं जीववृत्तिद्वित्वस्य क-
र्तृमात्रपर्याप्तस्य सत्त्वे च अधिककर्तृद्वयापत्तिगौरवेण तादृशद्वित्व-
द्वयाभावस्यैव क्षित्यादिकर्तृयुगमात् तादृशैकत्वं च घट एव प्रसि-
द्धमिति । तत्तुच्छम् । कर्तृपर्याप्तस्य जीवेश्वरयोर्द्वित्वस्य जीववृत्तेश्च
घटेश्वरयोर्द्वित्वस्याधिकरणत्वनश्वरस्य निरुक्तद्वित्वद्वयशून्यत्वबा-
धात् । (एकत्वमहिनीयत्वं तच्च निरुक्तद्वित्वद्वयशून्यत्वमिति पर-
मार्थम् ।) यदपि कर्तृपर्याप्तव्यजीवावृत्तिद्वित्वोभयशून्यस्य समानाधि-
करणद्वित्वसामान्यकैकत्वमव क्षितिकर्तुरेकत्वमिति । तन्मन्दम् ।
इत्यस्याननुगतत्वेन घटैकत्वस्य स्वपदेनोपग्रहे क्षितिकर्तारि तस्य
बाधादातिरक्तस्य चेश्वरीयैकत्वस्य प्रकृतानुमिते, पूर्वमसिद्धत्वा-
दिति ध्येयम् । अन्यथा लाघवप्रशङ्केकत्वस्याऽभाने । ननु प्रकारान्त-
रेण क्षितिकर्तुरेकत्वानिर्णयदशायां तत्रैकत्वसद्वयो भवत्येवेत्यत
आह अनुमितेष्टेति । ताद्रूपेणेति । यद्रूपविशिष्टे लाघवप्रतिसन्धा-
नं तत्प्रकारेणेत्यर्थः । तथाविधति । यद्रूपविशिष्टे लाघव तदव-
च्छिन्नाघगाह्यतानुमितेरनुयवमायविरहादित्यर्थः । न सिद्ध्यादि-
ति । प्रमाणाभावेन व्यापकत्वावच्छेदकरूपेण लक्ष्यविषयकानुमि-
तिबाधच्छिन्न प्रति लाघवज्ञानस्य सद्वकारत्वकल्पनाया अप्यभा-
धादिति भावः । लाघवज्ञानस्थले बाधासङ्करमुपसहरन्नाह इत्थं
चति । महानभीयवन्तौ लाघवप्रतिसन्धानलक्षणद्विसामान्यपरा-
मर्शतस्नाद्रूपेण जायमानानुमिति महानसीयवान्निर्नास्तीति बाध-

पृथक् । मल्लिङ्गपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायतां न जायेत
 वा कथं यथार्थेति चेत् । बाधानवतारे बाधितार्थलाघवज्ञानादो-
 पादेव । तथा सामान्यतोदृष्टात्तदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृ-
 तात् शिष्यमाणप्रसिद्धप्रकारिकानुमितिर्जायते, यथा भोजनसाध्य-
 कपीनेत्यादिवामन्याभाजनबाधे रात्रिभोजनप्रकारिका । एव द्र-
 व्यवृत्तित्वसाधिका गुणत्वादिच्छायां दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वबाधे प्र-
 सिद्धमनोवृत्तित्वानुमितिर्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावप्रमया वा-

प्रमा प्रतिषेधमिति अतो बाधः पृथग्द्रोष इत्यर्थः । न चैवं महानसी-
 यवन्हेन्तद्रन्यवन्हेन्न बाधनिश्चये वन्धिसामान्यानुमितिः स्यात् वन्धि-
 सामान्यस्य परामर्शस्तत्त्वादिति बाध्यम् । विशेषाभावद्वयस्य व-
 न्धिसामान्याभावस्याप्यत्राग्रहे इष्टत्वात्, अन्यथा तस्यैव तद्विरोधि-
 त्वादिति भावः । शङ्कते सल्लिङ्गेति । लाघवज्ञानादिसहकारिवशा-
 दित्यत्रोक्तादिमदोषगृहीतस्य इतरबाधस्य सहकारितास्थलमाह
 तथेति । चैत्रो भुङ्क्ते पीनत्वानित्यत्र रात्रीनरमोक्तृत्वस्य बाधनिर्ण-
 ये रात्रौ भुङ्क्ते इत्यनुमितिर्जायत इत्यर्थः । इतरबाधस्थले बाधासङ्क-
 रं व्युत्पादयति एवमिति । पृथिव्यादिविगन्तानां मनोभिन्नाचेतनत्व-
 नापग्रहः, नथा च इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यत्र मनोभिन्नाचेत-
 नद्रव्यवृत्तित्वस्य बाधनिश्चयदर्शनां मनोरूपाचेतनद्रव्यवृत्तित्वप्र-
 कारेण जायमाना नुमितिर्मनोवृत्तित्वाभावप्रमया प्रतिषेध्यत इति
 ममोवृत्तित्वाभावरूपा विशेषबाधो द्रोष इत्यर्थः । अत्रेदमप्येवम् ।
 महानसीयान्यवन्धबाधनिश्चयो न महानसीयवन्धित्वावच्छिन्नविधे-
 यताकानुमितिर्ना हतुः, शुद्धवन्धिपरामर्शाद्विशिष्टवन्धित्वावच्छिन्नवि-
 धेयताकानुमित्यसम्भवात् विशिष्टवन्धिपरामर्शादुत्पन्नायां तादृशा-
 नुमितौ व्यभिचारश्च, किन्तु महानसीयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितशु-
 द्धवन्धित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रत्यक्ष महानसीयान्यवन्ध-
 मात्रनिश्चयत्वन हनुत् सर्वत्रैतनरवावस्थले विशेष्ये विशेषणमिति
 ायार्थेनानुमितेः स्वीकार्यत्वात् । यद्यप्येवमपि वन्धेमहानसीयत्वे
 शब्दार्थमित्यत्र प्रतिसन्धानजन्यायां वन्धिसामान्यपरामर्शोत्तरं तादृ-

द्रव्यत्वादिना गुणस्याऽनुमानभङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु साध्या-
त्यन्ताभाववद्गामित्वम्, एवञ्च स्वप्रागभावप्रध्वंसाव-
च्छिन्नतदाश्रये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारो नेति
वाधो दूषणम् । अथाऽवच्छेदे सिद्धसाधनम्, अवच्छे-
दके हेत्वसिद्धिः, विशिष्टञ्च नान्यदिति चेत्, तर्हि प्रा-
गभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात् ।
अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावः प्रध्वंसो वा न

ध्यत इति विशेषवाधो दोषः । किन्तुमाध्येत्यादिकमापाततः ।
वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकमाध्याभाववद्गामित्वं व्यभिचारः । स्वप्रागभावेत्यादिकं
स्पष्टत्वेनोक्तम् । तत्र तदानीं तदत्यन्ताभावस्यापि व्युत्पादितत्वा-
त् । अत एवात्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वादिना रूपादि-

विक्रमिति । सम्यन्धविशेषेति साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नेत्य-
र्थः । वृत्त्यनियामकसम्यन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य मतेनेदम् ।
तेन चैत्रो गोमान् द्रव्यत्वादित्यादौ स्वामित्यसम्यन्धेन साध्यतायां
व्यभिचारिणि नाभ्यासि । स्पष्टत्वेनेति । तद्रन्धप्रागभावकालाव-
च्छिन्नो घटः तद्रन्धवान् तदूधटत्वादित्यादौ तत्तत्कालावच्छिन्नतत्त-
द्रन्धादिमत्तायुद्धौ तत्तत्कालावच्छिन्नतत्तद्रन्धप्रागभावनिश्चयस्य वि-
रोधित्वात्तद्विषयस्य तत्तत्कालावच्छिन्नतत्तद्रन्धप्रागभावादेर्बाधत्व-
स्य स्पष्टत्वेन सर्वसम्मतत्वेनेत्यर्थः । स्वमते तत्तत्कालावच्छेदेन तत्त-
द्रन्धात्यन्ताभावस्यापि तत्र बाधत्वं सम्भवतीत्याह तत्रेति । प्रतियो-
ग्याश्रयपि धर्मिणि तत्प्रागभावकालावच्छेदेन तदत्यन्ताभावस्य
स्यासिवादे व्युत्पादितत्वादित्यर्थः । अत एवेति तत्प्रागभावकालावच्छे-

तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत्, तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधने न सिद्धसाधनं किन्तु बाध एव । अन्यथा भावात्यन्ताभावयोरप्यव्याप्यवृत्तित्वभङ्गः, एकवृत्तित्वात् । अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि तुल्या, तत्र देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेद इति । असिद्धेरपि बाध एवोपजीज्यः । न चैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत् सिद्धसाधनमपि पृथक्, उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वात् । न हि साध्यज्ञानं तदबुद्धिविरोधि, धारात्राहिकज्ञानोदयात् । नाप्यनुमितिर्विरोधि, अनुमित्तया प्र-

साधने बाधो निराबाधं पदमादधाति । एवं साध्यवत्तानवच्छेदकदेशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधो बोध्यः ।

वेन तद्वत्यपि तदत्यन्ताभावस्य सत्त्वादेवेत्यर्थः । निराबाधमिति । तत्तत्कालावच्छिन्नघटधर्मिकरूपत्वावच्छिन्नवत्ताबुद्धौ तत्तत्कालावच्छिन्नघटधर्मिकरूपत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावनिश्चयस्य विरोधित्वात्तद्विषयस्यैव तत्र याधत्वात्, अन्यथा इयामतादृशायां घट एव रूपप्रागभाधवत्तानिश्चयेऽपि तत्कालावच्छिन्नरूपवत्ताज्ञानोदयेन साध्यतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नवत्ताबुद्धिं प्रति रूपप्रागभाधवत्तानिश्चयस्याविरोधित्वेन तद्विषयस्य याधत्वायोगात् प्रागभावस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिनाफत्वे मानामाधात्, तत्तत्कालावच्छिन्नतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रकारताबुद्धिं प्रत्येय तत्तत्कालावच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिप्रागभाधवत्तानिश्चयत्वेन प्रतियन्धकत्वादिति भावः । शिखरावच्छिन्नः पर्यतो घन्निमानित्यादवप्यसङ्कीर्णबाधस्य समघात मूलस्य न्यूनतामपाकुर्वन्नाह एवमिति ।

त्यक्षसिद्धेऽप्यनुमानदर्शनात् । तदुक्तं प्रत्यक्षदृष्टमप्यनु-
मानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका इति । श्रवणानन्तरं
मननदर्शनाच्च । तस्मात् सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न त-
दिच्छा, सिद्धिर्विशेषार्थिनः साऽस्तीति तस्यानुमितिरेव ।
एवञ्च सिपाधयिपिनपक्षविघटनद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं
न स्वतः । नन्वभावधीरपि न भावधीप्रतिबन्धिका, नन्दं

अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन माध्यासिद्धौ तदवच्छेदेन हेतु-
मत्ताज्ञानं प्रयोजकम्, अन्यथा गृहीतभागासिद्धेर्घटत्वादेरपि पृ-
थिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गात्, न च शिखराद्यवच्छे-
देन धूमादिपक्षमिति चेन्न । अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात् श-

घटत्वादेरिति पञ्चमी । प्रसङ्गादिति । न च
पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदेनानुमितौ तादृशधर्मविशिष्टधार्मिकया-
द्यनिश्चयाद्यभाव एव नियामक इति तत्सत्त्वे भागासिद्धहे-
तुनापि तादृशानुमितिर्निर्दिष्टेति वाक्यम् । अनुभवविरोधात्, संयो-
गमाश्रयेण घन्त्यादौ धूमव्यापकत्वाद्यगाहिनः पर्वतत्वावच्छेदेन धूम-
पक्षापरामर्शात् पर्वतत्वावच्छेदसंयोगेनेव पापाणमयत्वाद्यवच्छि-
न्नसंयोगेनापि पर्वते घन्त्याद्यनुमितिप्रसङ्गाच्च । तादृशसम्बन्धेन
बाधानश्चयाद्यभावस्य तत्र सत्त्वात् तादृशमयोगेन व्यापकत्वाग्र-
हादेष्टव्यं तत्सम्बन्धेनानुमित्यनुत्पादे पर्वतत्वाद्यवच्छेदसंयोगेनाप्यनु-
मित्यनापत्ते तादृशसम्बन्धेनापि व्यापकत्वाग्रहस्याऽविशिष्टत्वादिति
भावः । न च शिखरेति । तथा च कारणवाद्यादेव शिखराद्यवच्छे-
देन घन्त्याद्यनुमितेः सम्बन्धोऽत्र बाधस्य विरोधित्वे मानाभाव इति
भावः । अत्र उक्तकत्वयोरिति । यत्र पक्षतावच्छेदकपृथिवीत्वादेर्व्या-
पकत्वरूपमवच्छेद्यत्व माध्यनुमितिरवगाहते तत्रैव तदवच्छेदेन हे-

रजतमिति भ्रमानन्तरं रजतनिश्चयात् । न चाऽभावप्रमा
 तथा, अपीतः शङ्ख इति प्रमापयत एव पीतोऽयमिति
 भ्रमदर्शनादिति चेन्न । विरोधिज्ञानं हि प्रतिबन्धकं प्र-
 त्यक्षभ्रमस्य च प्रत्यक्षप्रमा विरोधाधनी सा च शङ्खादौ ना-
 स्येव, अनुमितौ त्वभावप्रमामात्रमेव विरोधीति कथ-
 मभावप्रमायां भावानुमितिरिति ।

— — —

वदमामान्यस्याऽकिञ्चित्करत्वात् । अवच्छिन्नावृत्तेरपि च हेतोस्त-
 ज्ञेन पृथीताज्जायमानामनुमिति विरुणद्धि बाधप्रमा, सङ्करेऽपि व-
 स्तुनोर्ज्ञानासङ्कात् । सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्नात्मादौ
 सुखादिसाध्यकदुःखादेर्वर्त्तमानत्वात् कापिमयोगाद्यनवच्छेदकमू-

— — —

तुमत्तानिश्चयः कारणं शिखरावच्छिन्नः पर्यतो वन्दिमानिभ्याद्यनुमितौ
 तु स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकमेव शिखरावच्छिन्नत्वं साध्यस्य भासत
 इति पक्षनावच्छेदकीभूतशिखरावच्छेदेन हेतुमत्त्वज्ञानं न तत्र प्रयो-
 जकमिति भावः । पृथिवीत्याद्यवच्छेदेन रूपवत्त्वाद्यनुमितावपि स्वरू-
 पसम्बन्धविशेषात्मकमेवावच्छेदकत्वं भासने न तु व्यापकत्वमि-
 ति यदि श्रूयान्त्वाप्याह नदवाच्छिन्नावृत्तेरपीति । पक्षनावच्छेदकी-
 भूतशिखराद्यवच्छिन्नावृत्तेरपीत्यर्थः । तत्त्वेन तादृशशिखराद्यवच्छि-
 न्नवृत्तिकत्वेन । ननु तथापि स्वरूपासिद्धिसाङ्ग्यमवेत्यत्र आह न-
 द्दुरेपीति । स्वरूपासिद्धिबाधात्मकयोर्वस्तुनाः सङ्कुरेपीत्यर्थः । ननु
 ज्ञानासाङ्ग्येण भेदे हृदो वन्दिमान् धूमादित्यादावेव बाधस्य सौल-
 ङ्ग्यादुत्पत्त्यलानुधावने विफलमतो वस्त्वसाङ्ग्यमप्याह सुखादीति ।
 तथा च यत्र खण्डशरीरे सुखं नोत्पद्यं किं तु दुःखं तच्छरीरावच्छि-
 न्नात्मा सुखी दुःखादित्यादौ पक्षनावच्छेदकीभूतशरीरावच्छे-
 देन हेतुसत्त्वाच्च स्वरूपासिद्धिः किन्तु तदवच्छेदेन साध्यासत्त्वाद्वा-

स चायं दशविधः । धर्मिग्राहकमानवाधितं घटो
व्यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण, परमाणवः सावयवा भू-
त्तत्वादित्यनुमानेन, मेरुः पाषाणमयः पर्वतत्वादिति सु-
वर्णमयत्वबोधकागमेन, साध्यप्रतियोगिग्राहकवाधितं व-
न्हिरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण, शब्दोऽश्रावणो
गुणत्वादित्यनुमानेन, गवयत्वं गवयपदाप्रवृत्तिनिमित्तं
जातित्वादित्युपमानेन, साध्यग्राहकवाधितं नरशिरःक-
पालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यत्रागमेन, हेतुग्राहकवाधितं
जलानिलावुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शत्वात् तेजोवदि-

लाघवच्छिन्ने कापिसंयोगादिसाध्यकवृत्तविशेषत्वादेवर्त्तमानत्वाच्च ।
अत्र चैतत्कालावच्छिन्नः पर्वतो बन्दिमानिति शब्दादिवदेतत्का-

य एव दोषः साधनस्य साध्यव्याप्यतया तद्व्यभिचारस्य शङ्कितु-
मप्यशक्यत्वादिति भावः । अवान्तरभेदेन बाधस्य त्रैविध्यादाह क-
पीति । वृक्षविशेषत्वादेरिति । संयोगादिविशिष्टदूष्यत्वादेरित्यर्थः ।
तद्वृक्षत्वमात्रस्य मूलावच्छिन्नवृत्तिकत्वामात्रेण स्वरूपानिर्द्धत्वादि-
ति ध्येयम् । ननु यदि कचिदपि पक्षनावच्छेदकीभूतदेशकालाद्य-
च्छेदेन साध्यस्यानुमितिः प्राप्तिर्या स्यात्तदा तुल्यन्यायेन उत्प-
त्तिकालावच्छिन्ना घटो गन्धवानित्यनुमितेरपि तादृशात्पत्तिकाला-
वच्छिन्नगन्धवत्त्वावगाहितसम्भवात् तद्विरोधित्वमेव तादृशका-
लावच्छिन्नगन्धाद्यभावा बाधः पृथग्दोषः स्यात्, न त्वेवं, सर्वधै-
र्यानुमितौ पक्षनावच्छेदकापलक्षिते धर्मिण्येव साध्यस्य भानादत-
माह अत्र चेति । एतत्कालावच्छेदेन बन्दिमत्तेति । अत्र एतत्काला-
वच्छिन्नस्य प्रक्षारीभूतनन्धौ मासते इति प्राञ्च । तत्कालावच्छेद्य-

ति प्रत्यक्षेण, मनो विभु ज्ञानसमवाय्याधारत्वादित्यनुमानेन, राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्गसाधनत्वादग्निष्टोम-
वादति राजसूयकर्त्तव्यताबोधकागमनेति ॥

लावच्छिन्नपर्वतपक्षकधूमादेरप्येतत्कालावच्छेदेन घन्दिमत्ताबुद्धि-
रनुभवसिद्धा नाऽपन्धवमर्हतीत्यभिप्रायः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायरघुनाथशिरोमणिविरचितायां
तत्त्वचिन्तामणिटीधिसामनुमानखण्डे
बाधान्तग्रन्थः समाप्तः ।

त्यविशिष्टसंयोगसम्यग्चेन घन्दि. पक्षे भासत इति नव्या. । अभि-
प्रायो भणिकारस्य ॥

इति धीजगदीशतर्कालङ्कारकृतायामनुमानतत्त्वचिन्ताम-
णिटीधितिव्याख्यायां बाधग्रन्थः समाप्तः ।

अनुमानखण्डो बाधान्तः समाप्तः ।

चिन्तामणेः हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वग्रन्थः ।

* अथ हेत्वाभामानामसाधकतासाधकत्वेन सदुत्तर-
त्वं जात्यादीनाञ्चाऽसाधकतासाधारण्येन परासाधकता-
साधकतया स्वव्याघातकत्वादसदुत्तरत्वम् । अथ विरु-
द्धत्वादिज्ञानादेव स्वानुमितेरिव परानुमिनेरपि प्रतिबन्धे
किमसाधकतानुमानेन, यद्वचसि बाधुक्तदूषणावगमः स
निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भा-
व्यमन्यथाऽर्थान्तरत्वादिति चेन्न । इयं ह्युद्देश्यं परानुमि-
तिप्रतिबन्धः, स्थापनाया असाधकतासाधनत्वञ्च । त-
त्राद्यं दूषणमात्रज्ञानादेव, द्वितीयन्तु अलिङ्गत्वज्ञापना-
त् । प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्य-
भिप्रायेण वा असाधकतासाधनमानन्वयं पञ्चावयव-
प्रयोगापेक्षा स्यात्, अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न।दूषण-
स्याऽसाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति मक्षधर्मताया
एवोद्भाव्यत्वात्, अन्यथा अधिकतापत्तेः । नन्वेवं कृत-
कत्वेनाऽनित्यत्वानुमाने व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वा-

• हेत्वाभामानामसाधकतासाधकत्वव्यवस्थापनेपरस्य एतन्मूलग्रन्थस्य दीधितिर्कृताऽभ्याख्यानैः
जागदीशपि नोपलभ्यते । मधुरानाथकृता रहस्याख्यव्याख्यापि नैव लभ्यते । केवलं मयदेशमन्त्रि-
राचितं आलोक एव । स च कलिकातासीसायटोमुद्रिते माधुरीमहिताच्च तामाणपुस्तके मध्ये निवे-
शित इत्यत्र मूलमेव सन्निवेशितमित्यलम् ।

दिति चेन्न । कथायां समयाविषयतया दूषणे त्वसाधक-
ताव्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वात् । अन्यथा कथकत्वविरो-
धात् । न त्वेवं कृतकत्वेनानुमाने, तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्यापि
कथासम्भवात् । यस्तु कथारम्भे बाधस्याऽसाधकत्वव्याप्तिं
नाङ्गीकरोति । तं प्रति तद्दूषकत्वं प्रसाध्य पञ्चावयव-
प्रयोगः कर्त्तव्य एव । यत्तु दूषणे पक्षधर्मतामात्रमुद्भाव्यं
तत्र, यत्र वादिनोस्तथा समयः, अन्यत्र तु पञ्चावयव-
वप्रयोग एवेति । तन्न । कथासम्प्रदायविरोधात् । अ-
थाऽसाधकत्वं न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वं, तेनापि त-
त्त्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात् कदाचिदजन-
कत्वं सङ्केतावपि । नन्वेतत्काले साध्यविशिष्टपक्ष-
ज्ञानाजनकत्वं तत्, न हि दूषणत्वज्ञानदशायां पक्षे
भ्रमरूपाप्यनुमितिः । साध्यविशिष्टपक्षज्ञानञ्च हेतुत्वेन
ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेन्न । सङ्केतावसत्प्रतिपक्षताद-
शायामपि पूर्वकाले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वम-
स्तीत्यसाधकताप्रसङ्गात् । अथ पक्षे साध्यभ्रमजनकत्वं
तत्, बाधविरुद्धयोरपि तत्त्वाज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वा-
दिति चेन्न । सङ्केतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्त्वेन
ज्ञानदशायां साध्यभ्रमजनकत्वात् अज्ञाने साध्यभ्रमाज-
नकत्वात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरराहित्यम्, सत्प्र-

तिपक्षासाधारणसद्देतोरभावात् दशाविशेषे तस्य दोष-
त्वात् साध्याप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यव्याप्त्यप्रसिद्धेश्च । ना-
प्यनैकान्तिकाद्यन्यतमत्वम्, यत्किञ्चिदनैकान्तिकत्व-
स्यातिव्याप्तेः प्रकृतसाध्यानैकान्तिकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन
केवलान्वयिसाधनेऽप्रसिद्धेः अंशतः सिद्धसाधनात् सा-
ध्याविशेषाच्च । यत्तु एतत्कालीनैतत्पक्षीयत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वाभावः, तत्तत्कालतत्त-
त्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्यत्वादिप्रमाजनकत्वाभावो
वाऽसाधकत्वम् । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, एतत्काली-
नैतत्पक्षीयत्वतत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयत्वयोर्व्यधिकरणयो-
रेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । तत्र । सद्देताः
सत्प्रतिपक्षत्वाज्ञानदशायामपि तादृशप्रमायामकरणभावे-
नाऽसाधकतापत्तेः । नापि तृतीयलिङ्गपरामर्शस्याऽप्रमा-
त्वं तत्र, विरुद्धादौ परामर्शाभावात् सद्देतौ सत्प्रतिपक्षे-
ऽसाधारणे च तत्प्रमात्वान्च । नाप्यनुमितिहेतुभूताभाव-
प्रतियोगिज्ञानविषयत्वमं तत्र, सद्देतावपि कदाचित् व्य-
भिचारित्वसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् ।
अथानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वमसाधकत्वं, सद्देतौ
व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकः, अनुमितिप्रतिबन्धक-
त्वञ्च व्यभिचारादिप्रमायास्तृतीयलिङ्गपरामर्शविघटन-

द्वारा तुल्यबलतया विषयतया वेति चेन्न । सत्प्रतिप-
 क्षयोर्विरुद्धयोर्वास्तवतुल्यबलत्वाभावेन तदभ्रमस्य प्रति-
 बन्धकत्वात् । न च तुल्यबलतया ज्ञायमानेन बोधित-
 साध्यविपर्ययकत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं तच्च प्रमैवेति वाच्य-
 म् । तुल्यबलताज्ञानमेव हि प्रतिबन्धकं न तु ज्ञायमान-
 त्वज्ञानं, गौरवादसिद्धेश्च । न च सत्प्रतिपक्षेऽन्यतराङ्ग-
 वैकल्यप्रमैव प्रतिबन्धकेति वाच्यम् । अन्यतरत्वं तद-
 तदवृत्ति, न च तदतदवृत्तिसामानाधिकरण्येन ज्ञायमानस्य
 दोषत्वं, धर्ममात्रस्य व्यभिचारज्ञानादनुमित्युच्छेदापत्तेः ।
 अन्यतराङ्गवैकल्यज्ञानोपजीव्यस्य तुल्यबलत्वज्ञानस्यै-
 व प्रतिबन्धकत्वाच्च, अन्यथा व्याप्यत्वासिद्धयन्तर्भा-
 वापत्तेः । अथानैकान्तिकादिज्ञानस्य तत्तदनुमितिप्रति-
 बन्धकत्वमसाधकत्वं, तथा हीदमनैकान्तिकादिज्ञानमेत-
 त्साध्यवत्तया एतत्पुरुषस्य एतत्कालीनैतत्पक्षकानुमिति-
 प्रतिबन्धकम्, एतदनैकान्तिकज्ञानत्वात्, एतदन्यतज्-
 ज्ञानवदिति चेन्न । एतत्साध्यवत्तयैतत्पक्षकानुमितेः
 कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्कालीनैतत्पुरुषस्य
 तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः । नापि समीचीनसाध्याविशिष्टप-
 क्षप्रत्ययाजनकत्वं, बाधविरुद्धासिद्धेषु साध्यानाधिकरणे
 पक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धेः बन्धिमाति व्याप्ते धूम्र-

मातृ बन्धनानुमितेः सत्यत्वाच्च । न चान्य एव बन्धिस्तत्र
भासते, मानाभावात् तद्वहेः प्रत्यभिज्ञानात् एकव्य-
क्तिके तदसम्भवाच्च । न च साऽनुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन
भ्रमः, अनुमितौ लिङ्गमाने मानाभावात् । किञ्च भावोऽ-
भावो बोधयथापि प्रमेयमिति सत्यानुमितौ भावत्वाभावत्व-
वति प्रमेयत्वज्ञाने एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात् ।
न चान्यतरत्वं लिङ्गम्, तद्व्याप्तिमविदुषोऽप्यनुमितेर्व्य-
र्थविशेषणत्वाच्च । अथ साध्यव्याप्यत्वमेव तत्र तन्त्रं तत्र
च बाधो नास्तीति चेत्, तर्हि कूटलिङ्गादनमितौ बन्धि-
व्याप्यत्वमेव तन्त्रं बन्धिव्याप्यञ्च किञ्चित्तत्रास्त्येव ।
अथ कूटलिङ्गे बन्धिव्याप्याभेदः प्रतीयत तथा च बह्वौ
कूटलिङ्गव्यापकाभेदोऽपि, अन्यथा कूटस्यैव बन्धिव्या-
प्यत्वाप्रतीतिः, एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको बन्धित्वेन भा-
सत इति बन्धनानुमितिरसत्येति चन्न । बन्धिव्याप्यालो-
के धूमारोपात् यत्रानुमितिस्तत्रासिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभावा-
पत्तेः आलोकव्यापके धूमव्यापकाभेदात् । अथ लिङ्ग-
मनुमितिर्विषया नियमनः पक्षधर्मताज्ञानविषयत्वात् व्या-
प्तिज्ञानविषयत्वात् नियमेनानुमितहेतुविशेषणधीविषय-
त्वाच्च पर्वतत्ववत्साधयच्च । किञ्चैकविशेषणत्वेन ज्ञाते
विशेषणान्तरधीसामग्री तत्रैव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमि-

नि धूमविशिष्टं एव बन्धिर्वैशिष्ट्यानुमितिरिति । नन्वनुमि-
 तौ व्यापकत्वभावेऽनुमित्यविच्छेदः । न च फलभूत-
 ज्ञानन्यूनविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं, गौरवात् ।
 विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि न, परामर्शस्य
 चरमकारणत्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बलवत्त्वाच्चेति चे-
 न्न । सिद्धसाधनेन विच्छेदात् । यद्यप्येवं लिङ्गज्ञानेऽप्र-
 मात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तदसाधकं, तथाप्युक्तम-
 साधकत्वमस्त्येवेति चेत्, अस्तु तावदेवं, तथापि दैवा-
 त्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता । अत एव आ-
 र्द्रेन्धनप्रभवो बन्धिर्धूमव्यापको नान्यः । बन्धिर्वत्वेन
 व्यापकत्वादन्योऽपि तथा, तेन विनापि धूमसत्त्वात् । अत
 एव वाष्पं धूमभ्रमात् धूमव्यापका बन्धिर्भासते स च त-
 त्त नास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति निरस्तं, दैवादधू-
 मसत्त्वे सत्यत्वात् । उच्यते । स्वज्ञानदशायां पक्षे सा-
 ध्यप्रत्ययाजनकत्वमसाधकत्वम् । तथा हि, विरुद्धत्वा-
 दिज्ञानदशावर्त्तीदं पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकं विरुद्धादित्वा-
 त् पक्षविशेषणमहिम्ना तच्चदृशायां पक्षे साध्यप्रत्यया-
 जनकत्वं सिद्ध्यति, बाधनेऽपि लिङ्गत्वभ्रमात् पक्षे सा-
 ध्यप्रत्ययजनकत्वमिति न प्रतियोग्यप्रसिद्धा साध्याप्र-
 सिद्धिः । यद्वा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्व-

मसाधकत्वम् । तथा हि, इदानीमिदमनुमितिप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकरूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत् । अनु-
मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकश्च रूपं ज्ञाने विषयतयानै-
कान्तिकादित्वमेव । न च साध्याविशेषः, उपाधिविशे-
पस्यानुमेयत्वात्, तोयत्वेन पिपासोपशमनसमर्थतावच्छे-
दकरूपपरत्वानुमानवत् । अन्ये त्वनैकान्तिकवाधितवि-
रुद्धेऽप्यव्याप्यत्वं व्याप्यत्वासिद्धेऽनैकान्तिकत्वं स्वरूपा-
सिद्धसत्प्रतिपक्षासाधारणेऽपि दशाविशेषेऽनुमितिप्रतिबन्ध-
कज्ञानविषयत्वमसाधकत्वम् । न चैवमनैकान्तिकोऽसा-
धक इति सहप्रयोगानुपपत्तिः, तत्राऽव्याप्यत्वस्याऽसा-
धकशब्दार्थत्वात् । असाधकताननुगमेऽपि च हेत्वाभा-
सत्वमनुगतमेव, यस्य ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य
हेत्वाभासत्वादिति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्व-
चिन्तामणौ अनुमानखण्डे हेत्वाभासानामसा-
धकतासाधकत्वग्रन्थः समाप्तः ।

अनुमानखण्डो.वाधान्तः समाप्तः ।

अनुमानतत्त्वचिन्तामणौ

* ईश्वरानुमानम् ।

एवमनुमाने निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मातृपुरुषधैर्यसिद्धिः, सित्पादौ कार्यत्वेन घटवत् सकर्तृकत्वानुमानात् । ननु सित्पादि प्रत्येकं न पक्षः, तस्य स्वशब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितम्, एकरूपाभावात् । अत एव सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वाविचारारम्भकसंशयविषयः तथाभूताविवादविषयो वा न पक्षः, एकरूपाभावेन तयोस्तावत्सुप्रहीतुमशक्यत्वाद्वादिनोर्निश्चितत्वेन संशयाभावात् । न च बाधानुमानयोस्तुल्यबलत्वेन मध्यस्थस्य संशयः, अनुमानाभ्यां तस्य संशयो मध्यस्थप्रश्नानन्तरञ्चानुमानमित्यन्योन्याश्रयात् घटेऽपि कदाचित्तयोः सम्भवात् प्रत्येकं संशये विवादास्पदत्वेनानुमानेऽर्थान्तरतापत्तेश्च । न च शरीरापेक्षेण कर्त्रा यन्न कृतं शरीराजन्यं जन्ये वा पक्षः, जन्यात्मविशेषगुण-शब्द-फुत्कार-सर्गाद्यकालीनवेद-घटादि-लिप्यादिसम्प्रदायानामीश्वरमात्रकर्तृकाणाममग्रहात् असिद्धेश्च, अष्टद्वारा शरीरिणोऽपि सित्पादिकर्तृत्वात् । नापि जन्यकृतजन्यं जन्यमुभयमिद्विकृतिजन्यान्यद्वा जन्यं पक्षः, सित्पादीनामष्टद्वारा जन्यकृतिजन्यत्वात् ।

* ईश्वरानुमानचिन्तामणोर्विस्तृतस्य कुत्र चिन्मस्ये स्थलचिरोपमात्रे शिरोमणिना व्याख्यानाद्गीधितेरल्पतया तदनुसाहेन जागदीश्या अपि नैव विस्तृतिर्दृश्यते, अस्य मधुरानार्थव्याख्याया अलभ्यतया आलोकस्यापि सम्पूर्णग्रन्थव्याख्यापरत्वादर्शनेन यथास्थितशीघ्रितिजागदीश्यां सदैव सन्निवेशितोत्तौ यणिग्रन्थः ।

नाप्यदृष्टजनककृत्यजन्यं जन्यकृतिसाक्षादजन्यं वा जन्यं पक्षः ।
 ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षित्यादौ तदभावात् । घटादावप्येवं पक्ष-
 त्वेनांशतः सिद्धसाधनात् । न च क्षिनिरेव पक्षः , अङ्कुरेण स-
 न्दिग्धानैकान्तिकत्वात् । न च निश्चिताविपक्षे हेतुसन्देहात्स इति
 वाच्यम् । हेतौ साध्याभाववद्भ्रामित्वसंशयस्य दूषकत्वात् । स च
 साध्याभाववति हेतुसन्देहाद्धेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयथा-
 पि दोषः । न चैवं पक्षेऽपि तत् स्यात्, अनुमानमात्रोच्छेदकत्वे-
 नेतरत्र तस्य दूषकत्वात् । अङ्कुरे हेतोरनिश्चये न सन्दिग्धानैका-
 न्तिकम्, तान्निश्चये च साध्यसन्देहवति साध्यानुमितिरेव पक्षवत्सा-
 मग्रीसत्त्वात्, अत एवाङ्कुरः पक्षसम इति चेत्, न, तस्याऽपक्षत्वेन
 हेतोः पक्षधर्मताविरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि
 पक्षत्वे प्रतिज्ञान्तरापात्तिः । अनुमानान्तराधीनतत्साध्यानुमित्यन-
 न्तरश्च पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयान्नैकमप्यनुमानं स्यात् तत्रापि क्षि-
 त्यादौ सन्दिग्धानैकान्तात्, क्षितेर्विवादाविषयत्वे अङ्कुरे प्रथमं सा-
 ध्यसाधनेऽर्थान्तराच्च । किञ्चैवमेकैकोपादानाभिज्ञासिद्धावपि नेश्व-
 रसिद्धिः । नापि सर्गाद्यकालीनं द्वाणुकं पक्षः, परम्पति सर्गा-
 द्यसिद्धेः । किञ्च सकर्तृकत्वं न तावत्कृतिमत्सहभावः कृतिमज्जन्य-
 त्वं वा, अस्मदादिना सिद्धसाधनात् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-
 चिकीर्षा-कृतिमज्जन्यत्वं तदिति चेत् । न । उपादानगोचरत्वं य-
 दि यत्किञ्चिदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनार्थान्तरत्वम्, ज्ञाना-
 दिजन्यत्वमपि विवाक्षितम् । न च घटोपादानगोचरापरोक्षज्ञाना-
 दीनां क्षितिजनकत्वं सम्भवति, व्यभिचारादिति चेत् । न । क्षि-
 तिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनामुपादानविषयत्वनियमेनादृष्टद्वारा तैरेव
 सिद्धसाधनात् । न च साक्षाच्चजन्यत्वं विवाक्षितम्, तद्धि न कृ-
 तिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वम् स्वजनककृत्यव्यवहितोत्तरस-

णार्त्तित्वं वा, घटदृष्टान्तस्य साध्यविकल्पापत्तेः घटादौ कुलाल-
दिकर्तृकत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न च शरीरक्रिया दृष्टान्तः इति वा-
च्यम् । घटेनाऽनैकान्तिकत्वात् चेष्टात्प्रत्ययोपाधित्वाच्च । नापि क्षि-
त्याद्युपादानगोचरत्वं विवाक्षितम्, अप्रसिद्धेः । न चोपादानश-
ब्दस्य सम्बन्धशब्दत्वेन घट-क्षित्यादिपदसमाभिव्याहारे तत्तदुपा-
दानबोधकत्वं चैवो मातृभक्तः मैत्रवादिति वाच्यम् । शाब्द हि
बोधे तथा । न चात्र शब्दः प्रमाणम्, वादिनोरनाप्तत्वात् । अनु-
माने त्वनुगतेन व्यापकत्वग्रहे तेन रूपेण व्यापकसिद्धिः, तच्चोपा-
दानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम् । किञ्चैवं घटादावपि तत्तदुपादान-
त्वेनैवोपस्थित्या सामान्येन रूपेण कुत्राप्यनुपास्थितेर्व्याप्तिरेव न
गृयेत । अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजध-
र्मरूपया प्रत्यासत्त्या उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृति-
मता अस्मदादिना सिद्धसाधनम्, तेषां क्षित्यव्यवहितपूर्वसमयास-
त्वेऽपि तद्वतः सत्त्वात् अदृष्टद्वारा तेषामपि जनकत्वसम्भवात् ज्ञाना-
दिसाक्षाज्जन्यत्वस्य च निरस्तत्वात् ।

अयं योगजधर्माजन्य-सविकल्पकाजन्य-सामान्यलक्षणप्रत्या-
सत्त्यजन्य-जन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमदजन्यं
जन्यं पक्षः, योगजधर्माजन्य-सविकल्पकाजन्य-सामान्यलक्षणप्र-
त्यासत्त्यजन्योपादानगोचरज्ञान चिकीर्षा कृतिमज्जन्यमिति साध्यम् ।
यद्वा अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यज्ञानादिम-
दजन्यं जन्यम् अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्योपादा-
नगोचरापरोक्षज्ञानादिमज्जन्यमिति साम्यम्, ज्ञानाव्यवहितोत्तरस-
मयवर्त्तीच्छा-तदव्यवहितोत्तरसमयवर्त्तिकृतीनां जनकत्व विवाक्षितं
न तु ज्ञानादीनां योगपर्यं पौर्वापर्यं वा अतो न साध्याप्रसिद्धिर्न
वा क्षित्यादौ बाध इति । मैवम् । योगजधर्मसामान्यज्ञानरूपप्र-

रणाधारकालानन्तरकालानाधारा तन्मनःक्रियात्वात्, सम्मत-
 न्मनःक्रियावत् अर्थात् प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारा सा क्रि-
 या सिद्ध्यतीत्याहुः । तत्र, सर्गाद्यकाले ज्ञानजनकमनःसंयोगज-
 नक्रियायां मानाभावः, पूर्वक्रियैव संयोगसम्भवात् ईश्वरवा-
 दिनां तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः कालोऽप्रसिद्ध एव, क्रियात्वस्यै-
 व हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च । किञ्चैवं प्रयत्नानाधारकालानाधार-
 स्वम्, अर्थात् तस्मिद्धौ मानान्तरादीश्वरसिद्धौ अर्थान्तरत्वमि-
 ति । अत्रोच्यते । अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यानि म-
 मवेतानि जन्यानि अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्यु-
 पादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमज्जन्यानि स्वजनकादृ-
 ष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमज्जन्यानि वा अ-
 परोक्षज्ञान-चिकीर्षा-प्रयत्नविषयीभवदुपादानानि वा समवेत-
 स्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात् यदेवं तदेवं यथा घटः तथा चै-
 तानि तस्मात्तथा । उक्तपक्षे कस्याचिदनन्तर्भावेऽपि तदादाय तथैव
 निरुक्तस्य पक्षत्वनिर्देशं समुहालम्बनरूपैवानुमितिरुत्पद्यते । न च
 जन्यकृत्यजन्यत्वं तावदननुगतेष्वेकरूपाभावेन ग्रहीतुमशक्यमिति
 वाच्यम् । जन्यकृत्यजन्यत्वं हि जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन
 रूपेण सामान्यलक्षणया तावतामुपस्थितेः । न च जन्यत्वविशेष-
 णव्यावर्त्तप्रसिद्धिः, भ्रमेषो घट इतिवदव्यावर्त्तकत्वेऽपि तदुप-
 रक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरजकत्वात् । उक्तान्यतमत्वमेव सकर्तृक-
 त्वम् । अत एव घटोक्ता न घटकर्त्तेति व्यवहियते । एवञ्च श-
 ब्दफूत्कारादीनां पक्षतैव । ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धा-
 नैकान्तिकता । उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वेन तद्वत्तया
 तत्रापि चिकीर्षा । यद्वा पक्षे हेतौ च न ममवेतत्वं विशेषणं तेन
 ध्वनोऽपि पक्षः । साध्ये च उपादानपदं कारणमात्रपरम्, नुआ-

देयमेव वा । जन्येच्छाकृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे विवक्षितं तेन कृतिध्वंस-
स्य कृतिजन्यत्वेऽपि इच्छाजन्यत्वाभावात् पक्षत्वम् । क्षितिरेव
वा पक्षः । न चाङ्कुरे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्, पक्षपक्षसमनैरपे-
क्षेण घटादौ निश्चितव्याप्तेर्लिङ्गस्य तयोर्दिक्षिणेनोभयत्रानुमित्यवि-
रोधात् । न त्वनुमित्योरन्योन्यापेक्षत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात् ।
प्रतिज्ञाया अविषयत्वात् तत्र पक्षमव्यपदेशः । न चाङ्कुरस्य प-
क्षत्वेनानिर्देशात्तत्र न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यम् । सिद्धाध्या-
याविरहसद्वृत्तसाधकप्रमाणाभाववति लिङ्गज्ञानस्यानुमितिमात्र-
कारणत्वात्, तच्च क्षितौ पञ्चावयवेन अङ्कुरे स्वत एवेति न कश्चि-
द्विशेषः । यदि च क्षितौ हेतुनिश्चयदशायामङ्कुरस्य हेतुमत्तया
न निश्चयस्तदा क सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम् ।

अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसंशयात् हेतौ व्या-
प्तिग्रह एव नोत्पद्यते उत्पन्नोऽपि वा बाध्येत इति चेत्, तर्हि म-
हान्तेऽपि धूमे व्याप्तिग्रहो न स्यात् भूतोऽपि वा बाध्येत सन्दि-
ग्धवह्निकपर्वतापर्वतधूमवतामेकधर्माभावेनाऽपक्षत्वात् । तस्मात्साध्य-
सन्देहवति हेतुनिश्चयो न दोषः, किन्तु गुण एव, अन्यथाऽनुमानमा-
त्रमुच्छिद्येत । पक्षादन्यत्र तद्दूषणमिति यदुक्तं तत्र पक्षान्यत्वं सि-
द्धाध्यापितसाध्यान्यत्वं यदि तदानपेक्षितानुमितेर्न स्यात् । अथ
सन्दिग्धसाध्यान्यत्वं साधक-बाधकप्रमाणाभावनिययान्यत्वं वा
तदा अङ्कुरेऽपि तन्नास्ति । अथ प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं तदा स्वार्था-
नुमित्युच्छेदः । नियतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात्सर्वविष-
यज्ञानसिद्धिः । साध्यं च ज्ञानेच्छा-प्रयत्नानां विशेषणत्वेन विशिष्ट-
साधनत्वं विवक्षितं तेन न तदुपलक्षितक्षेत्रज्ञेनाऽर्थान्तरम् । सामान्य-
तोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्मतावलेनाभिमतविशेषसिद्धिश्च । नन्वा-
द्यसाध्यद्रूपे घटाद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामेव

जनकत्वमायातु इत्यर्थान्तरम् । न च तेषां व्यभिचारात् क्षित्यादौ न कारणत्वमिति वाच्यम् । अनादौ प्रवाहे कस्यचित् कदाचिद् क्षितिद्व्यणुकादिपूर्वघटाद्युपादानगोचरज्ञानादिसत्त्वात् । न च सर्गाद्यकालीनस्यापि पक्षत्वात्तत्रेश्वरसिद्धिः, परम्प्रति तदसिद्धेरिति चेत् । न । ज्ञानादीनां त्रयाणां स्वविषयमपेक्षितकार्यं प्रत्येव जनकत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तदविषयत्वात् । अत एवा-
न्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षविशेषणमपि न यु-
क्तम् । तृतीयसाध्ये तु नार्यान्तरं क्षित्यादौ घटाद्युपदानासमवेत-
त्वात् । ननु सामान्यलक्षणादिगत्यानन्या क्षित्याद्युपादानगोचरं
यत् प्रत्यक्षं तज्जन्यत्वमेवास्तु तथा चेश्वरे न प्रत्यक्षं न वेच्छा-प्र-
यत्नौ तयोः समानाधिकरणज्ञानाविषयेऽसत्त्वात् । न च तादृश-
प्रत्यासत्त्यजन्यत्वं प्रत्यक्षविशेषणं, परम्प्रत्यसिद्धेरिति चेत् । न ।
द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादौ अकर्तृ-
कत्वात् क्षित्यादौ सकर्तृकत्वनिर्वाहकं ज्ञानं सिद्ध्याद्विलक्षणमेव
सिद्ध्यति । न चावयवविभागद्वारा क्षित्यादिषु जलक्षेपात्समुद्रादि-
षु हस्नक्षेपात्परमाणुद्रवमंयोगे च द्व्यगुकेष्वस्मदादिकर्तृकत्वादंशतः
सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । तत्र हि क्षितिनाशे अस्मदादीनां क-
र्तृत्वं न तु खण्डक्षिती, अवस्थितसंयोगेभ्य एव तद्रूपपक्षेः सकल-
तद्रुपादानगोचरज्ञानेच्छा-कृतीनामभावाच्च । अत एव व्यणुकेऽपि
न कर्तृत्वम् । जलक्षेपादधिरूपोरमाणकममुद्रादेः सपक्षत्वमेव घट-
स्येव । ननु घटे साध्यविकलत्वम् अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां ज्ञाना-
देरेव जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्मिग्राहकस्यान्वय-व्यति-
रेकस्य वा ग्राहकस्याभावात् । न च घट आत्मजन्य उत्पत्तिम-
त्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् । आत्ममपेक्षितत्वस्योपाधित्वात्, घटः
आकाशजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् शब्दवदितिवदप्रयोजकत्वाच्चेति चे-

व । मैवम् । प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चेष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रयत्न इव
आत्मापि हेतुः । न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं विना न चे-
ष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणम्, असमवायिकारणं विना कार्यानुत्प-
त्तेः । न चात्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि संयोगे परिचायकमात्रमा-
त्येति वाच्यम् । संयोगमात्रस्याकारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य हे-
तुत्वात् । आत्मसंयोगव्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकस्याऽसिद्धेर्ना-
त्मसंयोगः कारणमिति चेत् । न । या क्रिया व्यधिकरणमदीय-
गुणजन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिका यथा स्पर्शवद्देगवद्भव-
संयोगजा क्रियेति व्याप्त्या तत्सिद्धेः । न च क्रियाया मूर्त्तमात्र-
समवेतासमवायिकारणकत्वनियम इति वाच्यम् । कार्यमात्राभिमा-
येण ज्ञानादौ व्यभिचारात् विशिष्याऽप्रयोजकत्वात् असमवाये-
कारणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्यजनकत्वनियमाच्च ।

अन्ये तु अनुकूलकृतिरसमवायित्वं कर्तृत्वं न तु जनकत्वे स-
ति गौरवात् । कर्त्तरि कारकव्यपदेशश्चाभियुक्तानां सविशेषणे
हीति न्यायेन कृतिपर्यवसन्न एव । एव ज्ञानेच्छा-कृतिजन्यत्वमेव
साध्यं तदाश्रयत्वमेवैश्वरस्य कर्त्तृत्वम् ।

अथ घटे कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा हेतुः तच्च
न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविपर्यय अनागते इन्द्रियासन्निकर्षात् किन्तु अनु-
मितिरूपं तथा च साध्यविकलो दृष्टान्तः साध्याप्रसिद्धिर्वा दोष इति
चेत् । न । सिद्धवत्कृत्यासिद्धावपया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे
सति सम्भवति । न हि मृदव्यवानां संस्थानविशेषे कृतिसाध्येष्ट-
साधनतानुमितावप्यवयवस्य प्रत्यक्षेणोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः ।
अन एव यागे शब्दात्तदुपजीविलिङ्गाद्वा कृतिसाध्येष्टमाधनत्वेऽव-
गतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न प्रवृत्तिः । न चोपादा-
नप्रत्यक्षं प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीणम् । अप्रत्यक्षे परमाणौ तत्क्रियाया-

मिष्टसाधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावात् । प्रवृत्तिविषयस्य मृदङ्गादेः
 प्रत्यक्षत्वात् न शब्दफूत्कारादिना व्यभिचारः । न चाभिमतग्रा-
 हकेन्द्रियसंयोगार्थं मनसि प्रयवजन्यक्रियादर्शनाद्व्यभिचारः, अदृ-
 ष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेण हि मनोवहनाडीनामुपलम्भेन तद्गोचरप्रयत्ना-
 त् नाडीक्रिया ततः स्पर्शवद्गोचराख्या नोदनान्मनसि क्रिया न
 तु प्रयत्नात् । अत एव जलाद्यभ्यवहारमलोत्सर्गहेतुनाडीनामना-
 द्यभ्यासवासनावशात् अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेणोपलम्भात् तद्गोच-
 रप्रयत्नः । नन्वेवं घटादावनुमितिजन्यत्वदर्शनादीश्वरे अनुमितिर-
 पि सिद्ध्येत यथा प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तदीश्वरे तथा-
 नुमितेर्लिङ्गजन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्यैव अनित्येन अनादिद्व्यणुका-
 द्यजननादिति चेत् । न । स्वमुख-दुःखाभावादिसाधनतानुमिते-
 र्हि हेतुत्वं घटादौ गृहीतम्, न च भगवति शरीरादृष्टाभावेन सु-
 खमस्ति, अतो न क्षित्यादौ तस्य तथानुमितिर्यथार्था सम्भवति ।
 न च तादृगनुमितेरनुमित्यन्तरस्य वानुमितित्वेन घटादौ प्रवृत्ति-
 विषयप्रत्यक्षवद्धेतुत्वं गृहीतमिति नेश्वरे अनुमितिः । ननु द्वेषज-
 न्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारः तददृष्टान्तेन क्षित्यादौ
 द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे द्वेषोऽपि भवेत् द्वेषवतः संसारित्वे भगवतोऽपि
 तथात्वापत्तिरिति चेत् । न । न हि सर्पादिद्वेषादेव तन्नाशानुकूल-
 व्यापारे कृतिरुत्पत्तुमर्हति । प्रयोजनमन्तरेण प्रेक्षावतां दुःखैक-
 फले कृतेरनुत्पत्तेः किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानुत्पादं
 वा फलमिदं तत्साधनताज्ञानात्, तथा चेष्टसाधनताज्ञानात् तत्रे-
 ष्चाऽस्त्येयेति तौ कृतिकारणं कृतत्वान्, द्वेषस्तु परम्परया त-
 ुपक्षीणः, कुतस्तर्हि द्वेषमिद्धिः शत्रुं द्वेष्मांसवाधितप्रत्ययात् ।
 न चादृष्टस्य कर्तुरनुपलब्धसाधः, अनुपलब्धिमात्रस्य बाधक-
 त्वे अतीन्द्रियोच्चेदात् योग्यानुपलब्धेश्चासिद्धेः परमात्मनोऽयो-

ग्यत्वनियमात्, शशशृङ्गप्रतिबन्ध्या च नादृश्यमात्रनिरासः पर-
माण्वादिस्वीकारात् । नाप्ययोग्यकर्तृनिरासः, चेष्टया ज्ञानादिमतः
परमात्मनोऽनुमानात् परम्प्राप्ति तस्यायोग्यत्वात् । नापि शृङ्गे प-
शुत्ववदप्रयोजकम्, कर्तुः कार्यमात्रे कारणत्वावधारणात्, प्रति-
बन्धमात्रस्य चादूषणत्वात् । शशे पशुत्वेनायोग्यशृङ्गसिद्धिः कु-
तो नेति चेत् । न । अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावेन व्या-
प्त्यसिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वेनायोग्यस्य वि-
रोधेन शङ्कितुमशक्यत्वात् शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषा-
मबाधितप्रत्यक्षबाधितत्वाच्च । अथ कृति-कार्ययोर्नान्वय-व्यति-
रेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः त्वन्मते व्यापककृतेः सत्ये तद्देशे समये वा
कृतिमात्रव्यतिरेकानिरूपणात् । नित्यकृतोरन्वयोऽपि न गृहीतः
बहिःमात्रव्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते चेति । न चैवमाकाशात्मनोरप्रसि-
द्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानिरूपणेन कार्य्य समवायिकार-
णजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यम् । समवायिकारणत्वग्रहे हि
तत्संसर्गाभावोऽप्रयोजको निमित्तमात्रसाधारणत्वात् किन्तु यत्स-
मवाये तत्र कार्य्य यत्र समवायि तत्र नेत्यन्योन्याभावमादाय
कार्य्य समवायिजन्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात् समवायित्वेन त-
योरन्योन्याभावोऽस्ति गृह्यते च । यद्वा भावकार्य्य समवेतमिति
व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति, न, यथा हि यद्यद्वहेरन्वये धूमो गृ-
हीतस्तत्तद्व्यतिरेके धूममात्रव्यतिरेकग्रहात् बहिः-धूममात्रयोर्व्या-
प्तिग्रहः न तु पर्वतीयबहेरन्वयव्यतिरेकग्रहात् । न चान्यान्य-
व्यतिरेकाभ्यामन्यव्याप्तिग्रहे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यद्विशे-
षयोरन्वय-व्यतिरेकग्रहस्तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्तिग्रहात्,
तच्च बहिः-धूमव्याप्तिग्रह उत्पद्यमानः सकलधूमगोचरो धूमत्व-
पुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव वा, तथेहापि कृतिविशेष-का-

व्यतिशेषयोरन्वय—व्यतिरेकग्रहो बाधकमन्तरेण कृति-कार्यमा-
 त्रयोव्याप्तिग्रहे उपायः, न तु पक्षधर्मताबललभ्यविशेषान्वय—व्य-
 तिरेकग्रहः, अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । एतेन कार्यत्वस्य विपक्ष-
 वृत्तिद्वये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियकर्त्ता चेद्व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्या-
 प्तिः कथं सिद्ध्यति, दृश्योऽथ व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्त्ता समा-
 श्रीयते तस्यागोऽपि तदा तृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षक्षणमिति
 निरस्तम् । ननु यदि कर्तृमात्रव्याप्तिग्रहाददृश्यकर्तृसिद्धिस्तदा
 घट्टिमात्रव्याप्तधूमात् अदृश्यजाठरीषबहिसिद्धिरपि स्यात् । न
 स्यात्, अदृश्यबहेधूमानुत्पत्तेर्दृश्यस्य तत्र हेतुत्वात् । ननु ज्ञाने-
 च्छा—प्रयत्नत्रयव्यतिरेकान्न कार्यव्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरे-
 कात् तथा च व्यतिशेषणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेक-
 व्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टमिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रति-
 योगिन एव साध्यगमकत्वादिति चेत् । न । यत एकैकव्यतिरे-
 कात्कार्यव्यतिरेकः अत एव कार्यत्वादेकैकं सिद्ध्यत् त्रयमपि सि-
 द्ध्यति आर्थस्तु समाजः । स्यादेतत् अशरीरो नित्यज्ञानादिमान्
 सर्वज्ञः कर्त्ता पक्षे विवक्षितो घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतक-
 र्तृसहचारदर्शनाद्विशेषविरुद्धत्वमिति चेत् । न । हेतोर्विवक्षितसा-
 ध्यविपरीतसहचारमात्रस्याऽदूपकत्वात् । अन्यथानुमानमात्रोच्छेद-
 प्रसङ्गात् । न चाऽनित्यज्ञानासर्वज्ञशरीरिकर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य
 व्याप्तिरस्ति, येन विपरीतमाधने विरुद्धत्वं स्यात्, तादृशव्याप्तिश्च
 त्वया मया वा नाङ्गीक्रियते अङ्गुगटौ योग्यानुपलम्भेन शरीरि-
 कर्तृकत्वाभावात् । अथ यथादर्शनबलप्रवृत्तव्याप्त्याऽनित्यज्ञाना-
 दिमान् कर्त्तोपनेयः पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान् तथा चो-
 पनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्ति-पक्षधर्मतयोर्विरोधात् परस्परसह-
 कारिताविरहान्नानुमानं विशेषविरोधादिति चेत् । न । आनि-

त्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यग्रहात् ज्ञानादिमत्कर्तृजन्यत्वव्या-
प्तश्च पक्षधर्मतायाश्च पृथगुपनायकत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गा-
त् । तथा च निरपेक्षतादशायां विशेषानुपस्थानादेव न विरोधज्ञा-
नम्, सापेक्षतादश्यान्तु सहोपलम्भादेव विरोधप्रतियोगिनोः सि-
द्ध्यासिद्धिभ्यां विरोधज्ञानाभावश्च । लिङ्गविशेषण-साध्यविशेष-
णविरोधे च विशेषविरोधः, यथा चन्दनप्रभववद्विमानयम् असुर-
भिधूमवत्त्वादिति । ननु ज्ञानत्व-नित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्व-
योश्च परस्परविरुद्धत्वेन एकधर्म्यसमावेशात् कथं नित्यज्ञानादि-
कर्तृसिद्धिरिति चेत् । न । उपसंहारस्थानस्याऽभावात् । तथा हि
ईश्वरे तद्बुद्धौ च शरीरित्व-कर्तृत्वे बुद्धित्व-नित्यत्वे चोपसंहिय-
माणे विरुद्धे न तु स्वाश्रयस्थिते, उभयोच्छेदप्रसङ्गात् । न चे-
श्वरस्तद्बुद्धिर्गोपस्थिता, उपस्थितौ वा धर्मिग्राहकमानेन तयो-
र्विरोधापहारात्, अनुपस्थिते च तद्द्रव्ये विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमे-
व, अस्मदादिबुद्धौ व्योमादौ कुावन्दे मुक्तात्मनि चोपस्थिते वि-
रोधोपसंहारात् । बुद्धित्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोरनधिग-
मेऽपि ईश्वरे अशरीरिकर्तृत्व-नित्यज्ञानादिसिद्धिरप्रत्यूहैव । अत
एव नित्यत्वावयवत्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति परमाणुमि-
द्धिः । ईश्वर-तद्बुद्ध्यादिकं तर्कितमिति चेत् । न । तर्कस्य प्र-
सङ्गनस्य संशयस्य चाज्ञातेऽसम्भवात् । स्यादेतद्, घटादौ कृति-
साध्यता हस्तादिव्यापारद्वारैव गृहीता न तु साक्षात् । न च पि-
तृपुत्रयोरेकघटमाधनत्वमिव प्रयत्न-हस्तादिव्यापारयोः साक्षा-
त्साधनत्वं वाच्यमिति वाच्यम् । घटार्थं हस्तव्यापारवत्कुलालम-
भीपस्थस्य हस्तादिव्यापारशून्यस्य तद्घटकर्तृत्वापत्तेः । न च
हस्तादिव्यापारवत्ता अशरीरस्य सम्भवति । अन्यादृशी च कृ-
तिसाध्यता न दृष्टा । शरीर-तद्व्यापारौ चाङ्गरे बाधितावि-

ति कर्तुरपि बाध एव । अन्यथा त्वदनुमानादेव क्षेत्रज्ञ एव कर्त्ताऽनुमीयेत बुद्ध्यादिमत्परात्मनो योग्यानुपलम्बिवाधाभावात् । शरीरव्यापारद्वारेव क्षेत्रज्ञस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे बाधात् बाधित इति चेत् । तर्हि कर्तृमात्रस्यापि तद्दा-
 रैव चेष्टेतरकार्ये कर्तृत्वावधारणात् तद्वाधे कर्तृमात्रबाधोऽपि । ए-
 वञ्च कृतिमाध्यस्ते शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजकमिति स एव उ-
 पाधिः । एवं ज्ञानेच्छयोरपि इच्छाकृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं
 विना क्षित्यादौ जनकत्वमिति । उच्यते । जन्यमात्रे हस्तादिव्या-
 पारजनककृतित्वेन न जनकत्वं चेष्टार्या क्षित्यादौ च व्यभिचारा-
 त् । घटादौ च तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृतिमात्रस्य जन-
 कत्वविरोधिविशेषयोर्जन्य-जनकभावे बाधकं विना सामान्ययो-
 रपि तथाभावनियमात् । न हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वं सामान्ये
 सामान्यप्रयोजकत्वविरोधि । चेष्टेतरकार्ये शरीरव्यापारद्वारेव कृ-
 तेर्हेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न कृतिसाध्यतेति चेत् । न । चे-
 ष्टेतरकार्यमात्रे शरीरव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं क्षित्यादौ
 व्यभिचारात्, किन्तु तादृशे घटादावित्युक्तत्वात् । न चैवमाम-
 बातजडीकृतकलेवरस्य प्रयत्नादेव घटोत्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्या-
 पारं विनाऽपि कृतेर्हेतुत्वादिति वाच्यम् । घटे कृतिवत् हस्तादि-
 व्यापारस्यापि हेतुत्वात् । यदुक्तं क्षेत्रज्ञ एव कुतो नानुमीयत इति ।
 तत्र यदि हस्तादिव्यापारकृतिमान् क्षेत्रज्ञोऽभिमतस्तदा हस्तादि-
 व्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलम्बबाधात् । अथ हस्तादिव्यापारशून्य-
 कृतिमान् अभिमतस्तदा ओमित्युत्तरम्, न एव भगवान्नीदरः । अत
 एव सहभावनिरूपकत्वे नियतपूर्ववर्चित्वं कारणत्वम् । समवाय्य-
 समवायिनोस्तथात्वेन निमित्तेऽपि तथाभावात् । अन्यथा प्रतिब-
 न्धकाभावानन्तरं प्रतिबन्धकसत्त्वकाले कार्यं स्यात् प्रतिबन्धका-

भावस्य पृथ्वं सत्त्वात् । न च कृतेः सहभावनिरूपकत्वं स्वतः,
कार्यसमये अभावात्, तथा च तत्परिचायितव्यापारद्वारा तस्याः
सहभावनिरूपकत्वम् । अतः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न
केवलाया इति निरस्तम् । समवाय्यसमवायि-प्रतिबन्धकाभावाना
अविनश्यदवस्थत्वेन कारणत्वात् तथैवाऽन्वय-व्यतिरेकात् । तेन
तेषामग्रिमविनाशक्षणे न कार्यम् । अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्यस-
हभावनिरूपणे कार्योत्पत्तेः प्राक् सहभावस्य निरूपयितुमशक्य-
त्वात् कारणत्वानिश्चयेन कापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति तज्जातीयत्व-
स्यावश्यवाच्यत्वे विनश्यदवस्थं कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यमतः
स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि । कार्यभावास्तु सहकारिविरहा-
त् । अन्यथा निमित्तानां प्रत्येक कार्यसहभावनिरूपकत्वेन जनकत्वे
गौरवम्, प्रागभावस्य प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गाच्च । अन्यथा उत्प-
न्नोऽपि घट उत्पन्नेत सामग्र्याः सत्त्वात् । न च स एव तत्र प्रति-
बन्धकः, अभावान्तरस्य तत्राकारणत्वेन कारणीभूताभावप्रतियो-
गित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणत्व एव विश्रामात् ।
न चैका सामग्री एकदेकमेव कार्यं जनयति स्वभावादिति वाच्य-
म् । सामग्री-तद्विरहस्य कार्य-तदभावप्रतियोगित्वेन सामग्र्यां
सत्या कार्यस्य तदभावे सामग्रीविरहस्य वज्रलेपायितत्वात् ।
स्यादेतत्, कर्त्ता शरीर्यत्र ज्ञानमनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव इच्छा
कृतिद्वारैव हेतुरित्यादिप्राथमिकव्याप्तिपक्षविरोधान्नाऽशरीरनिख-
ज्ञानादिकर्तृसिद्धिः । अत एव शरीरमनित्यमेवेति नियमान्न कर्तृ-
त्वेन नित्यातीन्द्रियशरीरमिन्द्रिरीश्वरे । न चाप्रयोजकत्वम्, नि-
रूपाधित्वेन शङ्काकलङ्काभावात् । कार्यत्व-सकर्तृकस्त्रयोरपि यदि
निरूपाधित्वमस्ति नदापि तुल्यगन्त्वेन सत्प्रतिपक्षवत्प्रतिरोधोऽस्तु ।
न च कार्यत्व पक्षधर्मतामच्यादलीयः कर्त्ता शरीर्येवेत्यादौ तु त-

आस्तीति वाच्यम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरेव क्षित्यादौ ज्ञान-
 नजन्यत्वविरोधित्वात्, एवं कार्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यन-
 योर्विरोध एव, अविरोधे तु द्वयमाप स्यात्, तथा च क्षित्यादौ
 शरीर्यनित्यज्ञानपर्यवसाने बाध एव । किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ
 नित्यज्ञानादेरपमिद्धेस्तद्व्यावर्तकतया नोपाधित्वातिशयः तत्संश-
 यो वा, कार्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहदशायां शरीरव्यापाराव्य-
 भिचारादुपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति । तन्न । ज्ञानमनित्यमेवे-
 त्यादिव्याप्तेरसिद्धेः । विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् । निरु-
 प्याधिमहचारदर्शन-व्यभिचारादर्शनादेव व्याप्तिग्रहः निरुपाधि-
 त्वमेव वा विपक्षबाधकमिति चेत् । न । अवयवो महानेव तेज
 छद्मरूपमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहात् परमाणु-नयनादेरपि सिद्धिमङ्गात् ।
 व्यथ द्रव्यचाक्षुषत्वे अनेकद्रव्यवत्त्वस्य साक्षात्कारविषयेन्द्रियसन्नि-
 कर्षस्य हेतुत्वात् तन्मूलकाविपक्षबाधकेन परमाण्वादिसाधकस्य ब-
 लवत्त्वात् परमाण्वादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेर्बाधः न तु वैपरीत्यं
 विपक्षबाधकाभावेन तस्या बलवत्त्वादिति मन्यसे, तर्हि ज्ञानादि-
 कार्थर्याः कार्य-कारणभावावधारणात् तन्मूलकाविपक्षबाधकेन
 निष्कलङ्कव्याप्तिग्रहात् पक्षधर्मताग्रहमाहितान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ
 व्यभिचारान्न व्याप्तिः । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवेत्यादिनि-
 रुपाधिसहचाराद्व्याप्तिग्रहे सकलानुमानोज्छेदः । वयन्तु धूमः ।
 पक्षधर्मताबलान्नित्यं ज्ञानं सिद्ध्यद्बुद्धिरनित्येवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण
 न प्रतिवक्ष्यते, अस्मदादिबुद्धिमात्रविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात्
 एकावपयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरे-
 कजातीयद्रव्येऽवरोधात् । बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावधारणात् कथं
 तद्विशेषे नित्यत्वबुद्धिरात चेत् । न । बुद्धिमात्रपदस्येश्वरानीश्व-
 रबुद्धिपरत्वे विरोधाद्व्यभिचाराच्च । अस्मदादिबुद्धिमात्रपरत्वे भि-

अविषयत्वेनाऽप्रतिबन्धकत्वात् । बुद्धित्वं नित्यादृश्येवेत्यवगतमतः
 कथं तत्र नित्यवृत्तित्वावगम इति चेत् । न । उभयसिद्धनित्यादृत्ति-
 त्वावगमेऽप्यतिरिक्तनित्यवृत्तित्वावगतौ विरोधाभावात् । बुद्धित्व-
 मनित्यत्वव्याप्यमवगतं नाऽनित्यत्वाभाववति ज्ञेयमिति चेत् । न ।
 अनित्यत्वव्याप्यत्वमानेत्यमात्रवृत्तित्वं तत्र चाक्तमेव । एतेन कर्त्ता
 शरीर्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यपास्तम् । ननु कर्तृजन्यत्वे
 जन्यत्वं नावच्छेदकं किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणाऽन्वय-व्य-
 त्तिरेकग्रहादावश्यकत्वाच्च, अननुगतमापे जन्यतावच्छेदकं वह्निज-
 न्यतायां धूमत्वादिवत् । अथ घटत्वादिवज्जन्यत्वमप्यवच्छेदकम्,
 न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्, तथा च वह्निजन्यत्वे
 धूमविशेषः प्रयोज्योऽस्तीति न धूमसामान्यमग्निं गमयेत् तस्माद्-
 यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना
 तथात्वनियम इति चेत् । न । तत्र बाधकाभावात् अत्र च ज्ञान-
 मानित्यमेवेत्यादिप्राथमिकबहुव्याप्तिबाधात्, तुर्यत्वे वा व्याप्तिसंश-
 याधायकत्वात् । न च कार्य-कारणमवमूलकत्वेन कार्यत्व-
 सकर्तृकत्वव्याप्तिर्विनीयसीति वान्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्य-
 कारणभावस्यैवाऽसिद्धेः । एतेन धूमादौ वह्निजन्यतावच्छेदकमनुग-
 तं न सम्भवति इह तु जन्यत्वमनुगतमस्त्यतो बाधकं विना न त्य-
 ज्यत इति परास्तम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बा-
 धकं विना व्याप्तिपर्यवसायिततया बाधकत्वादिति । मैवम् । नि-
 रुपाधित्वेन सहचारावसायस्य साधकं बाधकञ्च विना साधारण्ये-
 न व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एव सु-
 खं दुःखसम्भिन्नमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहस्य कार्य-कारणभावग्राह-
 कबाधकत्वे तत्संशयाधायकत्वे वा कार्यकारणानुमानोच्छेदे
 निरीहं जगज्जायते । तस्माद्यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावस्तत्सा-

मान्ययोः कार्यकारणभावो बलवता बाधकेनाऽपनीयते, न चात्र तदस्ति । विरोधिब्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाधकस्याऽभावात् ।

नव्यास्तु कार्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरीरनित्यज्ञान-
कर्तृपास्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोधप्रतिसन्धानं न तु तां
विना, प्रतियोग्यनुपास्थितौ विरोधानिरूपणात्, तथा चोपजीव्यवा-
धात् ज्ञानमनित्यमेवेत्यादेव्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव । अत एव
पक्षधर्मताविनाकृतं विरोधिब्याप्तिज्ञानं न हेत्वाभासतयोक्तं, वि-
रोधप्रतियोगिसिद्ध्यासिद्धिपराहतत्वात् । स्यादेतत् अस्तु शरीर-
जन्यत्वमुपाधिः । न च पक्षेतरत्ववत्पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणव-
त्त्वात् साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेपत्वेन साध्यव्याप-
कत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वमिति वाच्यम् । चेष्टेतरकार्ये शरीरव्या-
पारद्वारेव कर्तुः कारणत्वात् शरीरसहकृतस्यैव स्वकार्ये कारण-
त्वाच्च । न हि शरीरावेनाकृतः कर्त्ता शरीराक्रियां चेष्टां घटादिकं
वा जनयति । न च यत्सहकृतं यज्जनकं तेन विना तज्जनकम-
तोऽर्धाच्छरीरजन्यमेव कर्तृजन्यमिति साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् ।
पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावान्न साध्यव्यापकत्वानिश्चय इति
तेषामनुपाधित्वे बीजम् । अत एव बाधोन्नीतं बह्वीतरत्वं बहिमत्त्वे-
न धूमवत्त्वे साध्ये आर्देन्धनप्रभवबहिमत्त्वं रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे सा-
ध्ये पृथिवीत्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वानिश्चया-
त् । न च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं हि प्रागभावप्रतियोगि-
त्वं, शरीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणकत्वम्, अन्यानिरुक्तेः इतरपदसम-
भिव्याहारेण जन्यपदादितरकारणकस्यैव प्रतीतेः तदर्थकत्वक-
ल्पनादिति विधौ बक्ष्यते । अत एव शरीरिकर्तृकत्वमुपाधिः श-
रीरसहकृतस्यैव कर्तुः कारणत्वात्, व्याप्यं व्यापककोटावनिवेश-
यत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्, शरीरिकर्तृकत्व-सकर्तृक-

त्वयोर्न व्याप्तिग्रह' इति चेत् । न । विशिष्टाविशिष्टभेदेन व्याप्य-
व्यापकभावाविरोधान् । अत एव जन्यत्वेन कारणजन्यत्वमनुमेय-
मिति । मैवम् । कर्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्तव्ये, का-
र्यमात्रे वा, स्वकार्ये वा । आद्ये कर्त्ता शरीरं विना घटादिकं न-
करोतीति किमायातं कर्तुः कार्यमात्रकरणे । द्वितीये तु कार्य-
मात्रं कर्तृजन्यमिति न त्वया स्वीक्रियते, स्वीकारे वा शरीराजन्य-
मापि कार्यं कर्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तृतीये तु स्वज-
न्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकम् आत्माश्रयात् । तथापि यत्र सकर्तृ-
कत्वमास्ति तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्व-
म् । तुल्ययोगक्षेमत्वेन हेतुव्याप्यतासंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपा-
धित्वं वेति चेत् । न । लाघवेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे हि
जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात्, तथा च शरीर-
जन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकम् । घटादौ त्वार्थः समाजः घटत्वेन
शरीरजन्यत्वानियमात् न तु व्यापकत्वमयुक्तः मानाभावात् । शरी-
रजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तद्व्याप्यजलत्वाव्यापकत्वात् नि-
यत्ववदिति बाधकात् हस्तादिना कर्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्यामयो-
जकतया साक्षात्प्रत्यक्षाधिष्ठेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च शरी-
रकर्तृकत्वमपि नोपाधिः । जन्यमात्रे कर्तुः शरीरसहकारिताविरहात् ।

अथ यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बा-
धकं विना तथा नियम इति त्वयैव निरटङ्गि, तथा च कर्तृविशेष-
शरीरजन्यविशेषयोः कार्य-कारणभावात् कर्तृमात्र-शरीरजन्य-
मात्रयोरपि तथाभावः, तथा च शरीरजन्यत्वं कर्तृजन्यतावच्छे-
दकमिति भवत्युपाधिः । न चैवं घटत्ववच्छरीरजन्यत्व सकर्तृक-
त्वव्याप्यं न तु व्यापकमपीति वाच्यम् । उभयासिद्धसकलसकर्तृक-
चित्त्वेन साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् । जन्यत्वेऽपि सकर्तृकत्वव्याप्य-

त्वग्राहकमस्तीति चेत्, तर्हि उभयत्र व्याप्तिग्राहकसाम्ये विनिगमका-
भावात् व्याप्तिमंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिव्याप्यत्वासिद्धिर्वा
साधनव्याप्यतासंशयाधायक एव हि सन्दिग्धोपाधिः, स च साध्य-
व्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वे वा उभयत्र वा संशयात्तान च वाच्यं श-
रीरजन्यत्व-सकर्तृकत्वयोरन्वय-व्यतिरेकज्ञाने जन्यत्व-सकर्तृकत्व-
योस्तदग्रह आवश्यक इति लाघवात्तयोरेव व्याप्तिग्रहो न त्पाधिमा-
ध्ययोः, साध्य-साधयोरन्वय-व्यतिरेकज्ञानञ्च शरीरजन्यत्वानवगमे-
ऽपि भवतीति विनिगमकमिति। यतो न कर्तृमात्र-जन्यमात्रयोरन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः, कर्तृमात्रस्य व्यतिरेकाभावात्, किन्तु
विशेषयोरन्वय-व्यतिरेकेण कार्य-कारणभावेन वा सामान्ययो-
स्तथात्वग्रहः तौ च तुल्याविति चेत्, उच्यते। अस्तु तावद्घटत्व-
वज्जन्यत्व-शरीरजन्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृक-
त्वव्याप्यत्वं ग्राहकतौल्यात् विनिगमकाभावात् विरोधाभावाच्च,
सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः घटत्ववदव्यापक-
स्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात्। उभयसिद्धसकर्तृके अन्वय-व्यति-
रेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्यापकत्वग्रह इति चेत्, न, शरीरज-
न्यत्वविनिवेद्यत्वेन तुल्यन्यायेन च प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वम-
वच्छेदकं क्लृप्तमिति तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्या-
पकत्वानवगमात्। अत्र एव न सन्दिग्धोपाधित्वम्। ननु घटादौ
शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्वमनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात्। न
च लाघवात् घटत्वादिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्याऽ-
तथात्वापत्तेः। एवं शरीरजन्यत्वव्याप्यं सकर्तृकत्वं बह्वर्धूम इवेति
भवत्युपाधिः। किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीरजन्यत्वे वा सक-
र्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न हेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्चय
इति चेत्, तर्हि, घटादौ कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरजन्यत्वा-

वच्छेदकत्वं प्रदीतव्यम्, घटे च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना
 कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमतो जन्यमात्रे कर्तृजन्यत्वात् न शरी-
 रजन्यत्वे तदवच्छेदकत्वं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात् । अत एव
 न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशयाधायकत्वमपि । एतेनाऽनणुत्व-क्षित्यव-
 यवत्तत्जन्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्ताः, जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन
 तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरी-
 राजन्यत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत् । न । अस्य
 प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयत्वात् अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्य नि-
 रूपयितुमशक्यत्वात्, स्थापनानुमानश्च पक्षधर्मताघलात् प्रसि-
 द्धकर्तृभिन्नकर्तृत्वसाधकमतो भिन्नविषयत्वान्न प्रतिवध्य-प्रतिबन्ध-
 कभावः । अत एव तद्व्यापकरहितत्वादिकमभावसाधकं बाधकमपा-
 स्तम् । तस्य प्रसिद्धाभावाविषयकत्वेनाऽप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात्
 व्यक्तिमाधकस्य च विशेषतोऽप्रसिद्धव्यक्तिसाधकत्वानियमात्, अ-
 न्यथानुमानवैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत्साध्यं
 तदभावो मया साध्यत इति चेत्, कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षध-
 र्मताघलेनाऽप्रसिद्धं कर्त्तारमादाय पर्यवस्यति तदभावस्तु प्रसिद्ध-
 स्य कर्त्तुरभावमादाय सिद्ध्यति नाप्रसिद्धस्य, अनुगतस्यापि कर्तृ-
 जन्यत्वस्य तदभावस्य च कर्तृव्यक्तिघटेनत्वात् । अन्यथा व्यक्ति-
 तदभावाप्रसिद्धिमसङ्गात् । न चैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गः, तस्य
 गोत्वाद्येकभावाभावसाधकविषयत्वात् । एतेन ज्ञानत्वं न नित्यवृत्ति
 ज्ञानमात्रवृत्तिजातित्वात् स्मृतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुण-
 त्वव्याप्यजातियोगे चेतनविशेषगुणत्वात् सुखवत्, आत्मा न नि-
 त्यविशेषगुणाधारवृत्तिव्यवस्थापरजातिमान् विभुत्वात् गगनवत्
 इत्यपास्तम् । प्रसिद्धे नित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्व-ज-
 लत्वादिजातेर्व्यतिरेकविषयत्वादप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च क्षित्यादौ

शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्जन्यत्वात् । न चादृष्टद्वारा-
 रकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः, ज्ञाने जन्यन्त्रविशेषणस्याऽव्यावर्त्तक-
 त्वेन व्यर्थत्वात् । न च स्थापनायां पक्षविशेषणेऽप्ययं दोषः, प्र-
 मेयो घट इति वदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात् । अपि च शरीराजन्यत्वे
 व्यर्थविशेषणत्वं लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् न तु निष्प्र-
 योजनविशेषणवत्त्वमसिद्धम्, व्याप्तिग्रहोपयुक्तविशेषणवत्पक्षधर्म-
 तोपयुक्तविशेषणस्यापि जनकत्वान्न, व्यभिचारवारकस्यापि सार्थ-
 कत्वे अनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव तन्त्रत्वात् । व्यभिचारवारकविशे-
 षणवत्त्वेव व्याप्तिग्रह इति चेत् । न । निर्विशेषणेऽपि गोत्वाद्वा
 व्याप्तिग्रहात् । तत्रापि व्यक्तिविशिष्टे व्याप्तिग्रह इति चेत् । न ।
 स्वतोव्यावृत्तगोत्वव्यभिचारात् । अन्यथाऽन्योन्याश्रयात् । अपि
 च व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वेव व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकम्, सह-
 चारदर्शनादिमत्त्वे तदभावेन व्याप्तिग्रहाविलम्बात् । व्यभिचारा-
 वारकविशेषणशून्य एव व्याप्तिग्रह इति चेत् । न । प्रमेयधृमे व्या-
 प्तिग्रहात् । अथ तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वं विव-
 क्षितम्, न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति चेत् । न । विरो-
 धात् । न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यञ्चेति घटते । यद्विषयत्वेन पराम-
 र्शकारणमनुमितौ तद्विज्ञं प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्च
 न विशेषणविषयकत्वेन तत्त्वमिति चेत् । न । धूमाव्याप्यत्वापत्तेः
 व्यभिचारात् तद्विषयत्वेनानुमित्यकारणत्वात् । अथैकमवच्छेदकम्
 अपरत्र व्याप्तिः, यद्वा लाघवेन व्यासज्यवृत्तिरैकैव व्याप्तिरिति वि-
 शिष्टव्याप्त्यर्थः तत्र विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वे-
 न विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वनियमादेकवृत्तित्वाद्ये सत्येव व्या-
 सज्यवृत्तित्वमिति व्याप्तिश्च न शरीराजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ
 च व्याप्तिरिति विशेष्यमात्रे सा, तथा च स्वरूपासिद्धिस्तद्वारणार्थं

विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत् । न । अण्वभिचारस्या-
नौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाध-
ने बाधात् । न च विशेष्यमुपाधिः, साधनव्यापकत्वात् । कि-

ईश्वरानुमानदीधितिः ।

ईश्वरवादे, न च विशेष्यमुपाधिः साधनव्यापकत्वादिति । सा-
ध्यस्येति शेषः । शरीरसहकारेणैव कर्तुः कार्यजनकत्वात् शरीरा-
जन्यस्य न कर्तृजन्यत्वम् । तथा चाऽकर्तृकत्वरूपसाध्यव्याप्यस्य श-
रीराजन्यत्वस्य हेतोरव्यापकतया साध्यस्याव्यापकं विशेष्यम् अ-
जन्यत्वं नोपाधिरित्यर्थः । यदि विशिष्टाभावे हेतौ विशेषणवैयर्थ्यं

ईश्वरानुमानजागदीशी ।

ननु क्षितिर्न सकर्तृका शरीराजन्यत्वादित्यत्र विशेष्यभूतस्याऽ-
जन्यत्वस्यानुपाधित्वसम्पादकत्वेन साधनव्यापकत्वमिधानमसङ्ग-
तम् अङ्कुरादावेव शरीराजन्यत्वव्यभिचारादत आह साध्यस्येति शेष-
इति । ननु शरीराजन्यस्यापि सकर्तृकत्वसम्भवात्तथाप्यप्रयो-
जकत्वमेवोक्तानुमानस्येत्यतस्तर्कमाह शरीरसहकारेणेति । ननु सा-
ध्यस्य साधनव्यापकत्वं न विशेष्यभूतस्याऽजन्यत्वस्यानुपाधित्वे
वीजमतः फलितार्थमाह तथा चेति । हेतोरव्यापकतयेति । साध्य-
व्याप्याव्यापकस्य साध्याव्यापकत्वानियमादिति भावः ॥ एतद-
न्त एव कचिदीधितिग्रन्थः । किञ्चेत्यादिमूलस्याभिप्रायं प्रकाश-
यन्नाह यदीत्यादि । विशिष्टाभावे शरीराजन्यत्वादिरूपे । विशेष-

अ सौरभविशेषवद्धृपरहितपिदं चन्दनप्रभववहिरहितत्वात्, निर्द्धूमोऽयमार्द्रन्धनप्रभववहिरहितत्वात् इत्यादावपि कारणविशेषाभावेन कार्यविशेषाभावानुमानं न स्यात् बहिरहितत्वादिकञ्चोपाधिर्भवेत्, व्यतिरेकिण्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यानाश्रितत्वञ्च हेत्वभावव्याप्यं न स्यात् द्रव्यानाश्रितत्वस्यैव व्याप्यत्वात्, रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यादौ स्वयाप्यसिद्धिवारकविशेषणस्वीकाराच्च । अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात्, तथा च स्थापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमज्जन्यता, धूमेनार्द्रन्धनप्रभववहिरहितत्वेन शरीरजन्यत्वादिकं नानुमीयेत ।

विशेष्याभावरूपञ्च विशेष्यमुपाधिर्भवेत् तदार्द्रन्धनप्रभववहिरहितत्वादित्यादि निर्द्धूमत्वदौ नाध्ये व्यर्थविशेषणत्वम् उपाधिञ्च बहिरहितत्वादि सम्भवेदित्याह किञ्चेति । ननु स्वरूपासिद्धिवारकत्वाद्विशेषणस्य न वैयर्थ्यमिति न भ्रमः अपि तु व्यभिचारावारकत्वात्, रूपादिषु मध्ये इत्यत्र गन्धव्यञ्जकत्वस्य हेतोर्व्यभिचारो न शुद्धेनैव वारयितुं शक्यते तस्य समुच्चिन्नाहारवशाच्छ्रुतिरिक्ताव्यञ्जकत्वरूपस्य गन्धव्यञ्जकं संसृतेन विशेषणत्वायोगादतो रूपाद्यन्तर्गतगन्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्व तत्र व्यभिचारवारकमेव इत्यत आह अपि चेति ।

नेति । शरीरान्मकविशेषणेत्यर्थः । व्यभिचाराचारकत्वादिति विशेषणस्य वैयर्थ्यं ब्रूम इत्यन्वयः । मन्येवं घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्रापि रूपादिष्वित्यस्य व्यभिचारावारकत्वान्मूलोक्तवैयर्थ्येनादवस्थ्यमत आह रूपादिष्वित्यादि । गन्धव्यञ्जकत्वस्य हेतोर्व्यभिचारो मन प्रभृतौ । तस्येते । शुद्धैवकार्थस्येत्यर्थः । समर्भात । पृष्ठचन्तगन्धपदसम-भिन्नाहारवशादित्यर्थः । विशेषणत्वेति । गन्धव्यञ्जकत्वांशे विशेषणत्वायोगादित्यर्थः । नावन्मात्रस्य चालोकादौ व्यभिचारित्वादिति भावः । रूपादित्यादि । रूपाद्यन्तर्गत यद्गन्धातिरिक्तं तद्व्यञ्जकत्वमित्यर्थः ।

यत्तु स्वजन्यान्प्राप्त्याभावापेक्षया शरीरजन्यान्प्राप्त्याभावं
स्याल्पत्वात् तेषामेव व्याप्यत्वामिति विपरीतिमेव लब्धव्यमिति । तन्न,
विरोधाभावेन बहुनामल्पस्य च व्याप्यत्वात् । सहे शीतसंपर्कव-
त्तज्जलत्वयोग्यत्वाभावेऽपृथिवीत्वं-पृथिवीत्वाभावरितम् । अन्यथा
नीलिधूमस्यैव व्याप्यत्वे धूममात्रस्याऽव्याप्यत्वमसङ्गः ।

किञ्च त्वंक्षये बहुन्यान्प्राप्त्याभावापेक्षया जन्यत्वोत्पन्नाभावस्यैव
व्याप्यता स्यादेकत्वात् । प्रमेयत्वोत्पन्नतत्त्वमभिधेयत्वस्य व्याप्यतापि
मयोजनाभावाच्चानुमाने तदुपन्यासः । अथ लाघवेन जन्यत्वस्यैव

परिधत्वादि यावद्विशेषामाधानामेव सामान्याभावत्वमने । यद्वत्त्वेति ।
यद्वत्त्वं जन्यान्प्राप्त्याभावा अल्पे शरीरजन्यान्प्राप्त्याभावाः । अपृथिवीत्वं
पृथिवीत्वासां सामान्यान्प्राप्त्याभावाः स च विशेषाभावं संमुदायः । जन्यत्वा-
त्पन्ताभावस्येत्यङ्गुष्ठयमात्रं, जन्यत्वस्यालङ्घ्यस्य एकस्य विरहेणे

तच्चेति । मनःप्रभृतीनां गन्धव्यञ्जकत्वेपि रूपादिव्यञ्जकत्वादेव विशिष्ट-
हेत्यभावादिति भावः । अत्र रूपादिव्याप्यत्वेन रूपत्वादयः । यद्वत्त्वेतीति
विरोधाभावेन द्वयोरेव व्याप्यत्वादित्येवं मूलमभिप्रेत्य । यद्वत्त्वं नामल्पस्य
च व्याप्यत्वादित्येवं मूलपाठे तु यद्वत्त्वपदयोः सह धारणं द्रष्टव्यम् ।
यद्वत्त्वपदयोः प्रकृतपरत्वं द्योतयन्नाह यद्वत् इत्यादि । यद्वत् जन्य-
प्रतियोगिकान्यान्प्राप्त्याभावा इत्यर्थः । अल्प इति । अङ्गुष्ठराद्यन्यान्प्राप्त्याभा-
वस्य शरीरजन्यप्रतियोगिकत्वाभावादिति भावः । अथाऽपृथिवीत्वं
यदि पृथिवीत्वात्पन्ताभावस्तदाभिप्रेत्य पौनरुक्तेर्यद्वत्त्वात्सम्भवश्च-
त्यतो व्याचष्टे पृथिवीत्वासां सामान्यान्प्राप्त्याभावं इति । तदुपपत्तिव्याप्य-
त्वेनान्यान्प्राप्त्याभावस्यातिरिक्तत्वे यद्वत्त्वात्सम्भवतोऽप्यस्यमते आह
सं चेति । विशेषाभावेति । तत्तत्पृथिवीमेकसमुदाये इत्यर्थः । अङ्गुष्ठस्यैव
हेतुमाह जन्यत्वस्येत्यादि । जन्यत्वस्यातिरिक्तत्वमते अलङ्घ्यत्वस-
म्भवाद्वाह एकस्येति । अतिरिक्तस्यापि जन्यत्वस्य कारणभेदेन ना-

शीघ्रोपस्थितिकतया जन्याभावत्वेन शीघ्रं व्याप्तिग्रहो न तु शरीरजन्याभावत्वेन विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । यत्र विशेषण-विशेष्यान्यतराभाववति साध्यं तत्र विशिष्टाभावस्यापि व्याप्तिरिति चेत् । न । एवं ह्युत्पात्तिमत्त्वे सति सत्त्वादिकमानिसत्व-सकर्तृकत्वव्याप्यतया न गृह्येत, शीघ्रोपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तथाभावात् । यदि च सामान्य-विशेषभावाद्विरोधाभावेनोभयस्यापि व्याप्यता, तदा शरीराजन्यत्व-जन्यत्वाभावयोरपि तुल्यम् । किञ्च शरीरजन्यत्वं विशिष्टं तदभावं विशिर्नाष्टि न तु साक्षात् तथा च शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरतो न व्यर्थविशेषणता । न चात्र विशिष्टाभावो विशेष्याभाव एव, सित्यादावजन्यतापत्तेः । अत एव स्थापनायां शरीरजन्यत्वमुपाधिः साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनियमात् । व्यर्थविशेषणेऽधिकं निग्रहस्थानमिति चेत् । न । हेतुद्रयोपन्यासे च तत्, इह तु विशिष्टमेकमेव हेतुरिति विरुद्धस्थले उक्तमिति । उच्यते । नीलिधूमादौ

तुल्यन्यायतया सामान्याभावस्यापि तत्तज्जन्यत्वाभावरूपत्वात् । यद्यपि प्रत्येकव्याप्यत्वस्य सम्भवे बहूनामल्पानाञ्च तथात्वम्, न चेह,

मात्वादिति भावः । तुल्यन्यायतयेति । जन्यसामान्यान्योन्याभावतुल्यतयेत्यर्थः । अन्यथा जन्यत्वावच्छिन्नान्योन्याभावस्याप्येकस्यैवाऽखण्डस्य हेतुत्वसम्भवात्तद्विरोधः स्यादिति भावः । समुदायरूपत्वादिति । तथा च जन्यान्योन्यामावापेक्षया जन्यत्वाभावकूटस्यैव बाहुल्यमेकस्मिन्नेव जन्ये कारणमंदादनेकजन्यतासत्त्वादिति भावः । स्नेहादौ साध्ये बहूनां शीतस्पर्शानामल्पस्य च द्वयोरेव व्याप्यत्वमुपपादयन्नेवाऽकर्तृत्वे साध्ये जन्यान्योन्याभावकूटस्याऽव्याप्यत्वमाशङ्कते पक्षमिति । तथात्वम् अव्याप्यत्वम् । न चेति । सतिरकर्तृका

व्याप्तिरस्त्येव, अन्यथा विशेषाणामव्याप्यत्वे निराश्रया व्याप्तिः
 स्यात् । नीलत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात्, किन्तु धूम-
 त्वमेव दण्डत्वेन कारणत्वे रूपमिव, धूमत्वञ्च न नीलिभिः किन्तु
 तदाश्रये धूमे इति न नीलधूमस्य हेतुत्वम् । नीलधूमे नीलस्य वि-
 शेषणत्वे तादृशिष्टे न धूमत्वम् उपलक्षणत्वे च धूमादेवानुमितिः ।
 किञ्च व्यापकतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधूमत्वं
 तथा । न चैवं धूमत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामग्रीसत्त्वात्नीलधूमाद-
 नुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभामत्वं न स्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकस्य तत्त्वा-
 दिति वाच्यम् । तदभावेऽपि नीलधूमप्रयुक्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्र-
 मत्वेन तत्कारणत्वस्याभासत्वसम्भवादिति दिक् ।

एकैकस्यान्योन्याभावस्य व्यभिचारित्वात् तथा च शरीरजन्यान्बो-
 न्याभावसमुदायस्य व्याप्यत्वे न तत्र क्षिन्याद्यन्योन्याभावानां निवे-
 शो व्यर्थत्वात्, तथापि जन्यत्वशरीरजन्यत्वाद्यच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कायतिरिक्तावेवाभावाविति न तत्र बहुत्वभावसम्भव इत्यत्र तात्प-
 र्यमिति ॥

जन्यान्योन्याभावकूटवत्त्वादित्यादौ न घटादिप्रत्येकान्योन्याभावस्य
 साध्यव्याप्यत्वमित्यर्थः । एकैकस्य घटादिप्रत्येकान्योन्याभावस्य ।
 घटादौ सकर्तृकत्वव्यभिचारित्वादित्यर्थः । स्नेहवान् शीतस्पर्शादि-
 त्वादौ तु बहुनामपि शीतस्पर्शानां प्रत्येकस्नेहाव्यभिचारित्वात् व्या-
 प्यत्वे बाधकाभाव इति भावः । समुदायस्य व्याप्यत्व इति । सम्भ-
 वतीति शेषः । इत्यत्र दूषणे । तात्पर्यमिति । जन्यत्वात्यन्ताभावस्यै-
 कत्ववर्शनेन जन्यत्वाद्यच्छिन्नमेवस्याप्येकत्वस्य मूलस्वरसमि-
 ञ्जत्वादिति भावः ॥

चिदुपां निवहैरिहैकमत्या-

घदवुष्टं निरटाङ्गि यच्च वुष्टम् ॥

मयि जलपात कल्पनाधिनाथे

रघुनाथे मनुतां तदन्यथैव ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीरघुनाथभट्टाचार्य्यशिरोमणि-

विरचिता ईश्वरानुमानतत्त्वचिन्तामणिदीधितिः

समाप्ता ।

अनुमानदीधिति सम्पूर्णा ।

इति ईश्वरानुमानमणिदीधितिष्याख्या जागदीशी समाप्ता ।

कुर्यान्ति नित्यमनुमानमणेरनेके

प्रायः प्रयासमधिदीधिति नीतिभाजः ।

यथा पुनस्तदपि नैव निज निरुद्ध-

मर्थ प्रकाशयति तेन भ्रमैव यत्नः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायजगदीशतर्कालङ्कारविरचिता

अनुमानतत्त्वचिन्तामणिदीधितिष्याख्या प्रकाशि-

काख्या ईश्वरानुमानान्ता सम्पूर्णा ।

शुभम् ।

अनुमानजागदीशी

सम्पूर्णा

एवं शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकं गौरवात्, येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात् । अत एव गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्राऽप्राप्तिद्वत्वेन रूपादिषु मध्य इति विशेषणं विना व्याप्तिर्ग्राहीतुं न शक्यत इत्यसिद्धिवारकमापि विशेषणं सार्धकमेव । घुराभिघूमविशेषादौ च चन्द्रनप्रभवाग्न्यादेः कारणत्वात् कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकतया व्याप्यत्वानिश्चयः । व्यापके च न व्यर्थविशेषणता, विशिष्टस्य कारणत्वेन व्यापकत्वात् । परिशेषव्यतिरेकिणि विपक्षबाधकेनाऽनन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापकत्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वभावव्याप्यत्वम् । यत्र च विपक्षबाधकं नास्ति तत्र विशिष्टस्य व्यापकतापि न, यथा कार्यस्य द्विकर्तृकत्वेनापि शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्डो हेतुः । यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात्तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्यव्याप्यता स्यात्, न चैव, किन्तु जन्यत्वं लाघवात्तथा तथा चाऽजन्यत्वमेवोपाधिः । साध्यव्याप्याभावः साध्याभावव्यापक इति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानिश्चयात् सकर्तृकत्वशरीरजन्यत्वयोर्व्याप्यभावेन तदभावयोरपि व्याप्यभाव इति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच्च । अत एव शरीरजन्यत्वाभावस्याऽकर्तृकत्वव्याप्यत्वात्तदभावयोरपि व्याप्य-व्यापकभाव इति निरस्तम् । शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वाप्रयोजकत्वात् । न चाऽजन्यत्वं पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रातिपक्षोच्छेदप्रसङ्गादिति वान्यम् । स्थापनाया यत्राभामत्वं तत्र विशेषादर्शनदृश्या सत्प्रातिपक्षो पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् । यथा शब्दोऽनित्यो गुणत्यादित्यत्र शब्दो नित्यो व्योमैरगुणत्वादित्यनेन सत्प्रातिपक्षे गुणत्वाभावो नोपाधिः, जलपरमाणुरूपे साध्याव्यापकत्वात् । न चैवमनैकान्तिकत्वमेव तत्रोद्भाव्य, सत्प्रातिप-

समुपेक्ष्य तस्योद्भावनानर्हत्वात् । किञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वे स-
ति समवेतत्वस्य तत्प्रतियोगित्वे सति सत्त्वस्य सत्त्वे सत्पुत्पत्तिम-
त्त्वस्य वा हेतुत्वे एवामन्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्वसाध-
नव्यतिरेकः । अत एवाऽजन्यत्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे माध्याव्याप-
कत्वादिति न दोषः ।

अन्ये तु यन्निष्ठा यन्निरूपिता च व्याप्तिर्मेन विशेषणेन वि-
नान गृह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् अकर्तृकत्वानिरूपिता-
भावनिष्ठव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रतियोगितया जन्यत्वमव-
च्छेदकं क्लृप्तमिति न शरीरजन्यत्वमवच्छेदकं धूमे नीलधूमत्वमिव,
अतिगौरवेण शरीरजन्यत्वमप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदक-
मिति व्याप्यतावच्छेदकाभावाच्च शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृकत्वव्या-
प्यः । व्यभिचाराभावात् तथेति चेत् । न । सित्यादावेव व्यभिचा-
रात्, अन्यथा सित्यादि नाऽदृष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादित्या-
द्यपि स्यात् । नन्वस्तु तावदशरीर-नित्यज्ञानादिकर्तृत्वमितिस्त-
थापि साऽनुमितिरयथार्था अशरीरे कर्तृत्वज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छा-प्र-
यत्नेषु नित्यत्वज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सकर्तृकत्वज्ञानत्वात्, घटः क-
र्त्ता, घटज्ञानादिकं नित्यं, व्योम सकर्तृकमिति ज्ञानवदिति साध्यम् ।
न चोपजीव्यबाधः, अनुमितिर्हि उपजीव्या । नन्वस्तु तद्व्यथा-
र्थत्वमपीति चेत्, न, कर्तृकार्ययोर्निरुपाधिकार्य-कारणाभावेन ए-
तस्याऽप्रयोजकत्वात् । अन्यथा पर्वते बह्व्यनुमितिरयथार्था उभ-
यमिद्वद्बहिर्माद्भिरे बहिर्ज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वयव्यतिरेक्यु-
च्छेदः । किञ्चानुमितेरयथार्थमनेन ज्ञाप्यं न तु कार्यं तथा च
दोषादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने तत्रायमेव दोषो दोषान्तरं वा । नाद्यः,
अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापने ज्ञापकादेव च तस्मादोषा-
त्तदुत्पत्तिरिति । नान्यः, असिद्धेः । तर्क्कारिण्याद्विस्तु न दूषणम् ।

यादे ईश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यात् इष्टसाधनताज्ञानवान् स्यात् प्रयोजनवान् स्यात् अनिमग्नज्ञानवान् स्यात्, क्षित्यादि यदि सकर्तृकं स्यात् शरीरिकर्तृकं स्यात् इत्यादितर्काणां विपर्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणत्वादिना विपर्ययापर्यवसानेनाभासत्वात् ।

ननु क्षित्यादिवैककर्तृसिद्धिः कुतः एककर्तृकत्वेन व्याप्त्यभावात् । न च लाघवात्, तस्याऽप्रमाणत्वात् । सकर्तृकत्वप्रमाणादेव लाघवसहकृतातत्सिद्धिरिति चेत्, न तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् मानाभावाच्च । न हि लिङ्गपरामर्शे साते तद्विलम्बेनाऽनुमितिर्विलम्बो येन सहकारिता स्यात् । नापि लघ्वनुमितौ, अन्योन्याश्रयात् । नापि व्यस्त्यनुमितौ, धूमेन वह्न्यनुमितौ एकद्विहस्तसंशयाभावापत्तेः । साधकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेवैककर्तृसिद्धिरिति चेत् । न । एकत्वसाधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेव नानात्वासिद्धिरित्यस्यापि सुवचनात् । अथ यमर्थमनालम्बमानानुमितिः पक्षे साध्यसंसर्गं न विषयीकरोति स पक्षधर्मतावलारिसिद्ध्यति न त्वधिकमपि, तथा च द्वितीयं कर्त्तारमविषयीकुर्वन्नपि कर्त्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते, एकस्तु कर्त्ता सिद्ध्यति तदविषयत्वे कर्तृविषयत्वे न स्यात् एकविषयत्वाभावे नानाविषयत्वस्याप्यभावात्, तद्व्यादितत्वात्तस्येति चेत्, एवं तर्हि कर्त्तृकत्वमपि न विषयः स्यादेकत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात् । वस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति न त्वेकत्वेनेति चेत्, न, एकत्वासिद्ध्या वस्तुगत्यैक इति ज्ञातुमशक्यत्वात्, तथा चेश्वरे एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति । उच्यते । यत्र प्रमाणे लघु-गुरुविषयता सम्भवति तत्र लाघवसहकारिता, कारणता-कार्यता-व्याप्यतादिग्राहके प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके उपमाने शब्दशक्तिग्राहकानुमाने तथाविधप्रमाणमात्रे सकलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात् ।

एवं लघवेवं गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघूनामेव कार-
णत्व-कार्यत्व-प्रवृत्तिनिमित्तत्व-शब्दशक्यत्वानां ज्ञानदर्शनात् ।
तत्रापि लघ्वानादरे शब्दशक्यत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोच्छे-
दो विनिगमकाभावात् सोऽयं विचारमारभते लाघवञ्च न तदङ्ग-
मङ्गीकरोतीति महत्ताहसम् । नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटेषु
घटत्वेन कुलालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतारदशायां लाघ-
वादेककर्तृभिद्भिः स्यात् । न चेष्टापात्तिः, अनुमित्यनन्तरं, नानै-
ककर्तृकत्वे संशयादिति चेत् । न । तत्रापि लाघवेन कर्तृत्वमेव
सिद्ध्यति तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति पश्चाज्ज्ञानाकर्तृ-
कत्वसाधकप्रमाणादेककर्तृकतानुमानं तत्र बाध्यते । न चैवं क्षि-
त्य दिक् । यपि प्रामाण्यसंशयादेकत्वसंशयादेकत्वसंशयो, दुरु-
च्छेदः, एकत्वे बाधकस्याभावेन प्रामाण्यानश्चपात् । न चैकत्वसा-
धकाभाव एव बाधकः, अनुमितेरेव लाघवसहकारेण एकत्व-
साधकत्वात् ।

अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्ताभिन्नः अशरीरकर्तृत्वात् अ-
ङ्कुरकर्तृत्वमित्यभेदानुमानादेककर्तृभिद्भिः । न च क्षितिकर्त्ता अ-
ङ्कुरकर्तृभिन्नः अङ्कुरेऽकर्तृत्वात् कुलालवादिति सत्प्रतिपक्षः, अ-
निसंज्ञानानामाश्रयताभ्योपाधित्वादित्याहुः । अत्राप्यप्रयोजकत्वे
भेदाभेदयोगैरिव-लाघवे एव शङ्काम् ।

तथापि कथं नित्यमर्वावयवज्ञानमिद्भिः । पक्षधर्मनावला-
दिति चेत्, व्यापकतयावगमस्य पक्षसम्बन्धमात्र पक्षधर्माद्धेतोः
मिथ्यति तथा च पक्षे ननुपादानगोचरज्ञानमात्रं मिध्येन्न तु नित्य-
मर्वावयवज्ञानं, तेन रूपेण व्यपकत्वाग्रहात् । न च येन विनाऽ-
नुपपत्तिः सोऽपि विषयः, व्यतिरेकिविलयापत्तेः ।

तत्र माश्रयः । यमर्थमनालम्बमानानुमितिः पक्षे साध्यसम्बन्धं

न विषयीकरोति स पक्षवर्म्मनावलसिध्यतीत्यनुपपत्तिमूलको-
ऽन्वयी, मनीतानुपपत्त्या च न्यतिरेकी । तदिहाऽनादिद्व्यणुकादिका-
र्यप्रवाहस्य पक्षत्वे तदुपादानस्यानादिज्ञानगोचरत्वं विना नोपा-
दानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यप्रवाहस्यानुमितिरालम्ब्यते, अना-
दितैव च नित्यता, सर्वमुक्तावापि तत्सत्त्वमनादिभावत्वात्, पक्ष-त-
दुपादानविषयतैव च सर्वविषयता, लाघवाच्च तावद्विषयकमनाद्येक-
मेव ज्ञानं सिध्यति, न तु नित्यानेत्यज्ञानानीति ।

— नव्यास्तु आनेत्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षाविशेषणात् ज्ञानं सिध्य-
मित्यमेव सिध्यति अनिन्ये बाधादिति ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु लघ्वादेकज्ञानसिद्धौ उत्पत्तिर्यतोऽना-
दिकार्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण नित्यज्ञानादिसिद्धिः ।
नियतविषयता च ज्ञानस्य कारणाधीना, कारणञ्च नित्यज्ञानाभि-
वर्त्तमानं नियतविषयतामादाय नियतं । इति सर्वविषयत्वनिधिरेति ।

पदपदार्थप्रतिपादकवेदकर्तृत्वेनेश्वरस्य पदार्थगोचरमाप्ता-
त्कारवत्त्वेन वा सार्वज्ञ्यम् । घटाकाशसंयोगादिकं मति ईश्वरस्य
कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं निद्धमिति केचित् ।

ननु घटादीनां कथमीश्वरकर्तृकत्वं भवति । घट ईश्वरकर्तृकः
कार्यत्वात् क्षितिर्वदित्यनुमानादिति चेत् । न । घटस्य द्विकर्तृ-
कतया तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादिरपि द्विकर्तृका स्यात् तथा च घटव-
त् क्षितिः क्षितिर्वदघट इति शरानन्त्यम् । कार्ये कर्तृत्वेन कारणता
न तु द्विकर्तृत्वेनेति चेत्, तर्हि नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु
कर्तृत्वेनेति । मैवम् । ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्यु-
पादानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणता कुलालादि-
ज्ञानतुल्यत्वात् । तदाहुराचार्याः—“परमाण्वदृष्टाद्यधिष्ठातृसिद्धौ
ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायमा-

सत्त्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिः"—इति । "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते"—इत्याद्यागमाच्चायमर्थोऽध्यवसेयः ।

अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तेर्ज्ञाने ईश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादिति चेत् । न । रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः अभ्रान्तस्य तथात्वात्, इदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रकारस्तेन स भ्रमः, ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार इति स न भ्रमः । अत एवास्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न भ्रान्त इति ॥ स्यादेतत्, प्रयोजनं विना कथमीश्वरः प्रवर्तते, सुखस्याभावात् अधर्माभावेन निर्दुःखत्वात् । करुणया प्रवर्तते इति चेत्, तर्हि परसुख-दुःखग्रहाणे प्रयोजने, तथा च स्वर्गिणमेव सृजेन्न नारकिणम् । धर्माधर्मपरतन्त्रत्वात्तदनु रूपं फलं प्रापयतीति चेत्, तर्हि आवश्यकत्वात् कर्मनिमित्तमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु किमीश्वरेणानपेक्षितकीटादिज्ञानवता । कर्मनिरपेक्षत्वे चैकदैव सदा च सर्ग-प्रलयौ स्यातां, ज्ञानादीनां नित्यत्वात् । किञ्च तत्प्रयत्नस्य करुणजन्यत्वे शरीरादिजन्यत्वापत्तौ संसारितापत्तिरिति । न । ईश्वरानभ्युपगमे विचारस्याश्रयासिद्धत्वात् । तमभ्युपगम्य पृच्छसि चेत्, तदाकर्णय, जगत एव तदिच्छाविषयत्वेन स्वेष्टसाधनताज्ञानमन्वात् । वस्तुतस्तु शिक्षादितत्तदसाधारणक्रमिकादृष्टादिसामग्रीसमवहिता ईश्वरज्ञानादयो यदा भवन्ति तदा क्षित्यादिकं करोतीति व्यवहारः । सर्ग-प्रलयासाधारणक्रमिकादृष्टादिसामग्रीसमवहितत्वमेव तदिच्छायाः चिकीर्षासञ्जिहीर्षात्वे । न चैवं किं तज्ज्ञानादिनेति वाच्यम् । क्षित्यादीनां कार्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्यज्ञानादीनामपि जनकत्वात्, सुखादिशब्दयोरान्ताकाशादिवत् ।

नन्वशरीरात्कथं वेद-घटादिशब्दव्यवहारसम्प्रदायः । उच्य-

ते । सर्गादावदष्टोपगृहीतभूतभेदान्मीनशरीरोत्पत्तावदष्टवदात्मसंयोगाददष्टसहकृतप्रयववदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानाद्विवक्षासहितान्मीनकण्ठ-तालवादिप्रिया-तज्जन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः, एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनाऽदष्टसहकृतप्रयववदीश्वरसंयोगात्तद्वुद्धीच्छासहितात् प्रयवोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारादघटोत्पत्तिः, एवं प्रयोज्यदृढप्रयोजकदृढभावादिमच्छरीररूपावच्छेदेनाऽदष्टसहकृतेश्वरज्ञानेच्छा-प्रयवादेव वाग्व्यवहारः, ततस्तद्वर्षी बालो व्युत्पद्यते, सोऽयं भूतवेशन्यायः ।

यत्तु यथा लिप्पादिना मौनिश्लोकमनुमाय पठति तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्यं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेश्वराभिप्रायस्थो वेदः साक्षात्कृत्याऽनूद्यते, ततोऽग्रिमसम्प्रदायः, स एव च कायव्यूहं कृत्वा घटादिवाग्व्यवहारं प्रवर्त्तयतीति मतम् । तन्न । प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनायां गौरवात्, तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्वसम्भवेनेश्वराननुमानाच्च । एनेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिन एव क्षितिकर्त्तारः सन्त्विति परास्तम् । सर्गादावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात्, क्षित्यादिकर्तृग्राहकाद्वा । नाद्यः, तदसम्भवात् । नान्त्यः, अनादिश्रृणुकादिकार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानाल्लाघवसहकृतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः । अथेश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिग्रहे प्रयोज्यव्यापारानुमितघटज्ञाने घटशब्दस्य कारणत्वग्रहो भ्रमः स्यात् तदीयज्ञानस्य निवृत्त्यात् तथा च तज्जन्यघटशब्दशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वेन सकलशब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात् । अनित्यसर्वज्ञमूलकशब्दग्रहे च नायं दोष इति चेत् । न । व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति ज्ञानस्य शब्दशक्तिग्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाबाधात् । न च भ्रममु-

लत्वेनाऽस्य भ्रमत्वमनुमेयम् । तदंशे व्यधिकरणप्रकाराभावेन बा-
धात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च । अत एव घटमानयेति शब्दा-
नन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रकस्य घटानयनव्यवहारदर्शनात्
बालो घटपदे व्युत्पद्यते । तन्मूलकशब्दज्ञानमपि न भ्रमः, तस्यापि
भ्रमत्वे प्रयोज्यव्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात्, किमयं प्रयो-
ज्यश्चेतनव्यवहारात् व्युत्पन्नोऽचेतनव्यवहाराद्वेति संशयस्य व-
ज्रलेपायमानत्वादिति । “विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो-
बाहुरुत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्धात्रा-भूमी
जनयन्देव एकः”-इत्यादि श्रुतयः “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमा-
त्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्ष्यव्यय ईश्वरः”-इ-
त्यादिस्मृतयश्च मानत्वेनानुसन्धेया इति । स्यादेतत् ईश्वरवच्छ-
क्तिरपि कार्य्येणैवानुमीयते, तथा हि पादशादेव करतलानलसंयोगा-
दाहो दृष्टस्तादृशादेव प्रतिबन्धकसत्त्वे सति न जायते, अतो य-
दभावात्कार्याभावस्तदभ्युपेयं बह्व्यादौ, तेन विना तदभावापत्त-
दाहाभावानुपपत्तेरिति व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः । न चाऽदृष्ट-
वैगुण्यम्, दृष्टसादृगुण्ये तदभावात्, तस्य तदर्थत्वात् । अन्यथा दृढ-
दण्डनुश्रमपि चक्रं न भ्राम्येत् । अथाऽदृष्टविलम्बादपि विलम्बो
यथा बन्ध्यास्त्रीसम्प्रयोगे, परमाणुकर्मणि, अध्ययनतुल्यत्वेऽपि
एकत्र फलाभावे चेति चेत् । न । अदृष्टविलम्बो हि न तन्नाशा-
नुत्पादौ, मण्यपसारणानन्तरं दाहाभावप्रसङ्गात् । किञ्च नियमतो
मणिसद्भावे कार्याभावस्तदभावे कार्य्यमिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव
एव कारणम्, अन्यथा कदाचिन्मण्याद्यभावेऽपि तदभावात् कार्य्य
न स्यात्, बन्ध्यासम्प्रयोगे तु दृष्टव्यभिचाराददृष्टविलम्बादेव वि-
लम्बः । अदृष्टश्च क्वचित् साक्षाज्जनकम्, अन्यथा परम्पर्या हेतु-
रपि न स्यात् । न च समप्रज्ञयोः समञ्च निरन्तरमभ्यस्यतोरेकः ।

प्रगल्भो नाऽपर इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्तिमतामदृष्टं निमित्तकार-
णम् । अगम्यागमनादिसाध्ये सुखे व्यभिचारात् । तादृि नाऽधर्मात्,
सुखत्वात्, नापि धर्मात्, तेन हि अगम्यागमनमुत्पाद्य सुखमु-
त्पादनीयम्, तथा चागम्यागमनकारणत्वेन न स धर्मः ज्ञेयनापूर्व-
वान्निषिद्धफलकत्वेनाऽनर्थकत्वात् । दाहप्रतिकूलादृष्टादेव दाहाभाव
इति चेत् । न । तस्योत्तेजकाभावसहकृतमण्यजन्यत्वे तत्राऽदाहा-
र्थिनोऽप्रवृत्तिमसङ्गात् । तज्जन्यत्वेऽपि तदुत्पादकादेव दाहाभाव
इति किमदृष्टेन, अपथमोपस्थितत्वात् उपजीव्यत्याश्च । प्रतिबन्धका-
भावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टोत्पत्तौ शौचाचमनादेः साधा-
रणस्यात्राप्यन्यः स्यात्, अशुचरेव तदुत्पत्तौ शौचे सति तदभा-
वापत्तेः, प्रतिपक्षसन्निधापकादृष्टस्यैव प्रतिबन्धकत्वे सति मण्यमयो-
गेऽपि दाहानापत्तिः अग्रिमकाल एव साक्षाद्विदर्शनेन तदसिद्ध्य-
भावात् । अस्तु तर्हि उत्तेजकाभावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वम् । एवं केवलोत्तेजकमद्भावे उभयमन्तरे उ-
भयाभावे च विशेषाभावोऽनुगतो हेतुः, प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वम्, तच्च मण्यभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभा-
वत्वनेति नान्योन्याश्रयः । अत एव प्रतिबन्धकत्वाभिमतमण्या-
दीनामभावकृष्ट एव कारणं तेन मणितद्भावे मन्वाद्यभावेऽपि न
कार्यम् । अनतिरिक्ताभाववादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभि-
पिक्तस्य हेतुत्वम् । न चाऽभावो न कारणम्, भाववत्तद्ग्राहकतौ-
ल्यात्, दृष्टञ्च कुड्यमंयोगाभावस्य गतौ, अनुपलब्धेश्चाभावज्ञा-
ने, निहिताकरणस्य प्रसवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये जनक-
त्वमिति प्राञ्चः । मैत्रय । मिशेष्ट हि नार्यान्तरं येन तदभावोऽनु-
गतः स्यात्, किन्तु विशेषण-विशेष्य-सम्बन्धा इति तेषां प्रसेका-
भावस्य हेतुत्वे कचिद्विशेष्यमण्यभावः कचिदुत्तेजकाभावरूपविशे-

पणामावः कचिदुभयं कारणमिति व्यभिचारेणैकमपि हेतुर्न स्या-
 त् । स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिवत्प्रतियोगितावच्छेदकविशेषण-
 भेदादप्यभावो भिद्यते, अन्यथा पृथिव्यादित्रयप्रत्येकरूपाभावेऽव-
 गतेऽपि वायौ रूपसंशयो न स्यात् । एवञ्च यथा केवलदण्डसद्भा-
 वे दण्डं-पुरुषसद्भावे द्वयाभावे च विशेषण-विशेष्योभयविरहप्र-
 युक्तः केवलपुरुषाभावोऽवाधितानुगतव्यवहारवलात् प्रतीतिसि-
 द्धः तथा विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभाव-
 स्याभावे उभयाभावे च केवलप्रतिबन्धकाभावो विशेष्य-विशेष-
 णोभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाहकारणमस्तु । अथ विशेषणा-
 द्यभावैरेव केवलपुरुषाद्यभावव्यवहारः एकशक्तिमत्त्वादिति चे-
 त् । न । अनुगतव्यवहारस्याऽनुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेश्चाती-
 न्द्रियत्वात् । अथोत्तेजकप्रयोगकाले मणेः कोऽभावः, न ताव-
 त्प्राक्प्रध्वंसाभावः, तयोः प्रतियोग्यसमानकालत्वात् । न च श्या-
 मोऽयमासीदित्यत्र श्यामध्वंसप्रयुक्तः श्यामघटत्वेन पकघटस्य ध्वंस
 एव न तु घटत्वेन, तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजकाभाववत्त्वेन
 मणेः ध्वंस एवेति वाच्यम् । ध्वंसस्यानन्तत्वेन उत्तेजकापनये-
 ऽपि दाहमसद्भात् । नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभा-
 वादिति चेत् । न । यथा दण्डोपनयापनयदशायां केवलपुरुषा-
 भाव उत्पाद-विनाशवान्, अन्यथा अवाधितकेवलपुरुषाभाव-त-
 दभावव्यवहारयोरुपपादयितुमशक्यत्वात्, तथोत्तेजकोपनयापनय-
 शृङ्खलायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्यायत्वा-
 त् । यदि च संसर्गाभावत्रयवैधर्म्यात्तत्र नान्तर्भवति तदा तुरीय
 एव संसर्गाभावोऽस्तु, न हि क्लृप्तविशेषवाधे सामान्यवाधः, वि-
 शेपान्तरमादायापि तस्य सम्भवात् । अन्यथा क्लृप्तानादिसंसर्गा-
 भावादिर्वधर्म्येण ध्वंसोऽपि न सिध्येद्व्यवहारान्यथानुपपत्तिश्च

तुल्यैव, सोऽयमस्माकं सगोत्रकलहो न तु शक्तिवादः । अस्तु वा ध्वंस एवाऽसौ, संसर्गाभावविभागे जन्याभावत्वेन ध्वंसस्य विभजनात् । न चैवं विनाशित्वेन प्रागभाव एव सः, परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । यद्वा अत्यन्ताभाव एवासौ, तस्य नित्यत्वेऽपि कदाचिदप्रतीति-कार्यानुदयौ प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात्, प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावश्च, तदैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति । तन्न । यदि ह्यतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशेष्यस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छिन्नत्वेन घटस्य विनाशः स्यादिति क्षणभङ्गापत्तिः । किञ्च विद्यमानस्य विनष्टत्वेनाऽप्रतीतिः शिखा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीतावाधितप्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः । श्यामोऽयमासीत् केवलोयमासीत्पुरुषः इत्यादौ “सविशेषणे हीति” न्यायेन विशेष्यवति श्याम-कैवल्यादिध्वंस एव प्रतीयते, ध्वस्तस्य ध्वंसानुपपत्तेश्च न विद्यमानस्य ध्वंसः । एतेनोत्तेजकसद्भावे सत्पुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पन्नध्वंसस्योत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वस्तश्च ध्वंसः कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यपास्तम् । विद्यमानध्वंसस्य च ध्वंसाभावात् । न च ध्वंसान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम् । उत्पन्नाभावस्य विनष्टप्रतीतिहेतुतया ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः । नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः, तथा हि स एव कचिद्विशेषणाभावसहितः कचिद्विशेष्याभावसहितो दाहकारणमित्यननुगमस्तदवस्थ एव, विशेषण-विशेष्याभावयोः प्रत्यासत्तित्वावच्छेदकानुगतधर्माभावात् । अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषण-विशेष्याभावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोः सत्त्वं एव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्, तर्हि विशिष्टविरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव हि विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहारादौ

जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनाऽतिरिक्तविशिष्टाभावेन । अथोत्तेज-
ककाले विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्तावप्युत्तेजकापनयने उत्तेजका-
भावव्यक्तिर्या जाना तदनच्छिन्नमणेरभावो न तत्रेति तदा न का-
र्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य जनकत्वादिति
चेत् । न । तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वेनानुगतविशिष्टाभाव-
व्यवहारानुपपत्तेः, उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्ग एव । अथ
विशेषण-विशेष्याभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतकारणतावच्छेदक
यद्य तदन्यतराभावस्तत्र न विशिष्टं यत्र विशिष्टं तत्र न तयोर-
भाव इति सहानवस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति
चेत् । न । सहानवस्थाननियमो न परस्परावरहरूपतया विशेषण-
विशेष्याभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य
विशिष्टत्वापत्तेः तथा च विशेषण-विशेष्ययोः प्रत्येकं विशिष्टत्वा-
पात्तः तदभावस्य तत्त्वान् । न चोभयाभावाभाव उभयं विशिष्टम् ।
एवं ह्यभावद्वयं विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकाभावरूप इति प्रत्येका-
भावात् विशिष्टाभावव्यवहारो न स्यात् । नापि परस्पराविरहव्या-
प्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा, विशेषण-विशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वेन
तद्व्याप्यत्वात्तदनाक्षेपकत्वाच्च, अभेदे तयोरभावात् । एतेनान्य-
दपि विशिष्टव्यापारविरोधित्वादिनाऽनुगतत्वमपास्तम् । केनाप्य-
नुगतेन रूपेण विशेषण-विशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्ये-
काभावाभावस्य विशेषण-विशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः,
-तदभावाभावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात्, तस्माद्विशेषण-विशेष्याभावो
विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो न विशिष्टाभाव इति । अत्रोच्यते,
विशेषण-विशेष्ययोः सम्बन्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्ब-
न्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहारः घट-तदभावव्यवहाराविव घटस-
त्त्वासत्त्वाभ्याम् । न हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः, न वा त-

दभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः । यस्य यत्र यः सम्बन्धः
स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यं, स च सम्बन्धाभावो विशेषणाभावात्
विशेष्याभावादुभयाभावात्, सर्वत्राऽविशिष्ट एर्कः तेषां व्यापको-
ऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारादिकारणम्, इह दण्डी पुरुषो नास्ती-
त्यत्र तथा दर्शनात् । अत एव दण्डमात्रमद्भावे दण्ड-पुरुषसद्भावे
उभयाभावे च केवल्य-पुरुषयोः सम्बन्धाभावः सर्वत्रास्तीत्यनुगतः
केवलपुरुषाभावव्यवहारः । एवञ्च प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः स-
म्बन्धाभावो दाहकारणम् । स च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेज-
कसद्भावे उभयाभावे चास्ति, सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः
सम्बन्धो नास्तीति प्रतीतिः । नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ
तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तमम्बन्धाभावादिति
चेत् । न । तदभावेऽपि स्वरूपमम्बन्धस्यापानात् सर्वत्र स्वरूप-
सम्बन्धादेवाऽधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतिः । तथापि प्रतिबन्ध-
कोत्तेजकाभावावेव स्वरूपमम्बन्धस्तयोरभावश्च प्रतिबन्धकाभाव
उत्तेजकश्च दाहकारणं, तथा चोभयाभावे उत्तेजकामप्ये परं दाहः
स्यात्, उत्तेजकवति प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेत् । न । अ-
धिकरणाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः तयोर्घटवद्भूतलचत्वरियतदभाव-
योरपि स्वरूपसत्त्वे घटवति घटाभावव्यवहारापत्तः, किन्तुपाश्लि-
ष्टस्वभावत्वं, तच्च सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम् ।
न च घटवद्भूतल-चत्वरियतदभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम-
स्ति, घटवति कदापि घटाभावप्रत्ययानुदयात्, तादिहापि प्रतिब-
न्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपमम्बन्धः,
अन्यथोत्तेजकवति प्रतिबन्धके चत्वरियोत्तेजकाभावाविशिष्टप्रत्य-
यापत्तेः । तादृशस्वरूपमम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्ध-
कोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव ।

यद्वा अदण्डपुरुषस्याभावे दण्डी पुरुषो न प्रतियोगी तस्याऽ-
दण्डत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तस्याभावो दण्डिसद्भावेऽपि द-
ण्डमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट इति तस्मात् केवलपुरुषाभाव-
व्यवहारोऽनुगतः । तदुक्तं न हि दण्डिनि सत्यदण्डानामन्येषां
नाभावः, किन्तु दण्डाभावस्यैवेति युक्तम्, अन्यथा तत्रान्येषामिति
पदस्य व्यर्थतापत्तेः, तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसह-
कृतः प्रतिबन्धको न प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु त-
दन्यः, तदन्यस्य च केवलप्रतिबन्धकस्याभावे उत्तेजकसहितप्र-
तिबन्धकसत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे वा विशिष्ट एवेति
नाऽननुगमः, उत्तेजकापनये च केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तद-
भाव इति दाहो न भवतीति । ननु न प्रतिबन्धकाभावः कारणम्
एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवत्प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकान्तराभा-
वेऽपि कार्यानुदयात्, न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं ता-
वदन्वये कार्यमिति चेत् । न । प्रतिबन्धकाभावत्वेन न कारणत्व-
मन्योन्याश्रयात् किन्तु मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात्, तत्त्वेऽपि वा
घटे दण्डसलिलादिवत्प्रतिबन्धकाभावकूटस्य दाहहेतुत्वात् ।

यद्वा प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक एवाभावः कारणम्,
स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिब-
न्धकाभावेऽपि कार्योदयः । प्रतिबन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः,
तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावेऽपि न कार्यम् । अन्वय-व्यतिरे-
काभ्यां व्याप्ति-कारणत्वयोर्ग्रहे संसर्गाभावस्य त्वयापि हेतुत्वाङ्गी-
कारात्, अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे का-
र्ग्यव्याप्याभावापत्तौ कार्य-कारणव्याप्य-व्यापकभावे व्याघा-
तात् । किञ्च तवापि प्रतिबन्धकाभावे शक्तिरस्तीति तत्सत्त्वे तद-
न्योन्याभावमादाय शक्तिसत्त्वमसद्गः । न च स दुर्वचः, न वा

प्रागभावादित्वेनाऽननुगम-व्यभिचारौ । प्रतियोग्यधिकरणयोः सं-
सर्गमारोप्य यो निषेधः स संसर्गभावः । भूतञ्च घटसंसर्गो नेत्यत्र
भूतले घटसंसर्गस्य संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम् । वयन्तु
द्रूमः, यत्र प्रतियोगिनमधिकरणे समारोप्य निषेधावगमः स संस-
र्गभावः, यत्र चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधाव-
गमः सोऽन्योन्याभावः । भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य घटत्वाव-
गमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् ।

आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत्, मा भूत्तावदन्यत्र, ने-
दमिह नेदमिदमित्यथाधितविलक्षणव्यवहार एव तत्र मानमिति ।
ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न हेतुः, तस्मिन् सत्यपि काट्यभा-
वात् । न हि करादौ मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा,
मणेः स्वावयववृत्तित्वात् संयोगस्य चान्वाप्यवृत्तित्वात् । अत एव
न तत्प्रागभाव-प्रध्वंसौ हेतू, तयोः करादौ अवृत्तः गुण-कर्म-
देश्च प्रतिबन्धत्वात्पक्षेः, तस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वेन तत्र तयोर-
भावात्, न चान्यः संसर्गभावोऽस्तीति चेत् । न । संसर्गावच्छि-
न्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य सति प्रतिबन्धकेऽभावात् । स च
समयविशेषावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव, तथैवान्वय-
व्यतिरेकावधारणात् । अपैत्र प्रध्वंस-प्रागभावस्थले समयविशेषा-
वच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः सिद्धिः, अत्यन्ताभावो ह्य-
व्याप्यवृत्तिः तस्य चेकत्र भावाभावे कचिदेशोऽवच्छेदकः कचि-
त्काल इति चेत् । न । तत्र विद्यमानताविरोधित्वेनैव कपाले न
घट इति प्रतीतिवैलक्षण्यात्, न त्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः ।

अन्ये तु भविष्याति घटो नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्योरत्यन्ताभा-
वेनैकेन समर्पयितुमशक्यत्वात् अन्य एवायं संसर्गभाव इत्यप्याहुः ।

एतेन विशेषणभाव-विशेष्याभाव-तदुभयाभावघाटितं साम-

ग्रीत्रयमेवास्तु दाहे च जातित्रयकल्पनामिति प्रत्युक्तम् । अनुग-
 तहेतुसत्त्वात् दाहवैजात्यस्य योग्यानुपलम्भवाधितत्वाच्च । व्यक्ति-
 योग्यतयैव जातियोग्यत्वेन योग्ये अयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रह-
 रं मा दहेत्यादौ सावधिप्रन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात् । न
 च सङ्कल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः, सङ्क-
 ल्पनाशे समयस्य स्वतोऽविशेषात् । न च उद्देश्यत्वमेव तत्र
 विशेषः, तस्य विनाशात् । न चोद्देश्यध्वंसोऽपि हेतुः, तस्य या-
 मादूर्ध्वमपि सत्त्वात् । न च मन्त्रपाठजनितमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्ध-
 कं तत्कालदाहाभासिकफलनाशपत्वेन नाऽग्रे दाहप्रतिबन्ध इति
 वाच्यम् । प्रतिबन्धकमन्त्रपाठस्यानिपिद्धत्वेनाविहितत्वेन चादृष्टा-
 जनकत्वात् तदाचारस्य विगीतत्वेन श्रुत्याद्यननुमापकत्वादिति ।
 मैवम् । उद्देश्यत्वज्ञानादितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् ।
 ननु प्रतिबन्धमकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वेन शक्तिमनपकुर्वतां मन्त्रादी-
 नां न प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः । न च कार्यानुत्पाद
 एव प्रतिबन्धः तज्जनकत्वमेव प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । का-
 र्यानुत्पादो हि न तत्प्रागभावो न वा तदुत्तरकालसम्बन्धः तस्य
 मन्त्राद्यजन्यत्वादिति चेत् । न । मन्त्रादीनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्प-
 योक्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव । मन्त्रादौ च का-
 र्ये कारणोपचारात् स्वार्थिककन्प्रत्ययाद्वा तथा व्यपदेशः । प्र-
 तिबन्धश्च मामग्रीविरहः । मन्त्राद्यभावघटितसामग्रीविरहश्च मन्त्रा-
 दिरेव, तदभावाभावस्य तत्त्वात् ।

नव्यास्तु न प्रतिबन्धकाभावः कारणं न वा शक्तिः किन्तु
 तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्तत्कालप्रतिबन्धेतरवहेः कारणत्व-
 मिति प्रतिबन्धकाभावः कारणतावच्छेदको न तु कारणं दण्ड-
 विवत्, आकाशादौ त्वेकव्यक्तिके न यथा कारणत्वं कचित्प्रतिव-

न्येऽप्यन्यत्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेर्यादेः तथा कारणत्वमिति तत्प-
 तिवन्धे न शब्दोत्पत्तिरित्याहुः । तत्र । वह्नि-प्रतिबन्धकाभावयो-
 रन्वय-व्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि कारणत्वात्, न त्वेकमेवावच्छे-
 दकं विनिगमकाभावात् । किञ्च यस्मिन् सत्यपि यदभावात्कार्य-
 भावः तस्य कारणत्वमायाति न तु तदवच्छेदकत्वम् । न हि का-
 र्यायोगव्यवच्छेदः करणत्वं, किन्तु नियतपूर्वसत्त्वं, तच्च सहका-
 रिविरहप्रयुक्तकार्यभावेऽप्यक्षतम् । अन्यथा चक्रमहितदण्ड-
 त्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः । यस्य यद्धर्ममवगम्यैव निय-
 तपूर्वसत्त्वमवगम्यते तस्य तत् अवच्छेदकं, दण्डत्वमिव, स-
 हकारीतु न तथा । ननु मा भूदर्यापत्तिः शक्तौ मानमनु-
 मानन्तु स्यात्, तथा हि स्थिरोऽवयवी जनकदशाविशिष्टो बन्धि-
 रजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान् जनकत्वात् कुण्डकुठारात्ती-
 क्षणकुठारवत् दाह्यासंयुक्तवहेः दाह्यासंयुक्तवह्निश्च प्रतिबन्धक-
 सत्त्वे संयोगादेरजनकदशावर्तित्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतध-
 र्ममिद्धिः । यद्यपि शक्तेर्भावहेतुजन्यत्वेन नाऽजनकदशाव्यावृत्तत्वं,
 तथाप्युद्भवविशिष्टायास्तथात्वम् । यद्वा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेष-
 णम् । न च दृष्टान्तासिद्धिः, तुल्याधारत्वेऽपि लोहविशेषघटित-
 कुठारे विलक्षणच्छिदाकार्यवलादतीन्द्रियतीक्ष्णत्वासिद्धेः । अथ
 वा तथाभूत एव वह्निः कार्यानुकूलातीन्द्रियाद्विप्रधर्म्मनमवापी ज-
 नकत्वात् आत्मवत्, अतीन्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविप-
 यत्वम् अनित्यमाक्षात्काराविपयत्वं योगजधर्म्माद्यजन्यसाक्षात्कारा-
 विपयत्वं वा, परस्व वा प्रत्यासिद्धेः, संयोगादिपञ्चकजन्यज्ञानावि-
 पयत्वमैन्द्रियकाणामपि, तथापि संयोगादन्यतरप्रत्यासत्तिजन्यसा-
 क्षात्काराविपयत्वमुभयवार्तिसिद्धम्, अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वम् ।
 न चाभावातीन्द्रियत्वं, तस्यासिद्धेः । न च वह्नौ स्थितिस्थापके-

नाऽर्यान्तरं, तत्र तदभावात्, क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगेन वो-
त्पत्तेः । न चात्मत्वं नित्यत्वं वोपाधिः, स्पर्शैकत्वादिमति द्यष्टुके
साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा पिण्डीभूतो वह्निः दाहानुकूलाद्विष्ठा-
तीन्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वादात्मवत् । न चात्मत्वमुपा-
धिः, अदृष्टत्वस्य दाहानुकूलत्वेनाऽदृष्टे साध्याव्यापकत्वात् । अथ
वा करवाहिसंयोगः कार्यानुकूलातीन्द्रियधर्मसमवायी जनक-
त्वादात्मवत् द्यष्टुकवच्च । न चात्मत्वं द्रव्यत्वं वोपाधिः, द्यष्टुकै-
कत्व-स्पर्शादौ साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा प्रतिबन्धकदशायाम्
त्यक्तसकलदाहहेतुसमवाहितो दाहजनको वह्निः जनकदशावृत्ति-
कार्यानुकूलभावभूतधर्मशून्यो-जनकत्वात् कुण्ठकुठारवत् । य-
द्वा तथाभूतो वह्निर्दाहजनकदशावृत्तिदाहानुकूलभावभूतधर्मशून्यः
दाहजनकत्वात् दाह्यासंयुक्तवह्निवत् । अनुकूलत्वञ्च कार्याभाव-
प्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं कारण-तदवच्छेदकसाधारणं, दृढद-
ण्डत्वेन कारणत्वे दृढत्वाभावादापि कार्याभावदर्शनादिति । उ-
च्यते । साध्यं विनापि उभयासिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वा-
दिहेतुसम्भवात् विपक्षबाधकाभावेनाऽनुमानानामप्रयोजकत्वम् । य-
दि च सहचारदर्शन-स्वभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्या-
प्तिग्रहः तदा शक्तिसिद्ध्यनन्तरं तेनैव हेतुना साध्ये शक्त्यतिरि-
क्तत्वप्रक्षेपेण शक्त्यतिरिक्तदाहानुकूलातीन्द्रियधर्मसिद्धिः । एवं त-
त्तदतिरिक्तप्रक्षेपात्तेनैव हेतुनाऽनन्ततादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः । द्विती-
यादितादृशधर्मसिद्धिं विनापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वाद्युप-
पत्तेर्न तादृशानन्तधर्मसिद्धिरिति चेत्, हन्तेवं शक्तिं विनापि तदर्थ-
सिद्धेः किं शक्त्या । यदि ईश्वरानन्त्यवत् न शक्त्यानन्त्यमित्युक्तम्,
तदवोधात् । कार्यमात्रे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं न त्वीश्वरत्वेन
द्विकर्तृकत्वादिना वा, गौरवात्, घटे त्वार्थः समाजः । एवमजनक-

दशाव्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं, न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात् ।
 अपि च भावकार्यमात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि त-
 थात्वात् शक्त्यनुकूला शक्तिरपरा समवायिकारणे मन्तव्या । एवं
 सापि समवायिकारणजन्येति तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यनव-
 स्था । किञ्च प्रथमानुमानेऽजनकत्वं न स्वरूपायोग्यत्वम्, बहौ
 कुठारे च तदभावात्, किन्तु कार्यानुपधानम्, तथा च तदनुप-
 धानदशायामपि बहौ शक्तिः कुठारे तैक्ष्ण्यमिति बाधो दृष्टान्ता-
 सिद्धिश्च लौहविशेषाणामेव सातिशयच्छिदाजनकत्वमिति नाती-
 न्द्रियतैक्ष्ण्यमसिद्धिः । आग्नेमचतुर्षु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिः,
 तुल्ययोगक्षेमत्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात् । अपि च ज-
 नकत्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नाऽन्वय-व्यतिरे-
 की । न च जनकत्वाभावस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः, अन्योन्याश्रया-
 त् । न च गुरुवचनपरम्परात् एव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः, त्वन्मये
 सिद्धार्थस्याऽप्रमाणत्वात् । न च परार्द्धसङ्ख्यायां साध्यजनकत्व-
 व्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः, अपत्यक्षायाः शब्दैकवेद्यायाः तस्याः प्र-
 त्यक्षेण साध्य-हेतुव्यतिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । एतेन पण्डा-
 पूर्वेऽपि तत्सिद्धिरपास्ता । स्यादेतत् तृणारणिमणीनां ब-
 हौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वमुपेयम्, एकजातीयकार्ये एकजा-
 तीयकारणत्वानियमात् । बह्व्यवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं का-
 रणत्वमिति चेत् । न । बह्विजातीयस्याकस्मिकतापत्तेः, कारणग-
 तैरुपपन्नप्रागु कार्यगतबहुतरूपकल्पने गौरवात् । तृणारणिम-
 णिप्रभवबह्विषु अवान्तरजातेरनुपलम्भवाधितत्वाच्च । यत्र च त-
 त्तिन्धनप्रयोज्यं मदीप-दारुदहनादौ वैजात्यमनुभूयते तत्र का-
 रणेऽप्येकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति । किञ्च गोमय-वृश्चिकमभवदृश्चि-
 कादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभवदृश्चिकेष्वपि वैजात्यं कल्प्यमेव तत्प्र-

भव—तत्प्रभवेष्वपीति वैजात्यानन्त्यं, विजातीयकारणानां विजातीयकार्यजनकत्वनियमात् । न च तयोर्नैको वृश्चिकः, बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्वेककार्यशक्तिसमवायान्न कार्यविशेषात्कारणविशेषः तदभावात्तदभावः कल्प्यनुमीयेत, तदभावेऽपि तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसम्भवादिति चेत्, बह्विवृश्चिकादावेवमेतत् । निरूपितनियतबह्व्यादिकारणकधूमादौ कुतो न तदनुमानम् । अन्यथा कार्यवैजात्येऽपि तृणस्य बह्विविशेष इव बह्वित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे । तृणादिप्रभवत्वग्रहानन्तरं बह्व्यवान्तरजातेर्ग्रहवद्बह्वि—तदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तरजातिग्रहो भविष्यतीत्यप्याशङ्क्येत । बाधकं विना धूमत्वेन बह्विनिकार्यतेति चेत्, तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति बह्वित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम् ।

यत्तु तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्रक्षार्थं बह्वनौ जातिविशेष एव कल्प्यत इति, तन्न । बह्वित्वेन कार्यत्वग्रहात्तद्रक्षार्थं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात् । यथा चान्वय—व्यतिरेकाभ्यां तृण-फूत्कारयोः परस्परमहकारित्वं तथैव तच्छक्तयोरापि परस्परसहकारित्वेन बह्व्यनुकूलत्वं, तथैव कार्यदर्शनात् । एवं तृणारणिमणि-फूत्कार-निर्मन्थन-तरणिकिरणानां बह्व्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फूत्कारेण तृणादेव निर्मन्थनेनाऽरणेरेव प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवाग्न्युत्पत्तिर्न तु मणि-फूत्कारादिभ्यः, मणि-फूत्कारशक्तयोः परस्परसहकारित्वविरहात् ।

यत्तु तृण-फूत्कारादिस्तोमत्रये विशिष्टे शक्तिरिति, तन्न । तृणत्वेन गृहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति । उच्यते, तृणारणि-मणि-फूत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्तिभावहेतुजनितानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यानन्तबह्विव्यक्तिषु जातिक-

ल्पेने लाघवमिति तदेव कल्प्यते । न च जातौ योग्यानुपलब्धि-
धः , गोमय-दृश्विकमभवदृश्विकयोरीपत्रीलत्व-रूपिलत्वव्यङ्ग्य-
वैजात्यस्य प्रगल्भासिद्धत्वात् । तृणजन्यनानावह्निव्यक्तिषु तृण-
जन्यत्वज्ञानानन्तरं मणिजन्यव्यावृत्तानुगतबुद्धिरस्ति जातिविष-
या । तृणजन्यत्वेनोपाधिना सेति चेत् । न । बाधकं विनाऽनुग-
तबुद्धेस्तद्व्यङ्ग्यजातिविषयत्वनियमात् ।

न च गोमय-दृश्विकमभवदृश्विकपरम्परायामनुगतजात्या-
पत्तिः, गोमयजन्यदृश्विकमभवदृश्विकेषु दृश्विकमभवत्वजातेः स-
त्त्वात् । बह्निमात्रे च दाहस्पर्शशानवयवस्तत्तस्योगः सेवनादिश्च
कारणानि । न च तृणादिकं विनापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, विशेष-
सामग्रीमादायैव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् । ननु तृणारणि-म-
णीनां बह्नौ कारणत्वग्रहे शक्ति-वैजात्ययोरन्यतरकल्पनं तद्ग्रहश्च
नान्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् । अथाऽरणि-मण्यभाववति
स्तोमविशेषे तृणं विना बह्निव्यतिरेकः तृणान्वये बह्निरित्यन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तादितरमकलहेतुसमवधाने तृणान्वये-
ऽवश्यं बह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिभ्यामृत्तेन तृणादिका-
रणताग्रह इति चेत् । न । तृणं विनापि बह्निरिति ज्ञाने सति ब-
ह्निनियतपूर्ववर्तित्वस्य कारणत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तृणजन्ये
बह्नौ मणेः कारणत्वग्रह इति चेत् । न । व्यभिचारेण बह्नौ तृ-
णजन्यत्वाग्रहे तदजन्यत्वस्याप्यग्रहात् बह्निमात्रस्यैव तदजन्य-
त्वाच्च । न च मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रहः , अन्योन्याश्रया-
त् । यत्तु यत्र कारणताग्राहकं नास्ति तत्र व्यभिचारस्तद्ग्रहपार-
पन्थीति । तन्न । अवाधितनियतपूर्ववर्तित्वाभावाग्रहे तद्ग्रहस्यास-
म्भवात् अभावप्रमाया भावज्ञानानुदयादिति । उच्यते । उक्तग्राह-
कैर्बह्निनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपरत्न तृणस्य तृ-

णानिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नेर्वा अकार्य्या-
 कारणव्यावृत्तं रूपं परिच्छिद्यते न तु तृणत्वेन कारणत्वं वह्नि-
 त्वेन कार्य्यत्वं वा, तच्चोभयथापि सम्भवति वह्नित्वेन कार्य्यतया
 तदनुकूलशक्तियोगित्वेन च तृणादीनां कारणतया वह्नित्वा-
 वान्तरजातिविशेषेण कार्य्यतया वा तत्र विनिगमकमुक्तमेव । अथ
 तृणारणि-मणीनामभावत्रये न कार्य्यम् अभावत्रयाभावे कार्य्य-
 मिति अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामभावत्रयाभावत्वेन तृणादीनां का-
 रणत्वमिति न व्यभिचारः अभावाभावस्य भावपर्यवसन्नत्वादिति
 चेत्, अभावत्रयाभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽन्य एव उत
 तृणादि प्रत्येकमेव, आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति किमायातं तृ-
 णादिकारणत्वे । द्वितीये तृणस्य नारणिमण्यभावाभावत्वं तदुभ-
 यत्वापत्तेः । एतेनाभावत्रये न कार्य्यं तदभावे कार्य्यमित्यन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य कारणत्वग्रह इति परास्तम् ।
 स्यादेतत्, मा भूत्सहजशक्तिराधेयशक्तिस्तु स्यात्, तथा हि “व्रीही-
 न् प्रोक्षती”त्यत्र कालान्तरकार्य्यानुकूलोऽतीन्द्रियोऽतिशयः प्रोक्ष-
 णजन्योऽस्तीत्युभयवासिद्धम् । स व्रीहिसमवेतो न वेति संशये
 व्रीहिनिष्ठ एव वाच्यः, कथमन्यथा प्रोक्षितानामेव तेषां कालान्त-
 रेऽवघातादौ विनियोगः । न च मन्वादिसहकृतत्वमेव व्रीहिषु
 विशेषः, तेषां चिरध्वस्तत्वात् । ननु कथं प्रोक्षितस्यैवावघाता-
 दावन्वयः “व्रीहीनवहन्तीति” श्रुतेस्तन्मात्रान्वयेऽप्युपपत्तेः । अथ
 “व्रीहिभिर्यजेत” “व्रीहीन् प्रोक्षति” “व्रीहीनवहन्ति” “पुरोडा-
 शैर्यजेते”त्यत्र यथा पुरोडाशे प्रकृत्यपेक्षायामवहतव्रीहीणामवयवानु-
 दत्तिद्वारान्वयः प्रोक्षणे च यागार्थमुपात्तव्रीहीणां तथावघाते व्री-
 ह्याकाङ्क्षायां प्रोक्षितानामेवान्वयः बाधकं विना शब्दानां सन्नि-
 हितविशेषपरत्वनियमात्, व्याक्तिवचनानां सन्निहिताविशेषपरत्व-

मिति न्यायात्, अन्यथा प्रकरणादिसन्निहितत्यागे तदन्यमन्नि-
धिकल्पने गौरवमिति चेत् । न । तर्ह्येकस्य द्वयं यत्र प्रोक्षणं तत्रा-
वघाता न तु प्रोक्षणविशिष्टे, यत्र रूपं तत्र रस इतिवत्, तथा च
प्रोक्षणस्य शब्देन कालान्तरकार्यजनकत्वावघातात् कथं तन्निर्वा-
हार्थमतिशयकल्पनम् । “ प्रोक्षिता व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते ”
इति वाक्यशेषात्प्रोक्षणविशिष्टस्यावघाते कारणतावोध इति चेत्,
अस्तु तावदेवं, तथापि प्रोक्षिता इत्यत्र भूते क्तानुशासनादतीत-
प्रोक्षणे व्रीहावघातान्त्वयः, तथा चावघाते प्रोक्षणध्वंसः । कारणं
न तु प्रोक्षणमिति । पैवम् । प्रोक्षणमवघातजनकं प्रमाणतस्तद-
र्थमुपादीयमानत्वात् अवघाते व्रीहिवत् । न चासिद्धिः, अप्रोक्षि-
तेऽवघाताभावादवश्यमवघातार्थं प्रोक्षणोपादानात् । न च व्या-
पारं विना तथा सम्भवति । न च प्रोक्षणध्वंस एव व्यापारः,
प्रतियोगिनोऽहेतुत्वापातात् । अन्यथा यागादावपि तथा स्यात् ।
फलस्य च नियतसमयोत्पत्तिकत्वमपूर्ववत् स्वभावादेव भविष्य-
ति । न च प्रोक्षणोपलक्षिता व्रीहयस्तथा, निरन्वयध्वस्तत्वेनोप-
लक्षणस्याहेतुत्वात् । कुरुणा क्षेत्रमित्यत्र तु कुरुज्ञानस्येतरव्यावृ-
त्तक्षेत्रव्यवहारजनकत्वं न तु कुरोः । अन्यथा यागोपलक्षितो य-
ज्ञैव स्वर्गं फलिष्यति किमपूर्वेण । न च देवदत्ताद्यशरीरं देवद-
त्तविशेषगुणजन्यं जन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्निर्मितस्र-
ग्वादिति तात्सिद्धिः, जन्मान्तरीयैरदृष्टजनकत्वाभिमतैर्ज्ञानिच्छा-य-
यज्ञैः सिद्धसाधनात् । तस्मात्प्रोक्षणादयो भावभूतमतिशयं जन-
यन्त एव कालान्तरभाविकार्यजनकाः प्रमाणनस्तदर्थमुपादीयमा-
नत्वात् यागचिकित्सावत्, स चातिशयो लाघवात् फलसमाना-
धिकरण इति व्रीहिनिष्ठ एव, तेन तत्समवहितत्वं व्रीहेः साक्षात्स-
म्बन्धात् पुरुषनिष्ठत्वे च व्रीहिणा साक्षात्सम्बन्धाभावात् परम्प-

रासम्बन्धे गौरवात् न साक्षाद्व्रीहिसमवहितत्वं स्यात् । किञ्च
 यो यद्वतफलार्थिनया क्रियते स बाधकं विना तद्वतमेव नदनुकू-
 लमतिशयं जनयति यथा याग-चिकित्से । अथ मोक्षणं पुरुष-
 समवेतातिशयजनक कालान्तरभावि कार्यजनकत्वे सति विहितत्वा-
 त् यागवत्, अन्यथा विधिविरोधादिति चेत् । न । कृपि-चिकि-
 त्सादिना व्यभिचारात् अप्रयोजकत्वाच्च तेन विनापि विधिसम्भ-
 वात् । स च प्रतिव्रीहि नानैव । न चैकमेकव्रीहिनाशे फलानुदयः
 तावत्संस्काराणामभावादेति वाच्यम् । संस्कारत्वेन प्रयोजकत्वे
 किञ्चित्समवधानेऽपि दण्डादिवत्कार्यसम्भवात् । अस्तु वा सक-
 लव्रीहिनिष्ठ एक एव । न चैकव्रीहिनाशे तन्नाशापत्तिः, किञ्चि-
 दाश्रयनाशस्य वृक्षादाविव कार्यानाशकत्वादिति । उच्यते । अ-
 तिशयग्राहकमानाल्लाघवसहकृतात् स एक एव सिध्यति न ना-
 ना पुरुषनिष्ठश्च, तथा हि मोक्षणमपूर्वजनकं दृष्टद्वाराभावे सति
 कालान्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् याग-तदङ्गवत्, कृप्या-
 दौ दृष्टद्वारसम्भवात् न व्यभिचारो न वाऽप्रयोजकत्वम् । या-
 ग-दान-होमादि-तदङ्गानामपूर्वजनकत्वे दृष्टद्वाराभावे सति का-
 लान्तरभावि कार्यजनकतया विहितत्वस्यैव प्रयोजकत्वादन्वस्याऽन-
 नुगमात् । न च यो यद्वतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना
 तद्वतमेव तदनुकूलं फलं जनयतीति नियमः, शशुवधमुद्दिश्य प्र-
 वर्त्तिते श्येनयागादौ व्यभिचारात् विपक्षे बाधकाभावाच्च । नापि
 यदुद्देशेन यत् क्रियते न तत् तत्र भाविकार्यानुकूलातिशयजनक-
 मिति नियमः, हविस्स्थागादिभिर्व्यभिचारात् । ननु मोक्षितव्रीहि-
 णा अदृष्टस्य जनितत्वाद्बहिर्हि इव न तस्य पुनरुपयोगान्तरं स्यात्
 विनियुक्तविनियोगविरोधात् उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमप्युपा-
 दीयेताऽविशेषात् । न । 'व्रीहीनवहन्ती' त्यत्रोक्तन्यायेन मोक्षितस्यैव

ग्रीहेस्त्वपात् । विधेर्दुर्लभ्यत्वात् । यथा “वर्हिस्तृणोति वर्हिषि हवि-
 रासादयती”त्यत्र । यद्वा विचित्राः संस्काराः केचिदुद्देश्यसहका-
 रिण एवाग्रिमकार्यकारिणः यथाभिचारसंस्कारो यं देहमुद्दिश्य
 प्रयुक्तः तदपेक्ष एव तत्सम्बद्धस्यैव दुःखं जनयति, तथा प्रोक्ष-
 णसंस्कारा अपि उद्देश्यग्रीहिसहकृता एवाग्रिमकार्यकर्तारः ।
 यथा कारीरीजनितसंस्काराधारपुरुषसंयोगाज्जलमुचामट्टसमव-
 धानं तथा प्रोक्षणजन्यादृष्टवदात्मसंयोगात् ग्रीहिणामुत्तरक्रिया-
 विशेषाः, कर्तृकर्ममाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तुल्य एव । आगमिक-
 त्वात् चाण्डालादिस्पर्शस्याहवनीयादिसंस्कारनाशकत्वश्रुतेर्व्यधि-
 करणस्याप्यपूर्वनाशकत्वम् । धर्मनाशे कर्मनाशापारगमनवत्
 निषिद्धकीर्त्तनवच्च । किञ्च प्रोक्षणजन्यातिशयो ग्रीहिनिष्ठो न
 नाना, आत्मवृत्तेरेकस्मादप्युक्तन्यायेन कार्योपपत्तेः । नाप्येकः,
 एकद्वित्राश्रयनाशानां मत्पेकमननुगमेन कार्यनाशे आश्रयमात्र-
 नाशस्य जनकत्वादेव ग्रीहिनाशेन तन्नाशादपरप्रोक्षितग्रीहिणामन-
 व्वयापत्तेः । अथ “ग्रीहिन् प्रोक्षती”तीप्सितद्वितीयाश्रुतेः क्रिया-
 जन्येष्टफलभागित्वं ग्रीहेरेनावगम्यते, न चापूर्वस्य ग्रीहवृत्तित्वम्,
 साक्षात् सम्बन्धस्यौत्सर्गिकत्वादिति चेत् । न । धात्वर्थतावच्छे-
 दकसंयोगेन ग्रीहिकर्मतोपपत्तेः । न च संयोगावच्छिन्न एव व्या-
 पारविशेषः प्रोक्षणार्थस्तथा च कथं प्रोक्षणैकदेशस्य प्रोक्षणसा-
 ध्यतयान्वय इति वाच्यम् । संयोगस्योपलक्षणत्वेनाऽप्यदर्थत्वात्,
 अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ का गतिः, का वा “सक्तून् प्रोक्षती”-
 त्यादौ, तत्राधेयशक्त्यभावात् । किञ्च घटं साक्षात्करोतीत्यादौ
 क्रियाजन्यसंस्कारादीनां घटावृत्तित्वात् संस्कारस्य स्वरूपसम्ब-
 न्धेन घटवृत्तित्वम् बहिमनुमिनोतीत्यादिवत् । प्रयोगसाधुरेव वा
 द्वितीयेति यदि तदा प्रकृतेऽपि तथास्तु । अथ प्रतिमादौ प्रति-

प्राजन्त्यं न यजमानादृष्टं पूज्यत्वे प्रयोजकं, भोगादिना तन्नाशेऽपि पूज्यत्वात् तत्सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शेनाऽपूज्यत्वात् अन्यधर्मप्रत्यन्यधर्मस्याऽनुपयोगाच्च । न च प्रतिष्ठाध्वंसस्तथा, तत् एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभङ्गापत्तेश्च । तस्मात्प्रतिष्ठाजन्या अस्पृश्यस्पर्शादिनाश्या प्रतिमादिनिष्ठा शक्तिरभ्युपेया इति चेत्, प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवतासन्निधिरहङ्कार-ममकाररूपः क्रियते स्वसादृश्यदर्शनादौ इव ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वात्, अस्पृश्यस्पर्शादिना च तन्नाशः । अचेतनदेवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठितमलभिज्ञानस्याऽस्पृश्यस्पर्शादिविरहसहकृतस्य तथात्वम् “प्रतिष्ठितं पूजयेदि”तिविधिवलात्तत्प्रतिसन्धानस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥

नष्पास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तवाधेयशक्तिवदपूर्वान्तरं जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाधेयस्य पूज्यत्वम् अस्पृश्यस्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः ।

वयन्तु ब्रूमः “प्रतिष्ठितं पूजयेदि”तिविधिवाक्येन प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भुतार्थक्तानुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते, तथा च प्रतिष्ठाध्वंसः प्रतीष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकानाद्रिकालसंसर्गाभावसाहितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभावोऽत्यन्ताभावश्चकचिद । कामिनीचरणाघातदोहदादिभरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्तिसिद्धिः, समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहदादिमयोगध्वंसस्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताद्याकृष्टभागान्तरजनितवृक्षादिष्व वा तद्रूपपत्तेः, कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षादिवृक्षाद्यवरोपचयवश्यम्भावेन वृक्षभेदावश्यकत्वात् । नापि ताम्रकांस्पादौ अस्तु भस्मसंयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आधेयशक्तिः, तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानकालीनास्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिक-

पावदनादिसंसर्गभावसहितस्य शुद्धिपदार्थत्वात् ।

भस्मादिसंयोगजनितः कास्याद्युपभोगकर्तृनिष्ठः संस्कार एव शुद्धिरित्यन्ये ।

अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्ययाद्यपनायकः तत्तन्मन्त्रदेयतासन्निधिरेव वा । कलमवीजादीनामापरमाण्वन्तर्भङ्गे तत्र चाऽवान्तर्जातेरभावे नियतकलमजातीयादिसिद्धिरपि परमाणुपाकजविशेषादेव, कार्य्यवृत्तिरूपादिसजातीयस्य पूर्वरूपविजातीयस्य परमाणौ पाकजरूपादेरुभयसिद्धत्वात् । यथा हि कलमवीजं यवादेर्जात्या व्यावर्त्तते तथा तत्परमाण्वोऽपि पाकजैरेव । एवं माघकर्पणादिजनितात्परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हैमन्तिकसस्योत्पत्तिः । एतेन लाक्षारसावसेकादयो व्याख्याताः । निमित्तविशेषजनितपाकजातवफलविशेषः, यथा हारीतभांसं हरिद्रानलसाधितमुपभोगात्सद्यो व्यापादयति नान्यथा साधितमित्यादि । यत्र च तोय-तेजो-वायुषु न पाकजो विशेषः, तद्वीजवानुद्भव-द्रवत्व-काठिनत्वादयो विशेषास्त्रुपनायकादृष्टविशेषादेव । तुलादौ चाऽधिवासनादिपूर्वकतुलारोहणसामग्री तुल्यस्य सत्तासत्यप्रतिज्ञत्वसहिता प्राचीनधर्म्मार्धधर्म्मफले जय-भङ्गी जनयति । यद्वा अहं निष्पापः पापवान्वेति तुलाधिकृद्वाभिश्चस्तज्ञानविशेषमाहिता सा तथा, तदाहुः “तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरूपरूपः ” इति । अथ वा प्रतियोगि-ज्ज्ञानादौ अपेक्ष्य तथा धर्म्मार्धधर्म्मौ जन्येते तौभ्याश्च जय-पराजयौ, सत्तासत्यप्रतिज्ञाभिश्चस्ततुलारोहणस्येष्टानिष्टफलत्वेनोर्थतो विधि-निषेधात् “आभिश्चस्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदसत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेत्” इति श्रुतेरुक्त्येनात् । यद्वा तथा देवतासन्निधिः क्रियते ताश्च कर्मानुरूपं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति ।

कस्तर्हि शक्तिपदार्थः, कारणत्वम्, तच्च स्व-स्वन्याप्येतरसकलम-
 म्पत्तौ कार्यभावाव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् । अथ वा यत्र का-
 र्यभावाव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणम् । बीजेऽङ्कुराभाव-
 व्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुर-
 सम्भवात्, किन्तु इतराभावेनावच्छिद्यते इतराभावे बीजस्याङ्कुरा-
 भावनियमात् । शिलाशकले त्वङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेना-
 वच्छिद्यते ।

यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं कार-
 णत्वम्, रासभादेः स्वत एव कार्यभावाव्याप्यता अन्यासमवधा-
 नस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात् । अनन्यथासिद्धानियतपूर्ववर्त्तिजा-
 तीयत्वं वा तत्त्वम् । अन्यथासिद्धत्वञ्च त्रिधा । येन सहैव यस्य यं
 प्रति पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य । अन्यं प्रति
 पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते, यथा
 शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्याकाशस्य । अन्यत्र क्लृ-
 प्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यमम्भवे तत्सहभूतत्वम्, यथा गन्ध-
 वति गन्धानुत्पादात् गन्धं प्रति तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्ति-
 त्वकल्पनात् पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावानामन्यथा-
 सिद्धत्वम् । एतत्त्रितयव्यतिरेके नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् ।
 यागापूर्वयोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्ववगम्यमाने, यत्र जन्यस्य
 पूर्वभावेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तत्र जन्येन जनकस्यान्य-
 थासिद्धिः, यत्र च जनकस्य तथात्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगमः तत्र
 तद्द्वारा तस्य जनकत्वमेव, दण्डमंयोग-भ्रमणयोस्तु युगपदेव पूर्वभावा-
 त्वग्रहः । स्व-स्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने सत्यपि यस्याभावा-
 त्कार्यं न जायते सति तु जायते तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासि-
 द्धम् अनन्यथासिद्धानियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमित्यन्ये । तच्च । ई-

भर-तद्वबुद्ध्यादीनामसंग्रहात्, तद्व्यातिरेकस्य तत्समवधानव्यतिरेक-
स्य वा अभावात् । कार्यस्यान्यथानुपपद्यमानताव्यवस्थाप्यत्वं
वा अतन्वयातिद्वयम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधक-बाधकव-
माणाभावान्नित्यं संशयः, न च साधकाभावस्य बाधकत्वम्,
बाधकाभावस्यापि साधकत्वादिति चेत् । न । साधकाभावेन व-
ह्नावन्यत्र सिद्धातीन्द्रियधर्मभावसाधने लाघवं बाधकाभावेना-
तीन्द्रियधर्मसाधने च गौरवमिति साधकाभावात्तदभाव एव सि-
ध्यतीति ॥

परमप्रयोजनमनुमानस्याऽपवर्गः “आत्मा वा अरे श्रो-
तव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्यः” इति श्रुतेः ।
स च समानाधिकरणदुःखभागभावासहृत्तिदुःखध्वंसः । ननु
नासौ पुरुषार्थः, अतीतदुःखध्वंसस्य सिद्धत्वात् अनागतदुःखस्य
ध्वंसयितुमशक्यत्वात् वर्तमानस्य पुरुषप्रपन्नं विनैव विरोधियु-
गनाश्वत्वात्, अतीतदुःखवन हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारः प्रायश्चित्त-
वदिति चेत् । न । तर्हि हेतुच्छेदस्य सुख-दुःखाभावेतत्त्वेन
स्वतोऽपुरुषार्थत्वाद्नागतानुत्पादमुद्दिश्य क्रियमाणत्वाच्च यथा
तत्र दुःखानुत्पादः पुरुषार्थस्नयेहापीति विवक्षितम्, अथानुत्पा-
दस्य भागभावत्येनाऽसाध्यत्वात् फलान्तरस्याभावाच्चानन्यगतिक-
तया कष्टकृताशत्रव दुःखसाधननाश एव स्वतः पुरुषार्थस्तथेहा-
पीति वा, उभयथापि दुःखध्वंसस्याऽपुरुषार्थत्वमेव, न च तयोरपि
पुरुषार्थत्वमिति वक्ष्यते । यैवम् । दुःखान्तरध्वंसस्याऽयत्नसाध्यत्वे-
ऽपि तादृशदुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरुषप्रपन्नार्थिन-
तत्त्वज्ञानसाध्यत्वात्, तथा हि तत्त्वज्ञानात्सवासनमिथ्याज्ञानाभावे
दोषानुत्पत्तौ मृदयभावेऽदृष्टानुत्पत्तौ जन्माभावे तादृशदुःखध्वं-
सो भवति । अथ चरमदुःख उत्पन्ने तद्धसस्तज्ज्ञानादेव भविष्य-

ति तदनुत्पादे च तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति चेत् । न । प्रति-
योगिवत्तत्त्वज्ञानस्यापि तद्धेतुत्वात्तुल्यवदुभयोरपि कारणत्वात्,
तेन विना तदनुत्पत्तेः । अत एव शुक्तस्य तत्त्वज्ञानमुत्पन्नमिति
तस्य तद्वध्वंस उत्पन्नो नास्मदादीनाम् । तत्र दुःखं नोत्पन्नमस्ति
तेन स ध्वंसो नास्मदादीनामिति चेत्, अनादौ संसारे तत्कुतो
नोत्पन्नम्, स्वकारणाभावादिति चेत् । न । अन्वय-व्यतिरेका-
नुविधायिनस्तत्त्वज्ञानादन्यस्याऽन्विष्यमाणस्याभावात् । मुक्तौ स
ध्वंसोऽस्यैव तस्मिन् सति मुक्तिरस्येवेति स भुवत्युत्पादकोत्पाद्य
इति सर्वाभ्युपगतम्, मुक्तिः सा अस्या वा । नन्वेवं ध्वंसार्थं दुःख-
मुपादेयं तदनुत्पाद्य ध्वंसानुत्पादादिति चेत्, सत्यम्, पुरुषार्थहेतु-
त्वेन लोके दुःख-तत्साधनयोरपि उपादानदर्शनात् अनागतकु-
म्भनाशार्थं मुद्गरादौ प्रवृत्तिदर्शनादनागतदुःखध्वंसार्थमपि प्रवृ-
त्तिः । चरमदुःखध्वंसो न दुःखध्वंसत्वेनोद्देश्यः अपन्नसिद्धदुःखा-
न्तरध्वंसवदपुरुषार्थत्वादिति चेत् । न । समानाधिकरणदुःखमा-
गभावासहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेन तस्योद्देश्यत्वात्, दुःखासम्भिन्नसुख-
वत् तस्य च पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमेवेत्युक्तम् । एतेन दुःखध्वंसत्व-
मेव मोक्षत्वम्, तत्तदात्मयावद्दुःखध्वंससम्बलनवशायान्तु तथा
व्यपदेशः प्रतिपुरुषं दुःखध्वंसस्तोमस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात् तेनो-
भावे सम्बलिते अन्धतमसपदप्रयोगवत्, यथा सम्बलिते एव द्वा-
मिति बुद्धि-व्यपदेशौ प्रवृत्तिरपि सम्बलनार्थमित्यपास्तम् । मि-
लितानामसाध्यत्वात्, मेलकस्याऽनतिरिक्तत्वेऽतिमसङ्गात्, अतिरि-
क्तत्वे जन्यस्य ध्वंसावृत्तेः अजन्यस्य पुरुषार्थत्वक्षतेः, अन्धतमसा-
दौ तथा सम्बल एव प्रयोगात् । एतेन संस्कारजनकभोगाविषय-
दुःखध्वंसः संस्काराजनकानुभवभवध्वंसो वा मुक्तिः, न चातिव्या-
प्तिः, जनकत्वस्याऽजनयस्यपि भावादिति निरस्तम् । अपुरुषार्थत्वात् ।

अन्ये तु दुःखभागभावासदृष्टिदुःखसाधनध्वंसो मोक्षः लो-
केऽहिकण्टकादिनाशस्य वैदिके प्रायश्चित्तादौ पापनाशस्यानन्य-
गतिकतया दुःखसाधनध्वंसत्वेन पुरुषार्थत्वात् । अथाहिकण्टका-
दि पापं वा नाशयतां तेन तज्जन्यं दुःखं न भवतीति दुःखानु-
त्पादमुद्दिश्य प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पाद एव प्रयोजनं न तु दुःखसा-
धनाभावः सुख-दुःखभावेतरत्वादिति चेत् । न । दुःखानुत्पा-
दस्य प्रागभावत्वेनाऽनादितया असाध्यत्वात् । न च तत्पालनं सा-
ध्यम् । पालनं हि न तत्स्वरूपं, तस्यासाध्यत्वात् । नोत्तरसमयस-
म्बन्धः, अभावे सम्बन्धिद्वयातिरेक्तस्य तस्याप्रामाणिकत्वात् अ-
नभ्युपगमाच्च ॥ नापि सम्बन्धिद्वयस्वरूपं साध्यम्, प्रागभावस्या-
पि असाध्यत्वात् समय-तदुपाध्योश्च प्रयत्नं विनैव मिद्रेः । अथ
दुःखे द्वेषाद्यथा तदभावे इच्छा तथा दुःखसाधने द्वेषात् तदभावे-
ऽपि इच्छा तथा तत्साधने प्रवृत्तिरिति चेत् । न । यदिच्छया य-
त्साधने यस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव तत्प्रयोजनत्वमिति दुःखसाधनाभा-
वस्यैव प्रयोजनत्वात् । अथ चिकीर्षायोगिप्रयत्ने प्रयोजनज्ञानामेक्षा
तेन विनोपाये चिकीर्षाविरहात्, न तु द्वेषयोगिषत्रे, अग्निष्टमा-
धनताज्ञानादहिकण्टकादौ द्वेष्ये द्वेषात् तद्वाशानुकूलो यन्न उत्प-
द्यते, अयमेव हि द्वेषस्वभावो यत्प्रतिबन्धकं विना स्वविषयनाश-
ानुकूलं यन्नमुत्पादयति, अन्यथा यन्नद्वैविध्यानुत्पत्तेः, अतएव
फलं विनैवेत्कटकरोधान्धाना आत्मघाते प्रवृत्तिरिति चेत् । न ।
प्रयोजनमनुद्दिश्य द्वेषमात्रात् दुःखेकफलके प्रेषावतां प्रयत्ना-
नुत्पादात्, क्रोधान्धानामपि तात्कालिकः फलाभिमानोऽस्तेवा उ-
त्कटरागान्धानामिव परदारादावपि प्रवृत्ताविति । तन्न । दुःखं
मे माभूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पादस्यैव प्रयो-
जनत्वात् । न च प्रागभायस्याऽसाध्यत्वम्, दुःखसाधनविघटनद्वा-

रा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । दुःखसाधनसमवधानदशार्थां कृ-
 तौ सतां दुःखसाधननाशे सत्यग्रिमसमये प्रागभावस्वरूपमस्ति ते-
 न विना नास्तीत्यन्वय-व्यतिरेकयोस्तत्र सत्त्वात् । घटेऽपि कृतौ
 सत्यामग्रिमक्षणे तत्सत्त्वं तथा विना नेत्रेव कृतिसाध्यत्वम्, न तु
 प्रागसतोऽग्रिमक्षणे सत्त्वमुत्पत्तिः गौरवात् । कृतिं विना न प-
 त्स्वरूपं तत्कृतिमाध्यं प्रागभावस्वरूपन्तु न तथेति चेत् । न ।
 कृतिध्वंसेऽपि घटसत्त्वेनाग्रिमक्षण इत्यावश्यकत्वात् । अत एव
 योगवत् क्षेमस्याप्यनागतानिष्ठानुत्पादजनकस्य परीक्षकप्रवृत्तिवि-
 पयत्वमिति वक्ष्यते निषेधापूर्वप्रस्तावे । ननु प्रायश्चित्तनाशपाप-
 जन्यदुःखस्य प्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमावश्यकं तस्य प्र-
 तियोगिजनकत्वनियमात्, नास्ति चेत् तर्हि तदभावादेव दुःखा-
 नुत्पाद इत्युभयथापि प्रायश्चित्तमफलम्, तस्माद् दुःखसाधनध्वं-
 समुत्पेन प्रागभावस्य साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसाना-
 द्दुःखसाधनध्वंस एव पुरुषार्थो न तु दुःखानुत्पादार्थितयेति
 तत्र प्रागभावसत्त्वासत्त्वविचारो वायसदशनविचारवत् । अथ त-
 दापि प्रागभावस्यासत्त्वे तदभावात् पापं न दुःखसाधनमिति त-
 न्नाशार्थं प्रवर्त्तत तस्य सत्त्वे च पापमादायैव तस्य दुःखानुत्पाद-
 कत्वनियमान प्रायश्चित्ते सत्यपि गले पादिकया पापावस्थानमिति
 न ततः पापनाश इति चेत् । न । प्रागभावस्याऽसत्त्वेऽपि दुःख-
 साधनजातीयनाशस्य पुरुषार्थत्वात् सत्त्वेऽपि पापान्तर्गमाद्या-
 पि तस्य दुःखजनकत्वसम्भवात्, प्रायश्चित्तात्पापनाशः स्यादेवेति
 प्रागभावसत्त्वामन्त्रमन्देहेऽपि प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिरभत्युद्देहेति ।
 उच्यते । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन
 पुरुषार्थत्वात् । स च पापनाशद्वारा प्रायश्चित्तसाध्य इति प्राग-
 भावसत्त्वेऽपि न निष्फलं प्रायश्चित्तम् । तेन प्रागभावेन दुःख-

मवश्यं जननीयमिति चेत्, सत्यम्, किन्तु पापान्तरमासाद्य । न चैवं प्रायश्चित्तमफलम्, दुःखानुत्पादेन तस्य सफलत्वात् । न च दुःखानुत्पादस्यापि दुःखानुत्पादान्तरमेव फलं तच्च तत्र नास्तीत्यफलत्वम्, स्वरूपसत एव तस्य पुरुषार्थत्वात् अनयस्थानाच्च । अतोऽनेन पापेन दुःखं मे मा भूदिति विद्यमानपापनाशार्थं प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः । एतेन चीर्णप्रायश्चित्ते दुःखप्रागभावो नास्त्येव, अन्यथा तस्य प्रतियोगिनाशयत्वेनानिर्मोक्षप्रसङ्गात्, न च प्रायश्चित्तैकफलयं, न वा भगवतो दुःखमपकर्षोपदेशकत्वेनाऽनासत्त्वम्, तस्य पापध्वसेनैव सफलत्वात् प्रागभावानिश्चयेऽपि नरकसाधनपापानिश्चयात् तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यपास्तम् । दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । पापान्तरेण तत्प्रतियोगिजनने तन्नाशात् तस्माद्दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य तत्साधनध्वंसार्थं प्रवृत्तिरिति दुःखानुत्पाद एव पुरुषार्थो न तु दुःखसाधनध्वंस इति स्थितम् । अपि च न तावद्दुःखमयमंसारबीजमिध्याज्ञानस्य ध्वंसो मुक्तिः, तत्त्वज्ञानात् तन्नाशेऽपि शरीरधर्मादिसत्त्वदशायां मुक्तिप्रसङ्गात् । नापि शरीरेन्द्रियबुद्ध्यादि-तन्निदानधर्माधर्मध्वंसः, अचीर्णप्रायश्चित्तकर्मणां भोगैकनाशयत्वेन तत्त्वज्ञानानाशयत्वात्, भोगद्वारा तन्नाशस्य चाऽपुरुषार्थत्वादिति ।

अपरे तु दुःखात्यन्ताभावो मुक्तिः । यद्यपि परदुःखात्यन्ताभावः स्वतः सिद्ध एव स्वदुःखात्यन्ताभावः स्वात्मन्यसम्भवी घटादायतिप्रसक्तोऽसान्यश्च, तथापि दुःखसाधनध्वंस एव स्ववृत्तिदुःखात्यन्ताभावमन्यः स च साध्य एव । न चैवमावश्यकत्वेन स एव मुक्तिः, तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन दुःखाभावमुद्दिश्य तत्र प्रवृत्तेः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती” त्यत्रात्यन्ताभावत्वेन मुक्तिश्रवणाच्च । यद्यपि दुःखसाधनध्वंसो न पुरुषा-

धोऽत्यन्ताभावश्च न साध्यस्तथापि विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वं विशेषणसाध्यत्वेन विशिष्टमाध्यत्वञ्च । अहिकण्टकादिनाशस्यापि तच्च अक्तिसाध्यदुःखात्यन्ताभावमुद्दिश्य तत्सम्बन्धत्वेनैव साध्यतेति । तन्न । अधर्मादिदुःखसाधनध्वंसस्य न मुक्तिनिर्वाहकत्वमित्युक्तत्वात् । किञ्च नाऽनागतस्वप्नद्विदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः साध्यः, मुक्तस्याऽनागतस्वप्नद्विदुःखस्यानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा अमुक्तत्वापातात् अत्यन्ताभावसम्बन्धविरोधाच्च । नाप्युत्पन्नस्य स्वप्नद्विदुःखस्य, तद्वृत्तेस्तत्रात्यन्ताभावविरोधात् तदभावस्य स्वतःसिद्धत्वात् अतीतदुःखाभावस्याऽनुद्देश्यत्वाच्च । नापि परकीयदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः, तस्य स्वतःसिद्धत्वात् । अपि च दुःखसाधनध्वंसस्य नात्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मानमस्ति । दुःखसाधनध्वंससादावस्य दुःखस्यात्यन्ताभाव इति बुद्धि-व्यपदेशौ स्त इति चेत् । न । तस्य समानाधिकरणदुःखासमानकालदुःखाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तौ अतिरिक्तसम्बन्धाविषयत्वात् । एतेन सर्वदुःखप्रागभावसंसर्गाभावो मुक्तिः, घटादेश्च न मुक्तत्वं, दुःखसाधनध्वंसविशेषितैतद्योगिनो मुक्तपदार्थत्वात् तथैव व्यवहारात् योग-रूढिभ्यां पङ्कजादिपदवाच्यत्ववदिति निरस्तम् । प्रागभावसंसर्गाभावस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वात् भत्युतात्यन्ताभावस्याऽसाध्यत्वेन ध्वंसरूपत्वेन तस्य दुःखरूपतया हेयत्वात् ।

प्राभाकरास्तु आत्यन्तिकदुःखप्रागभावो मुक्तिः । न च तस्यानादित्वेन सिद्धत्वादपुरुषार्थत्वम्, कदाचित् कृत्यनपेक्षत्वेऽपि प्रतियोगिजनकाधर्मनाशमुखेन तस्य कृतिसाध्यत्वात्, कृत्यधीनतत्त्वज्ञानादधर्मनाशो सत्याग्रिमसमये दुःखप्रागभावस्वरूपमस्ति, तया विना अधर्मेण दुःखजननञ्च तत्प्रागभावस्वरूपमस्तीति घटवत् कृतिसाध्यत्वात् । व्यवस्थापितञ्च त्वया प्रागभावस्य कृति-

साध्यत्वमहिकष्टकादिनाशप्रायश्चित्तक्षेमार्थिप्रवृत्तिस्थले । न चैवं
युगपदधर्मध्वंस एव मुक्तिः प्रागभावस्याऽनादितया विवक्षितविवे-
केन तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानादिति वाच्यम् । अधर्मध्वंस-
स्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । दुःखानुत्पादहेतुत्वेनैव तस्य प्रयोजनता
वाच्या सा च कथमसाध्यत्वे प्रागभावस्य स्यादिति । अत एव
“दुःख-जन्मे”त्यादिमूत्रमपि संगच्छते । अन्यथा मिथ्याज्ञानाद्यनु-
त्पादानां दुःखानुत्पादाहेतुत्वेनाऽसङ्गतं स्यादित्यास्थिपतेति ।
तदतिस्थवीयः । तथा ह्यस्तु प्रागभावस्य साध्यत्वं तथापि तस्य प्रति-
योगिजनकत्वनिधमानमुक्तस्यापि दुःखोत्पादप्रसङ्गः । अधर्म-श-
रीरादिसहकारिविरहाच्च दुःखोत्पाद इति चेत्, तर्ह्युत्तरावधिवि-
धुरत्वेनाऽनादेरत्यन्ताभावत्वापत्तौ प्रागभावत्वव्याकोपः । प्रतियो-
गिजनकनाशयजातीयत्वेन तत्र प्रागभावव्यपदेशो वस्तुतो नित्य
एव स इति चेत् । न । नित्यत्वेनात्यन्ताभावरूपतया प्रागभावा-
न्यत्वेन नाशयजातीयत्वाभावात् प्रतियोगिजनकनाशमुखेन तस्या-
ऽसाध्यत्वाच्च । अपि च मुक्तेः प्रागभावस्य समानाधिकरणं भावि
दुःखं न प्रतियोगि तस्याऽभावात् भावे वा अमुक्तत्वापातात् । ना-
पि समानाधिकरणप्रतीतं वर्त्तमानञ्च, तत्प्रागभावस्य विनष्टत्वात् ।
नापि व्यधिकरणम्, अन्यवृत्तिदुःखस्यान्यत्वात्यन्ताभावेन प्राग-
भावाभावात् तस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् । न च दुःखमात्रं प्र-
तियोगि, स्वपरावृत्तेर्दुःखमात्रस्याऽप्रामाणिकत्वात् तस्यात्यन्तासतो
नित्यानिवृत्तत्वेन तावदेव प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अहिकष्टका-
दिनाश—प्रायश्चित्तादिसाध्यदुःखप्रागभावस्य कलजभक्षणप्राग-
भावस्य च समानाधिकरणमेव भावि दुःखं भक्षणञ्च प्रतियोगि ।..

ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानेः तुल्यायव्ययत्वात् ।
न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्देयत्वम्, आव-

ष्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात् ।
 अन्यथा दुःखाननुविद्धतया तथात्वे पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेत् ।
 न । सुखमनुदिश्यापि दुःखभीरूणां दुःखगणानर्थं प्रवृत्तिदर्शनात्
 दुःखाभावस्य स्वत एव पुरुषार्थत्वात् । न हि दुःखाभावदशायां
 सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुःखगणानर्थं प्रवर्तते । वैपरीत्यस्यापि सम्भवे
 सुखस्याप्यपुरुषार्थत्वापत्तेः अनां दुःखाभावदशायां सुखं नास्ती-
 ति ज्ञानं न दुःखाभावार्थप्रवृत्तिप्रतिबन्धकम् । तस्मादविवेकिनः
 सुखमात्रालिप्तवो बहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुद्दिश्य शिरो म-
 दीयं यदि याति यास्यतीति कृत्वा परदारादिषु प्रवर्तमाना वरं
 वृन्दावने रम्ये इत्यादि वदन्तो न ब्राह्मिकारिणः, ये च विवेकिनो-
 ऽस्मिन् संसारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कियती सुखस-
 द्योतिकेति कुपितफणफणामण्डलच्छायाप्रतिमामिदमिति मन्यमा-
 नाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽब्राह्मिकारिणः । न च भोगार्थिना-
 मप्रवृत्तौ पुरुषार्थता हीयते, कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुं-
 रुषार्थत्वात् । अथ, दुःखाभावोऽपि नात्रेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते ।
 न हि मूर्छाश्रवस्थार्थप्रवृत्तौ दृश्यते सुधीः ॥ पुरुषार्थत्वेन सुख-
 बन्धु ज्ञायमानत्वनियमात्, न च मुक्तिज्ञानं सम्भवतीति चेत् ।
 न हि दुःखाभावं जत्नीयामित्युद्दिश्य प्रवृत्तिः, किन्तु दुःखं मे
 मा भूदित्युद्दिश्येत्यतो दुःखस्याभाव एव पुरुषार्थः । तस्य ज्ञानञ्च
 स्वकारणाधीनं, न तु पुरुषार्थनोपयोगि. सुखी स्यामित्युद्दिश्य
 प्रवर्तते, न तु सुखं जानीयामिति, सुखमेव तथा न तु तदवगमः
 तस्यावश्यकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च । किञ्च बहुतरदुःख-
 जर्जरकलेवरा दुःखाभावमुद्दिश्य मरणेऽपि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते,
 न च मरणे तस्य ज्ञानमस्ति । न ते विवेकिन इति चेत् । न । पु-
 रुषार्थत्वे विवेकापुपयोगात् । किञ्च चरमदुःखानुभवेऽनागत-

दुःखध्वंसोऽपि विषयः; तथा चाग्निमक्षणे तद्धंगस्तद्विषयकञ्च वि-
नश्यदवस्थं ज्ञानमस्तीति वर्त्तमानाप्यचिरमनुभूयते । ज्ञानसमये
मुक्तिलक्षणस्य सत्त्वात् न ज्ञानं मुक्तिविरोधि । प्रमाणन्तु, दुःख-
त्वं देवदत्तदुःखत्वं वा स्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्ति
कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् सन्ततित्वाद्वा एतत्प्रदीपत्ववत् । सन्त-
तित्वञ्च नानाकालीनकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम् । एवं सुखत्वादा-
वपि साध्यं तेन सकलोच्छेदे मोक्षः । न चाप्रयोजकत्वम्, सन्त-
त्युच्छेदे मूलोच्छेदस्य प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च मिथ्याज्ञानस्य
संसारमूलस्य श्रवणादिक्रमेणोत्पन्नतत्त्वज्ञानात् निवृत्तिः सम्भव-
त्येव । “आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतिश्च प्रमाण-
म् । रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादोपनीतापुनरावृत्तेः अधिकारिविशेष-
णत्वात्, ‘नः’ आत्मज्ञः, ‘न पुनरावर्त्तते’ न पुनः शरीरी भव-
तीत्यर्थः । “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः
साक्षात्कर्तव्यः” इत्युपक्रम्य “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरीत” इति
श्रुतिश्च मानम् ।

आचार्यास्तु, “अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः”
इति श्रुतिस्तत्र प्रमाणम् । वावसन्तमिति यङ्लुकि । तेन संसारि-
तादशार्था क्षणमात्रमशरीरत्वेन नान्यथासिद्धिः । ननु द्वन्द्वस्वरसे-
न मिलितसुख-दुःखोभयनिषेधः प्रतीयते स तु नित्यवत्मा एव
एकैकनिषेधे च वाक्यभेदापत्तिः, न च मुक्तौ प्रमाणमिति चेत् ।
न । द्वित्वेनैकेन रूपेणोपस्थितयोः प्रत्येकं निषेधान्वयेऽपि वा-
क्यभेदाभावात्, धव-खदिरौ छिन्धीत्यत्र प्रत्येकं छिदान्वय इव,
न हि तत्र मिलितच्छिदा । अपि च न प्रियाप्रियरूपं किञ्चिदस्ती-
ति मिलितनिषेधोऽप्येकैकान्वये प्रत्येकाभावे वा भवेत् तत्रैका-
न्वयस्याशरीर अयोग्यत्वात् प्रत्येकाभाव एव पर्यवस्यति, अत

एवं सर्वमुक्तिरपि, सर्वदुःखसन्ततिपक्षीकरणे तस्मिन्नेऽन्यथा मुक्तिरपि न स्यात् तत्रैव व्यभिचारात् । यदि चोपरात्मान एव केचित् तदा तच्छ्रद्धया मोक्षार्थं न कश्चित् प्रवर्त्तत । शम-दम-भोगानभिष्वङ्गादिमुक्तिचिह्नेन श्रुतिसिद्धेन सन्देहनिवृत्तिरिति चेत् । न । संसारित्वेन मुक्तियोग्यत्वात् न तु तद्विशेषणशमादिमत्त्वेन, सामान्ये बाधके सत्येव योग्यताया विशेषनिष्ठत्वात् ।

किञ्च शमादयः श्रुतौ सहकारितया बोधिताः न तु योग्यतया, तत्त्वेऽपि संसारित्वेन तेऽपि साधनीयाः शमादिकमपि हि कार्यं तत्रापि संसारित्वेनैव योग्यता सामान्ये बाधकाभावात् । न च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः, सा हि न नित्या, मुक्त-संसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् । नोत्पाद्या, तद्धेतुशरीराद्यभावात्, ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधारणात् । न च संसारिदशायां तद्धेतुः, सामान्ये बाधकाभावात् । अत एव स्वर्गादौ शरीरकल्पना । किञ्च तज्जनकं न तावदात्म-मनोयोगः, तस्याऽदृष्टादिनिरपेक्षस्याऽजनकत्वात् । विषयमात्रापेक्षणे तु संसारिदशायामपि तदभिव्यक्तिप्रसङ्गः । नापि योगजो धर्मः सहकारी, तस्योत्पन्नभावत्वेन विनाशित्वेऽपवर्गनिवृत्त्यापत्तेः । न च तज्जन्याभिव्यक्तिरनन्ता, तस्या अप्यत एव नाशात् । अथ तत्त्वज्ञानात्सवासनोपध्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृत्त्याद्यभावाद्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयात् दुःखसाधनशरीरादिनाश एव तद्धेतुरत एव तस्यानन्त्येनाभिव्यक्तिगवाहोऽप्यनन्त इति चेत् । न । शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभावाच्च । न च मोक्षार्थप्रवृत्तिरेव तत्र मानं, दुःखहानार्थतयापि तदुत्पत्तेः । न च नित्ये सुखे मानमस्ति । “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठित” मित्यादिश्रुतिर्मानमिति चेत् । न । उपजन-

नापायवतोर्ज्ञान-सुखयोरहं जानाम्यहं सुप्तीति भिन्नत्वेनानुभूय-
मानयोर्व्रह्माभेदबोधने प्रत्यक्षबाधात् । अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबो-
धनादेवायोग्यतया अनित्यं सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुख-
सिद्धिः स्वर्गवत् न तु नित्ये सुखे सिद्धे तदभेदबोधनं येनान्यो-
न्याश्रयः, यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं ब्रह्म बोध्यते,
न च वाक्यभेदः, वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेत् । न । आत्मनो-
ऽनुभूयमानत्वेन तदभिन्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात् सुख-
मात्रस्य स्वर्गोचरसाक्षात्कारजनकत्वानियमात् तदननुभवे वा आ-
त्मनोऽपि अनुभवो न स्यात् । अथात्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत
एव सुखत्वं तत्र नानुभूयत-इति चेत्, न, सुखानुभवसामग्रा एव
सुखत्वानुभावकत्वात्, तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्तर्हीयाच्मत्प्रत्ययान्त-
त्वेनानन्दवत्त्वं बोध्यं तेनाऽभेदः, अन्यथा नपुंसकलिङ्गत्वानु-
पपत्तेः ।

एतेन ब्रह्माद्वैततत्त्वसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखा-
त्मकः केवल आत्मा अपवर्गे वर्तत इति वेदान्तमतमयास्तम् । स्व-
प्रकाशसुखात्मकब्रह्मणो नित्यत्वेन मुक्त-संसारिणोरविशेषप्रस-
ङ्गात्, पुरुषप्रयत्नं विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च । अविद्या-
निवृत्तिः प्रयत्नसाध्येति चेत्, अविद्या यदि मिथ्याज्ञानम्, अ-
र्थान्तरं वा, उभयथापि सुख-दुःखाभाव-तत्ताधनेतस्त्वेन तन्नि-
वृत्तेरपुरुषार्थत्वात् ।

त्रिदण्डिनस्तु, आनन्दमयपरमात्मानि जीवात्मलयो मोक्षः, ल-
यश्च लिङ्गशरीरापगमः, लिङ्गशरीरञ्च एकादशेन्द्रियाणि पञ्च म-
हाभूतानि सूक्ष्ममात्रया सम्भूयावस्थितानि जीवात्मनि सुख-दुः-
खावच्छेदकानीत्याहुः । तन्न । शरीरध्वंसस्य स्वतो दुःखसाधना-
भावतया अपुरुषार्थत्वात् । न चोपाधिशरीरनाशे औपाधिकजीव-

नाशो लयः, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात्, ब्रह्मणो नित्यत्वेन तद-
भिन्नस्य नाशानुपपत्तेः भेदाभेदस्य च विरोधेनाऽभावात् । नाप्य-
नुपप्लवा चित्तमन्ततिरपवर्गः, आवश्यकत्वेनानुपप्लवस्य दुःखा-
भावस्य पुरुषार्थत्वेन चित्तमन्ततेरपुरुषार्थत्वात् शरीरादि कारणं
विना चित्तमन्ततेरनुत्पादाच्च । न हि चित्तमात्रं तत्त्वमाग्री, शरी-
रादेर्वैयर्थ्यापत्तेः । नापि दुःखहेतुत्वेनात्मनो हानमेव मुक्तिः,
सुख-दुःखाभावेतरत्वेनापुरुषार्थत्वात् ज्ञानरूपात्महानस्याऽयत्रसि-
द्धेः अतिरिक्तहानस्याशक्यत्वात् ।

यत्तु योगार्द्धसाध्यनिरातिशयानन्दमयी जीवनमुक्तिमुद्दिश्य
प्रवृत्तेः कारणशब्दात्तान्त्रिकदुःखाभावरूपां मुक्तिमासादयतीति
मतम् । तन्न । परममुक्तेरपुरुषार्थत्वापत्तेः विरक्तस्य मोक्षेऽधिका-
रात् सुखोद्देशेनाप्रवृत्तेश्च । मोक्षे च सर्वाश्रमाणामधिकारः आश्र-
मचतुष्टयमुपक्रम्य “स ब्रह्ममंस्थोऽमृतत्वमोति” इति श्रुतेः, सङ्को-
चे कारणाभावात् । आकाङ्क्षाया अभिशेपेणानन्तर्यस्याऽप्रयोजक-
त्वात् । कथं तर्हि “मोक्षाश्रमश्चतुर्थो वै यो भिक्षोः परिकीर्तितः”
इति प्रवज्ज्यां मोक्षाश्रममाहुः, गृहस्थस्य च पुत्र-दारादिसङ्गो दु-
र्वारित्यसाधारण्येन तथोपदेशात् तच्चज्ञाननिष्ठो गृहस्थोऽपि मु-
च्यते इत्यागमाच्च । एवं स्थिते मोक्षमुपक्रम्य “आत्मा वा अरे
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्यः” इति श्रुतिः,
श्रुतिभ्यः शरीरादिभिन्नमात्मानमवधार्य शास्त्रेण पदार्थान् वि-
विच्य तद्वैधेनोपपत्तिभिस्तस्य स्थिरीकरणरूपं मननं विदधा-
ति । न च शब्दोपपत्तिजन्यतत्त्वज्ञानात् साक्षात्कारिसंवासनमि-
ध्याज्ञाननिवृत्तिः, दिङ्मोहादौ तथाऽनुपलब्धेः, अतः श्रुति-स्मृ-
त्युपदिष्टयोगविधिना चिरानिरन्तरादरसेवितानिदिध्यासनजन्ययोग-
जधर्मादात्मतत्त्वसाक्षात्कारं संभारबीजसंवासनमिध्याज्ञाननिहनन-

समर्थमासाद्य दोषाभावात्प्रवृत्त्यादेरभावे अनागतधर्मानुत्पादेऽना-
दिभवसञ्चितकर्मणां भोगेन क्षयादपवृज्यते । उपदेशमात्राच्छरीर-
भिन्नात्मावगमेऽप्यन्यपरत्वशङ्कया सङ्क्षमूकस्य नाऽश्रद्धामलक्षालन-
मिति मननमावश्यकम् । तथा च “मन्तव्यश्चोपपात्तिभिरिति” श्रु-
तिरेवोपपत्तिबोधकस्य शास्त्रस्याप्यर्गहेतुत्वं बोधयति, मननस्य त-
देकसाध्यत्वात् । एवञ्च शम-दम-ब्रह्मचर्याद्युपवृंहितपात्रान्नित्य-
नैमित्तिक-सन्ध्योपामनादिकर्मसहितात् तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः । स्या-
देतत् ज्ञान-कर्मणोर्न समप्राधान्येन समुच्चयः कर्मणां स्ववाक्या-
त् फलान्तरार्थत्वेन श्रुतत्वान्मोक्षार्थकल्पनाविरोधात् तत्त्वज्ञानस्य
कर्मनैरपेक्षेण मुक्तिहेतुत्वप्रतीतिश्च । नाङ्गाङ्गिभावेन, तथा हि न
कर्म सन्निपत्योपकारकम्, तत्त्वज्ञानशरीरानिर्वाहकत्वात् । ना-
पि प्रयाजादिवदारादुपकारकम्, स्ववाक्यत एव कर्मणां प्रयोजन-
लाभेन फलवत्सन्निधावफलत्वाभावात् । उपपत्तिविरुद्धश्च ज्ञानकर्म-
समुच्चयः काम्य-निषिद्धयोरभावात् । नाप्यसङ्कल्पितफलवत्का-
म्यकर्मसमुच्चयः, चतुर्थाश्रमविधिविरोधात् । अत एव न यावन्नि-
त्य-नैमित्तिकसमुच्चयोऽपि । नापि यस्याश्रमविहितेन कर्मणा,
तत्त्वज्ञाने सति गृहस्थस्यापि मुक्तेः ।

“न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिमियः ।

श्राद्धकृतस्त्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते” —

इति स्मृतेः । न चाऽननुगतमपि साधनं, स्वर्गवृद्धपवर्गे प्रकार-
भेदाभावात् । न चापवर्गार्थिकसंन्यतया कर्मणि विहितानि येन
तत्समुच्चयः स्यात् । तस्मात् “सन्न्यस्य सर्वकर्माणि” इति स्मृतेः स-
र्वकर्मसन्न्यासो ज्ञानमात्राच्च मोक्ष इति । मैत्रम् । १. १. १. स्व-स्वाश्रमवि-
हिनेन कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधान्येन समुच्चयात् ज्ञान-कर्मणो-
स्तुल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वाभिधानात् । तथाच श्रीभगवद्गीता—

“स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभने नरः ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” ॥

श्रीविष्णुपुराणे—

“तस्मात्तत्प्राप्तये यवः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते” ॥

हारीतः—

“उभाभ्यामेव पसाभ्यां यथा स्वे पक्षिणां गतिः ।
तथैव ज्ञानं-कर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्” ॥

श्रुतिश्च, “सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्पगू ज्ञानेन
ब्रह्मचर्येण च” इति । एतन्मूलकमेव

“परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।
कायक्लेशमयाच्चैव कर्म नेच्छन्त्यपण्डिताः” :

“ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं
कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।
तस्माद्द्वयोरेव भवेत्प्राप्तिर्द्वि-
नं लोकपक्षो विहगः प्रयाति” ॥

न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरार्थत्वमनुप-
पन्नम्, तथा वाक्यस्वरसात् ज्ञानतुल्यताप्रतीतेः । तत्तत्फलजन-
कत्वेऽपि हि कर्मणां शब्द एव मानम्, एवमन्यत्रापि । भवतु वा
आरादुपकारितया अज्ञाद्भिभावेन समुच्चयः, स भयाजादेवदपू-
र्वद्वारैव ।

यत्तु जडभरतोपाख्याने—

“न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम् ।
न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च” इति ॥

तद्योगिधर्मसङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन न शिक्षितानीत्येवंपरं
वा । तदुक्तम्— “जज्ञे जातिस्मरो द्विजः सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्व-
शास्त्रार्थतत्त्ववित्” इति ।

अत्र केचित् । अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तदभातिव-
न्धकाधर्मनिवृत्तिद्वारा मायश्चित्तवदारादुपकारकं कर्म, सन्निपत्त्यो-
पकारकन्तु तत्त्वज्ञानम् । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तु अन्तरालब्ध-
दृष्टेः कारिरीसमाप्तिवदारब्धाश्रमपरिपालनं लोकसंग्रहार्थम् । य-
द्यपि लोकसंग्रहो न प्रयोजनं सुख-दुःखाभाव-तत्साधेनतर-
त्वात्, तथाप्यकरणे लौकिकानां विगानान्निन्द्यत्वेन यज्ज्ञा-
नं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेनाऽधर्मक्षयार्थश्चेति ।
तत्र । तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्मणां ह्यपूर्वद्वारा जनक-
त्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात् तस्मात् यानि कर्माणि उ-
पनीतमात्रकर्तव्यत्वेन विहितानि सन्ध्योपासनादीनि तानि मो-
क्षार्थिभिरप्यवश्यं कर्तव्यानि, तत्परित्यागस्य प्रत्यवायहेतुत्वेनाऽ-
शास्त्रीयत्वात् सङ्कोचे मानाभावात्, निषिद्धानि काम्यानि च व-
न्ध्यहेतुत्वान्मुक्तिपरिषन्धीनीति त्यज्यन्ते । धनमूलानि च धनसा-
गादेव त्यज्यन्ते । सोऽयं “संन्यस्य सर्वकर्माणी”त्यस्यार्थः । अयमेव
हि सन्न्यासपदार्थः, तथा च श्रीभगवद्गीता—

“काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः” ॥

तत्त्वज्ञानं धर्मद्वारा मुक्तिसाधनं विहितत्वेन धर्मजनकत्वादि-
ति धर्मस्यैव प्राधान्यम् । स च धर्मो मुक्त्यैव फलेन नाश्रयते इति
केचित् । तत्र । मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्प-
नानवकाशात् । अन्यथा भेषजादिष्वपि तथा स्यात् । एवञ्च त-

त्रैव विहितत्वस्य व्यभिचारः ।

अत्र वदन्ति । संसारकारणोच्छेदक्रमेण कार्योच्छेदान्मोक्षः,
एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रादेव मिथ्याज्ञानोच्छेदादपवर्गः तत्र न तस्य
कर्ममहकारित्वम्, मिथ्याज्ञानोन्मूलने कर्मविनाकृतस्यैव तस्य दि-
ङ्मोहादौ हेतुत्वावधारणात् । कर्मणामपवर्गहेतुताश्रुतिश्च तत्त्वज्ञा-
नद्वाराप्युपपद्यते, साक्षात्तस्याऽश्रुतेः । तत्त्वज्ञानवतश्चाधिकारे नि-
त्याकरणेऽपि दोषाभावेन प्रत्यवायाभावोपपत्तेः । अन्यथा भो-
गार्थं विहित-निषिद्धाचरणेन धर्माधर्मोत्पत्तौ मोक्षाभावप्रसङ्गः ।
ननु तत्तत्तीर्थमहादान-स्नान-काशीमरणादिकर्मणां तत्त्वज्ञाननै-
रपेक्षेण मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते तत्कथं तत्त्वज्ञानमेव तद्धेतुः । न च
तेषां तत्त्वज्ञानमेव व्यापारः, अनुपदं तत्त्वज्ञानानुत्पादाददृष्टद्वारा
तद्धेतुत्वं वाच्यं तथा चापवर्गकारणमेवादृष्टं कल्प्यतां लाघवात् ।
न च तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाधर्मनाश एव तेषां व्यापारः, प्रतिबन्ध-
कदुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वात् । अथ तत्तत्कर्मणामननुगमात्
कथं मुक्तिरनुगता दुःखध्वंसे प्रकाराभावादिति चेत् । न । गु-
णनाशे समवाय्यसमवायिनाशविरोधिगुणानां नाशकत्वनियमात् ।
तत्तन्नाशविशेषे तु तत्तद्धेतुरिति चेत्, तर्हि तत्तद्दुःखध्वंसे । तत्त-
त्कर्मणामपि तथात्वमस्तु, तथापि तत्त्वज्ञाने तत्प्रतिबन्धकदुरित-
ध्वंसे चाननुगतानामेव तत्तत्कर्मणां जनकत्वं, मुमुक्षुमुद्दिश्य वि-
हितत्वं चानुगतमस्तीति चेत् । न । ज्ञान-कर्मणोर्निरपेक्षकारण-
ताश्रवणात् व्रीहि-यववद्विकल्प एव । निरपेक्षैकसाधनावरुद्धेऽप-
रसाधनावरुद्धेऽपरसाधनान्वयो न विकल्पमन्तरेण सम्भवति आ-
काङ्क्षाविरहादिति न्यायात् । साहित्यबोधकं विनैकं प्रत्यनेकस्य
हेतुता यत्र शब्देन बोध्यते तत्र विकल्पेनाऽन्वयो यथा व्रीहि-य-
वयोरिति व्युत्पत्तेर्वा । वस्तुतस्तु दृढभूमिसवासनमिथ्याज्ञानोन्मू-

लनं विना न मोक्ष इत्युभयसिद्धयम्, तादृशमिध्याज्ञाननाशे चान्वय-
व्यतिरेकाभ्या तच्चज्ञानकारणमधारितमतो न तेन विना स इति
तत्रापि तच्चज्ञानमावश्यकम् । यद्यपि मिध्याज्ञाननाशे विरोधि-
गुणस्यैव हेतुत्वम्, तथापि मिध्याज्ञानप्रागभावासदृष्टात्तमिध्या-
ज्ञानध्वंसस्य तदेकसाध्यत्वम् । “आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनराव-
र्त्तते” इति श्रुतेर्मोक्षं प्रति तच्चज्ञानस्य हेतुत्वावधारणाच्च । “तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति श्रुत्या
तच्चज्ञानं विना न मोक्षः किन्तु तस्मिन्मत्त्वेवेति प्रतिपादनाच्च ।
अन्यथा स्वर्गादौ न शरीरादयः कल्पेरन् कर्मणा तच्चज्ञानद्वारा-
पि मुक्तिजनकत्वसम्भवात्, प्रमाणवतो मौखश्च न दोषाय ।
कर्मणा तच्चज्ञानविशेष एव जनकत्वमतो न तत्राऽननुगमो दो-
षाय । वाराणसीमरणस्य तच्चज्ञानफलकत्वप्रागभावादेवावगम्यते ।
तच्चज्ञानाददत्तफलान्येव कर्माणि प्रायश्चित्तादिव विनश्यन्ति
अनन्यथासिद्धशब्दवलात् । न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पात्तिनि-
मित्तकत्वं, पापनाशफलश्रवणात् । अत एव न ब्रह्महत्यादीना प्रा-
यश्चित्तदुःखमेव फलम्, नरकफलश्रुतिविरोधात् प्रायश्चित्तविधि-
वैयर्थ्याच्च, दुःखैकफलत्वेन तत्रापवृत्तेः । नापि कर्मान्तराधि-
कार एव फलम्, महापातकातिरिक्तेऽनधिकाराभावात्, अन्यथा
यत्किञ्चित्प्रापवतोऽकृतप्रायश्चित्तत्वेनाऽनधिकारापत्तेः । प्राणान्ति-
के तदभावाच्च । श्रूयते हि—

“भियते हृदयग्रन्थिदिच्छन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तास्मिन् दृष्टे परात्मानि” ॥

स्मृतिश्च—

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्ममातकुरुतेऽर्जुन” इति ।

“नामुक्तक्षीयते कर्म” त्यत्र च प्रायश्चित्तादिस्मृतिभिः सङ्को-

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NOS. 103, 108, 114, 122, 129, 137.

वीरमितोदयः ।

संस्कारप्रकाशस्य पूर्वार्धम् उपनयनप्रकरणान्तम्

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितम् ।

पर्वतीयनित्यानन्दशर्मणा संशोधितम् ।

VIRAMITRODAYA;

BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDIT MITRA MIŠRA;

EDITED BY

Parvatîya Nityânanda Śarmā.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.

BENARES:

AGENTS OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PANDITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDAJI, BOMBAY.

PROBSTHAIN & CO, BOOKSELLERS LONDON

Printed by Harikrishna Dâs, Proprietor

AT THE VIDYÂ VILAS PRESS.

BENARÈS.

Registered According to Act XXV. of 1867.

PARVATIYA V

वीरमित्रोदस्य परिभाषाप्रकाशस्य विषयानुक्रमः ।

----- ० -----

विषयाः

पृ० प०

पृ० प०

मङ्गलाचरणम्	१—१	२—२
राजवंशवर्णनम्	२—३	५—१४
मित्रमिश्रवंशवर्णनम्	५—१५	६—६
मित्रमिश्रवर्णनम्	६—७	६—२२
ग्रन्थप्रशंसापूर्वक तत्प्रतिज्ञा	६—२३	७—१४
ग्रन्थप्रकरणानां क्रमः	७—१५	८—१६
परिभाषाप्रकाशस्य विषयक्रमः	८—७	८—१७
धर्मप्रमाणकथनं तत्र वेदनिरूपणं च	८—१८	११—१९
पुराणानां लक्षणादिकम्	११—२०	१५—६
स्मृतीनां धर्मशास्त्रापरनाम्नां निरूपणम्	१५—१०	१६—२४
वेदाङ्गानां शिक्षादीनां निरूपणम्	१६—२५	२०—१५
आगमानां तन्त्रापरनाम्नां प्रामाण्यविचारः	२०—१५	२५—२
श्रुत्यादीनां विरोधे बलाघलविचारः	२५—४	२६—१६
धर्माधर्मयोर्लक्षणम्	२६—१७	३२—१०
साधारणधर्माः	३२—११	४१—२
असाधारणधर्माः	४१—३	४७—१०
युगधर्माः	४७—११	५२—२२
धर्महेतुनिरूपणम्	५२—२३	५८—९
निषिद्धदेशः	५८—१०	६०—११
निषिद्धदेशप्रतिप्रसवः... ..	६०—१२	६१—९
धर्मफलनिरूपणम्	६१—११	६६—१४
नित्यकाम्यकर्मणोरधिकारिनिरूपणम्	७०—१	७०—१६
वाचारादनामधिकारप्रयोजकत्वं फलो- त्कर्षप्रयोजकत्वं च	७०—२०	७१—१०
अधिभिता माचरणे फलाभावः... ..	७१—११	७१—१४

विषयः	पृ० पं०	पृ० पं०
समर्पणस्य अनुकलेवेन अनुष्ठाने फलमावः	७१-१५	७१-१८
अकरणस्य जपे, वेदा....	७१-१०	७२-४
परशास्त्रोक्तस्य इतिहासप्रथणम्	७२-५	७२-१५
अल्पस्यापि स्वशास्त्रोक्तस्यानुष्ठाने फलसिद्धिः	७२-१६	७२-२२
स्वशास्त्रानुक्तं परशास्त्रीयमपि कर्तव्यम्...	७२-२३	७२-२५
प्रयोगस्य मध्ये समाप्तौ वा प्रधानस्याङ्गस्य वा		
उकरणज्ञाने अन्यथाकरणज्ञाने वा व्यवस्था	७३-१	७३-२५
अत्र मतान्तरं च	७४-१	७४-७
अनुपदेशे प्रायश्चित्तं विष्णुस्मरणम्	७४-८	७४-१५
एकस्मिन् कर्मणि प्रवृत्ते कर्मान्तरं न प्रवर्तयेत्	७४-१६	७४-२१
प्रवृत्ते कर्मण्यपि कचित् कर्मान्तरप्रवृत्तिः	७४-२२	७५-१२
कर्म न न्यूनं नाप्यधिकं कार्यम्	७५-१३	७५-१६
आचमनाद्यर्थं ब्राह्मादितीर्थनिरूपणम्	७५-२०	७५-२
सर्वकर्मारम्भे प्रणवप्रयोगः	७८-३	८०-६
स्मार्ते कर्मणि वाचिकादिभेदात् त्रिधा मन्त्र- प्रयोगः	८०-६	८०-१५
स्नानस्य कर्माधिकारप्रयोजकत्वं तद्भेदाच्च	८०-१६	८१-७
सूर्योदयात्पूर्वं कृतस्यापि प्रातःस्नानस्य तद्द्वयः क्रियमाणक्रियाऽङ्गत्वम्	८१-८	८१-२४
आचम्य सर्वकर्माणि कुर्यात्	८२-१	८२-२
जपादिषु धौतवस्त्रधारणादिकम्	८२-३	८२-५
जपादौ काषायवस्त्रं न धार्यम्	८२-६	८२-१०
जपादौ आर्द्रवस्त्रस्य निषेधः	८२-११	८२-१६
कर्मकाले वस्त्रपरिधाने कक्षाविचारः	८२-१७	८३-५
नैकवस्त्रः कर्मणि प्रवर्तते	८३-६	८३-१३
दानादौ प्रौढपादस्य निषेधः तत्स्वरूपं च	८३-१४	८४-४
उपःकालं विना रात्रौ स्नानादि न कार्यम्	८४-५	८४-१०
देवपितृमनुष्यकार्याणां कालाः	८४-११	८४-१५
अङ्गविशेषानुपादाने दक्षिणमङ्गं ग्राह्यम्	८४-१६	८४-२४
दिग्घोषानुपादाने पूर्वादयस्तिष्ठो दिशः	८५-१	८५-३